В. И. Авдиев

История на древния Изток

Второ издание

ПРЕВЕЛА ОТ РУСКИ БОРА ДРУМЕВА

София
Издателство
Наука и изкуство
1977

Индекс 931/939

В. И. Авдиев

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА

Издание третье
Переработанное

Редактор Т. Г. Липкина

Москва 1970
«Высшая школа»

УВОД

Закономерността, върху която се гради процесът на разлагане на родовия строй и образуването върху развалините му на най-древното робовладелско общество, може да бъде проследена най-добре в историята на народите, живели върху обширната територия от Сахара на запад до брегове на Тихия океан на изток, т. е. историята на народите, които в древността са населявали страните в Северноизточна Африка, Източното Средиземноморие, Предна, Южна и Източна Азия. В Европа всички тези страни отдавна са наричани източни. Затова историята на така наречения древен Изток е в същност първа страница в световната история на класовите общества и държави. Когато пристъпваме към изучаването на важен исторически проблем, трябва по думите на В. И. Ленин „да не забравяме основната историческа връзка, да разглеждаме всеки въпрос от гледна точка на това, как известно явление е възникнало в историята, какви главни етапи е преминало в своето развитие това явление, и от гледна точка на това негово развитие да видим в какво дадено нещо се е превърнало сега“[1].

Когато изучаваме исторически процеса, при който се образуват най-древните класови общества на Изток, виждаме как твърде бавно се променя структурата на общините и колко дълго се запазват остатъците от общинния строй. Но същевременно имущественото разслояване вътре в общините води до появата на робството и до първото деление на обществото на класи — робовладелци и роби. Възникването на първични форми на класово господство е неразривно свързано със стихийния подем на социалната борба и на широките народни движения. Стремейки се да потисне нарастващата съпротива на трудовите маси, управляващата класа на богатите създава и укрепва най-древната, раннородовладелската държава като апарат за гнет и насилие, като гаранция за възможност да бъдат безнаказано експлоатирани бедните и робите. Във връзка с това представлява особен интерес въпросът за типичната форма на развитата древноизточна държава, за ранната форма на деспотията. И накрая един историк трябва да обърне особено внимание на историческата роля на народите маси при

[1] *В. И. Ленин*, Съч., т. 29, стр. 468.

създаването на основните постижения на културата. Източните народи, създали в дълбока древност първите елементи на цивилизация, оставят богато културно наследство.

В страните на древния Изток развитието на обществените форми протича извънредно бавно. Само в плодородните долини на Нил, Тигър, Ефрат, Инд, Ганг и Хуанхъ благоприятните естествени условия спомагат за възникването през IV хилядолетие и за ранното развитие на земеделско стопанство на базата на изкуственото напояване. Сравнително „застоялият характер" на стопанското и общественото развитие в тези райони се обяснява, от една страна, с продължителното съществуване на уседнали и номадски народи, а, от друга — с това, че цялата държава, ако не се смятат немногобройните големи градове, се състои от множество селски общини, всяка от които има своя напълно самостоятелна организация и представлява един малък затворен свят.[1] Във връзка с това у древноизточните народи дълго се запазват остатъци от родовия строй и в течение на векове — най-напред семейната, а след това и селската община. Това твърде продължително запазване формите на примитивен социален строй се обяснява преди всичко с крайно слабото развитие на производителните сили и на икономиката като цяло.

С нарастването на производителните сили се създават предпоставки за получаване на принаден продукт. Възникването и развитието на металургията обуславят известен прогрес в областта на все още примитивната техника. Наред с развитието на керамиката и тъкачеството, а също и с аклиматизирането на полезни растения и опитомяването на нови видове животни появата на първите метални оръдия, отначало медни, след това бронзови и накрая железни, спомага за развитието на селското стопанство и занаятчийското производство. Отделянето на животновъдството от земеделието и специализирането на отделни занаяти изискват увеличаване на количеството работна сила. Същевременно ръстът на производителността на труда дава възможност на човека да произвежда повече продукти, отколкото са му необходими за запазване на неговия живот. Става изгодно да се използува нова, допълнителна работна сила. Затова почват да превръщат в роби пленниците, заловени по време на грабителски войни. От друга страна, специализирането и нарастването на производството довеждат до увеличаване количеството на принаден продукт. Този принаден продукт се праща на пазара и се превръща в стока. Така възниква разменната търговия, която постепенно води до по-нататъшно имуществено разслояване.

„Колкото повече продуктите на общината приемат стокова форма, т. е. колкото по-малка част от тях се произвежда за собственото потребление на производителя и колкото повече продукти се произвеждат за размяна, колкото повече размяната изтиква и вътре в общината първоначалното, естествено създало се разделение на труда, толкова по-неравно става и имотното състояние на отделните членове на общината, толкова по-дълбоко се подкопава старото общинно владение на земята, толкова по-бързо общината върви към своето разложение и се превръща в село от дребни собственици земеделци."[1] Имуществената неравенство, възникнало поради ръста на производителните сили и появата на разменна търговия, води дотам, че обеднелите общинници губят своите участъци земя и попадат в робство за дълг при богатите. Длъжниците, които нямат възможност навреме да изплатят дълга си на кредитора, са принудени да го отработват с личен труд, а това фактически често води до превръщане на бедния в роб. Грабителските войни, по време на които пленниците обикновено биват превръщани в роби, още повече спомагат за по-нататъшното имуществено разслояване. Така възниква „първата форма на експлоатация на човек от човека, първата форма на класово делене — робовладелци и роби"[2]. „Дотогава — посочва Ленин — е съществувало още патриархално или, както понякога го наричат, кланового семейство..."[3] Но в страните на древния Изток робството се развива много бавно и едва през последната фаза от развитието на древноизточното робовладелско общество излиза извън рамките на най-древно, примитивно, до голяма степен домашно робство. В древноизточните страни се запазват много дълго остатъци от общинен строй — в древен Египет например чак до елинистичната епоха, а в Индия значително по̀ до късно. Господствуващата класа на робовладелската аристокрация въпреки ниското равнище на развитие на примитивната техника има възможност да извлича от работната сила на роби и обеднели общинници голямо количество принаден продукт благодарение на необикновено голямото плодородие на почвата в алувиалните низини, нещо, което при изкуствено напояване позволява да се получават огромни реколти. От друга страна, издръжката на работна сила струва извънредно евтино. Жестоките форми на експлоатация на трудовите маси изострят социалните противоречия. Непримиримите противоречия между бедни и богати, класовият антагонизъм между роби и робовладелци водят до образуване на държава, необходима на робовладелската аристокрация за потискане на бедните и робите, за гарантиране безнаказана експлоатация на трудовите маси от богатите. Най-древната робовладелска държава в древния Изток постепенно придобива особената характерна форма на тъй наречената източна деспотия, при която цялата върховна власт е съсредоточена в ръцете на царя-деспот.

В големите аграрни страни, особено в онези, които са разположени в алувиалните долини на реките, например в Египет, Месопотамия или Индия, земеделието възниква, може да съществува и да се развива само на базата на изкуственото напояване. Съвсем естествено е, че отначало в общините, а след това и в държавата контролът върху напояването се упражнява от длъжностни лица или от органи на обществената власт, или пък по-късно от държавни, по-точно царски чиновници. Така в древноизточните държави централизиращата сила на правителството все повече се намесва в земеделската иконо-

[1] *Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс,* Съч., т. 28, стр. 215.

[1] *К. Маркс и Ф. Енгелс,* Съч., т. 20, стр. 163.
[2] *В. И. Ленин,* Съч., т. 29, стр. 469.
[3] *Пак там.*

мика на страната. Стремежът да се обедини в ръцете на държавата целият поземлен фонд на страната създава представата, че цялата земя принадлежи на царя. Тук е източникът на материално могъщество на деспотията.

Религията обосновава и оправдава неограничената власт на деспота, като обявява царя за живо земно въплъщение на бога, за негов „син", приемник и наследник. За да укрепят властта си над трудовия народ, за да запазят „навеки" робовладелската държава и целия класов строй, робовладелците в древноизточните държави създават специално учение за свещения, нещо повече, божествения характер на царската власт, която се намира уж под закрилата на самите богове. Като считат царя за върховен носител на държавната и религиозната власт, жреците и аристократите организирано внушават това учение на народа с помощта на изобразителното изкуство, литературата и религиозните ритуали. Такова „учение за това, че държавата е нещо божествено", появило се за пръв път в страните на древния Изток, по думите на В. Ленин е „тясно свързано с интересите на експлоататорските класи".

Конкретно митологичният светоглед задълго определя съзнанието и дейността на човека от древноизточния свят. Едва по-късно постепенно възникват и се развиват първите форми на абстрактно мислене. Във връзка с това твърде голям исторически интерес представлява въпросът за ролята на народа при създаване на най-високите постижения на материалната култура и идеологията в страните на древния Изток. Но по онова време религията все още господствува в съзнанието на хората. Експлоатирайки трудовите маси, господствуващата класа на аристокрацията използува в свой интерес всички най-високи достижения както на материалната култура, така и на идеологията. Същевременно тя използува всички средства на религиозно въздействие за създаване на характерния за тази епоха класов морал, който се изразява в безпрекословно смирение пред догмите на религията и в послушание пред началници, чиновници, управници и обоготворен цар. Затова цялото извънредно бавно развитие на културата се определя до голяма степен от религиозната традиция, която има за цел да увековечи класовия строй и да запази неизменни всички начини на робовладелска експлоатация на трудещите се.

И все пак практическите нужди на стопанския и обществения живот карат хората постепенно да се отърсват от гнета на религиозно-магическия светоглед. Прогресивните хора на своето време се стараят все по-обективно да наблюдават явленията на природата, за да използуват благодатните й сили за развитие на земеделието. Така се появяват например първите примитивни начини на изкуствено напояване и постепенно се натрупват емпирични знания в областта на агротехниката. Необходимостта да се лекуват хората и добитъкът от различни болести изисква едно, макар най-повърхностно наблюдение върху функциите на органите в човешкото тяло и върху това, как им въздействуват най-странни лекарства. Първите, получени по чисто опитен път сведения в областта на математиката и астрономията дават възможност да бъдат създадени най-древните форми на календара. Наред с това създаването на писменост и особено на ранните и още несъвършени азбучни системи е несъменено достижение на древноизточните народи.

Така в древния Изток въпреки господството на религиозно-магически светоглед се появяват форми на абстрактно мислене и същевременно се натрупват чисто емпирични знания, образувайки начални на наука, до голяма степен все още примитивни. В древна Гърция и Рим става по-нататъшно значително развитие на науката и на оня светоглед, който се опитва да се освободи от оковите на религията. Както античното робство е по-нататъшен стадий в развитието на примитивното източно робство, така и античната култура е по-нататъшно развитие на културата на древноизточните народи, които създават голям брой забележителни ценности — основа на западната гръко-римска култура и средновековните култури на източните народи от Азия и Африка.

* * *

Първите опити да се даде общо описание на живота на древните народи от Северна Африка и Предна Азия се появяват в древна Гърция. В своя обширен исторически труд „бащата на историята" Херодот (ок. 480—425 г. пр. н. е.) дава първия, в много отношения наивен, пропъстрен с легенди и новели, но все пак ярък и ценен очерк по история на древноизточните народи. Херодот, който особено подробно описва политическата история и историята на културата, един от първите поставя важния проблем за културното наследство на древноизточния свят. От по-късно време (I в. пр. н. е.) е историческият труд на Диодор, който използува редица източници. Особено интересен в неговия труд е очеркът по история на Египет и Финикия през персийската епоха.

Раннохристиянските историци, по-точно Евсевий, Йероним и Августин, запазват в трудовете си само далечни спомени за най-древните световни монархии на Асирия, Вавилон, Мидия и Персия, които са предшествували държавата на Александър Македонски и Римската империя. С течение на времето от паметта на хората от по-късните поколения изчезва почти напълно целият древноизточен свят с неговата сложна и разнообразна история и своеобразна култура. В малко от книгите на средновековните писатели се запазват само неясни и объркани спомени за знаменитите герои от дълбока древност Немврод, Ниш, Сезострис (Сенусерт — б. р.), спомени, заимствувани главно от библейски легенди и очерци на антични писатели. Дори в началото на новото време, в XVIII, френският историк Босюе в своя обширен преглед на световната история отделя незначително място на древноизточните народи.

Само отделни прогресивни писатели измежду просветителите и енциклопедистите (например Волтер) смело разобличават фантастичния и легендарен характер на древните сказания, които пълнят книгите, посветени на древната история.

Пръв опит за осмисляне на историята и културата на древния

Изток е очеркът на Хегел „Източният свят", включен в лекциите му по философия на историята. Като се опира на антични автори, на Библията и на трудове на европейски пътешественици, историци и филолози, пристъпили в края на XVIII и началото на XIX в. към изучаване на древноизточната история, Хегел дава до голяма степен фантастична и изопачена картина на развитието на древноизточната култура от гледна точка на своята реакционна религиозно-философска теория за саморазкриване духа в историята на човечеството.

Големите археологически разкопки и дешифрирането на древноизточните надписи, предприемани през целия XIX в., дават възможност да се пристъпи по-сериозно към изучаване историята и културата на древния Изток. В резултат на продължителна работа на многобройни изследователи се появяват научни трудове, в които се дава общ преглед на историята на древния Изток. Авторите на тези книги обръщат особено внимание на политическите събития, главно на войните, а също на културата на древноизточните народи. От тези обобщаващи трудове на буржоазните учени трябва да се отбележат тритомникът на френския египтолог Г. Масперо „Древна история на народите на класическия Изток", голямата обобщаваща „История на древността" на Ед. Майер, а също и двутомният труд на акад. Б. А. Тураев „История на древния Изток".

Един от най-големите специалисти на своето време, Г. Масперо, използувайки огромно количество източници, достъпни на науката в края на XIX в., прави смел опит да даде обща картина на живота на народите от древния Изток. Той пръв от историците на древноизточния свят обръща внимание на социално-икономическата история, главно на древния Египет, а също на проблема за международните отношения от онова време. Но трудът на Г. Масперо има и някои недостатъци. Така например авторът далеч не винаги се отнася достатъчно критично към своите източници. Преувеличавайки значението на религията, Г. Масперо започва всеки раздел на своя труд с преглед на религиозните вярвания на даден народ, като в основата на цялата историческа структура слага идейния фактор. Освен това Г. Масперо игнорира динамиката на историческото развитие. Отделни очерци, главно по социално-икономическата история, Г. Масперо дава откъснато от историческото развитие на народа, обрисувайки стопанските и обществените отношения като почти абсолютно неподвижни, сякаш в течение на хилядолетия нищо не се е променяло. Затова Масперо намира за възможно да съпоставя културата на древноизточните народи с културата на народите от съвременния Изток, сравнявайки например древноегипетските земеделци със съвременните фелахи. Развитието на съвременната историческа наука и важните археологически открития през последните десетилетия правят труда на Г. Масперо въпреки огромните знания на автора и големия му литературен талант вече почти напълно остарял.

Голямо влияние върху развитието на западноевропейската историография на древния Изток има трудът на Ед. Майер, в който авторът дава пълно и изчерпателно обобщение на всички достижения в археологията и историческата наука. Ед. Майер очертава широка и ярка

картина на историята на древноизточните народи. Но в основата на историческата му структура е залегнала коренно неправилната и порочна теория за цикличността. Като изразител на реакционната идеология на империалистическа Германия Ед. Майер отрича теорията за прогресивно развитие на социално-икономическите формации, като ѝ противопоставя теорията за цикличността, т. е. за абсолютната неизбежност на връщането към вече изживени форми на обществения строй. Като се стреми да оправдае и исторически да обоснове всякакъв вид реакция, Ед. Майер се опитва да доказва в трудовете си, че древният свят е минал в своето развитие през всички онези стадии, през които е минала Европа в средните векове и в ново време, повтаряйки същия цикъл. Така, като модернизира и идеализира древното робовладелско общество, Ед. Майер, от една страна, намира в древен Египет феодални отношения, влагайки в понятието „феодализъм" само представата за децентрализация на държавната власт, а, от друга страна, отъждествява древното робство с наемния труд от епохата на капитализма. Освен това Ед. Майер се придържа към буржоазната теория за миграциите, с помощта на която обяснява редица исторически факти чрез преселенията на народите и по тоя начин напълно подценява извънредно важния фактор на вътрешно развитие на обществото. И накрая трета характерна черта в историческата концепция на Ед. Майер е широкото използуване на реакционната расова „теория". Проучвайки историята на древна Месопотамия, Майер особено подчертава факта на взаимодействие между „шумерски" и „семитски" племена, които може би спадат към ралични „раси". Изопачавайки рязко историческите факти, Майер придава особено значение на това, че на историческата сцена излиза прословутата „индогерманска раса", което според него било венец в развитието на древноизточната история.

През първата половина на XX в. огромното количество натрупан археологически и документален материал предизвиква рязко изразена специализация сред учените, които се занимават с историята на древния Изток. Във връзка с това почват да се появяват обобщаващи колективни многотомни трудове, посветени на световната история, в които отделни томове съдържат различни раздели от древната история, по-специално от историята на древния Изток. Основна характерна черта на тези трудове е рязкото подчертаване на „расовата теория", „теорията за миграцията", ролята на личността в историята и пълното игнориране на историческата роля на народните маси. Специално място в тези трудове се отделя на „световните" империи и „световните" цивилизации, на които се приписва водеща роля в процеса на световната история. Например в „Кембриджката древна история" такива са разделите, посветени на историята на древния Изток, с автори С. Макалистер, С. Кук, Х. Хол, Е. Пит, С. Лангдон и Кемпбел-Томсън. Целият този обобщаващ труд е пронизан от идеята за европоцентризъм, тъй като главна негова цел е изучаването на историята на европейските народи, а историята на древния Изток се разглежда само като необходим увод към историята на Европа.

Историята на древноизточните народи става достояние на руската наука през втората половина на XIX в. Най-изтъкнат представител

на руската ориенталистика от края на XIX и началото на XX в. е акад. Б. А. Тураев. Неговите научни трудове заемат важно място в буржоазната историография и се отличават с твърде много оригинални черти. Основният труд на Б. А. Тураев „История на древния Изток“ по тематика е значително по-разширен от обобщаващите трудове на неговите предшественици. Така например Б. Тураев добавя в своя курс специални глави, посветени на историята на Ванското царство, Наната, Мероe, Аксум и на древните пуни. В стремежа си да установи приемственост между древноизточния и античния свят Тураев разширява хронологическите рамки на традиционната история на древния Изток до късния елинизъм. Големият труд на Тураев се базира на самостоятелно и критично проучване на източниците. Особено внимание отделя той на изучаването на културата на древноизточните народи. Като анализира най-внимателно литературното творчество и религиозните възгледи на народите от древния Изток, Тураев установява редица допирни точки в културното развитие на тези народи. Във всички свои трудове той подчертава проблема за културното наследство на народите от древния Изток, оказало силно влияние върху развитието на античната култура и средновековните източни цивилизации.

Като типичен представител на буржоазната историография, споделяйки напълно идеалистическия светоглед на учените от своето време, Тураев обръща по-малко внимание на социално-икономическата история, придавайки най-голямо значение на културата и особено на религията на народите от древноизточния свят. Развитието на древноизточните държави той обяснява с политически събития, завоевания, миграции, смяна на династии, с ролята на политическите дейци, с географските условия, като извънредно много надценява тяхното влияние върху общественото развитие и по този начин изопачава процеса на историческо развитие. Установявайки сходство в историята и културата на различни древноизточни народи, Тураев обяснява това само чрез външни взаимоотношения и културни влияния, а не като резултат от единния път на развитие на социално-икономическите отношения и еднаквия стадий в развитието на народите. По такъв начин Б. А. Тураев не съумява да преодолее основните принципни грешки на буржоазната историческа наука от XIX в.

Следователно трудовете на най-изтъкнатите буржоазни специалисти от XIX — XX в., базиращи се на внимателно проучване на документалните и археологическите източници, напълно отразяват идеалистическия светоглед на своите автори. В тях се излага преди всичко политическата и културната история на древния Изток и се отделя твърде малко място за анализ на социално-икономическите отношения, които в рамките на буржоазната идеалистическа концепция се осветляват едностранчиво и често тенденциозно. Друг съществен техен недостатък е това, че всички те се ограничават с преглед на историята само на „класическия Изток“, т. е. на Египет и Предна Азия, като напълно игнорират историята на Индия и Китай. Изхождайки най-често от реакционната „расова теория“, буржоазните историци не вземат под внимание обстоятелството, че народите на Индия и Китай са изминали същия път на развитие от родовия към робовладелския строй, както и останалите народи от древния Изток, и че са дали голям принос в съкровищницата на световната култура. Последните археологически разкопки и исторически изследвания ясно показват, че целият древноизточен свят, включително Индия и Китай, е единен свят, чиито отделни части са свързани помежду си и са изминали еднакъв стадий на историческо развитие.

Основавайки се на марксистко-ленинската методология, съветските учени обръщат главно внимание на изследването на социално-икономическите отношения, установяват наличието на робството в древния Изток и включват в кръга на своите изследвания историята на древна Индия и на древен Китай. Сред тези историци изпъква акад. В. В. Струве, един от най-близките ученици на акад. Б. А. Тураев. След като в течение на редица години преподава история на класическия Изток в Ленинградския университет. В. В. Струве изгражда свой курс по история на древния Изток въз основа на проучването на многобройни източници. В основата на този курс е заложена идеята, че експлоатацията на труда в древноизточните страни е предимно робовладелска експлоатация и поради това древноизточното общество трябва да се счита за робовладелско. Тези възгледи са изложени от В. В. Струве в неговия труд „Проблемът за зараждането, развитието и разложението на робовладелските общества в древния Изток“, а след това стават основа на учебното му пособие „История на древния Изток“ (1941 г.). Като се почне от 1933 г., наред с В. В. Струве редица съветски историци в своите специални и общи трудове по история на древния Изток поставят и доказват положението, че в древноизточните страни върху развалините на родовия строй възниква най-древното раннородовладелско общество, в което обаче робството не достига такова значително и пълно развитие, както в древна Гърция и в античен Рим.

През последните 45 години съветските учени извършват важна и ценна работа по събиране, проучване, издаване и превод на различни източници, а също по проучването на голям брой съществено важни проблеми от древноизточната история. Най-голямо внимание се обръща на изследването на социално-икономическите отношения, на проблема за възникването и развитието на робството, на характерните черти на робовладелските отношения в древния Изток, на запазването на остатъци от родовия строй и древната селска община. Във връзка с това се проследява развитието на икономиката и техниката в древния Изток и по-специално — на напояването и минното дело. Съветските историци посвещават редица трудове на политическата история на древноизточните държави, по-специално на военната история на Египет, Асирия и Урарту, а също на проблемите на хронологията. Голямо внимание се отделя на въпросите, свързани с историята на културата, по-специално — на изследването на първите начеики на култура, развитието на литературата, изкуството и религията на древноизточните народи. Огромно значение имат археологическите разкопки, направени от съветски учени в Средна Азия и в Задкавказието, които разкриват нови страници в историята на древния Изток. И накрая заслуга на съветските учени е включването в

курсовете по история на древния Изток на историята на древна Индия и древен Китай. Като се опират на задълбоченото проучване на първоизточниците, част от които се съхраняват в съветски музеи, и като се базират на марксистко-ленинската методология, в своите трудове съветските историци и филолози съумяват да поставят редица важни принципни проблеми, като същевременно подлагат на научна критика възгледите на буржоазните реакционни историци.

* * *

Древноизточният свят обхваща обширна територия, чиято северна граница минава приблизително по 42° северна ширина, а южната — приблизително по тропика на Рака. Западната граница на древноизточния свят върви през Либийската пустиня, т. е по 10° западна дължина (от Пулково), а източната граница — по бреговете на Тихия океан или, с други думи, приблизително по 110° източна дължина. Така дължината на този огромен правоъгълник с ширина от север на юг 1800 км надхвърля 10 хил. км. Цялата тази територия може да бъде разделена на две неравни части: западната част обхваща Египет и Предна Азия, а източната — Индия и Китай. Индия и Египет имат някои общи географски особености, тъй като се намират в един и същ пояс на горещ субтропичен климат и до голяма степен са откъснати от останалия свят, образувайки затворени и донякъде изолирани географски райони. Египет — това е делтата и долината на Нил; той прилича на оазис, изгубен сякаш в пясъците на северноафриканските пустини, които го отделят от останалите области на Африка. В дълбока древност делтата на Нил е била заблатена, затова не е могла да служи като свързващо звено между Египет и Средиземно море. На юг естествена бариера са представлявали мъчно проходимите нилски прагове и блатистите райони на Източна Африка. Само тесният Суецки провлак и коритата на пресъхнали потоци (т. нар. вади) са съединявали Египет със Синайския полуостров и с крайбрежието на Червено море и са били най-древни търговски и военни пътища, свързващи Египет с Предна Азия.

Индийският полуостров, както Египет, до голяма степен е изолиран. На запад, на юг и на изток Индия е отделена от останалия свят с безкрайни океански простори. На север най-големият в света планински хребет на Хималаите дели Индия от Азия.

Природните условия на Предна Азия и Китай също имат доста общи черти, тъй като тези области се намират главно в района на умерен климат и за разлика от Египет и Индия в териториално отношение са свързани със съседните страни. Мала Азия и островният район на Егейско море съединяват като мост Предна Азия с Европа. От Иранското плато и от Средна Азия различни пътища водят към съседни райони на Азия.

Въпреки големите разстояния и мъчно проходимите райони в пустините и планинските масиви отделни древноизточни страни са били свързани помежду си с търговски и военни пътища. Особено значение имат големите речни магистрали: Нил, Ефрат, Тигър, Инд, Ганг, Янцзъцзян и Хуанхъ. Нил съединява помежду им отделните части на Египет, а общо целия Египет — с областите на тропическа Африка на юг и с района на Средиземно море на север. Ефрат и Тигър свързват помежду им отделните части на Месопотамия, а цялото Двуречие — с района на Персийския залив, а също със Северна Сирия, Задкавказието и Мала Азия. Пътищата по източните притоци на Тигър и по техните долини водят от Месопотамия към територията на Иранското плато. Различните страни на древния Изток се свързват помежду си с характерните за тази епоха керванни пътища. Някои от тях водят от Месопотамия на запад през сирийско-месопотамската степ и пустинята към крайморските търговски градове на Сирия и Финикия. От тези градове се откриват морски пътища, които съединяват Предна Азия с делтата на Нил и с островния район на Егейско море, поточно с островите Кипър и Крит.

Основни типове природни условия за страните на древноизточния свят са:

1. Безводни плата с обширни степи и равнини.
2. Низини и долини, прорязани и напоявани от големи реки.
3. Крайбрежни територии, разположени непосредствено до морето.

Към тези три района трябва да се прибавят също планинските области и районите на пустини, които днес все повече се включват в сферата на археологическите и историческите изследвания.

Към първия тип природни условия трябва да бъде причислена сирийско-месопотамската степ, свързваща Сирия с Месопотамия и с Арабия, платата на Мала Азия, Средна Азия и Иран, прикаспийските степи, централноазиатското плато, Декан и обширните плата и степи на Китай.

Към втория тип природни условия спадат древните алувиални долини и низини, създадени от наносите на реки; Нилската долина, долината на Тигър и Ефрат, наречена от гърците Месопотамия (Междуречие или Двуречие), долините на Инд и Ганг в Северна Индия и накрая долините на Янцзъцзян и Хуанхъ в Китай.

Към третия тип географски условия спадат делтата на Нил, а също делтата на Тигър и Ефрат, които в древността са се вливали в Персийския залив с отделни корита, средиземноморското крайбрежие на Сирия и Финикия и Малабарския бряг, разположен в югозападната част на Индия.

От планинските райони трябва да бъдат споменати планинските области на Мала Азия, Задкавказието и Кавказ, северноизточната част на Месопотамия, където се е намирала собствено Асирия, по-нататък планинският район, който отделя Месопотамия от Иран, и по-точно планинската част на древната страна Елам, планинските области на Иран, Индия и Китай. Между типичните пустинни области се откроява северноафриканската пустиня Сахара, която в дълбока древност е имала климат, по-малко сух от сегашния, а също Арабия, чиято древна история все още не е достатъчно изучена.

В древността животът на хората е зависел от природните условия в по-голяма степен, отколкото сега. Но дори през онези времена,

когато човекът поради ниското равнище в развитието на техниката още не е в състояние да господствува над природата, естествените условия не могат напълно да обуславят развитието на обществения строй. Природните условия могат само да благоприятствуват за развитието му или, обратно, да го забавят или спират. Естествените условия имат най-голямо значение за развитието на стопанството, като до известна степен съдействуват за развитието предимно на един или друг негов вид. Недостатъчното напояване на платата и степите пречи на развитието на земеделието и спомага за разпространяване на скотовъдството, както е например в Иран или в Мала Азия. Плодородната почва, богатите естествени торове и периодичните прииждания на големите реки в алувиалните долини спомагат за ранното възникване на поливното земеделие и за високото развитие на ирригационното дело. По морското крайбрежие още в древността възниква, а след това се развива значително търговията, особено морската и транзитната, както е във Финикия и Сирия. И накрая в планинските страни, богати с гори и полезни изкопаеми, по-специално метална руда, се развиват занаятите, особено металургията. В Мала Азия, в Задкавказието, а също така очевидно и в Кавказ възникват най-древните огнища на металургията, откъдето рудата, металните изделия и начините на металургична техника се разпространяват нашироко в целия предноазиатски свят.

1 ГЛАВА

ИЗТОЧНИЦИ И ИСТОРИОГРАФИЯ НА ДРЕВНА МЕСОПОТАМИЯ

ИЗТОЧНИЦИ

Сред източниците най-голямо значение имат древноизточните документи, тъй като те дават възможност да бъдат установени социално-икономическите факти, политическите събития и отразяват равнището на развитие на културата. Паметниците на материалната култура в много отношения допълват тези документи, тъй като характеризират икономиката, техниката и бита на онова време. По-малко значение имат сведенията на античните автори, гръцки и римски писатели. Но съвременният историк не трябва да ги отминава — античните автори са били свидетели на последните векове от съществуването на древноизточните държави. Много неща те са наблюдавали лично и са могли да използуват изгубени днес източници. Освен това античните писатели са били на по-високо равнище на културно развитие, отколкото жителите на древна Месопотамия, поради което са могли да направят по-обективна преценка на тяхната история и култура. Но все пак съвременният историк трябва да пристъпва към проучване на трудовете от гръцки и римски автори с най-голяма предпазливост, като винаги съпоставя техните сведения с данните от древноизточните документи и паметници и винаги взема под внимание класовите тенденции на всеки автор, характера на неговия светоглед и онази степен на модернизиране, която той внася в своя исторически разказ.

Между гръцките историци, които са писали за древния Изток, изпъква Херодот, посветил главния си труд на историята на гръко-персийските войни. В този труд, използувайки разказите на съпровождачи и жреци, а също и собствените си наблюдения по време на пътешествия по Изтока, той подробно описва природата, обичаите, религиозните вярвания, културата и историята на страните и народите, влезли в състава на персийското царство. Особено интересен е очеркът за географските условия и поливното земеделие в Двуречието, а така също описанието на своеобразните обичаи на населението, особено брачните и погребалните. По-нататък Херодот разказва за корабостроенето, водния транспорт и търговията, за облеклото, храната и начините на лекуване. Той подробно описва Вавилон — „най-знаменития и най-укрепения град в страната". Очеркът по политическа история е кратък и е съставен от случайни и отчасти ле-

гендарни епизоди относно строителната дейност на Семирамида и Нитокрида, превземането на Вавилон от Кир, въцаряването на вавилонците по времето на персийския цар Дарий, похода на асирийския цар Синахериб срещу Египет.

В труда си Херодот широко използува древни легенди и народни разкази. Затова съвременният историк трябва да има строго критичен подход към всички сведения на Херодот. Фактите, цитирани в неговия труд, могат да бъдат използувани само след най-внимателна проверка.

Друг гръцки историк, писал за древна Месопотамия, е Диодор, живял през I в. преди н. е. и използувал в своята „Историческа библиотека" трудове на свои предшественици, по-специално на Херодот. Диодор описва живота и дейността на легендарните основатели на асирийското царство — Нин и Семирамида. Известен интерес представлява описанието на Вавилон, по-точно на оцветените релефи с изображения на лов на лъвове, които покривали стените на дворците. Тези релефи са открити през XIX в. при разкопките на Вавилон. Освен това заслужава внимание запазеното в труда на Диодор описание на халдейската астрономия и астрология.

Сведения за историята на древна Месопотамия се намират и в „География" от Страбон (I в. пр. н. е. — I в. от н. е.), който описва природните условия на Двуречието и обръща внимание на прииждането на Тигър и Ефрат, а също и на нуждата от изкуствено напояване. Някои наблюдения на Страбон са интересни, но описанията му понякога страдат от преувеличения, например когато става дума за плодородието на месопотамската почва и за широкото стопанско използуване на финиковата палма. Много важно е, че той споменава за нефт. В труда на Страбон са запазени описания на Вавилон, на обсерваторията на халдейските звездобройци, а също легенди за Семирамида и Нин. По примера на гръцките историци тези разкази преминават в трудовете на средновековните писатели, а след това у онези европейски учени, които в зората на новото време възкресяват интереса към забравената култура на народите от древния Изток.

Специално място сред античните историци заема вавилонецът Берос (IV—III в. пр. н. е.). Като жрец от храма на Мардук във Вавилон Берос е имал достъп до храмовите архиви, което улеснява работата му. От друга страна, Берос бил запознат с гръцката култура, затова е могъл да напише на гръцки език голям исторически труд, посветен на историята на митологията на вавилонците. В него са изложени вавилонски митове и историята на Вавилон от легендарния потоп до смъртта на Александър Македонски. За съжаление този труд е запазазен само във вид на откъси и цитати в съчиненията на Иосиф Флавий и на други автори. Тези откъси съдържат сказания за първобитните времена, за потопа, за патриарсите, за Синахериб и Навуходоносор.

ИСТОРИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ОТКРИТИЯ

Истинското изучаване на историята и културата на древна Месопотамия започва едва от времето, когато става възможно да бъдат научно изследвани надписите и археологическите паметници, намерени в Двуречието. Разкопките са започнати в средата на XIX в. от Бота, който намира в Хорсабад развалини от двореца на асирийския цар Саргон II. Особено успешни разкопки извършва Лейард, който открива развалините на асирийските столици Калах и Ниневия. В Калах той намира остатъци от дворци, построени в IX—VII в. пр. н. е., и великолепни скулптури, например изображения на огромни крилати бикове, пазители на царския дворец. Върху барелефите, които покриват стените на тези дворци, са запазени военни и ловни сцени, сцени от обсада на крепости, довеждане на пленници, придворен живот. В развалините на Ниневия Лейард открива остатъци от огромен дворец с голям брой зали, стаи и коридори. Освен многобройни произведения на изкуството тук са намерени твърде много различни предмети от материалната култура (оръжие, съдове, украшения, предмети от бита) и освен това голям брой извънредно ценни исторически надписи. Работата на Лейард продължават Расам и Смит; техните разкопки дават много материал за изучаване историята и културата на древна Месопотамия.

Големи разкопки са извършени през втората половина на XIX в. в Южна Месопотамия, където биват открити развалини на най-древни шумерски градове, отнасяни по време към края на IV хилядолетие пр. н. е. Де Сарзек и Хезе намират на мястото на съвременния Тело остатъци от древношумерския град Лагаш (Ширпурла). В развалините му са намерени произведения на шумерското изкуство и голям брой глинени плочки, покрити с клинообразни надписи, като например ценни документи от стопанската отчетност (някои от тях се пазят в музеите на Москва и Ленинград). Остатъци от здания, включително храмове и храмова кула — зикурат, са разкрити в главния религиозен център на древен Шумер, град Нипур.

Разкопките на Вавилон, извършени от немска експедиция в края на XIX в., дават богат материал за проучване на Нововавилонското царство. Колдевей открива тук развалини от дворците на Навуходоносор със знаменитите „висящи градини", чието описание е запазено у гръцките историци. В развалините на Вавилон са намерени остатъци от храмове, канали и път за процесии с част от „Вратите на богиня Ищар", великолепно украсени с глазирани плочки. Открити са и ценни исторически документи, по-точно текст от манифеста на персийския цар, в който се съобщава за завземането на Вавилон от персийски войски.

Най-големи и системни разкопки са правени през XX в. в различни пунктове на Месопотамия. На юг в Шурупак, Урук, Ел-Обеид и Джемдет-Насър, а на север в Джармо и Хасуна са открити най-древни селища, датирани от епохата на неолита. В 1955—1958 г. при разкопки в Тел-Чиера, в Северозападна Месопотамия, А. Моортгат

открива развалини на град от III хилядолетие. Намерените тук остатъци от здания, керамика и произведения на изкуството показват, че още през онези древни времена в Северозападна Месопотамия са прониквали културни влияния от Шумер и Акад. Особено големи разкопки са правени на мястото на три големи града на Месопотамия: Ур, разположен в южната част на Двуречието,Ешнуна — в средната част на Месопотамия, и Мари, който се е намирал на брега на Ефрат.

В Ур са открити голям брой паметници от различни епохи. В гробниците на цар Мескалам-дуг и царица Шубад (III хилядолетие пр. н. е.) са намерени много и високо художествени бижутерски изделия, например великолепна арфа, украсена със злато, сребро и лазурит, сребърен модел на лодка, украшения, съдове, оръжие и други предмети от злато и сребро. При внимателни разкопки на голяма част от града, спадаща към XVIII в. пр. н. е., са открити улици, улички, площади с остатъци от много сгради, по които може да се възстанови ярката картина на живота в древношумерския град. Голям брой клинописни документи са намерени в югоизточната част на града.

Ценни резултати дават разкопките на акадския град Ешнуна, в чиито развалини са намерени останки от храмове и от голям дворец, строен и престрояван в течение на две столетия (XX—XVIII в. пр. н. е.). Надписите и паметниците от материалния бит, намерени в развалините на Ешнуна, а също и на друг акадски град, разкрит на мястото на съвременния Хафадже, показват, че семитските центрове на Акад през III хилядолетие пр. н. е. са се намирали под известно шумерско влияние. Тези разкопки хвърлят светлина върху взаимоотношенията между Акад, Елам и аморитските племена, които нахлуват в Месопотамия от запад.

Освен това в 1933—1936 г. е разкопана столицата на държавата Мари, споменавана във вавилонски надписи от XVIII в. пр. н. е. В развалините на този град са открити останки от голям храм, огромен дворец и добре запазено училище. Между находките особено интересен е големият архив, който съдържа голям брой ценни стопански, исторически и дипломатически документи.

Много разкопки са извършени и в Северна Месопотамия. В западната й част на мястото на съвременния Тел-Халаф е открит голям митанийски град, а в източната — на територията на древна Асирия — са разкопани големите градове Ашур, Калах и Ниневия. Тук са открити развалини на дворци и храмове, предмети от бита, паметници на религиозния култ и освен това много надписи. В Хорсабад (древния Дур-Шарукин) е открита резиденция на Саргон II с градска цитадела, в която са се намирали дворецът на царя, храмовете и домовете на висшите чиновници. В развалините на столицата на Асирия — Ниневия, при разкопките са открити редица археологически слоеве, стигащи чак до архаичната епоха. Много интересни са останките от храма на Набу и на богинята Ищар, построен през акадска епоха по времето на цар Маništусу. Историческо и художествено значение имат релефите, които изобразяват битките на Синахериб, цар Ашурназирпал на лов за лъвове, сцени от поднасяне на данък. На се-

вероизток от Хорсабад, в Джерван, през 1932 г. е изследван голям каменен акведукт, построен от Синахериб.

Много интересни находки са направени в района на съвременните ирашки градове Мосул и Керкук. В Арпачая например е намерена древна керамика, украсена с геометричен и стилизиран орнамент, а при разкопки край Тепа-Йорган е открито древно селище от доисторическа епоха. Това селище е съществувало много дълго, тъй като в горните му слоеве са открити развалините на акадския град Га-Сур, а след това — развалините на големия хуритски град Нузи. Тук са разкрити дворец, храм, част от градската стена, жилищен квартал с частни домове, където са запазени богати архиви от надписи.

Интересен материал дават неотдавнашните разкопки на провинциални градове, например на столицата на арамейското княжество Бит-Адини, разположена на брега на Ефрат (Тил-Барсиб). Тук са намерени остатъци от голям асирийски дворец от времето на Салманасар III, престрояван по-късно в VIII и VII в. пр. н. е. Особено интересни са стенописите, които дават представа за живописта и материалната култура на асирийците. В Арслан-Таш са намерени развалините на провинциалния град Хадату с царски дворец и кирпичена градска стена. В една сграда са запазени към 200 художествено изработени пластинки от слонова кост, които са служили за украса на царски трон или на дворцови мебели. Някои пластинки, изработени в египетски и кипърски стил, напомнят аналогични пластинки, намерени в Палестина — в Мегидо и Самария.

От 1949 до 1959 г. Малоуен прави големи разкопки на територията на древния Калах, продължавайки работата на Лейард. Разкопават почти целия хълм Нимруд, в който се намира градската крепост на асирийската столица. В развалините на големия североизточен дворец биват открити релефи, които покриват стените му, големи статуи на геният—покровители на царския дворец, във вид на крилати бикове с човешки глави и различни надписи. За строителното майсторство на асирийците говори голямата стена, издигната по дължината на крайбрежната улица и иззидана от масивни дялани каменни плочи. Очевидно тя е трябвало да защищава крепостта, тъй като дебелината й достига до 5 м. Край хълма Нимруд е намерен форт, построен от Салманасар III. В 1960 г. разкопките на този форт продължава Отс. Това забележително крепостно съоръжение дава ярка представа за фортификационното изкуство на древните асирийци.

Първите скици на клинообразни надписи донася в Европа от Персия през XVII в. италианският пътешественик Пиетро дела Вале. Но учените дълго време не могат да разчетат тези надписи. Пръв опит да дешифрира клинописа прави в края на XVIII в. датчанинът Карстен Нибур. Но той успява само да установи, че клинообразните надписи се правят с помощта на три системи от писменост и че най-простата от тези системи съдържа 42 знака.

По-големи успехи в дешифрирането на клинописа постига немският учител Гротефенд (1775—1853). Като се базира на предположенията на своите предшественици, че наклоненият клин представлява знак за отделяне и че в азбучния персеполски надпис една група

знаци обозначава пареска титла, Гротефенд допуска, че целият надпис представлява титли на двама персийски царе. Благодарение на редица остроумни догадки Гротефенд сполучва да разчете имената на двамата персийски царе Дарий и Ксеркс, а също и името на Хистасп, бащата на Дарий. Така Гротефенд съумява да определи девет знака от персийския клинопис. По-късно правилността на тази дешифровка бива потвърдена. Работата на Гротефенд, чието откритие съвсем не се приема отведнъж в научните среди, продължават Ласен и Бюрнуф, които разчитат останалите знаци на древноперсийската писменост.

Нов материал за проверка на правилността при дешифрирането на персийския клинопис дават трудовете на английския учен Х. Роулинсън, който през 1835 г. копира в Персия редица клинописни надписи, включително и знаменития Бехистунски надпис, издълбан върху висока скала. След като проучва тези надписи, преди още да знае нещо за дешифровката на Гротефенд, Роулинсън установява 18 знака от персийския клинопис. Събраният от Роулинсън материал дава възможност да започне изследването и на останалите две клинописни системи. Роулинсън и Норис съумяват да дешифрират редица знаци от втората система, която се оказва силабична писменост, използувана за изписване на новоеламски надписи. Третата клинописна система дешифрират Роулинсън, Хинкс и Оперт, които установяват, че тя има над 200 сричкови знака и известен брой идеограми. Проучването на надписите показва, че те са направени на език от семитската група. По-късно бива дешифриран и асирийският сричков клинопис, близък до вавилонския, и накрая — най-древният вид клинопис, използуван от по-древните племена на Южна Месопотамия, шумерите. Очевидно клинописът възниква най-напред в Шумер, след това го заимстват вавилонците, които на свой ред го предават на асирийците, а чрез тях — на други народи от Предна Азия и накрая на древните перси.

КЛИНООБРАЗНИ НАДПИСИ

Дешифрирането на клинописа предоставя на учените най-ценните източници по история на древна Месопотамия, източници, които хвърлят ярка светлина върху стопанския живот, обществения строй, политическата история и културата на тази страна.

Особено значение за проучване на икономиката имат документите по стопанска отчетност, запазени в архивите на различни градове на древен Шумер: в архивите на Лагаш, Ума, Ур, Ларса и др. Сред тези документи правят впечатление сведенията по регистриране на „извършването на операции с работната сила", договорите за продажба на роби и участъци земя, а също отчетните документи на търговците, като например изброяване на доходите и разходите, отчети за търговски операции и ценоразписи. Всички тези документи дават възможност да се проучи стопанският живот на древен Шумер, а така също да бъдат установени характерните черти на съществуващата там робовладелска експлоатация. Картина на социалната борба и на опитите за провеждане на социални реформи дава надписът на Урукагина, управник на Лагаш (XXIV в. пр. н. е.). Обширен материал за проучване на остатъците от общинния строй и формите на земевладение дават текстовете на царските дарствени грамоти за земя, запазени върху останали от XIV–XII в. пр. н. е. камъни от синорите. Административната кореспонденция на вавилонския цар Хамурапи с неговите чиновници в Ларса съдържа сведения за системата на изкуствено напояване и административното управление във Вавилон през първата половина на II хилядолетие пр. н. е. Запазените арендни договори дават възможност да бъдат установени формите на арендуване на земя през тази епоха.

За проучването на стопанския и обществения строй на Шумер, Акад и Вавилон, а също на правото и съдопроизводството голямо значение имат фрагментите от шумерски закони, спадащи към XX–XVIII в. пр. н. е., законите на Ур-Наму, основател на III династия на Ур, законите на Липит-Ищар и сборникът от закони на Билалама, цар на Ешнуна, управлявал през XX в. пр. е. н., и накрая — запазеният почти изцяло сборник със закони на Хамурапи, извънредно важен източник за изучаване на древновавилонското право. Многобройните договори и контракти от това време показват как са се прилагали на практика параграфите на законите и до голяма степен ги допълват. Известно значение имат и архивите на отделни лица, като например архива на военния колонист (редум) от времето на цар Аби-Ешух, внук на Хамурапи. Тези документи съдържат сведения за формите на аренда и за стопанското положение на онези вавилонски военни колонисти, които, получавайки от царя участъци земя, са били задължени да се числят на военна служба.

Много интересни са надписите, намерени сред развалините на град Мари. Месечните ведомости за отчитане на раздадените продукти, документите, отнасящи се до доставката на продукти от дворцовите хамбари по случай завръщане на царя или предаване на добитък от царските обори на отделни лица, писма за заеми, контракти за дългове — всички те обрисуват ярко икономиката на държавата Мари. Не по-малко значение имат и дипломатическите документи от Мари, които хвърлят светлина върху международните връзки, съществували по онова време между държавите от Предна Азия, между царство Мари, Северна Сирия и Вавилон, където тогава е управлявал Хамурапи.

Надписите от Керкук и Нузи, отнасящи се към средата на II хилядолетие пр. н. е., дават възможност да се проучат икономическият строй и социалните отношения в Североизточна Месопотамия и своеобразната хуритска цивилизация. Освен това много интересни са и еламските делови документи от Суза, написани на старовавилонски диалект на акадския език. Те дават представа за дълговото право и за местните особености на сделките, свързани със заеми, а също и за социално-икономическите отношения в Елам през II хилядолетие пр. н. е. По-късните клинописни текстове от Суза са написани на еламски език и характеризират царското, общинното и частнособственическото стопанство на Елам през VII–VI в. пр. н. е.

Специална група източници представляват историческите надписи, свързани със стопанската и военната дейност на царете от Шумер,

Акад и Вавилон. В надписа на Ванатум, владетел на Лагаш, запазен върху „Стелата на ястребите", се съобщава за победа над Ума. Надписът на Ентемена е много интересен за проучване на дипломатическите отношения. В надпис на Гудеа, владетел на Лагаш, подробно се разказва за изграждането на храм на бог Нингирсу. Освен това дипломатическите документи от Мари характеризират международните отношения в Предна Азия през първата половина на II хилядолетие пр. н. е. и завоевателната политика на вавилонския цар Хамурапи. Тези надписи донякъде допълват историческите легенди, в които любим сюжет е възвисяването на прославения основател на нова династия с помощта на боговете. Такава е легендата за Саргон I, цар на Акад, възпитан от градинар и възвисен от богинята Ищар.

Важни исторически сведения могат да бъдат открити и в литературните, религиозно-магическите и научните текстове. Така например в магическите текстове за гадаене, предсказване и знамения (omina) са запазени указания за някои политически събития. Знаменитият епос за древния герой Гилгамеш съдържа далечни спомени за борбата на Елам с Шумер. А забележителният „Диалог на господаря с роба" ярко обрисува класовия антагонизъм в древния Вавилон през епохата на Хамурапи. Всички тези текстове, взети заедно, дават представа за религиозните вярвания, за развитието на литературата и научните познания на древните народи от Двуречието и характеризират равнището на културно развитие. Освен всичко това филологическите текстове, синлабарите и речниците дават възможност да се изучат езиците и писмеността на тези народи.

ИСТОРИОГРАФИЯ

Благодарение на археологическите разкопки и дешифрирането на надписи учените са могли да се заемат с изучаването на историята и културата на древна Месопотамия. Тъй като вниманието на изследователите е било насочено най-напред към древна Асирия, тази нова историко-филологическа дисциплина получава названието асириология. Едва впоследствие проучването на вавилонските паметници и шумерските надписи разширява рамките на този дял от историята, който обаче по традиция запазва предишното си название.

Опитите за изучаване историята на древното Двуречие започват още през първата половина на XIX в. На първо време това е подбор и използуване на сведения от античните автори. Включването на археологически паметници и клинообразни надписи предизвиква цял преврат и поставя асириологията върху здравата база на достоверна документация. Но изобилието на нов, още недостатъчно проучен материал кара понякога първите изследователи да правят прекалено широки обобщения и да създават необосновани хипотези.

Някои асириолози се опитват да преувеличат значението на Вавилон като най-древно и главно огнище на световната култура, като подчертават решаващото влияние на народите на Месопотамия върху развитието на човечеството от цивилизованите по земното кълбо. Тази така наречена теория на панвавилонизма предизвиква голяма полемика. Истински създатели на панвавилонската теория са Ф. Делич и Х. Винклер, които се опитват да твърдят, че много от представите в областта на митологията, религията, магията, различни образи и сюжети от литературата, а също и първите знания водят началото си от Вавилон, който Делич и Винклер смятат за нещо като най-древна и главна люлка на човечеството. Разпространените в древността митове за сътворяването на света, за всемирния потоп, земния рай, наченките на морал, идеята за единствено божество според панвавилонистите са възникнали най-напред във Вавилон и оттам са се разпространили сред другите народи. Така правилната в основата си мисъл за известно влияние на вавилонската култура върху развитието на древните народи от Предна Азия бива доведена до нелепа крайност, тъй като различни форми на идеологията на голям брой народи по земното кълбо се тълкуват само като по-късни изменения на митологията и астралните култове на вавилонците.

Тези резки преувеличения предизвикват основателната критика на редица крупни учени, между които Ед. Майер и Ф. Куглер. Разкопките в Египет, Сирия, Индия и Китай показват, че много народи в различни страни са създавали и развивали своята култура самостоятелно. Известни сходни черти дават възможност да се сближават характерни явления от културния живот на различни древноизточни народи. Това сходство се обяснява с общия път на развитие, а понякога и с взаимни влияния. Но не бива да се отрича и това, че много от достиженията на вавилонската култура наистина се разпространяват сред древните народи на Предна Азия.

Включването в кръга на науката на източници спомага за развитието на асириологията. Така например издаването на клинописни текстове дава възможност да се изучават писмеността и езиците на шумери, вавилонци и асирийци. Както в тясно специални, така и в големи обобщаващи трудове на обсъждане се подлагат различни въпроси от историята и културата и по-специално проблемите за произхода на шумерския народ и за взаимодействието между шумерската и вавилоно-семитската култура, а освен това и въпросът за социалните отношения във Вавилон и Асирия. Мнозина историци и археолози са считали, че коренно население на Двуречието и най-древни създатели на културата на Южна Месопотамия са шумерите. Но различните между археологическите паметници от най-древни и по-късни епохи, а така също и своеобразието на шумерския език навеждат на мисълта, че е съществувало по-древно население. Английският археолог Г. Чайлд предпазливо го нарича протошумерско, предполагайки, че именно тези най-древни племена са създали плодородната почва на Месопотамия, като са подготвили тук най-древните форми на изкуствено напояване. Но, както и Г. Чайлд, болшинството изследователи смятат, че създатели на най-древната оформена цивилизация са били шумерите. Досега не е разрешен въпросът, откъде шумерските племена са дошли в Месопотамия. Някои, като например Л. Уули и Г. Чайлд, допускат, че те са се преселили от изток, може би от Елам. Други считат за тяхна прародина северните страни (Б. Хрозни).

Разкопките на шумерски градове позволяват да се постави на обсъждане въпросът за взаимодействия между културата на шумерите и семитите от Акад. Мнозина изследователи са считали, че Шумер е родина и източник на вавилонската култура. През XIX в. против тази теория се обявява рязко френският семитолог Халеви, който необосновано отрича самото съществуване на шумерски народ, на негов език и култура, като смята, че шумерският език е бил изкуствено създаден от вавилонските жреци. Средна позиция в този спор заема Ед. Майер, който признава съществуването на шумерски народ и голямото влияние на шумерската култура върху семитските народи от Двуречието. Той обаче счита, че семитите от Акад не са копирали буквално достиженията на шумерите, а много неща са създали самостоятелно и са ги добавили към древната култура на Шумер.

Сега редица изследователи смятат, че именно шумерите са създали основите на културата на древна Месопотамия (Л. Кинг). В своите съдържателни трудове американският изследовател С. Н. Крамер дава малко преувеличена характеристика на шумерската цивилизация, като счита, че именно в Шумер се появяват първите „парламенти", първите историографи, първите съдебни учреждения, първата космология, първата представа за „златен век", първият морал, първите литературни дебати и т. н. Подобни възгледи могат да доведат до идеализация и модернизация, до своеобразна паншумерска теория, според която, ако не Вавилон, значи очевидно Шумер е прародина на световната култура.

Изопачавайки процеса на историческо развитие и идеализирайки древното общество, буржоазните историци се опитват да намерят в икономиката, обществения строй и формите на държава на шумерите и вавилонците явления, характерни за по-късно време. Така например френският учен Кюк, преувеличавайки стопанското развитие на Вавилон, отбелязва съществуването там на значително парично стопанство, пазари и развита външна търговия. Ж. Контено рязко надценява положителното значение на вавилонската деспотия. Ф. Тюро-Данжен сравнява вавилонските арендатори с римски колони. По примера на чуждите учени И. М. Волков прави опит да открие в древна Вавилония ленни отношения.

Опитвайки се да обосноват исторически военноразбойническата политика на Хитлерова Германия, фашистките „историци" рязко идеализират робовладелския строй и деспотичната държава на древна Месопотамия. Тегер и Ербт виждат в този деспотизъм явление с извънвременно и непреходно значение. Те считат неограничената власт на деспота за най-добър начин на управляване и с всички средства възвеличават и оправдават жестоките завоевателни войни. Тези опити да се идеализира навеки робовладелският строй на древна Месопотамия нямат никакво научно значение, тъй като се базират на тенденциозно изопачаване на историческите факти.

Съвременните американски историци, спадащи главно към реакционните кръгове, се стараят, подчинявайки историческите си изследвания на политически сметки, да представят САЩ като приемник на „великите цивилизации на миналото", включително и на древноизточ-

ния свят. Същевременно те подчертават особа политическо и стратегическо значение, което има Близкият Изток за империалистическата експанзия на САЩ. Освен това религиозно настроени писатели се стремят да изобразят целия древноизточен свят и особено древна Месопотамия само като исторически фон, на който се развива юдейско-християнската история. Всички тези политически и религиозно-догматични тенденции неизбежно водят към фалшифициране на историята на древноизточните народи.

Основател на руската асириология е М. В. Николски, който заедно с А. А. Ивановски още през 1893 г. извършва в Армения сериозна работа по събиране и проучване на паметници на урартската култура, главно надписи. Заслуга на М. В. Николски е това, че той за пръв път разглежда историята на Урарту в рамките на световната история. Още по-ценен е капиталният труд на М. В. Николски, посветен на издаването, превода и проучването на документи по стопанска отчетност от древните архиви на Шумер и Акад — документи, които хвърлят ярка светлина върху социално-икономическите отношения, характерни за най-древните народи на Месопотамия. От следващото поколение руски асириолози трябва да бъде отбелязан И. М. Волков, превел на руски език един извънредно важен документ — сборника закони на цар Хамурапи, и особено В. К. Шилейко, комуто принадлежат редица много ценни преводи на голям брой клинообразни надписи, пазени в руски колекции, по-специално посветителни надписи, надписи на шумерски владетели, а така също астрологически и астрономически, литературни и религиозни текстове.

Натрупването на голям брой исторически факти дава възможност на съветските учени не само да поставят, но и частично да решат извънредно важния въпрос за социално-икономическата обществена формация в страните на древния Изток и на първо място в древна Месопотамия. В това отношение голяма стойност имат работите на акад. В. В. Струве — проучвайки документите по стопанска отчетност от времето на III династия на Ур, които характеризират организацията и експлоатацията на труда в големите царски и храмови стопанства, той установява наличие на робовладелски отношения в древен Шумер. П. М. Николски и И. М. Дяконов в специални свои трудове анализират въпроса за специфичните форми на общината и експлоатацията на труда на общинниците в древното Двуречие. Върху тези въпроси работи и акад. А. И. Тюменев, посветил капитален труд на държавното стопанство на древен Шумер. Съветските учени продължават издаването на клинописни документи, пазени в съветските музеи. А. П. Рифтин издава текстове и преводи на документи от времето на Първа вавилонска династия. Освен това голям брой трудове са посветени на проучването на историята на Месопотамия, по-специално на изкуството, материалната култура и религията. (Н. Д. Флитнер).

2 ГЛАВА

НАЙ-ДРЕВНА МЕСОПОТАМИЯ

ПРИРОДНИ УСЛОВИЯ

Плодородната низина между Тигър и Ефрат, наричана от гърците Месопотамия (Междуречие), в древността е била особено удобна за широко развитие на земеделско стопанство. Тази област се простира от планините на Армения на север до Персийския залив на югоизток. На запад до нея опират обширните и слабо заселени сирийско-месопотамски степи, а на изток — планинските области на Западен Иран. Особено плодородна е почвата в средната и южната част на Двуречието, тъй като тя е създадена от наносните утайки (алувий) на Тигър и Ефрат, които при своите периодични прииждания наторяват и наояват земята. Още в древността в планинските райони на Северна Месопотамия, а също и на изток от Тигър са добивали камък, дървен материал и метална руда, необходими за направата на земеделски оръдия. В Южна Месопотамия, която в дълбока древност е била очевидно изцяло заблатена и не е имала естествени богатства, първите заселници са били принудени за направа на необходимите им предмети да използуват преди всичко глина и камъш.

Географското положение на Месопотамия спомага за ранното установяване на икономически и културни връзки между жителите на Двуречието и съседните племена. Тигър и Ефрат — естествени търговски магистрали, обединяват Месопотамия в стопанско отношение. От западната извивка на Ефрат сравнително късо керванен път води към източното крайбрежие на Средиземно море.

Но липсата на природно защитени граници води и до това, че уседналото земеделско население на Двуречието често страда от грабителски набези и нашествия на съседни номадски скотовъдни племена; гутеи, еламити, каситн, които живеят в източните планински райони, а по-късно и перси неведнъж са покорявали богатите градове на Месопотамия. От широко откритите западни степи в областта на Двуречието често нахлуват „племена от запад" (аморити), а по-късно — арамеи, които са реална заплаха дори за такава могъща държава като Асирия.

Въпросът за произхода на народите (етногенеза), особено на древните, е много сложен. За разрешаването му е необходимо да бъдат проучени все още оскъдните данни за културата, по-специално за развитието на езиците на различните народи, населявали обширната територия на Предна Азия. Има основание да се счита, че най-древни народи тук са били планинските народи, населявали страните от Кавказ и Таврз до Южен Елам. Едновременно с тях във формирането на най-древното месопотамско население участвуват и западни номади, възприели много неща от шумерския народ, който още през IV хилядолетие пр. н. е. създава първите елементи на напояване земеделие и своеобразен клинопис.

АРХАИЧНА ЕПОХА

Първите лагерни заселища на скитащи ловци и скотовъдци, а също и най-примитивните селища на земеделци от новокаменния век (неолит) са открити в северната част на Двуречието. Тук около седем хиляди години пр. н. е. хората постепенно почват да преминават към мотично земеделие и да водят уседнал живот. Ако се съди, по това, че в Калат-Джармо (около Керкук, на изток от Тигър) са открити 10 археологически слоя, преходът към по-развити форми на стопанство е бил доста бавен. Минават няколко столетия, докато номадите, след като опитомяват дивите кози и кучетата, започват да използуват примитивни каменни оръдия, а може би и пръчки-копачки или мотики за разкопаване на земята. Намерените още в долните най-древни слоеве кости и статуетки на кози и козли, зрънца от ечемик и пшеница характеризират най-древните форми на селското стопанство.

Остатъци от керамика, парчета от груби глинени съдове, правени на ръка, още без помощта на грънчарско колело, са открити в горните по-късни слоеве и се отнасят към времето на първа поява на най-древните занаяти — обработване на глина, дърво и камък. Каменните оръдия, главно брадви, тесли, ножове и вложки за сърпове, а също и боздугани, копия и стрели, употребявани като оръжие, все още се правят от камък, при което за изработване на дребни изделия широко се използуват кремък и обсидиан (вулканично стъкло). Но каменните съдове се срещат вече по-рядко от преди и все повече биват заменяни с глинени, които може би са били изпичани на огън или открито огнище. Заназени са също така развалини от примитивни жилища, строени от глина и тръстика. Живелите в тях скотовъдни и земеделци от каменния век боготворят природните сили и се покланят на богинята-майка, покровителка на земното плодородие. Най-древните художници изобразяват тази прародителка на хората и водителка на рода като пълна гола жена. Твърде груби статуетки на тази най-древна богиня на земеделците са намерени в Джармо.

Друго неолитично заселище с огнища-клади и пепел от дърва е намерено западно от Ефрат край съвременния Мосул и древна Ниневия, столица на асирийското царство. Тук, в Хасуна, в най-долния слой на хълма са открити само следи от палатки. Но очевидно местните жители още в каменния век преминават към уседнал живот, за което говорят големите вкопани в земята глинени съдове за запазване на продукти. В тях може би са пазили запасите от зърнени храни най-древните земеделци, които са използували каменни мотики,

сърпове с кремъчни зъбци и най-прости хромели. В ливадите и степите те пасат крави, овце и кози и опитомени магарета (онагри). Предметите глинени съдове започват да украсяват с най-груби жаръ, най-често от нарезни или вдълбани прави линии. Обсидиан за изработване на дребни предмети получават може би от областите на Закавказието. Мъниста правят от тюркоаз и аметист, докарвани от другаде. Използуването на метали води до огромен преврат в древната техника. За да се направи хубаво и трайно оръдие, оръжие или съд от мед, трябва да се изразходват по-малко време и труд, отколкото при изработването на предметите от камък. Но в най-късните неолитични селища на Северна Месопотамия изделия от мед се срещат рядко. Очевидно преходът към металургия става крайно бавно.

В района на горното течение на Ефрат и река Хабур, край Тел-Халаф, са намерени селища на така наречената халафска култура, широко разпространена от североизточното крайбрежие на Средиземно море чак до предпланините на Западен Иран. Тук техниката на изработване на каменни съдове достига високо съвършенство; от докарван отдругаде обсидиан правят ножове и вложки за сърпове, медта едва започва да се появява. Но стопанският живот все повече се развива: опитомени са кози, овце, едър рогат добитък и свине; земеделците сеят ечемик и жито, за изработване на тъкани използуват може би лен. Най-голям напредък личи в занаятчийското производство, особено в производството на керамика. Ако се съди по откритите при разкопките развалини на грънчарски работилници, грънчарското колело още не се прилага, но съдовете вече се изпичат в специални пещи. Грижливо изработените глинени съдове и блюда оформят с красив разноцветен геометричен и растителен орнамент. За пръв път се появява техниката на глазурата. За строеж на жилища използуват най-много глина, камъни, отчасти дърво и камък. Постепенно се появява и кирпичът. В едно селище е намерен път, настлан с камъни. Най-интересни са кръглите постройки върху каменна основа с опрени до тях правоъгълни помещения. Възможно е в тях да са живели или да са изпълнявали задълженията си племенни вождове. Тук се е осъществявал и най-древният религиозен култ към богинята-майка, покровителка на рода и на земното плодородие. Статуетка на тази богиня, пред която стои жрец със съд в ръцете, е намерена в една от тези кръгли постройки (толоси). Напълно естествено е, че тук са били разположени и общинските хамбари, складовете и работилниците на занаятчии, грънчари и каменари.

Отделянето на занаятите от земеделието води до увеличаване на производителността на труда, във връзка с което се появява и най-примитивната разменна търговия, която дава възможност да се доставят от съседни страни обсидиан, раковини, а може би и метална руда. От това време са и най-древните печати, използувани от най-богатите представители на родовата аристокрация за установяване правото им на собственост върху едно или друго имущество.

В дълбока древност южната част на Месопотамия (Шумер) е представлявала тясна блатиста равнина. Населението е принудено да

живее на по-високи островчета или изкуствени насипи. Периодичните прииждания на големите реки, особено в долното им течение, предизвикват чести, понякога катастрофални наводнения. Спомени за тях са запазени в древните легенди за всемирния потоп.

Най-древните селища са открити в Ел-Обеид и Абу-Шахрейн. Тук живеят примитивни племена на скотовъдци-земеделци, които влизат в долината на големите реки от планинските области на Елам и Северна Месопотамия и постепенно колонизират Южна Месопотамия. И те, както техните северни и източни съседи, познават металургията, използувайки за направа на оръжия и оръдия наред с медта и различни видове камък. Селското стопанство тук е основен поминък на населението. Постоянната необходимост да се регулират прижданията на големите реки, да се пресушават наводнените райони и да се поливат по-отдалечените става причина за създаването на голяма и сложна система за изкуствено напояване чрез канали, язовири и долапи. Като използуват главните естествени богатства — камъш и глина, племената от Южното Двуречие правят пресуван кирпич, който употребяват за постройка на различни сгради. На няколко места, например в Урук, археолозите намират по-големи архитектурни съоръжения, очевидно храмове. В това отношение са особено показателни откритите тук останки от много древна стъпаловидна храмова кула (зикурат), каменна основа на храм и монументална постройка от по-едър кирпич с колони, украсени с пъстра мозайка. Стопанският живот и културата на този период (времето на Урук) продължават да се развиват. Необходимостта от съставяне на различни документи предизвиква появата на най-древната картинна (пиктографична) писменост, чиито следи са запазени върху цилиндрични печати.

По-нататъшния прогрес в различни области на стопанството и културата разкриват предметите, намерени при разкопките в Джемдет-Насър (около Киш). Развитието на металургията дава възможност да се правят от мед кинжали, брадви, върхове на копия, длета, резци, куки за въдици, карфици, мъниста и дори съдове. Наистина хората все още използуват обсидиана и изработват каменни оръдия, но вече окончателно престават да употребяват костени. Значително се усъвършенствува керамичното производство. Домашните съдове изработват на грънчарско колело, което навярно е било изобретено по-рано, но сега придобива по-съвършена въртяща се форма. Жителите на Джемдет-Насър умеят да изпичат кирпич (наред с непеченията все повече се употребява печен кирпич) и да правят колела. С примитивните си коли, с лодки, на бали те откарват различни стоки в съседни области и страни; все повече се развива примитивната размяна. Има основание да се предполага, че в селищата от епохата на Джемдет-Насър са докарвали лазурит, ахат, алабастър, фелдшпат, планински кварц, строителен дървен материал и руда. Имущественото разслояване става все по-забележимо. Наред с колибите от камъш и кирпичните къщурки при разкопките е открит монументален дворец с размери 92 на 48 метра. Хокерните погребения, погребенията в рогозки и следите от изгаряне на трупове позволяват да се говори за съществуването на погребален култ. През тази епоха окон-

чателно се оформя шумерската култура, в създаването на която участвуват планинските племена от Север и Изток, а освен това семитите, дошли в Месопотамия от западните степи.

ОБРАЗУВАНЕ НА НАЙ-ДРЕВНАТА РОБОВЛАДЕЛСКА ДЪРЖАВА

Развитието на селското стопанство, главно на земеделието, основано на изкуственото напояване, възникването на металургията и разпространението на разменната търговия довеждат до нарастване на производителните сили и до необходимостта от увеличаване на работната сила. Имущественото разслояване в земеделските общини води до оформяне на родово-племенна аристокрация, която започва да експлоатира труда на робите. Така постепенно старият родовообщинен строй се разпада и върху развалините му започва да възниква класовото общество. Този процес може да се проследи по многобройните археологически данни и по документите, намерени в развалините на шумерските и акадските градове от III хилядолетие пр. н. е.

Първобитните форми на стопанство, лов и риболов се запазват дълго, но постепенно главно място заема селското стопанство. В някои части на Долна Месопотамия плодородната почва е вече до голяма степен обработена и щедро изхранва многобройното и трудолюбиво население. Ако се съди по това, че развалините на такива големи градове като например Ларса и Урук се намират само на 24 км едни от други, гъстотата на населението е доста значителна. Обширните степи, които се простират западно от Ефрат, дават възможност да се развъжда елър добитък. Късороги и дългороги бикове се отглеждат с паша, като се подхранват допълнително със зърно. Работен добитък се използува за напояване на почвата, при оран и вършитба, както и за превозване на товари. Отглежда се не само добитък за месо и мляко, но и курдючни и мериносови овце, а също и кози. За транспортни нужди се използуват бикове и магарета. Конят се появява значително по-късно, едва през II хилядолетие пр. н. е.

За развитие на земеделието спомага плодородието на почвата, изобилието на вода и естествените торове, донасяни от реките. Но е бил нужен упорит труд, за да се превърнат блатистите области в земеделски райони. Отначало трябва да бъдат пресушени повсеместните блата, а след това да се регулират принижданията на реките, като се създаде система за изкуствено напояване. Ето защо първите общини, образувани на територията в южната част на Месопотамия, са принудени да се заемат с изграждането на напоителна мрежа. Енгелс пише: „Първото условие за земеделие тук е изкуственото оросяване, а то е работа или на общините, или на провинциите, или на централното правителство."[1] Сред най-древните писмени знаци се среща пиктограма, която изобразява дървета около водоем или канал и очевидно обозначава думата „градина".

В течение на хилядолетия за обработването на земята се използуват мотика, брана за разрохкване на почвата и примитивен плуг, който разравя земята като къртица. Техниката на изработването на селскостопански оръдия се развива твърде бавно. Най-примитивните сърпове се правят от много изпечена глина или от дърво. В режещата част от дървения сърп вбиват заострени парчета кремък. Вършеят с помощта на добитък, който с копитата си тъпче класовете на хармана. Житото отвяват с ловати и пазят в хамбари. Добре напояваната почва е толкова плодородна, че не е необходимо човек да полага особени усилия за обработването ѝ; това забавя развитието на аграрната техника. Документи на стопанската отчетност сочат, че реколтата от ечемик тук е 1:36, а в някои случаи достига до 1:104. Бавното развитие на примитивната аграрна техника се обяснява до голяма степен и с прилагането на робски труд. Колкото повече се разпадат старите селски общини, толкова повече се увеличава броят на робите в страната. Наред с това в роби се превръщат и заловените в планинските страни по време на война пленници. Притокът на роби дава възможност постепенно да се увеличава техният брой в стопанството, а това не може да стимулира развитието на селскостопанската техника. Поради своето положение робите нямат интерес да се отнасят грижливо към оръдията на труда. Затова обикновено им дават само най-груби оръдия.

Още от древни времена отглеждат различни видове зърнени храни, главно ечемик. Познат е и лименът, който служи за приготвяне на хляб и бира. Пшеницата, която струва двойно по-скъпо от ечемика и лимена, е по-слабо разпространена. Освен това се отглежда и дура (вид сорго), запазена и до днес в Азия и Африка.

Ако се съди по най-древните, още картинни надписи от Урук, овощарството в тази архаична епоха е слабо развито, но с течение на времето и овощарството, и градинарството все повече се развиват. В шумерския език се появяват специални думи за обозначаване на нива и градина, ливада и лозе, орач и овощар. Покрай различните зеленчуци, плодни дървета и зърновидни сочни плодове голямо стопанско значение има финиковата палма, култура, която води началото си от дълбока древност. И литературата, и изобразителното изкуство, и религията възпяват финиковата палма, която е от огромна полза за жителите на Двуречието. Финиковата палма е смятана за свещено дърво. Във връзка с култа към тази палма се появява легендата за „дървото на живота"; съответни изображения се запазват дълго върху печатите от шумеро-акадската епоха.

Развитието на занаятите в най-древна Месопотамия се забавя много от липсата на твърде важни видове суровини. Така например в южната част на Двуречието няма нито метал, нито достатъчно количество хубав дървен материал и камъни. Ето защо тук много нашироко използуват глината. От глина правят бурета, сандъчета, тръби, печки, огнища, форми за отливки, пейки, печати, вретена, светилници, ковчези, статуетки. Още в най-древни времена от глина правят домашни съдове, отначало ръчно, а след това на грънчарско колело. Освен това от глина приготвят и главния строителен материал — кирпич, примесвайки към глината нарязан камъш или слама. Този кир-

[1] *К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, Съч., т. 28, стр. 209.

пич понякога просто се суши на слънце, а понякога се изпича в специални пещи.

В Месопотамия дървеният материал се среща рядко и затова високо се цени. За голямата стойност на дървения материал говори обичаят да се наема жилище без дървените части. Наемателят обикновено сам докарва всички дървени части на жилището, а когато го напуска, ги откарва заедно с имуществото си. От дърво жителите на древна Месопотамия правят оръжие (лъкове и стрели), оръдия на труда (мотики, плугове, сърпове), коли, колесници и кораби. Често дървото се замества с камъни или тръстика. Използуват се за изработване на плетени предмети, като строителен материал, а така също и при корабостроене.

От кожа правят обуви, обувки, шлемове, ризници, колчани, а през късната епоха дори и специален материал за писане. Тъканите се правят от лен и вълна. Кожарското производство и изработването на вълнени тъкани добиват широко разпространение благодарение на значителното развитие на скотовъдството.

Един от първите метали, станали известни на древните народи от Южна Месопотамия, е медта, чието название се среща както в шумерския, така и в акадския език. От мед, понякога почти чиста (99%), правят различни предмети, например оръжие, оръдия на труда (брадви, сърпове), съдове, светилници, статуетки. Малко по-късно се появява бронзът, който правят от сплав — мед и олово, а по-късно мед и калай. Предмети от желязо се срещат по време на разкопките извънредно рядко. Например в една гробница в Ур е намерена брадвичка, направена от метеоритно желязо, а в развалините на Ешнуна — бронзова дръжка на кинжал с микроскопични следи от желязо, очевидно от железното острие. Желязо се докарва от далечните области на Задкавказието или от Мала Азия — древни огнища на металургична, по-специално железообработваща техника.

В най-древните общини на Южна Месопотамия в IV хилядолетие пр. н. е. почти всички произвеждани продукти се консумират на място. В архива на храмовото стопанство на Урук от архаичната епоха са запазени документи за отпускане на зърно, хляб, бира и други продукти на различни хора, имената на които понякога се посочват точно. В други големи стопанства от епохата на Ур на работниците също се заплаща в натура: със зърно, масло, фурми, бира, понякога с вълна. Налозите, повинностите и данъците се заплащат най-често с продукти от селското стопанство. Трайно се запазва обичаят оценката на земята, вълната, маслото, робите и на дребни предмети да става с помощта на зърно. Но древният натуралностопански строй на примитивните общини постепенно се променя поради появата на излишъци от продукти на земеделието и занаятите. В зависимост от това, доколко тези излишъци стигат до пазара, възниква търговска размяна както вътре в страната, така и със съседни страни. Запазени са текстове от договори за продажба на роби, къщи, ниви, домашни животни и ценни метали още от III хилядолетие пр. н. е.

Някои видове суровини жителите на Месопотамия докарват от съседни страни: мед от Елам и Асирия, калай от Иран, дървен материал от планинските области, разположени на запад, север и изток от Двуречието. С течение на времето интересът от стоки и кръгът от страни, обхванати от външната търговия, все повече се разширяват. Въпреки доста широките териториални рамки тази търговия има примитивен разменен характер. Става само размяна на стоки от един вид за други стоки. Едва с течение на времето се появяват най-древните стокови еквиваленти на стойността, наричани от Маркс най-древни видове пари. В аграрна Месопотамия това обикновено са били добитък и зърно. С разпространяването на металите значение на пари придобиват металните кюлчета. Но те още нямат щемпел, който би могъл да гарантира точността на теглото и чистотата на сплава. Затова при всяка търговска сделка е трябвало да се проверява теглото на даденото кюлче мед или сребро. Тези най-древни пари за дълго запазват своя примитивен стоков характер.

С разширяването на търговията е свързано и развитието на транспорта. В Месопотамия, както и в Египет, наличието на големи реки и на значителна мрежа от канали спомага за развитие на корабоплаването още в древността. Стоките се превозват и по сухопътни пътища в бали, с колесници и коли, в които се впрягат магарета и мулета. Изображения, модели, а понякога и образци от колесници и коли с примитивни дискови колела, а също от лодки с весла и платноходни плавателни съдове са намерени при разкопките в Ур, Шурупак, Киш и Тел-Адаба. Тежките коли с четири колела очевидно са били използувани за превоз на хора и товари, а по-леките колесници с две колела, в които понякога се впрягат до четири мулета (сравни с древногръцките квадриги), са служили може би за военни цели.

С развитието на производителните сили в Шумер и Акад с нарастване на производителността на труда се появява принаден продукт, а наред с това — и експлоатация на човек от човека във формата на най-древно робство.

В най-древните, още архаични надписи, намерени в IV слой на Урук, се споменава за робини, буквално — „жени от планинската страна". Запазени са документи, в които се изброяват 211 такива робини. В други надпис се споменава за деца, родени от храмови робини (думу-думу) и заемащи очевидно положение на домашни роби. При разкопките на Джемдет-Насър, Ур и Шурупак също са намерени древни документи, в които се споменава за роби и робини. Градинарите са имали на разположение роби — копачи с характерното название игину-ду (онези, които не вдигат очи). В някои производства — в текстилното например (обработка и предене на вълна), са работили изключително робини.

Най-древните форми на робство съществуват още в периода на родовия строй, по-точно в недрата на патриархалното семейство. Маркс и Енгелс отбелязват, че „робството, съществуващо в скрит вид в семейството, се развива само постепенно, паралелно с увеличаването на населението и потребностите и с разширяването на външните сношения — както във формата на война, така и във формата на разменна търговия"[1].

[1] *К. Маркс, Ф. Енгелс*, Съч., т. 3, стр. 22—23.

Цяла редица шумерски и акадски документи говорят за тези скрити форми на робство, възникващи за пръв път в голямото патриархално семейство. Шумерските закони разрешават на бащата да продава в робство децата си. Това е напълно реално право, постоянно осъществявано в семейния бит. Родителите често продават в робство своите деца, като условията за такава продажба се вписват в документи, запазени до наше време. Известна маскировка на тази продажба е обичаят да се осиновява чуждо дете, акт, който също се потвърждава със специален документ. Осиновителят плаща на бащата на осиновяваното определена сума като цена за осиновяването.

Жената в древна Месопотамия заема непълноправно положение, нещо, което се засилва от обичая за многоженство. Дъщерите обикновено биват продавани в робство, за което говорят документите и терминът „дъщеря на жената". За развитие на робството допринася и дълговото робство. Бедните, след като вземат заем от богатите, най-често във вид на зърно, много пъти не са в състояние да върнат навреме заема и лихвите му. Бедният се омотава в дългове и става жертва на богаташа лихвар. Застрашава го неизбежно робство.

Но основната маса роби дават войните, водени постоянно най-напред между родово-племенни съюзи, а след това и между най-древните държави на Месопотамия или по-големи държавни образувания и съседни народи. По време на тези войни залавят пленници, които обикновено превръщат в роби. Върху една следа от печат от Урук например е запазено изображение: залавяне на военнопленници. Думите „роб" и „робиня" се придружават от знак, който изобразява чужда планинска страна. Очевидно пленниците, залавяни по време на войната с Елам, са превръщани обикновено в роби. В Шумер робите се наричат „саг" (парче, глава), а в Акад — „арду", което означава „безименен", или „решу" (глава). На робите пленници, както и на свободните хора, превърнати в роби, гледат като на стока или на добитък, като ги броят на парче или на глава. В законите робите се изброяват наред с добитъка или с „други ценни предмети". Стойността на роба варира от 14 до 20 шекела сребро (117–168 грама сребро).

Имущественото разслояване в селските общини, ръстът на производителните сили, развитието на търговския обмен и на робството и освен това грабителските войни спомагат за отделянето измежду общинниците на най-древната робовладелска аристокрация, която заема висшите длъжности в общината и се съсредоточава около общинния храм — центъра на стопанския живот и управлението. Наред с това слоевете общинници, осигурени най-зле материално, се превръщат в бедняци и дори в роби. Появяват се най-древните социални термини, обозначаващи богатани, притежатели на земя и роби — това са „големи" хора (лугал). Противостоят им свободните малоимотни членове на селските общини.

Така върху развалините на родовия строй възниква най-древното класово общество. Големите хора на това общество — робовладелците, имат нужда от апарат за господство, за да държат в подчинение масата от бедняни и роби, имат нужда от държава. „И тя се е появила — робовладелската държава — апаратът, който е давал в ръцете на робовладелците власт, възможност да управляват всички роби."[1]

Разбира се, тези най-древни робовладелски държави не възникват отведнъж, а в процеса на задълбочаване на имуществените и класовите противоречия. С течение на времето древните общини, начело на които стоят общинни съвети, се превръщат в по-значителни обществени формации от типа на военните демокрации. Номинално цялата власт в тях все още принадлежи на народните събрания, но фактически всичко се управлява от ръководители на най-богатите и знатни родове, от чиято среда излизат жреците, възглавяващи храмово-общинното стопанство. Същите тези ръководители на родове съставят съветите на старейшините, измежду които се издигат военачалници и изборни управници. Далечни спомени за този междинен стадий на военна демокрация са запазени в древношумерските епични поеми, например в поемата „Гилгамеш и Акка".

Най-древните данни за съществуването на държави на територията на Месопотамия спадат към началото на III хилядолетие пр. н. е. Ако се съди по документите, това са твърде малки, първични държавни формации, начело на които стоят царе. В княжествата, загубили своята независимост, управляват висшите представители на робовладелската аристокрация, които носят древната полужреческа титла „патеси" (енси).

Главна форма на стопанството по това време е земеделието на базата на изкуствено напояване. Ето защо една от най-важните стопански функции на древната робовладелска държава са организирането и поддържането в ред на напоителната мрежа. Управниците и царете на най-древните държави в Месопотамия с гордост говорят в надписите си за своите грижи по развитието на изкуственото напояване. Така например Урукагина, цар на Лагаш, съобщава, че е построил канал и водохранилище. А в надпис на Римсин, цар на Ларса, се казва, че царят е изкопал канал, „който снабдил с питейна вода многобройно население. . ., който дал изобилно зърно. . . чак до брега на морето". Той изкопава канала и превръща тази област в земеделски район.

В запазените документи се споменават различни напоителни работи: регулиране прижданията на реките и каналите, поправяне на повреди, причинени от наводнения, укрепяване на брегове, напълване на водоеми, регулиране на напояването на ниви и различни изкопни работи, свързани с напояване на нивите. Остатъци от канали от Шумерска епоха са запазени на много места, например в областта на древна Ума (съвременната Джоха). Както се вижда от надпис на Урукагина (XXIV в. пр. н. е.), тежката работа по напояването на ниви, овощни и зеленчукови градини се извършва както от роби, така и от свободни членове на общините. Очевидно и свободните членове на общините, които по силата на специална повинност работят върху земи, принадлежащи на царя или на храма, е трябвало също да полагат тежък труд за напояването на земята. Както се вижда от законите на Билалама (XX в. пр. н. е.) и от редица документи, съществуват специални чи-

[1] *В. И. Ленин*, Съч., т. 29, стр. 474.

воените — „управители на реката", които се грижат за водното стопанство. Изглежда, че каналите са толкова широки, че по тях могат да минават дори големи плавателни съдове, натоварени със зърно.

Необходимостта от извършване на значителна работа по напояването, развитието на разменна търговия със съседните страни и честите войни налагат централизация на административното управление. За това говорят функциите на върховния чиновник, който носи титлата нубанда и който съсредоточава в ръцете си управлението на стопанския живот. Ако се съди по надписи от XXIV в. пр. н. е., нубанда управлява земеделските работи, но специално работите, свързани с изкуственото напояване, в негова компетенция са и раздаването на земи, делбата на селскостопански оръдия, управляването на продоволствените складове и царската хазна. Освен това нубанда е начело на държавния архив и на гражданската палата, която се занимава със сключването на договори между отделни лица. Търговските операции се регулират от специални агенти — тамкари, между които се откроява „великият тамкар Пагеси", очевидно техен началник. В сметките на финансово-данъчното ведомство влизат бирищите, наричани „маникум". По-късно се появяват длъжностите военни командири (гал уку), което говори за развитие на военното дело. Така постепенно се оформират най-древните държавни ведомства.

Още в IV хилядолетие пр. н. е. на територията на Шумер и Акад възникват най-древните градове — стопански, политически и културни центрове на отделните малки държави. В най-южната част, на брега на Персийския залив, се намира Ериду, по шумерска традиция — най-древният център на страната, където „от небето слязла" царската власт и където са разкопани развалините на най-древни големи постройки. Важно значение има град Ур, който, ако се съди по разкопките, е значителен център на силна държава. За религиозно и културно средище на цял Шумер открай време се смята Нипур с неговото общошумерско светилище — храма на бог Енлил. Известен е също Лагаш (Ширпурла), който води постоянна борба със съседна Ума, и освен това Урук, в който според преданието някога е управлявал древношумерският герой Гилгамеш.

Историята на някои шумерски държави ни е повече или по малко известна благодарение на това, че в развалините на едни градове (Ур) са открити много паметници на материалната култура и изкуството, в развалините на други — много документи (Лагаш).

Разнообразните великолепни изделия, намерени при разкопките в Ур, говорят за ръст на техниката, предимно на металургията и бижутерското изкуство, към средата на III хилядолетие пр. н. е. През тази епоха умеят да правят бронзова сплав от мед и калай, да използуват метеоритно желязо, да изработват художествени изделия от злато и сребро. Ур се превръща в голям търговски град и извършва размяна със съседни страни. В Ур докарват нефритови мъниста, печати, камък за направа на съдове, калай, лазурит и обсидиан от Иран и Арменията, кедър от Сирия. Начело на държавата стоят управници, които строят храмове и дворци; те биват погребвани в гробищните заедно със своите съкровища и скъпоценности. Великолепно оръжие, сребърни съдове и богато инкрустирани музикални инструменти говорят за съсредоточаване на големи богатства в ръцете на робовладелската аристокрация и чрез това за рязко класово разслояване.

Ур не е единствената богата и могъща държава в Долна Месопотамия. Наред с него и други държави водят помежду си упорита борба за надмощие и господство в Южна, а частично и в Средна Месопотамия. Такъв е Лагаш, чиято история ни е сравнително добре известна.

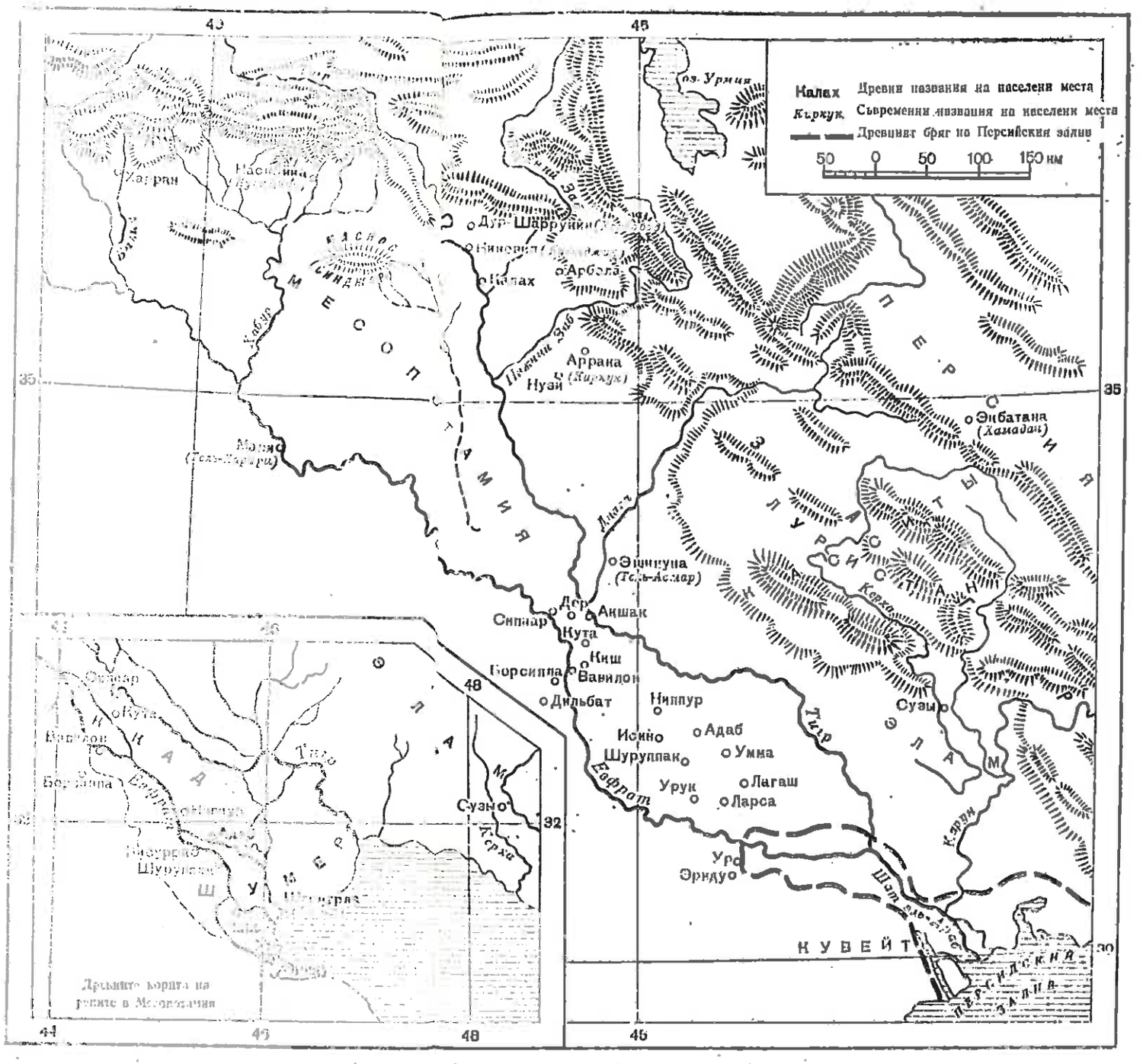
В средата на III хилядолетие пр. н. е. начело на Лагаш стоят силни управници, обединили под своя власт редица съседни области. Основите на икономическата и политическата мощ на Лагаш са положени при Ур-нанше, основател на първата историческа династия на Лагаш. Ур-нанше се прославя със своята строителна дейност. Върху един запазен релеф е изобразен царят, който лично участвува в тържественото полагане основите на храм. Самият цар носи на главата си кошница с кирпич, следват го родините му, чиновници и слуги. В надписите Ур-нанше описва строежа на храм, прокопаване на канали и дарения за светилища.

Лагаш достига голямо могъщество при цар Еанатум, водил упорити войни със съседните градове. Еанатум освобождава Лагаш от господството на Киш и присъединява към владенията си тази акадска държава. След това той покорява Ур, Урук, Ларса и Ериду и присъединява към Лагаш цялата долна част на Месопотамия.

Особено упорита е борбата на Еанатум със съседния град Ума. В резултат на победоносна война Еанатум разгромява войските на управника на Ума — Уш, и на неговите съюзници и нахлува в границите на Ума. Тази победа е отбелязана в паметник, получил названието „Стела на ястребите". Древният художник е изобразил бойно поле, покрито с вражески трупове, над които се вият ястреби. По-нататък виждаме погребение на убитите, жертвоприношения на пленници и накрая самия победител, Еанатум, на колесница начело на отряд тежко въоръжени воини. В надписа се описва победата на лагашката войска и се посочват резултатите от войната. Жителите на Ума са дали клетва да не нахлуват в границите на Лагаш и да плащат на неговите богове данък в зърно. В други надписи се описват други победи на Еанатум, сразил пратеге на акадските градове Киш и Опис, а също и еламските князе. Еанатум с гордост заявява, че е „покорил Елам, планините, предизвикващи учудване, насипал е погребални могили. . ., строшил е главата на Елам. Елам е прогонен в своята страна." По такъв начин през онази епоха шумерското влияние прониква в Средна Месопотамия и дори в планинската страна Елам.

ЕНТЕМЕНА

Военната политика на Еанатум продължава Ентемена, който укрепва властта на Лагаш над Ума, Ур, Ериду и Нипур и отблъсва нападението на еламитите. В един дипломатически документ от онова време образно се описват предишните дипломатически отношения и войните между Лагаш и Ума. В документите се фиксират условията на мира

ДРЕВНА МЕСОПОТАМИЯ

и териториалните граници, установени след победата на Ентемена над Ума. Ентемена заплашва поражените с жестоки наказания, в случай че нарушат договора.

ДЕЙНОСТТА НА УРУКАГИНА

Продължителните войни, водени от Лагаш, са глъчък за по-нататъшното развитие на примитивното робовладелско стопанство. Дървените плугове все повече изместват примитивната мотика. Значително се усъвършенстват занаятите. Металургията се разпространява широко. В документите все по-често става дума за нарета медна ламарина и за метални предмети. Излишъкът от селскостопанска и занаятчийска продукция се продава на пазарите и се изнася в съседни страни, например в Елам, където се разменя срещу сребро. Увеличава се количеството пленници, превръщани в роби.

Развитието на стопанския живот води до затегляване на управляващата върхушка на робовладелската аристокрация, в която влизат висшите жреци и чиновници, притежаващи големи богатства. Големи ценности се съсредоточават в храмовете. Трудовите маси, бедните и робите биват подлагани на жестока експлоатация от страна на богатите. Все повече се засилва имущественото разслояване, което води до изостряне на класовите противоречия и до многократно избухване на класова борба. За това говорят документи от времето на Урукагина (XXV—XXIV в. пр. н. е.). Последните представители на династията на Ур-нанше вземат в свои ръце храмовото стопанство с цел да укрепят робовладелския строй и да засилят авторитета на царската власт. Но това предизвиква недоволството както на трудовите маси, по-специално на общинниците, така и на жречеството, което отдавна вече управлява храмовото стопанство и след сливането на храмовото стопанство с царското изгубва редица привилегии. Жречеството, недоволно от това, че царската власт взема в свои ръце храмовото стопанство, вдига срещу царя широки слоеве трудово население. В Лагаш започват големи народни вълнения. Последният цар от династията на Ур-нанше на име Лугаланда е принуден да отстъпи мястото си на Урукагина, който завзема върховната държавна власт в резултат на дворцов преврат, като се опира на жречеството и на трудовите маси свободни общинници. В своите надписи Урукагина не споменава за царския си произход. Напротив, той говори за това, че „бог Нингирсу, воинът на Енлил, дари Урукагина с царуване над Лагаш и му даде власт над 10 сара хора" (10 сара — 36 000).

След като взема властта, очевидно в резултат на народно движение, организирано от жречеството, Урукагина провежда няколко реформи, за да възстанови положението, съществувало по рано в Лагаш, а също за да предостави на жречеството независимост при управляване на храмовото имущество. Същевременно Урукагина е принуден до известна степен да подобри икономическото положение на онези средни слоеве от населението, които са негова главна опора. За да подчертае социалната насоченост на реформите си, в своите надписи Урукагина противопоставя жестоките форми на потисканe на сво-

бодните хора, господствували в Лагаш, преди той да завземе властта, на положението, създадено в резултат на неговата реформа. Ако се съди по надписа на Урукагина, преди това в Лагаш неограничено е господствувала робовладелска аристокрация, възглавявана от управник — патеси. Навсякъде — на кораби, към стада и към риболовни стопанства — има данъчни чиновници, които събират от населението данък в натура. Владетелят слага тежката си ръка дори върху храмовите владения. От своя страна жреците също потискат населението, като искат високо заплащане за извършване на религиозните обреди. Богатите и чиновниците могат безнаказано да ограбват и потискат бедните. Урукагина подчертава като особена своя заслуга това, че е прекратил тези злоупотреби и е възстановил древното „право". Той премахва надзирателите и данъчните чиновници и предоставя на хората свободно да се занимават с работата си. Премахва непосилните царски данъци на населението. Възстановява правата и привилегиите на храмовете, като ликвидира там властта на управника и обявява това стопанство за собственост на боговете или, с други думи, за връща на жречеството. Същевременно той намалява заплащането, което жреците получават от населението за извършване на религиозни обреди. Както се казва в надписа, Урукагина „заповяда да освободят децата на Лагаш от данъка на живота, от установената мярка, от зърното, намалено след изсушаване, от грабеж, убийство, разрушаване на дома и им създаде право. За да не се подчиняват сиракът и вдовицата на мъжа, у когото е силата, Урукагина утвърди тези думи с бог Нингирсу." Макар в това изказване да звучи известна демагогия, все пак социалните реформи на Урукагина е трябвало да отстояват интересите на средните свободни слоеве от населението и отчасти на жречеството, които в резултат на тези реформи получават редица права и привилегии.

Урукагина управлява в течение на шест години. За това кратко време Лагаш достига до известен разцвет. Реформаторът с гордост съобщава за построените от него дворци, храмове и канали. Но Урукагина не успява да затвърди делото си. Робовладелската аристокрация от съседните градове гледа с недоволство как се засилват общинниците и средните слоеве от населението в Лагаш. Очевидно това е една от причините за разгрома на Лагаш. От друга страна, половинчатите реформи, проведени от Урукагина в интерес на запазване на робовладелския строй, не могат да дадат решаващи резултати. Те не могат да направят държавата по-устойчива, тъй като запазват имущественото неравенство и класовата експлоатация, като само до известна степен подобряват положението на средните слоеве от населението.

ОБРАЗУВАНЕ НА ШУМЕРСКО ЦАРСТВО ПРИ ЛУГАЛ-ЗАГИСИ (XXIV в. пр. н. е.)

През седмата година от властта на Урукагина управникът на Ума Лугал-Загиси нахлува в Лагаш начело на своите войски, опустошава града, изгаря храмовете и дворците му, ограбва съкровищата им и

очевидно свалял от престола царя реформатор. В един запазен надпис се описва разоряването на Лагаш. Писарят, който се отнася съчувствено към Урукагина, оправдава реформатора: „Като опустошиха Лагаш, хората от Ума извършиха грях спрямо бог Нингирсу. Могъществото, което спечелиха, ще им бъде огнето. Не е извършил грях Урукагина, царят на Лагаш. Но нека върху Лугал-Загиси, патеси от Ума, стовари бремето на този грях неговата богиня Инсаба."

Лугал-Загиси не се ограничава със завоюването на Лагаш, той си поставя по-широка задача — обединяване на цял Шумер и Акад. Необходимостта от централизиране на напоителната мрежа, а също и нуждата от защита на страната пред чужди завоеватели изискват обединяването на цял Шумер в единна държава. Тази задача за пръв път изпълнява Лугал-Загиси. Както се вижда от надписите му, той покорява Урук, Ур, Ларса и Адаб и древния религиозен център Нипур. Стремейки се да укрепи властта си над цялата страна, той се опира на жречеството на шумерските градове и призовава като свои покровители главните им богове. В своя голям надпис Лугал-Загиси за пръв път в историята на Двуречието формулира завоевателната си политика с такива думи: „Царят на страните (върховният бог Енлил — В. Л.) предаде на Лугал-Загиси царуването над страната..., покори под негова власт страните, така че, когато той ги завоюва от изгрева до залеза, той му отвори път от Долното море през Тигър и Ефрат до Горното море." Тази широка обединителна и завоевателна политика на Лугал-Загиси спомага за разцвета на шумерските градове. Лугал-Загиси гордо съобщава, че „той е позволил на Урук да заблести в радост, вдигнал е главата на Ур, като главата на бик до самото небе, наградил е Ларса, любимия град на Бабар, с водата на радостта, Ума, любимия град на бога... е въздигнал до високо могъщество". Но този разцвет на Шумер не е дълготраен. Той продължава само по времето на 25-годишното царуване на Лугал-Загиси. Скоро се образува силното акадско царство, което става реална заплаха за обединения и незавиеим Шумер. Рано или късно предстои да пламне борба между тези две държави. От тази борба като победител излиза семитският Акад, който подчинява шумерския юг и обединява под своя власт почти цяла Месопотамия.

ИЗДИГАНЕ НА АКАД. САРГОН I

Борбата между шумерския юг и семитския север завършва накрая с победа на севера. Саргон I, основателят на семитската държава Акад, подчинява Шумер и обединява под своя власт значителна част от Месопотамия. Саргон I е очевидно голям политически деец, спомени за когото се запазват в поетични легенди. В едно сказание се описва как Саргон — подхвърлено дете, е отгледан от водоносач. Богиня Ищар обича Саргон и го прави цар на Акад. Ако се съди по тази легенда, Саргон е заграбил със сила държавната власт и е основал нова династия. За да обоснове правата си над престола, Саргон се обявява за избраник на върховната богиня Ищар. За стремеж да узакони властта говори и името, което приема узурпаторът—Саргон (Шарукин),

което значи „истински цар". Времето на царуване на Саргон е време на вътрешно и външно заздравяване на Акад. Обединяването на голяма част от Месопотамия дава възможност да се регулира в общодържавен мащаб напоителна система на напояване, която бива разширена с нови канали. Освен това установява се единна система от мерки и теглилки, базираща се отчасти на десетичната система на броене, което спомага за развитието на търговията. Във връзка с по-нататъшното развитие на военната политика се организира постоянна войска, състояща се от 5400 воини, които „ежедневно се хранят" пред царя. Тази постоянна войска е ядрото на онези големи армии, които дават на Саргон възможност да осъществи крупни завоевания.

За да укрепи властта си в Акад, Саргон завоюва най-силния град на Акад — Киш, и след това се нарича „цар на Киш" и „цар на Акад". После той насочва вниманието си на юг, за да покори окончателно цял Шумер. Саргон тръгва начело на войската си на юг и удържа победа над Лугал-Загиси и 50 те патеси, които го подкрепят. Като завзема и опустошава най-големите градове на Шумер — Урук, Ур, Лагаш и Ума, Саргон покорява цял Шумер, стига до „морето" (Персийския залив) и в знак на победа „мие оръжието си в морето". След като обединява под своя власт Шумер и Акад, Саргон приема титлата „цар на страната, на когото Енлил не е давал враг".

За да запази югоизточните си граници, Саргон нахлува в Елам. След като побеждава еламските войски и завзема редица еламски градове, той се връща на брега на морето и „пресича морето в източната му част". След като се стабилизира на брегозете на Персийския залив, Саргон, завзема морските търговски пътища, които водят от Месопотамия към Индия и Арабия. След това Саргон потегля на север и завоюва областите по горното течение на Тигър, които тогава се наричат страната Субарту. Така той покорява и обединява почти цяла Месопотамия.

Но Саргон не се ограничава със завоевания в границите на Двуречието. В стремежа си да достигне брегозете на Средиземно море и да завземе богатите градове на крайбрежието, а също и западните керванни и морски търговски пътища Саргон предприема смели походи на запад, където се намира страната Амуру. В резултат на тези походи „Енлил му даде горната страна Маер (или Мари — В. Л.), Ярмути и Иблу чак до Кедровите гори и Сребърните планини". Страната Мари се е намирала на запад от Ефрат, Ярмути е била разположена в Северна Палестина, „Кедрова гора" са наричали планините на Ливан, а „Сребърни планини" — планините на Тавър. Така походите на Саргон на запад са имали за цел навлизане в Палестина и Сирия чак до границите на Мала Азия може би с цел да бъдат завзети кедрови гори и сребърна руда. Други надписи говорят за стремежа на Саргон да се утвърди на сирийското крайбрежие. В един от тях се съобщава, че Саргон „минал през морето на запада, три години бил на запад, покорил и обединил страните, като издигнал на запад свои статуи, прекарал по море и по суша своите пленници". Нещо повече, в едно по-късно сказание се описва как Саргон се е опитвал да навлезе дори навътре в Мала Азия. Според тази легенда

при Саргон пристигнали пратеници от асирийската търговска колония Ганиш в Мала Азия с молба той да окаже на Ганиш военна помощ. След обсъждане на този въпрос на военен съвет Саргон праща свои войска на помощ на Ганиш и прави големи завоевания на северозапад. По такъв начин Саргон основава голяма военна държава, която претендира за хегемония в цяла Предна Азия. Това ясно личи от титлата на Саргон „цар на четирите страни на света".

Но тази голяма държава на Саргон е твърде неустойчива. Завоюваните страни и покорените народи не се сливат в едни държавен организъм с Акад и тежкият ярем, който им налага завоевателят, ги мъчи. От друга страна, войните, които Саргон води в течение на своето 55-годишно царуване, изтощават живата сила на акадския народ. В края на царуването на Саргон в цялото му обширно царство започват въстания, които централната власт едва смогва да потуши.

ПРЕЕМНИЦИ НА САРГОН

Главна задача на Римуш, син и приемник на Саргон, е потушаването на въстанията, избухнали особено силно в Шумер и Елам, където още са пресни спомените за предишната независимост. Като предприема походи във въстаналите страни, Римуш побеждава бунтовниците и отново подчинява под своя власт Шумер и Елам, като приема титлата „цар на Киш, господар на Елам". Но все пак не му се удава да умиротвори напълно страната. Против царя вдигат въстание „слугите на неговия дом", може би придворните сановници, които го убиват с печатите си. Това е типичен дворцов преврат, в резултат на който старият деспот бива свален, а мястото му заема очевидно брат му на име Маништусу, провъзгласен за цар.

Маништусу продължава военната политика на своите предшественици. Той тръгва на поход към Елам, за да потуши избухналото там въстание, и завладява областите на Елам — Аншан и Ширихум. След това прекарва войските си през Персийския залив и нахлува в югозападните области на Иран, където разгромява коалицията на владетелите на 32 страни и завзема сребърните рудници и каменоломните.

През тази епоха особено закрепналата царска власт с венчки средства защитава интересите на робовладелската аристокрация, чиновничеството и жречеството. Царското стопанство почти напълно поглъща храмовото, а царят се опитва с щедри подаяния да предразположи висшето жречество. Така например Маништусу със специален указ определя размера на владенията и доходите на храма на Шамаш в Сипар, а в друг надпис посвещава своя статуя на еламския бог Нарути. Особено интересни са надписите върху обелиска на Маништусу, в които се фиксира закупуването от царя на големи площи земя очевидно от селските общини. В надписите като „изяждащи (т. е. получатели — В. А.) среброто", както тогава наричат продавачите, се споменават „господарите" или „старейшините" на нивата, очевидно висши представители на общинната аристокрация. По-нататък в надписа се каз-

ва, че на тези купени от царя земи са заселени представители на акадското чиновничество и жречество, а така също и шумерски аристократи, като например родници или потомци на патеси или сина на управника на Лагаш. Така царете на Акад се стремят да съсредоточат в свои ръце цялия поземлен фонд на страната, като отделят големи имения за представителите на робовладелската аристокрация и използуват в земите си труда на роби и разорили се бедняци, членове на старите селски общини.

Най-голямо могъщество акадското царство достига при Нарамсин. Той предприема поход в Сирия и към брегове на Средиземно море, води война срещу Елам и сключва с владетеля на Аван договор, чийто еламски текст е запазен до наши дни. Базалтовата плоча с изображение на Нарамсин, намерена на североизток от Диарбекир, показва, че акадските войски достигат до района в горното течение на Тигър. Освен това походът на Нарамсин към далечната страна Маган (Арабия?), откъдето докарват черен диорит за направа на статуи и съдове, трябва да пробие път на юг, за да бъдат установени търговски връзки с южните страни. Така например по времето на Нарамсин от страната Мелуха докарват порфир, златен пясък и различни дървесни породи.

Завоевателната политика на Нарамсин заплаща акадското царство, начело на което стоят могъщи деспоти. Провъзгласяват тези царе за божества и им оказват почести като на божества. Нарамсин нарича себе си „божествения Нарамсин, могъщ бог на Акад". На един паметник, намерен в Суза, Нарамсин е изобразен във вид на обоготворен герой, който начело на своята армия се изкачва в една планинска страна и сваля в позите си победения враг. Върху парче от негова статуя е запазен показателен надпис: „Всичките четири страни на света сведоха глави пред него."

Съседните държави се опитват да се противопоставят на натиска на Нарамсин. В края на царуването му се образува голяма коалиция, в която влизат царят на хетите, царят на Ганиш, царят на Курсаура, царят на Амуру и царят на Страната на кедрите, намираща се може би в Сирия. Към тази коалиция се присъединяват и някои градове на Акад, които се стремят да си възвърнат независимостта. Но Нарамсин успява да разбие своите врагове и след упорита борба с тях дори да запази част от обширните си завоевания.

ЗАВЗЕМАНЕ НА МЕСОПОТАМИЯ ОТ ГУТЕИТЕ

Скоро след смъртта на Нарамсин настъпва упадък на акадското царство. Планинското племе гутеи, което населява планините Загър, нахлува в Месопотамия откъм изток, опустошава цялата страна и я подчинява. В шумерски и акадски надписи красноречиво се описват бедствията, сполетели нещастната и опустошена страна. Така например в един от надписите се изброяват цяла редица градове, „жителите на които плачат от гутеите". А в шумерски химн за бог Нинурта се описват жестокостите на гутеите:

Страната е в ръцете на жестоки врагове.
Боговете са откарани в плен.
Населението е утежнено с повинности и данъци.
Големите и малките канали са изоставени.
Тигър вече не е плавателен.
Нивите не се напояват.
Нивите не дават реколта.

По от потисничеството на завоевателите не е страдала едновременно цяла Месопотамия. В южната част на Шумер управниците на градовете са съумели, изглежда, да дадат откуп на гутеите — тук царят спокойствие.

ГУДЕА, XXIII В. ПР. Н. Е.

Шумерските градове се възползуват от отслабването на Акад, за да възстановят и дори да разширят външната си търговия. До нов разцвет достига Лагаш, където по онова време управлява патеси Гудеа, очевидно зависим от гутеите. Като се откупва от тях с тежки данъци и праща на техния цар златни кюлчета, предмети от ценни метали, тронове и скъпо оръжие, Гудеа успява да защити своя град от чуждото нахлуване. Надписите от това време говорят за широката строителна дейност на Гудеа. Материалите за строеж на храмове се докарват от различни, понякога далечни страни. „За да построи храм на Нингирсу, еламитът идва от Елам, жителят на Суза идва от Суза, Маган и Мелуха докарват от планините дървен материал." Ценен кедров материал се доставя от Ливанските планини и от планините на Аман, мрамор — от „Тидан, планина в Амуру", мед, златен пясък и различни породи дървета — от планините на Мелуха, диорит за статуите — от страната Маган. Очевидно външната търговия на Лагаш процъфтява.

Строежите на храмове се извършват в Лагаш в голям мащаб. В течение на цяла година се докарват с керван едри камъни. Храмовете се издигат по предварително разработени планове и чертежи. Запазените статуи изобразяват Гудеа в скромния облик на човек, който внимателно разглежда строителния чертеж, разгънат върху колените му. В един надпис се разказва как Гудеа, подчинявайки се на пророчески сън, започва преустройство на храма в Лагаш. По заповед на патеси всички жители на града трябва да се готвят за строежа на храм като за общонародно тържество. Управникът сам ръководи строежа, лично полага първия камък. Този храм е бил богато украсен със статуи и барелефи. В него е имало басейн за свещена вода. Близо до храма е била насадена градина с гълъби, изкуствено езерце с риба и парк с дивеч. В тържествения ден на завършване на строежа в храма внасят статуите на боговете. За общ разцвет на културата говорят и надписите, които са класически образци на литературен стил в шумерския език.

Гутеите владеят покорената от тях Месопотамия около 125 години. За това време те се асимилират от културно развитите племена на Акад и Шумер. Царете им възприемат по-високата шумерска култура и почват да си служат с акадския език. Но местното население ненавижда чужденците. Възможно е да са избухвали въстания против чуждите потисници. Най-сетне заслилият се Шумер се надига против гутеите. Утухегал, цар на Урук, се обявява против Тирикан, цар на гутеите, наричан в надписите „дракон на планините, враг на боговете, отнесъл в планините царството Шумер". След кръвопролитна битка Утухегал печели решителна победа над гутеите, заставя Тирикан да бяга, разбива войската му, а него самия пленява. Така завършва господството на гутеите в Месопотамия.

III ДИНАСТИЯ НА УР

След прогонването на гутеите властта в Месопотамия минава у царете от III династия на Ур, един от най-древните градове на Шумер. Надписите от това време дават ярка представа за стопанския, обществения и държавния строй, а също и за външната политика на царете на Ур. Обединяването на цяла Месопотамия в централизирана държава спомага за развитието на земеделското стопанство. Разширява се напоителната мрежа, прокарват се нови канали, остатъци от които са запазени край Ума. Едрото държавно стопанство почти напълно поглъща храмовото стопанство. Ако се съди по документите на стопанската отчетност, обширни площи земи, принадлежащи на държавата, се обработват от роби, робини и известно количество свободни наемни работници. Очевидно класовото разслояване е вече доста голямо. Разпадането на селските общини води до отделянето, от една страна, на заможни средни слоеве, а, от друга — на разорили се бедняци, които или са изгубили окончателно своите участъци земя, или са запазили само миниатюрни ниви (парцели). За да изхранят семейството си, тези бедняци са длъжни да работят в имената на едрите аристократи или в държавно стопанство срещу скромно възнаграждение в натура. Разорявайки се все повече, те накрая попадат в дългова зависимост или се превръщат в роби. За рязко класово разслояване говори един документ, в който се отбелязват размерите на поземлената собственост на различни лица в Лагаш. Така например върховният жрец притежава 36 хектара земя, неговият помощник — 18 хектара, завеждащите стопанството — по 15 хектара, а дребните земевладелци имат само от 5—6 до 1 1/2 хектара земя.

С развитието на селското стопанство е свързано и развитието на занаятите, което личи от документите с отчети на занаятчийските работилници за изработване на кошници, обработка на вълна, метали и т. н. Запазени са и отчети на складове, в които се съхраняват кожи, вълна, дървен материал и мед. Край Нипур е построен голям склад за съхраняване на зърно, зеленчуци, плодове и други продукти, които се получават в Нипурския храм като натурални повинности от населението. Развитието на стопанството води до все по-голямо развитие на търговията, както вътрешна, така и външна. До нас са стигнали отчети на магазини, които са търгували с различни продукти и предмети. Във връзка с развитието на търговията все по-често се употребяват метални пари във вид на слитъци сребро с определено тегло.

Държавата се централизира и се намира под властта на обожествяван цар. Патесите, които по-рано са били самостоятелни управни-

ци на малки независими държави, се превръщат в наместници на царя, обикновени чиновници, които се подчиняват на заповедите на владетеля. Сега патесите са по-слабо свързани със своите градове. Царете често ги местят от един град в друг. Всеки патеси съсредоточава в ръцете си административните, финансово-данъчните и съдебните функции и е тясно свързан с храмовете, като използува техните стопански ресурси. Запазени части от съдебен кодекс говорят за засилване на централната власт. Сборникът от закони установява нормите на семейното право, на наследяването и основяването. Законодателят се интересува от въпросите за арендата, опазването на овощните градини, отговорността на пастира за поверения му добитък. Законът установява наказания за укриване на избягали роби. Запазени са също параграфи, които определят наказание за непокорните роби. Много са интересни законите на цар Ур-Наму — основателя на III династия на Ур. Тези закони установяват тарифите на пениге и системата от мерки и теглилки. Някои параграфи засягат ирригационните и строителните работи. В законите се споменава и за търговското корабоплаване. Макар че законодателят демагогски заявява, че защищава интересите на бедните: „За нищо на света не е давал сирак на богат човек, за нищо на света не е давал вдовица на човек с власт, за нищо на света не е давал човек за един шекел на човек за една мина“ — все пак е съвсем ясно, че законодателят охранява интересите на богатите, като се грижи за твърди цени на стоките, за единна система от мерки и теглилки и за търговското корабоплаване, което, разбира се, е свързано с развитието на търговията и със забогатяването на аристокрацията.

Много сведения за социално-икономическия строй на Акад след падането на III династия на Ур са запазени в сборника закони на Билалама, цар на Ешнуна (XX в. пр. н. е.). Тези закони регулират стопанския живот и взаимоотношенията между различните слоеве население: богати робовладелци, по-малко заможни и не винаги пълноправни хора от средния слой (мушкену), бедняци, които продават труда си, и накрая роби. Мнозина от бедните, по произход от селските общини, започват работа при богати земевладелци, като законодателят установява нормата на тяхната работна заплата, материалната отговорност за изпълнената работа, а така също и количеството храна за препитание, която им дава господарят. Очевидно мнозина обеднели общинници стават зависими от богатите, които им дават заеми в сребро и имат право по време на жътвата да получат за погасяване на заема определено количество зърно и лихвите върху дадения заем. В законите на Билалама се споменава за „дворец“, а също така и за принадлежащи на „дворец“ робини, което говори за едро царско стопанство с експлоатиране на робски труд. Нещо повече, царят се намесва в търговския живот на страната, като определя стойността на различните стоки: зърно, масло, вълна, сол, мед. Някои параграфи на законите говорят за значително развитие на робството. В § 40 се говори за продажба на роб, робиня, бик или „друг ценен предмет“, като в случай че купувачът не може да посочи продавача, такъв купувач трябва да бъде считан за крадец. С други думи, в дадения случай законът не прави разлика между роб, домашно животно или изобщо „ценен предмет“, като предугажда нормата на по-късното римско право „робът е вещ“. Същевременно законът изисква строго спазване на формата при купуване на роб, животно или предмет, за да бъдат установени законността на сделката и правоспособността на продавача. Особено строго пази законът имуществените интереси преди всичко на двореца и на богатите робовладелци, а след това и на обикновените свободни хора, които притежават определено имущество. Затова залавянето на човек в чужда нива или в чужда къща води до глоба, а ако това става нощем — до смъртно наказание. Много строго се наказва незаконното заграбване на робиня. Освен това параграфите на семейното право установяват формите на домашно робство и по-точно обичаят да се продава младоженката на годеника срещу определен откуп.

Използувайки стопанските ресурси на обединена Месопотамия, царете от III династия на Ур водят завоевателна политика, като се стремят да установят хегемонията си в Предна Азия. Тази политика отбелязва своя разцвет при Шулги (2100—2042 г. пр. н. е.), който предприема девет похода против източните планинци, племената на лулубеите, нахлува в Елам, опустошава Аншан и оставя там свой наместник, шумерски патеси. След това Шулги тръгва на север, завоюва страната Субарту и областите по горното течение на Тигър. Накрая той навлиза в Сирия и дори в източната част на Мала Азия. Така се образува голямо царство под властта на царете от III династия на Ур. Външен израз на тяхната мощ е култът към царя, който сега става официална религия. Царете на Ур се обявяват за богове. Шулги принуждава да го почитат като божество. В негова чест се строят храмове, на неговите статуи се принасят жертви. В чест на Гимил-син, цар на Ур, се извършват тържествени церемонии дори в намиращата се в далечния Акад Ешнуна.

По могъществото на Ур е краткотрайно. На запад се събират застрашителни облаци. Номадските племена на аморитите все по-често нападат плодородните области и богатите градове на Месопотамия. Гимил-син води упорита борба с тях и дори строи защитна „стена на аморитите“. Но нищо не може да удържи стремителния натиск на номадските племена. В борбата с нашествията на аморитите, идващи от запад, и еламитите, настъпващи от изток, царството на Ур постепенно отслабва. Накрая войските на последния цар на Ур, Иби-син, биват разбити от войските на обединилите се царе на Мари и Елам. Така рухва могъщата държава на III династия на Ур, а върху развалините ѝ възникват малките царства Исин и Ларса.

Господството на Ур не минава безследно за народите от Предна Азия. Древната и висока шумерска култура оказва силно влияние върху културното развитие на тези народи. Шумерският епос за Гилгамеш е преведен на хуритски и хетски език. Паметници на шумерското изкуство са намерени в развалините на Ашур, най-древната столица на Асирия. Освен това шумерското право оказва влияние върху развитието на правото във Вавилон, Асирия, Мала Азия и Палестина. Така културното наследство на шумерите се възприема от народите на Предна Азия.

3 ГЛАВА

ДРЕВЕН ВАВИЛОН

В средата на III хилядолетие пр. н. е. различни западносемитски племена почват да проникват в плодородната низина на Тигър и Ефрат, като преминават от номадски бит към уседнало земеделие. Тези племена на скотовъдци, пасли овчите си стада в безводните степи между Сирия и Месопотамия, още не познават, както се казва в надписите, „нито къщи, нито градове", те нямат „нито зърно, нито хляб". Идват в Двуречието от Страната на запада (Марту) и затова са наречени аморити.

В края на III хилядолетие преди н. е. в средната част на Месопотамия се е намирал град, наричан все още с древношумерското име Кадингир, в който обаче е управлявал наместник със семитското име Утур-илу. Възможно е именно тук да е възникнал малко по-късно град Вавилон, превърнал се в голям търговски и културен център, столица на могъща държава, в която са управлявали царе от аморитската династия. Удобно разположен в самия център на Месопотамия, където се доближават коритата на Тигър и Ефрат и се кръстосват най-важните търговски пътища — речни и сухопътни, с течение на времето Вавилон придобива голямо икономическо и политическо значение, особено по времето на Хамурапи, който обединява под своя власт почти цялото Двуречие. Многобройните запазени документи, по-специално най-древният свод вавилонски закони, административната кореспонденция на царя с местните чиновници, строителни надписи, делови документи и освен това богатият архив, намерен в столицата на държавата Мари, дават възможност да се проучи подробно историята на онова време.

Дипломатическите документи от архива в Мари очертават ярка картина на международните отношения, създали се в Предна Азия през XVIII в. пр. н. е. Южните шумерски градове са разединени, между тях особено значение има Ларса. В нея управляват еламски завоеватели, които се стремят да укрепят влиянието си в Южна и дори в Средна Месопотамия. На северозапад от Вавилон, в долината на Ефрат, малко по́ на юг от река Хабур, се намира държавата Мари, която претендира за водеща роля в Предна Азия, тъй като заема изгодно положение между градовете и държавите на Двуречието и сирийското крайбрежие. Съвсем естествено е, че политическата борба, пламнала между тези държави при вавилонския цар Хамурапи, до голяма

степен се определя от социално-икономическото развитие на тези страни.

Деловите, административните и юридическите документи, преди всичко добре запазеният и най-пълен от всички древноизточни кодекси сборник вавилонски закони на цар Хамурапи дават възможност да се възстанови представата за стопанския живот на Месопотамия. Текстът на законите е издълбан върху голям базалтов стълб, на който е изобразен и самият вавилонски цар, застанал в тържествена поза пред върховния бог Шамаш.

Кодексът на Хамурапи е по-нататъшно развитие на шумерските закони на Ур-Наму, Липит-Ищар, а също и на законите на Билалама, царя на Ешнуна. Вавилонският сборник е по-систематичен. В него се долавя опит на законодателя да обедини в групи близките по съдържание параграфи на законите, макар че това все още не е кодекс в пълния смисъл на думата. Това е по-скоро сборник от отделни съдебни решения (казуално право), в който ясно се проследяват отгласи и от старото обичайно право. Кодексът съдържа редица параграфи, които се отнасят до углавното право, съдопроизводството, нарушаване правото на собственост (кражба и грабеж), правата на воините. Отделни параграфи засягат притежаването на недвижимо имущество, търговията, заложното право, семейното право, нанасянето на телесна повреда, регламентират работата на строителите и на корабостроителите, наемането на работна сила. Уводът и заключението имат ярко изразен декларативен и отчасти демагогски характер. В тях царят изброява своите титли и заслугите си пред народа, прославя величието си, отбелязва благодеянията, оказани на страната, посочва, че издаването на закони има за цел да установи справедливост в страната, моли за благословия за онези царе, които ще изпълняват законите му, и праща страшни проклятия на всички, които няма да ги спазват или ще решат да ги отменят.

ИКОНОМИКА И СОЦИАЛНИ ОТНОШЕНИЯ

Върховната власт в голямата вавилонска държава, опирайки се на съсредоточения в ръцете ѝ значителен поземлен фонд, навлиза в стопанския живот на страната, като се опитва да насочва развитието му. Тъй като в Южна и Средна Месопотамия е имало малко гори и още в предшестващата епоха много гори са били унищожени във връзка с развитието на земеделието, във Вавилон очевидно са изпитвали остър недостиг от строителен дървен материал. Затова царят взема мерки за запазване на горите, засадени на отделни участъци и намиращи се под грижите на специални лесничеи. Запазена е писмена заповед на царя да се разследва дело за незаконно изсичане на дървета от участъци, за които отговарят главните лесничеи. Лесничеите очевидно отговарят за непокътнатостта на горите и при служебни престъпления биват наказвани със смърт.

В стопанския живот на Вавилон важно място заема скотовъд-

ството. В самата Месопотамия има много и добри пасища. Обширните степи, простиращи се на запад от Ефрат, и планинските склонове на изток от Тигър дават възможност на номадските племена да отглеждат различни породи добитък. Вавилонският законодател грижливо пази имуществените интереси на богатите собственици на стада. Според законите на Хамурапи наемателят на добитък е длъжен да компенсира загубите на собственика, в случай че на добитъка е нанесена някаква вреда. Законът определя и отговорността на пастира за поверения му добитък и му налага тежко наказание, в случай че бъде променена дамгата и се продава откраднат добитък.

Алувиалната почва на Месопотамия, добре наторявана и напоявана от периодичните пристъпвания на Тигър и Ефрат, особено спомага за развитие на земеделието, което продължава да запазва първостепенното си значение. За това образно говорят думите на един документ от онова време. „Нима не знаеш — пише авторът на едно писмо, — че нивите са животът на страната?"

Развитието на земеделието до голяма степен се определя от изкуственото напояване. Хамурапи с гордост съобщава в надписите си за големи напоителни мероприятия, които трябва да превърнат отделни територии в богати земеделски райони и да създадат „води на земно изобилие" за старинните градове на Шумер — Нипур, Ериду, Ур, Ларса, Урук и Исин.

Ако се съди по административната кореспонденция на царя с местните чиновници, централната власт се грижи не само за разширяването на напоителната мрежа, но и за поддържането ѝ в ред. Царят често дава нареждания за почистване на канали и за различни работи, свързани с ирригацията. Ако в царския дворец се получат сведения, че в някаква местност не достига вода за напояване, от двореца се праща нареждане да се вземат мерки, за да се осигури вода за населението. Ако не достига вода за напояване на посевите, които дворецът е дал под аренда, местните чиновници трябва да вземат мерки за напояване на тези земи или да заменят ненапояваната нива с напоявана. Нещо повече, местните чиновници носят материална отговорност за нормалното напояване на земите, които царят дава под аренда: ако реколтата е лоша поради лошо напояване, недостигът при заплащане на арендата се начислява на местния чиновник. Ако се пробие бент, чиновниците трябва да намерят работна сила, необходима за поправяне на повредите. Ако водата не стига до високите ниви, по заповед на царя се правят долапи. В кодекса на Хамурапи са запазени специални параграфи, които установяват отговорността на общиниците за поддържане в ред напояването в даден участък. Ако по нечия вина се пробие бент и бъде залят съседен участък, виновникът трябва да компенсира стойността на унищожените посеви. Ако той не може да направи това, него самия и неговото имущество трябва да продадат и получените пари да използуват за компенсиране на загубите, нанесени на собствениците на съседни ниви.

Широко е разпространено и градинарството. Не случайно Месопотамия е приличала на цветуща градина и тук именно е възникнала легендата за райската градина, в която растат великолепни плодни

дървета. Държавата, която отстоява интересите на собствениците на земи, се грижи също така и за собствениците на градински участъци. Според § 59 от законите на Хамурапи за самоволно отсичане на дърво в чужда градина трябва да се заплати голяма глоба — половин мина сребро (ок. 252,5 г). Законодателят, който пази имуществените интереси на богатите, установява висока тарифа на аренда за овощна градина — 2/3 от дохода от градината. Ако доходът от градината намалее, арендаторът е длъжен да плаща аренда според дохода от съседния участък.

ТЪРГОВИЯ

Във Вавилон се кръстосват речни и керванни търговски пътища, което спомага за значително развитие на търговията. Особено значение придобива външната търговия. Държавната власт, която се стреми да съсредоточи в свои ръце голямо количество обработваеми земи и постоянно се намесва в стопанския живот на страната, се опитва да централизира външната търговия. Тази търговия се води от тамкари, които търгуват или по нареждане на царския дворец, или на своя лична отговорност. Специални държавни чиновници, наричани „вакил тамкари", ръководят тази търговска дейност. От Вавилон като от аграрна страна се изнасят главно селскостопански продукти: пшеница, ечемик, растително масло, фурми и вълна. Освен това от Сипар — център на вълненотъкачно производство, се изнасят, особено за Елам, вълнени тъкани. А от Елам във Вавилон докарват метална руда (мед и сребро), от Асирия — олово и други метали, от съседната планинска страна Гутиум — роби. Наред с външната търговия и развитата търговия на едро съществува и вътрешна, особено на дребно. Дребните търговци получават от големите богаташи или от храмовете заем или стоки и извършват самостоятелно търговските си операции, като превозват стоки по реките и каналите от един град в друг — от Ларса в Нипур, от Вавилон в Сипар и т. н. Законодателят, който отстоява интересите на богатите собственици, взема мерки, за да осигури на големия търговец на едро висока, установена от закона печалба. Според законите на Хамурапи оня, който е взел заем от един търговец, е длъжен да върне парите в двоен размер дори тогава, когато той самият няма печалба. Единствената причина, която освобождава взелия заем от необходимостта да го върне, са военните действия.

Търговските сделки се сключват на специални пазари, където, ако се съди по документите, се определят цените на различните стоки. Тези цени се колебаят в зависимост от стопанските условия или от годишните времена. Така например по времето на владетеля Сингашид от Урук „3 гура зърно или 12 мини вълна, или 10 мини мед, или 30 ка растително масло се продават по цените на страната за 1 шекел сребро". Така среброто струва 600 пъти повече от медта, 720 пъти повече от вълната, а стойността на 2 л масло е равна на стойността на 1 кг вълна. Очевидно сравнително ниските цени на продуктите от селското стопанство при Сингашид се обясняват с това, че по време на упадъка на Вавилон в Шумер, по-точно в Урук, се отбелязва известен подем

на стопанския живот. Но при царуването на Хамурапи продуктите на селското стопанство струват значително повече, отколкото в Урук по времето на Сингашид. Така например вълната е два пъти по-скъпа, растителното масло — три пъти, а зърното — два пъти. Поскъпването на продуктите при Хамурапи се обяснява може би с продължителните войни, които води Вавилон по онова време и които вероятно се отразяват на стопанския живот на страната, като откъсват свободните земеделци от обичайните им селскостопански работи.

Разширяването и засилването на вавилонското царство водят до по-нататъшно развитие на външната търговия. Вавилонски търговци пътуват до съседни страни, за да купуват или продават там различни стоки, по-специално роби. Стойността на някои стоки се установява според курса на цените, приет по онова време на някой от чуждите пазари, например в Туплиаш. При I вавилонска династия Вавилон се превръща в голям търговски център не само за Месопотамия, но и за редица съседни страни. Находките от вавилонски цилиндрични печати в Бибъл, а и на Крит позволяват да се предполага, че са съществували търговски връзки между Вавилон и финикийските градове по източния бряг на Средиземно море. В керванната търговия между Вавилон и Сирия участвуват и полуномадски племена, по-точно ханейци, населяващи обширните степи между Ефрат и Средиземно море. Тези племена на степни скотовъдци, притежаващи големи стада овце и магарета, разменят в големите градове на Месопотамия вълна срещу вълнени тъкани, а може би и срещу други стоки. Ханейците, както и венямитите и сутиите по това време едва започват прехода към уседнал земеделски бит, като продължават да скитат не само из сирийско-месопотамските степи, но дори и в обширните райони на Северното Двуречие. Това обяснява донякъде факта, че стопанската система на Вавилон в основата си остава все още натурална. В сметките зърното играе такава роля, каквато и среброто: в зърно се заплаща възнаграждението на селскостопанските работници, говедарите, овчарите, наемането на добитък и коли, а така също заплатата на чиновниците и съдиите. Държавата, която владее обширни земи и натрупва в складовете си голямо количество различни продукти, има интерес да прави всички сметки в натура. От друга страна, селските общини все още продължават да съществуват в условията на примитивно и затворено натурално стопанство.

Във връзка с това все още се запазват остатъци от древния родов строй. Така например за кръвосмешение според законите на Хамурапи се полага специално наказание — прогонване от родните места или от родния дом (§ 154 и 158). Несъмнено по онова време „отделният индивид още не се е откъснал от пъпното черво на племето или общината, както отделната пчела не се откъсва от своя кошер“[1]. Затова насилственото откъсване на човека от средата, в която е живял и от която е зависел икономически, се възприема като жестоко наказание. За запазване на остатъци от родовия строй говори и обичаят

[1] *К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, Съч., т. 23, стр. 346.

при заплащане на арендата да се добавя 1/2 шекел сребро, като добавката се нарича „овен на нивата“. Възможно е тази добавка да се дава в полза на покровителите на рода — духовете на прадедите, ако имуществото се предоставя извън рамките на рода. Самото название „овен на нивата“ говори за древния произход на този обичай, който води началото си още от времето, когато добитъкът се използува като пари.

РАЗВИТИЕ НА РОБСТВОТО

Патриархалното семейство, в което възникват най-древните форми на потисничество и господство и във връзка с това се оформят най-древните видове скрито робство, все още запазва голямото си значение. Като пълновластен господар в патриархалното семейство се счита бащата и мъжът. На него са длъжни да се подчиняват всички членове на семейството. Обичаят на многоженство поставя жената в принизено положение.

Според § 129 от законите на Хамурапи мъжът е „господар на своята жена“ (бел ашатим), която той получава от своя тъст като робиня срещу определен откуп. Известният историк по правото П. Кошакер, критикувайки реакционните историци за идеализиране на древноизточното семейство, сочи, че правното положение на омъжената жена в древен Вавилон „е било отслабено в сравнение с положението на пълноправните хора, което е позволявало в някои случаи от гледна точка на правото към нея да се отнасят като към предмет“. Според законите на Хамурапи за съпружеска изневяра жената се наказва много по-строго от мъжа. В случай на изневяра от страна на мъжа жената може да вземе зестрата си и да се върне в дома на своя баща. Но в случай на изневяра на самата жена тя трябва да бъде „хвърлена във вода“ (т. е. в една от реките — б. р.). Ако се съди по брачните договори, когато жената се отказва от своя мъж, мъжът има право да я продаде като робиня. Правото на собственост на жената е ограничено. Вдовицата не може да разполага напълно свободно със своето имущество: според законите на Хамурапи тя няма право да отчуждава имуществото си след смъртта на мъжа, защото то се счита за наследство на децата, от които най-големият син има право на по-голямата част от наследството. По такъв начин законодателят, защищавайки интересите на богатите патриархални семейства, се стреми да запази цялото имущество в ръцете на едно семейство. Ако се съди по документите, децата често биват продавани като роби. В един документ се казва, че някой си Шаман-Даян продал за дълг на своя кредитор всички членове на семейството си и принадлежащите му роби и робини. Детето се счита собственост на бащата. Според § 14 от законите на Хамурапи откраднатото на малолетен син на свободен човек се наказва със смърт.

Така от параграфите на закона става ясно, че в ранноробовладелската епоха в древен Вавилон е съществувало домашно робство. За разлика от по-късните форми това е все още примитивно, неразвито робство. Като противопоставя такова домашно робство на разви-

тото, съществувало в античния свят. Енгелс пише: „Друго нещо е домашното робство, както е на Изток; тук то образува основата на производството не пряко, а косвено, като съставна част на семейството, и незабелязано преминава в него...“[1]

Развитието на икономическия живот води до появата на дълговата зависимост и след това до превръщането ѝ в особена форма на робство. Земеделците имат нужда от земя, семена и добитък, занаятчиите — от суровини, а дребните търговци — от стока. Като вземат заем, длъжниците се нагърбват да плащат големи лихви, обикновено от 20 до 33%. Кредитори стават както частните лица, така и храмове, които притежават големи богатства. Често длъжниците трябва да гарантират както своевременното връщане на дълга, така и запазването на лихвите със специален залог (понякога във вид на недвижимо имущество, например къща) или чрез поръчителство на трето лице. Ако заемът не бъде върнат навреме, отговорността пада върху поръчителя, който на свой ред може да превърне в зависим несъстоятелния длъжник и дори да завладее семейството и имуществото му. Всичко това води до разоряване и заробване на несъстоятелните длъжници. Изостря се противоречията между бедните, които губят последното си имущество и се намират на границата на робството, и богатите, които все повече се сплотяват в силна класа робовладелци. За да смекчи малко избухванията на класова борба, законодателят се опитва да предпази донякъде личността и имуществото на попадналия в зависимост длъжник от тормоза на кредитора. Така например според § 117 от законите на Хамурапи, ако длъжникът дава в дългово робство своята жена, син или дъщеря, кредиторът има право да ги държи в своя дом и да използува труда им не повече от три години; на четвъртата година той е длъжен да ги освободи. Очевидно богатите често са задържали в дългово робство длъжниците, стремейки се да превърнат дълговата зависимост във фактическо робство.

Освен това сборникът от вавилонски закони забранява на кредитора да взема самоволно от хамбара на своя длъжник зърно с цел да компенсира заема. Възможно е законодателят, стремейки се да преодолее древните форми на саморазправа и обичайно право, да се опитва донякъде да ограничи произвола на богатите, които често потискат безправните бедняци. Не случайно законите изискват съставяне на юридически документи, които да фиксират едни или други сделки, съдебно разследване на различните случаи и дори установяват формата на съдебната процедура. В това се проявява прогресивният характер на законодателството на Хамурапи.

Като се опитват да ограничат произвола на богатите и влиятелни кредитори, вавилонските закони все пак правят уговорка, развързваща ръцете на заемодателя, който използува принудителния труд на зависимия длъжник. В § 115 се казва, че „ако взетият под залог умре в дома на оня, който го е взел под залог, от естествена смърт, това може да води до иск“. Все пак законите на Хамурапи в крайна

[1] *К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, Съч., т. 20, стр. 627.

сметка защищават интересите на господствуващата класа от богати и робовладелци.

Разоряването на бедните, дълговата зависимост и войните увеличават количеството роби в страната. На робите гледат като на вещи, продават ги, разменят ги, подаряват ги, предават ги по наследство. В случай че на роб бъде нанесена физическа повреда или той бъде убит, виновният трябва да даде компенсация на собственика на роба. Спасявайки живота си, робите често бягат от собствениците си, но законът и властите в стремежа си с всички средства да защитят интересите на робовладелците наказват със смърт оня, който „извежда през вратите роб, който не му принадлежи“ или „укрива в дома си избягал роб“. Робовладелецът може да се обърне към държавната власт с молба да заловят и да му върнат избягал роб. При наемане на роб наемателят трябва да поеме материалната отговорност, в случай че робът избяга. Когато се продава роб, препоръчва се в тридневен срок да се установи дали продаваният роб не е беглец. Характерен е § 282, който определя наказанието за непокорния роб — в случай че не се подчини на господаря, трябва да му се отреже ухото. Ако се съди по законите на Хамурапи, на робите обикновено се слага белег, като промяната му (както и промяната на клеймо на добитък) строго се наказва.

Но във Вавилон робовладелският начин на производство не стига до пълно развитие. Продължителното запазване на общината, а също и на остатъците от родов строй обуславят бавното развитие на обществените отношения и държавата. Някои параграфи от законите на Хамурапи говорят за запазване на тези остатъци във Вавилон. Така например според § 23, ако грабителят не бъде заловен, всички загуби трябва да компенсира „местността“ (алум), в която грабителят живее. Следователно „местността“ или по-точно общината е обвързвала с взаимна отговорност всички свои членове.

ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ

Наред с постепенно разпадащото се общинно земевладение във Вавилон съществува и едро царско земевладение. Царете считат за свое право да отчуждават поземлени участъци от общините и да ги предават като царско дарение на един или друг сановник. Войните увеличават централизирания в ръцете на държавата поземлен фонд. След победата над Римсин Хамурапи присъединява към вавилонското царство областта на Ларса, а земите на нейния владетел присъединява към царския поземлен фонд. Правото на царя върху земи без наследник също води до увеличаване на царското земевладение. Земите в големите царски имения се обработват не само от роби, принадлежащи на царския дворец, но и от арендатори. В документите се срещат специални термини за обозначаване на понятията „арендатор“, „арендан документ“, „арендувана нива“, „арендно заплащане“. Арендните договори се съставят по специален образец. В тези договори се отбелязват обектът на договора, размерът на арендното заплащане, което се дава в натура или във вид на част от реколтата, мястото и време-

то на заплащането, имената на свидетелите и датата. Даването на земя под аренда се придружава от специални обреди, които показват, че арендуваният участък вече се владее от наемателя, но не е негова собственост. Очевидно държавната власт взема мерки, за да не може арендаторът да си присвои арендуваната земя. Арендното заплащане съобразно с натуралния характер на стопанството се нарича „зърно на арендата“ и се събира във вид на определено количество зърно или други продукти. Понякога в договорите се посочва общият размер на арендното заплащане, понякога това заплащане се събира от единица площ, а понякога „според съседните ниви“ или „както е отляво и отдясно“, т. е. според обикновения размер на арендно заплащане в дадената местност. В някои случаи арендното заплащане се събира във вид на част от реколтата. При арендуване на участък със зърнени култури обикновено вземат 1/3 от реколтата, при арендуване на градски участък — 2/3 от реколтата. Възможно е при по-големи реколти да се повишава и арендното заплащане. Но при намаляване на реколтата от градински участък арендното заплащане не бива да намалява. Според § 65 от законите на Хамурапи при намаляване на дохода поради лошо обработване на земята арендното заплащане се събира според средния добив на аналогичен участък от дадената местност. По такъв начин законът гарантира на земевладелеца твърда норма на арендно заплащане, която не трябва да се намалява.

При арендуване на целина арендаторът дава ниско арендно заплащане, което внася едва на втората година от арендата. Понякога няколко арендатори заедно арендуват нива, заедно я обработват, делят по равно реколтата след заплащане на арендата и на другите разходи. Очевидно в постепенно разоряващите се общини се появяват все повече бедняци, във връзка с което възниква и субарендата, когато арендаторът дели арендуваната от него земя на малки участъци и на свой ред дава тези участъци под аренда на трети лица.

Постепенно големите богатства се съсредоточават в ръцете на отделни богаташи, които владеят не само стада и роби, но и земя. Тази земя богатите получават и като царско дарение и понякога изкупуват. В много документи от Ларса като купувачи на земя се споменават едни и същи лица. Наред с това се оформя и дребно селско земевладение. В някои параграфи от законите на Хамурапи се споменава за воини-колонисти, които получават от царя участъци земя и срещу това са длъжни да се намират на военна служба. Тези воини са задължени да тръгват на поход веднага щом царят ги призове. Ако не изпълняват това задължение, чака ги смъртно наказание, а участъкът земя им се отнема. Воините получават и някои права: ако попаднат в плен, трябва да бъдат откупени, като участъка земя и имуществото на пленения воин получава неговият син. Заграбването на това имущество се счита за престъпление и строго се наказва от закона. Присвояването на собственост на воин, нанасяне вреда на воин, наемането му, предаването му на „силния“ в съда, отнемането на неговото царско дарение се наказват със смърт. Добитък, нива, градина и дом, дарени от царя на воин-колонист, не могат да бъдат продавани. Пазейки по този начин имуществените интереси на воините, държавата създава значителна група от селяни-земевладелци, задължени да се намират на военна служба. Ако се съди по някои документи, много воини-колонисти са били заможни хора; освен дарената те са имали и собствена земя, която очевидно са могли да дават под аренда.

ПРАВО И СЪДОПРОИЗВОДСТВО

Ако се съди по законите на Хамурапи и по деловите документи от онова време, законодателят и властта са на стража на интересите на господствуващата класа богати и робовладелци. На опазването на собствеността се придава особено голямо значение. Законът предвижда подробно разследване на делата за кражба на частно имущество и наказва със смърт изобличения крадец, а също продавач и купувач, замесени в кражба. Виновният за кражба на храмово и дворцово имущество трябва да бъде убит. Законът в дадения случай не изисква специални свидетелски показания и не предвижда смекчаващи обстоятелства. Законодателят наказва строго оня, който е виновен за оскърбяване на свободен човек, особено „човек с висше (положение)“. Според § 202, „ако някой удари по страната лице „с висше (положение)“, следва публично да бъде ударен 50 пъти с камшик“. Възможно е тук да се има пред вид наказание пред общо събрание, събрание на общината или на друго обществено място. А според § 205, „ако нечий роб удари по страната свободен, следва да му се отреже ухото“.

Нормите на древното обичайно право от времето на родовия строй понякога се преплитат с новите норми от робовладелската епоха. Така например за кражба с взлом виновният трябва да бъде убит и заровен пред „този“ пролом (в стената), а за кражба при гасене на пожар крадецът трябва да бъде хвърлен в огъня на местопрестъплението. Тъй като тук не може да бъде взето съдебно решение въз основа на законно съдебно разследване, законът очевидно допуска саморазправа — остатък от древното обичайно право. Също такъв остатък от времето на родовия строй е и законът за еквивалентност на възмездието или така нареченото талионно право. Според законите на Хамурапи, ако човек повреди окото на друг човек, следва „да се повреди окото на него самия“. Ако някой счупи кост на другиго, следва да се счупи кост на самия него.

Остатъците от обичайно право се кръстосват с нормите на правото от робовладелско време. Така например строителят има право на установено по закон заплащане за единица застроена площ, но същевременно носи отговорност за качеството на построената сграда. Ако лошо построената сграда се събори и „причини смъртта на собственика“, на строителя се налага смъртно наказание. Ако под развалините на дома загине синът на собственика, следва да се накаже със смърт не строителят, а неговият син, тъй като древният обичай за еквивалентност на възмездието изисква кръв за кръв. Но ако събореният дом убива роб на собственика, строителят трябва само „да му даде роб срещу роб“. Според новото робовладелско право робът се счита за имущество. Затова за вреда, нанесена на роб, се дава компенса-

ция на неговия собственик. Новото право на робовладелската епоха, отразено в законите на Хамурапи, до известна степен спомага за понататъшното разрушаване на остатъците от родовия строй и за укрепване на робовладелското общество като цяло. Макар това ново право да се свежда до редица параграфи и да получава външен вид на „кодекс", липсата на система и хаотичният подбор на отделни случаи (казуси), т. е. съдебни решения по отделни въпроси, му придават твърде примитивен характер. Но все пак законите на Хамурапи оказват голямо влияние върху по-късното законодателство на други древноизточни народи.

От най-древни времена съдебната власт в рамките на общината се намира в ръцете на общинните власти, „най-старите и именити хора" на окръга, а след това — на града. Но с течение на времето общинните и храмовите съдилища все повече губят значението си. Съдебните функции се възлагат на чиновници, назначавани от царя: наместници (шаканакум) и управници на местност (рабианум). Появяват се нормите на процесуалното право, които изискват от съдиите не просто да изслушват показанията на свидетелите, потвърдени с клетва, но и лично „да разследват делото". Законът наказва виновния за лъжесвидетелство. За промяна на присъда съдията се глобява и му се забранява занапред да изпълнява съдебни задължения.

ДЪРЖАВНА ВЛАСТ (ДЕСПОТИЯ)

Засилването на царската юрисдикция говори за оформяне на трайна държавна власт. Управляването на страната е строго централизирано. Върховната власт, не само съдебната, но и изпълнителната, законодателната и дори религиозната, в крайна сметка е съсредоточена в ръцете на царя. Ако се съди по административната кореспонденция, Хамурапи ръководи различни отрасли на управлението и стопанството и по-специално напояването. Царят разглежда спорни дела, сам взема решение и дава заповеди на чиновниците. Със специални царски укази се правят необходимите промени в календара.

При управлението на страната царят се опира на сложен бюрократичен апарат. Едни чиновници отговарят за отраслите на централното управление, други управляват от името на царя градове или области. Големите градове се управляват от специални наместници на царя. Населението е длъжно да плаща различни данъци: за земята и по-точно за реколтата от зърно, за градините с фурми, за нивите със сусам, за приплода на добитъка, за риболова. Освен това се събират специално данъци в сребро и царски данъци в натура. Всички тези доходи отиват в царската съкровищница и образуват дворцово имущество, което наред с храмовото се намира под закрилата на закона. Специални чиновници, наричани „вакил амури", следят предаването на данъците в натура (риба, фурми, вълна и т. н.) в централните складове, а така също управляват хората, които зависят от държавата (воините-колонисти — редум и банрум).

Също такава централизация на държавното управление, особено в областта на икономиката, съществува и в други държави от това

време, като например Мари. Ако се съди по документи от царския архив, тук се правят месечни отчети, в които се отбелязва изпращането на хора, доставките на добитък, дрехи, мед, плащането на данъци. По документите може да се проследи срочното доставяне на продукти в дворцовите хамбари по случай завръщането на царя. В други текстове се говори за получаване на пшеница, ечемик, боб, сусамено и маслиново масло, есенции от плодовете на олеандър и рошкови, подправки (кимион, кориандър и шафран) и различни вина. Тези продукти се доставят както за „царската трапеза", така и за нуждите на заупокойния жертвен ритуал. Царят очевидно притежава голямо животновъдно стопанство, в което има стада бикове, крави, телета, овце, агнета, козли, магарета и мулета. В царската съкровищница се пазят големи количества скъпоценни камъни и метали: лазурит, планински кварц, злато и сребро, скъпоценни изделия — пръстени, огърлици, верижки, съдове, брадвички, предмети от вносно черно дърво и освен това колесници. За скъпоценните метали отговаря специална „царска палата". Злато за бижутерските работилници купуват извън пределите на страната, получават го във вид на дарения и жертви. Златото се пази във вид на големи кюлчета, използуват го в голямо количество за отливане на едри предмети, може би статуи, със злато заплащат например при купуване на зърно.

Цялата система от бюрократично управление на страната се възглавява от царя, получил според учението на жреците върховната власт уж непосредствено от ръцете на боговете. В увода към сборника закони Хамурапи гордо казва за самия себе си: „Боговете Ану и Енлил призоваха мене, Хамурапи, славния и благочестив владетел... Аз, Хамурапи, съм пастир, назован от Енлил..., създаден от Син..., закрила на страната..., дракон на царете, побратим на бог Забаба..., бог на царете, узнал мъдростта..., вечен царски потомък, силен цар, слънце на Вавилон, озарил със светлина страната... Мардук ме прати да управлявам хората и да даря на страната благоденствие." Тези представи за божествено утвърждаване и дори за божествен характер на царската власт намират отражение в един шумерски химн в чест на цар Самсуилуна, наследник на Хамурапи.

Нека бог Енки навеки укрепи престола ти
и нека ти даде скиптъра за дълги дни и години!
Ти, о царю, издигаш своята глава чак до небето.
Във Вавилон, града на „божествената сила" на бог Син,
утвърди величието като сияйно слънце...
Когато ти изгряваш в лъчи като сиянен ден,
нека боговете Ану и Енлил определят твоята велика съдба.

Реакционните буржоазни историци често идеализират древновавилонската деспотия, като с всички средства възвеличават историческата роля на самия Хамурапи, поради което запричват на вавилонските жреци. Изобразяват деспотията като трайна, организирана, „унифицирана" монархия, в която уж е създадено вътрешно „хармонично равновесие" между различните групи от населението. Но тази тенденциозна гледна точка е коренно неправилна. Във вавилонска

та държава между богатите робовладелци, от една страна, и бедните и робите, от друга, съществува пропаст, обусловена от дълбоки класови противоречия, които понякога довеждат до изострена класова борба. Така например в поемата за Ира, бога на чумата, се описва голямо народно въстание.

Това въстание избухва може би в XVI в. пр. н. е., след като хетският цар Муршил провежда опустошителен поход срещу Вавилон. Хетските войски разграбват богатия град и откарват като трофеи дори статуите на боговете. В поемата за Ира са обрисувани ярко бедствията на войната. Самият бог на чумата завладява Вавилон. В цялата страна има глад, нищета, мор, пожари и смърт. Богът на чумата Ира подбужда дори върховния бог Мардук да напусне своя храм и своята столица. Тогава започва остра социална борба. „Потиснатият напада силния, а беднят — могъщия. На наместника, който се грижи за града, те говорят дръзки думи. Техните ръце затварят вратите на Вавилон, реката на тяхното изобилие. В храма на Вавилон те хвърлят огън, като грабител на страната." Но аристократите начело с наместника, опирайки се на чужди каситски племена, успяват да потушат въстанието.

Вавилонското царство се оказва твърде нетрайно. Всички усилия на Хамурапи и на неговите наследници да укрепят държавата не успяват. Шумерският юг до голяма степен запазва своята икономическа и културна обособеност. Степните номади по западните граници на страната и планинските племена от източните райони продължават да застрашават богатите градове на Двуречието. Всички тези причини довеждат до рухването на вавилонското царство под ударите на каситските завоеватели.

ЗАВОЮВАНЕТО НА ВАВИЛОН ОТ КАСИТИТЕ

Каситите, населяващи планините на изток от Тигър, и преди това проникват в Месопотамия като заселници и наемници. Около 1750 г. пр. н. е. войските на каситите начело с техния вожд Гандаш нахлуват във Вавилон и образуват тук своя каситска държава. Наследниците на Хамурапи в течение на 155 години оспорват на каситите властта над Месопотамия, която се разпада на редица княжества. Окончателна победа удържат каситите. Те успяват да завземат Вавилон. Каситският цар Агум II нарича себе си цар на каситите и на Акад и дори „цар на четирите страни на света". Каситите, които в културно отношение са по-ниско от вавилонците, заимствуват вавилонската култура и техните царе дори се опитват да възстановят завоевателната политика на Вавилон. Във всеки случай те успяват да завоюват Шумер. Каситският цар Агум II предприема походи в областта на горен Ефрат и завладява част от месопотамската степ. В своя надпис той гордо съобщава, че е докарал от страната Хана статуите на Мардук и Сарпанит, украсил ги е със златни одежди, скъпоценности и великолепни корони и отново ги е поставил в храма Е-Сагил във Вавилон. Агум II нарича себе си „цар на Кашу и Акад, цар на обширната страна Вавилон, който е заселил много хора в Ашнунак". Нещо повече, властта на каситския цар се простира и върху Гутиум, разположен на изток от Тигър.

Деловите документи и особено надписите върху кудуру, т. е. върху камъните по синорите с текстове за царско поземлено дарение, дават възможност да се проучи обществеият строй на Вавилон през каситския период. По това време все още съществува трайно селската община и общинното земевладение. Начело на общината (биту) стои началник на общината (бел бити), който има съветник, надзирател и жрец-заклинател. Общинниците и чуждите заселници, включени в състава на общината, изпълняват различни повинности в полза на царя и длъжностните лица от общината. Но древното общинно земевладение все повече бива изтласквано от частното аристократическо земевладение. Каситските царе даряват земи на свои чиновници, велможи и приближени, като тези имения се отделят от колективните владения на селските общини, което личи от текстовете върху камъните по синорите. Обикновено в царските дарствени грамоти, се казва, че даденият поземлен участък се предава като собственост на определено лице. Нещо повече, на началника на общината и на общинниците се забранява да предявяват правата си върху дадения участък и да изискват от собствениците му да изпълняват повинности в полза на общината.

Каситските царе се стремят да укрепят аристократическото земевладение. В някои надписи върху кудуру се казва, че земята, дарена от царя, се освобождава от всякакви повинности, натурални данъци и принудителни работи в полза на царя. Такива предимства получават и храмовите земи, например земите на храма на Мардук, ако се съди по един документ от времето на Агум II. За засилването на аристокрацията спомага и по-нататъшното развитие на робството. Запазени са документи, които фиксират продажба на роби и робини, като за робите-еламити се дава цена 10 шекела сребро, а за робините — 7 шекела. В един документ се споменава за продажба на „дете от страната Кардунпаш", което говори за разпространение на робството дори сред самите касити. Каситите, управлявали във Вавилон над 500 години, до голяма степен възприемат шумеро-вавилонската култура, религия, писменост и дори езика на покорения народ. Каситските царе наричат себе си „любимци на Мардук", стараят се да засилят вавилонското жречество, като укрепват култа на бог Мардук — „владетел на страните", и възлагат на Нипурския храм да събира данъците в зърно, масло, фурми, брашно и добитък. С течение на времето, каситските царе все повече се подчиняват на вавилонската култура. Цар Карачиндаш все още нарича себе си „могъщ цар, цар на Вавилон, цар на Шумер и Акад, цар на Кашу (каситите — В. А.), цар на Кардунпаш (вавилонското царство — В. А.)". Но неговите наследници вече пропускат в титлите си името Кашу.

Господството на каситите се проявява не само в политическия, но и в културния упадък на Вавилон. Едни от малкото културни постижения са използуването, главно във военното дело, на коне и новият, по-удобен начин на датиране чрез броене на годините по годините на царуване на даден цар. Упадъкът на Вавилон продължава до VII в. пр. н. е., когато се образува могъщото Нововавилонско царство.

4 ГЛАВА

ВАВИЛОНСКА КУЛТУРА

Вавилонската култура — една от най-древните на земното кълбо, води началото си от IV хилядолетие пр. н. е. Най-древни огнища на тази култура са градовете на Шумер и Акад, а също на Елам, отдавна свързан с Двуречието. Вавилонската култура оказва голямо влияние върху развитието на древните народи от Предна Азия и античния свят.

ПИСМЕНОСТ

Едно от най-значителните постижения на шумерския народ е изобретяването на писмеността, появила се към средата на IV хилядолетие пр. н. е. Именно писмеността дава възможност да се установи връзка не само между съвременници, но дори и между хора от различни поколения, а също да се предадат на потомството най-важните достижения на културното творчество. При разкопките на Джемдет-Насър и на 4-тия слой на Урук са намерени най-древните шумерски надписи. Както и другите самобитно породили се древни системи на писменост, шумерската писменост също възниква най-напред от рисунки. Думата, която означава предмет или явление от видимия свят, шумерите „рисуват". Така например, думата „птица" се означава с опростено изображение на птица 𒄩, думата „вода" — с вълнисти линии ≈, които наподобяват водна повърхност, а думата „звезда" се предава със схематичната рисунка *, която се среща в различни древни системи на картинната писменост и запазва значението си до наши дни.

Но с помощта на знаци от картинната писменост не могат да се изобразяват сложни представи и отвлечени понятия. Понякога, за да напише такава дума, писарят трябва да съединява различни знаци, например думата „плача" се изобразява чрез съединяване на знаците „око" и „вода"; думата „дъжд" трябва да се пише чрез съчетаване на знаците „звезда" (небе) и „вода", думата „раждам" обикновено представлява изписване на съединените знаци „птица" и „яйце". Такава писменост е сложна, тромава и неудобна. Усложняването на езика и на граматичните форми налага опростяване на системата на писменост и постепенно изобразителният принцип, поставен в основата на картинната писменост (пиктографията), започва да се замени с изписване на обозначения на звуковия състав на думата (фонема). Така в шумерската писменост се появяват голямо количество сричкови знаци и няколко азбучни, необходими за предаване на гласни звуци. Макар че в шумерската и в по-късната вавилоно-асирийска писменост най-голямо значение имат сричковите знаци, наред с тях се запазват и древните изобразителни идеограми — явление характерно за твърде бавно развиващата се древновавилонска култура. Освен идеограмите се използуват и специални определители (детерминативи), които служат за обозначаване на някаква определена група думи. Така например пред името на планина се слага картинен определител, който показва, че дадената дума е име на планина.

Най-древните писмени знаци, които отначало наред с клеймата служат за обозначаване правото на собственост върху един или друг предмет и затова се гравират върху печати, с течение на времето образуват сложна картинно-сричкова писменост. Предизвиканата от условията на живот необходимост да се напише бързо документ още в дълбока древност води до опростяване на картинната писменост на шумерите: вместо да нарисуват целия предмет, те почват да изобразяват само най-характерната му част, превръщайки я в линейна схема. Така например думата „бик" се пише с помощта на линеен знак, който изобразява глава на бик — 𒄿. Използуването на бързопис и спецификата на изписване на знаците върху глинени плочки водят до понататъшно схематизиране на знаците и до съставяне на система от клинопис. Знаците, които се изобразяват чрез натискане върху меката глина, губят предишния си картинен вид и постепенно получават формата на различни съчетания от вертикални, хоризонтални и наклонени клинове.

Заедно с други елементи на културата шумерският клинопис бива заимствуван от вавилонците, а след това се разпространява нашироко в цяла Предна Азия. Клинописът се използува в Акад, в Асирия, в хетските страни, в Урарту, във Финикия и в древна Персия. През II хилядолетие пр. н. е. клинописът става международна дипломатическа система на писменост. Използуват го египетските чиновници в кореспонденцията си с царете на държавите от Предна Азия и князете от Финикия и Сирия.

Съвсем естествено е, че всеки народ, заимствувайки клинописа, го приспособява към особеностите на своя език, при което клинописните знаци получават ново звуково значение. В средата на II хилядолетие пр. н. е. в търговските градове на Северна Финикия, а след това в Персия през I хилядолетие пр. н. е. клинописът стига до най-простата фонетична форма, превръщайки се в една от най-древните познати ни азбуки.

ЛИТЕРАТУРА

Шумеро-вавилонската литература води началото си от устното народно творчество, образци от което са запазени само в незначително количество. Такива са пословиците, отразяващи бита и житейската мъдрост на земеделските народи от Двуречието, като например: „Пастирът не трябва да се старае да стане земеделец" или „Ти отиде

и отне нивата на своя враг, а в това време твоят враг дойде и отне твоята нива". Много от тези пословици вече характеризират започналото класово разслояване: „Ако богатият е умрял, не се опитвай да го съживиш. Ако той има хляб — няма сол. Ако има сол — няма хляб. Ако има живо агне — няма месо. Ако има месо — няма живо агне." По-късно в тези пословици започва да се чувствува училищната мъдрост: „За да се отличи, ученикът трябва да става рано сутрин", или наблюдения над по-сложни психологически процеси: „Кой може да узнае какво съм скрил в сърцето си." Такива са народните ритмични песни, които съпровождат трудовите процеси, като например песента: „Звездата на земеделеца (появила се на небето) впрегна в нивата плуга за сеитба на зърно." До нас стигат също песни на готвачи и хлебопекари. Към народната литература спадат древният „животински епос" и басните, чиито действуващи лица са свързани с тотемни схващания от първобитната епоха. Но откъси от тези произведения са запазени в редакции от по-късно време, когато наред с бика в стопанството се използува кон, когато образът на орел почва да се свързва със символите на царска власт, намиращи се на небето. Така възникват „Спорът между коня и бика", които отстояват добрите качества на своята порода, басните „За лисицата", която говори на съда пред бог Шамаш, повестта за враждата между орел и змия, вмъкната в поемата „Полетът на Етана".

Някои литературни произведения от шумерска епоха, намерени в архивите на най-древните шумерски градове, водят началото си от времето, когато номадското скотовъдство бива изтласквано от усъвършенстващото земеделие. В поемата „Емеш и Ентен" се разказва как създателят на скотовъдното стопанство спори с основателя на земеделието за званието „земеделец на боговете", при което Енлил — бог на земята и върховен бог на Нипур и на цял Шумер, решава спора в полза на земеделеца. В други шумерски поеми се разказва как бог Енлил изобретява мотиката и я подарява на хората, как бог Енки след суша дава на хората вода, как бог Нинурта издига за хората бент — нещо, което ясно отразява стопанските постижения през епохата на създаването на изкуственото напояване. И накрая в поемата „Инина избира земеделеца" се разказва как героите на скотовъдството и земеделието се сватосват за богиня Инина, като с всички средства хвалят своя труд.

Голямо място във вавилонската литература заема епосът, който води началото си от древната шумерска епоха. Сюжетите на шумерските епични поеми, пронизани от религиозен светоглед, са свързани с митове, в които се описва „златният век" на дълбоката древност, създаването на боговете, света и човека, борбата на бога на слънцето и на войната Нинурта с чудовището от преизподнята, потопът и слизането на бога на земята Енлил в задгробния свят. В поемата „За златния век" се разказва за онези щастливи времена, когато „не е имало нито змия, нито скорпион, не е имало хиена, не е имало лъв, не е имало нито диво куче, нито вълк, не е имало нито страх, нито ужас, човекът не е имал съперник". Разбира се, тази поема възниква тогава, когато вече съществува силно шумерско царство — „великата страна на божествените закони на властта", когато Шумер е свързан с четирите страни на света: със северната страна Ури (Средна и Северна Месопотамия), със запад — Марту (сирийско-месопотамската степ, населена от номадските племена на аморитите) и с изтока — Шубур (Елам и Гутиум). В друга шумерска поема се разказва за сътворението на света и на човека, „когато небето било отдалечено от земята, когато земята била отделена от небето, когато името на човека било установено, когато бог Ану отнесъл небето, когато бог Енлил отнесъл земята...". Освен това други митове, залегнали в основата на епическите поеми, са свързани с култа за земеделския бог на плодородието и природата. В тях се описва „спускането" на бога на земята Енлил или на богинята на плодородието Инина в задгробния, подземния свят.

Особено интересни са онези епически поеми на шумерите, в които са се запазили отгласи от напълно реални исторически събития и факти. Такава е поемата за Енмеркар и владетеля на Арата, в която се разказва за шумерския град Урук и за град Арата, разположен далеч на изток отвъд седем планински хребета. Макар че владетелите на тези градове враждуват помежду си, обединяват ги все пак икономически връзки. Шумерите откарват на изток зърно, а изнасят оттам камък за строежи, руда, нефрит и лазурит. В поемите, които разказват за подвизите на древния герой Гилгамеш, има сведения за живота и нравите на шумерите. В поемата „Гилгамеш и страната на живота" се разказва как този герой с дружината си от 50 доброволци „без дом и без майка" поема през седем планински хребета към „страната на живота", за да „си създаде име". Там той отсича кедър и убива стража на тази страна, чудовището Хувава. Възможно е този разказ да е отглас от реални връзки на Шумер с планинската и горската страна Елам. Освен това в поемата „Гилгамеш и Акка" се говори за това, как Гилгамеш, владетел на Урук, по време на война с Киш се опира на решението на народното събрание, за да нанесе решителен удар на Акка, владетеля на Киш, който иска от жителите на Урук да му се покорят. Очевидно в тази поема са запазени далечни спомени за онова древно време на военна демокрация, когато наред със съвета на старейшините все още е имало някакво значение и народното събрание, чиято патриотична роля авторът на поемата несъмнено идеализира.

Шумерският клинопис, литературата и общо цялата култура оказват голямо влияние върху по-късната асиро-вавилонска литература. Многобройни литературни произведения, възникнали през шумерска епоха, по-късно с малки изменения се превеждат на акадски и асирийски език и в такъв вид се запазват до късно.

Вавилонците например подлагат на известна обработка шумерската литература, което се отразява във вавилонския епос. Запазените главно в по-късни редакции вавилонски епически поеми са очевидно създавани през периода на разцвет на Вавилон при I вавилонска династия (XIX—XVI в. пр. н. е.) или по-късно, за което говорят някои откъси и анализът на самите поеми. Тези епически поеми, които разказват за живота и подвизите на богове и герои, включват

главно химни в чест на отделни богове. Тези химни трябва да възвеличат определен бог, неговите храмове и жречество, като например бог Мардук, считан за покровител на Вавилон и на вавилонския цар.

МИТЪТ ЗА СЪТВОРЕНИЕТО НА СВЕТА

Идеята за възвеличаване на местния бог лежи в основата на широко разпространеното във Вавилон епическо произведение, наричано по първите си думи „Енума елиш“ („Когато там горе“). В шумерските прототипове на тази поема създатели на света са богът на първородната вода и на мъдростта Енки, богът на небето Ану и особено богът на въздуха и на творческата сила Енлил, а първозданни градове на „царството“ — древните градове на Шумер, по-специално свещеният град Нипур. През периода, когато се образува централизираното вавилонско царство, жреците започват да представят вавилонския бог Мардук като върховен бог и творец на вселената, което намира отражение и във вавилонската редакция на поемата „За сътворението на света“. В основата на тази поема лежи космогоничната мисъл, че богът на пролетното слънце и на неговата творческа световна сила Мардук, начало на реда, светлината и доброто, побеждава тъмните сили на хаоса — чудовището Тиамат, и създава от тялото ѝ целия свят.

Владетелят спря, съзерцавайки трупа ѝ,
разсече той туловището замисляйки нещо премъдро:
като мида го раздели той на две половини.
Едната половина той издигна като небесен покрив.
Той сложи резето, остави при него стража,
заповяда ѝ да пази планинските води.

По-нататък в легендата се разказва как богът-творец разпределя съзвездията по небето, определя движението им и накрая създава човека, чието призвание е „грижа за боговете“. Краят на поемата съдържа химн за Мардук — главния бог на Вавилон, комуто всички богове предават върховната власт. Отделни варианти и епизоди от този широко разпространен мит са запазени в различни откъси дори в астрологически съчинения и в баянния против зъбобол. Запазени са и няколко сказания за борба на божеството на светлината със силата на мрака (легенди за пролетния месец, за Бел и Лабу, за птицата Ураган). По-късно митът е изцяло заимствуван от асирийците, отгласи от него са запазени в библейската и античната литература.

ПОЕМАТА ЗА ГИЛГАМЕШ

Най-забележително произведение на вавилонската литература е „Поемата за Гилгамеш“, в която с голяма художествена сила е поставен вечният въпрос за смисъла на живота и за неизбежността на смъртта на човека, дори на прославения герой. Отделни части от тази поема водят началото си от шумерската древност. Такова е сказанието за борбата на Гилгамеш с чудовището Хумбаба, пазител на кедровата гора. Такава е легендата „Гилгамеш и небесният бик“.

Разказ за разговора на Гилгамеш със сянката на неговия умрял приятел Енкиду е запазен в шумерската поема „Гилгамеш и вербата“. Освен това в друга шумерска легенда се описва борбата на Гилгамеш с Акка, цар на Киш, който обсадил Урук. Възможно е в Шумер да е съществувал цял цикъл сказания за подвизите на Гилгамеш. Художествени изображения на Гилгамеш, илюстриращи отделни епизоди от поемата, са гравирани върху печати от шумерската епоха. Името на Гилгамеш, полулегендарен цар на Урук, е запазено в списъците на най-древните царе на Шумер. Ако се съди по един фрагмент, една от редакциите на тази поема е създадена при I вавилонска династия. Все пак най-пълна е асирийската редакция, написана на акадски език с асирийски клинопис през VII в. пр. н. е. за Ниневийската библиотека на цар Ашурбанипал. Цялата поема се дели на четири главни части: 1. Разказ за жестокото царуване на Гилгамеш в Урук, за появата на втория герой — Енкиду, и за дружбата на двамата герои. 2. Описание на подвизите на Гилгамеш и Енкиду. 3. Странстването на Гилгамеш в търсене на безсмъртие. 4. Заключителна част, която съдържа разговора на Гилгамеш със сянката на умрелия Енкиду.

Във встъплението авторът се позовава на това, че Гилгамеш сам „издълбал върху камък своите трудове“ — факт, в който се проявява стремежът на автора да подчертае достоверността на описаните в поемата събития. Наистина някои епизоди биха могли да бъдат далечни отгласи от исторически събития, описани в древните сказания. Такива са епизодите за царуването на Гилгамеш в Урук, за борбата му с Хумбаба, за отношението на Гилгамеш към богиня Ищар, което говори за борба на царската власт с жречеството. Но в поемата за Гилгамеш са вмъкнати митологични и легендарни сюжети, заимствувани от древни сказания за вселенския потоп и за сътворението на човека.

В началото на поемата се разказва как Гилгамеш — „на две трети бог и на една трета човек“, царува в древния град Урук и жестоко потиска народа, като го заставя да строи градски стени и храмове на боговете. Боговете, вслушвайки се в оплакванията на хората от Урук, създават юнака Енкиду надарен със свръхестествена сила, който живее сред зверовете. Стремейки се да примами при себе си този първобитен герой, Гилгамеш праща при него храмова робиня, която укротява дивия нрав на Енкиду и го довежда в Урук. Тук двамата герои започват двубой, но никой не може да победи другия. Тогава те се сприятеляват и заедно извършват своите подвизи. Отиват в кедровата гора, започват бой с пазителя на кедровата гора Хумбаба и го убиват.

Като вижда победоносния герой, богиня Ищар му предлага любовта си. Но мъдрият и предпазлив Гилгамеш отхвърля даровете на богинята на любовта, като ѝ напомня колко мъка и страдание е причинила тя на предишните си приятели:

Тамуз, приятеля на своята младост,
ти година след година обричаше на горчиви сълзи.

Оскърбена от отказа на Гилгамеш, Ищар моли своя баща, върховния бог Ану, да създаде небесен бик, който да унищожи непокор-

ния герой. Бог Ану отстъпва пред настойчивите молби на Ищар и праща в Урук чудовищен бик, който унищожава няколкостотин души. Но героите убиват това страшно чудовище. Те измиват ръцете си във водите на Ефрат и се връщат в Урук, където жителите на града ги посрещат с триумфална песен:

Кой е прекрасен сред героите?
Кой е величав сред мъжете?
Гилгамеш е прекрасен сред героите.
Енкиду е величав сред мъжете!

След празненството в царския дворец Енкиду сънува пророчески сън, който му предвещава гибел. И наистина Енкиду ляга смъртно болен. Той се оплаква на своя приятел от съдбата, която го обрича на безславна смърт от болест и го лишава от възможността да умре в честен бой на бойното поле. Гилгамеш оплаква смъртта на своя приятел и за пръв път чувствува над себе си повея на крилата на смъртта. Плачът на героя над тялото на приятеля е преработен във високо художествена форма:

Енкиду, по-малък мой братко, ти, който
гонеше онагри и пантери в пустинята,
с когото ние побеждавахме всички, качвахме се в планините,
почнахме бой заедно с тебе, убихме бика,
убихме Хумбаба, стража на кедровата гора.
Какъв е този смъртен сън, който тегне над тебе?
Погледът ти потъмня и ти повече не ме чуваш!

Гилгамеш извършва над тялото на приятеля си погребалните обреди. В последните му думи звучи дълбока, истинска мъка:

Нали и аз самият така ще умра като Енкиду!
Мъката проникна дълбоко в тялото ми.
Страх ме е от смъртта и бягам в пустинята.

Измъчван от страх пред смъртта, преследван от предсмъртна печал, Гилгамеш тръгва на далечно пътешествие. Той се насочва към своя прародител Ут-напищим, който е получил от боговете великия дар на безсмъртието. Трудностите на далечния път не плашат Гилгамеш. Не могат да го спрат нито лъвовете, пазещи планинските проломи, нито фантастичните хора-скорпиони, „чиито погледи са гибел", нито райската градина с дърветата, по които цъфтят скъпоценни камъни, нито богинята Сидури, която го призовава да забрави за смъртта и да се отдава на всички радости на живота. Гилгамеш преплува на кораб през „дълбоките води на смъртта" и стига до обителта, в която живее безсмъртният Ут-напищим. Смелият герой се опитва да узнае от своя прародител тайната на вечния живот. В отговор на въпросите на Гилгамеш Ут-напищим му разказва за вселенския потоп, за това, как бог Еа го е научил да построи ковчег и в него да се спаси от водния хаос. Това древно сказание за вселенския потоп, по време на който се е спасил и е получил от боговете безсмъртие само един човек, взел в ковчега „семето на всякакъв живот" (т. е. различни животни и птици), е вмъкнато в текста на поемата като отделен

епизод. Може би в това сказание е отразена постоянната борба на шумерите със стихийните пристъпвания на реките, които заливат низините на Двуречието и застрашават с големи разрушения, но същевременно осигуряват на древните земеделци изобилни реколти.

Ут-напищим се смилява над Гилгамеш и се опитва по различни магически начини да го направи безсмъртен. Но всичко се оказва напразно. Гилгамеш чувствува заплахата от неизбежната смърт и казва:

Какво да правя, Ут-напищим, къде да отида?
В спалнята ми се крие смърт.

Тогава Ут-напищим открива на Гилгамеш „тайна дума" и го съветва да слезе на дъното на океана, за да откъсне тревата на безсмъртието. По пътя обратно към Урук Гилгамеш намира тази вълшебна трева. Но непредпазливостта погубва героя. Като вижда по пътя си езеро, Гилгамеш се потапя в прохладните му води. В това време се промъква змия и откраднва тревата на безсмъртието. Опечаленият герой се връща в Урук и моли боговете за последна милост — да види поне сянката на своя умрял приятел Енкиду. Тогава богът на мъдростта Еа заповядва на владетеля на задгробния свят Нергал да пусне на земята сянката на Енкиду. Поемата завършва със заключителен диалог между приятелите. В отговор на пламенната молба на Гилгамеш да му открие „закона на земята" Енкиду описва с най-мрачни краски задгробния живот на хората.

За пръв път с пределна яснота и с голяма художествена сила е изразена мисълта за неизбежната смърт, на която са подвластни всички хора, дори героите, извършили най-велики подвизи, у които „две трети са от бога и една трета е от човека".

„Поемата за Гилгамеш" заема особено важно място във вавилонската литература. В нея в художествена форма е предадена мисълта за вечния стремеж на човека да опознае „закона на живота", тайната на живота и смъртта. Думите на поемата, в която задгробният свят е обрисуван като обител на печал и страдание, са проникнати от дълбок песимизъм. Дори знаменитият герой Гилгамеш, „могъщ, велик и мъдър", не може да получи от боговете висша милост и да постигне безсмъртие. Блаженство в задгробния живот се дава само на оня, който изпълнява повелите на религията, изискванията на жреците, обредите на религиозния култ. Това е основната идея на цялата поема. Началото ѝ се корени в народното художествено творчество, но в нея до голяма степен е отразена по-късната идеология на аристократическото жречество.

ПОЕМАТА ЗА АДАПА

Същата мисъл за вечен живот, същият стремеж към безсмъртие пропиват и „Поемата за Адапа". В нея се разказва как идеалният мъдър човек, „семето на човечеството" — Адапа, син на бога на мъдростта Еа, който в качеството си на жрец снабдява храма в Ериду с хляб, напитки, дивеч и риба, веднъж пречупва крилата на южния вятър и за това го викат на съд пред върховния бог Ану. Следвайки

съветите на баща си, Адапа предразполага към себе си боговете — вратари на небето, а след това и върховния бог. Но същевременно той се отказва от храната на вечния живот и от напитката на безсмъртието. Така поради собствената си прекалена предпазливост Адапа се лишава от безсмъртието, предназначено му от боговете.

ПОЕМАТА ЗА ЕТАНА

Пак такива нравоучителни и отчасти религиозно-философски тенденции пронизват легендата за Етана, която също е съставена от няколко части. В нея се разказва за дружбата на орела и змията, за вероломството на орела, за жестокото отмъщение на змията и за опита на Етана да се издигне върху крилата на орела в небето, за да намери там „тревата на рождението" и символите на върховна царска власт. Нравоучителната басня от цикъла на „животинския епос" се преплита с религиозната легенда за това, че символите на власт на обоготворения цар —

скиптър и тиара, диадема и жезъл на властта
се намират на небето пред бог Ану,

и че дори смелият герой Етана не е в състояние да ги овладее, тъй като царската власт не може да се завземе със сила с помощта на вероломен и неразумен орел — защото властта идва от небето и е осветена от самите богове. Така жреците се стремят да приспособят религиозната литература за обосноваване и оправдаване на царската власт. С голямо художествено майсторство е описан знаменитият „полет на Етана" върху крилата на орела към самото небе, където живеят боговете и се намира „престолът на богиня Ищар". След всеки час от полета Етана гледа надолу и вижда как постепенно земята и морето се смаляват, стават не по-големи от пита хляб и кошница. Ужас обзема Етана. Той моли орела да спре полета си. Но всичките му молби са напразни. Етана, когото внезапно е напуснала смелостта, стремително пада на земята. И тази поема е проникната от мисълта за ограничените сили и възможности на човека.

СПУСКАНЕТО НА ИЩАР

Опитвайки се да осмислят смяната на годишните времена, да разберат причината за ежегодното повяхване и възраждане на природата, жителите на древна Месопотамия създават мит за смъртта и възкресяването на бога на природата Тамуз, когото връща към нов живот неговата другарка, богинята на любовта и на плодородието Ищар. В легендата се разказва как след смъртта на Тамуз Ищар слиза в подземния свят, като на всеки страж пред седемте врати на преизподнята оставя по едно от своите украшения. Заточаването на Тамуз и Ищар в задгробния свят спира целия процес на живот на земята и това заставя боговете да освободят „покровителите" на плодородието от недрата на поземния свят. Поемата завършва с описание на празника на умиращия и възкръсващ бог на природата. Тази поема е

тясно свързана с религиозната драма, която изобразява смъртта и възкресението на бог Тамуз и се изпълнява в храмовете в дните на празника на бога на възкръсналата природа.

ДРАМАТИЧЕСКА ПОЕЗИЯ

Основният цикъл на религиозната драма е свързан с култа на умиращия и възкръсващ бог на природата. Още в шумерска епоха се появяват първите образци на тази религиозна драма. Например в шумерската легенда за „Слизане на Инина в подземния свят" са запазени диалози, които биха могли да се декламират от жреците, изпълняващи в храма като „певци" най-древната религиозна драма. От времето на династията на Исин е диалогът между богиня Ерешкигал и нейния брат бог Лил. Богинята оплаква мъртвия Лил и го заклина в името на богинята-майка „да стане от мястото, където почива", т. е. да възкръсне. В отговор Лил я моли да го освободи. Той сравнява себе си с мъртвец, който е заровен в земята и не може да се върне към живот, мъртвец, чийто сън тревожат зли духове.

Широко са разпространени и оплакванията, включени в сборника обредни песни „Тя излезе на простор". Това древно оплакване за умрелия бог на природата Тамуз е част от религиозна драма, изпълнявана в навечерието на празника по случай възкръсването на този бог. Митът за смъртта и възкръсването на бога на природата, театрализиран във формата на религиозна драма, се запазва в Месопотамия до късно. Дори в VIII в. пр. н. е. намираме в един вавилонски текст изложение на този мит, като чертите на бога на природата Тамуз са пренесени върху Мардук — върховния бог на Вавилон. В този мит се описват подробно страданията на Мардук, когото разпъват, бият, осъждат на затвор в планинска тъмница и подлагат там на тежки мъчения. Вземат му дрехите и заедно с него водят към мястото на наказанието и друг престъпник. Заточението на великия бог предизвиква вълнения сред народа. Опитвайки се да смекчи участта на страдащия и затворен в тъмница бог, богинята, „владетелка на Вавилон", „изтрива с ръка кръвта от неговото сърце, пронизано от копие". Накрая боговете възкресяват умрелия Мардук, като го освобождават от недрата на мрачната планина. Възможно е това да са описани на обредите, изпълнявани в деня на новата година, на празника на бог Мардук през месец Нисан (по време на пролетното равноденствие). В тези тържествени обреди трябва да участвува самият цар, който изобразява Мардук като свещена жертва. По време на специална церемония отнемат на царя външните символи на неговата власт, а върховният жрец бие с камшик падналия на колене цар. Едва след това царят получава от върховния бог правото на царска власт. Така под сводовете на храма възниква най-древната религиозна драма, която във видими символични образи се опитва да обясни тайните на природата, на живота и смъртта. Като изобразяват царя във вид на свещена жертва, жреците създават богословското учение, че царят, уподобявайки се на бога, става нещо като негов наместник на земята. Това учение трябва да укрепи властта и авторитета на царя, застанал начело на държавата.

ЛИРИЧЕСКА ПОЕЗИЯ

Господството на религиозни възгледи оставя отпечатък върху почти цялата вавилонска лирика. В храмовите и дворцовите библиотеки грижливо се пазят, преписват и превеждат от шумерски на акадски език именно онези произведения на лирическата поезия, които са или свързани с култа, или изразяват религиозното настроение на автора. Това са заклинания, предсказания, химни и молитви, на които е придадена поетична форма. Специално място заемат така наречените псалми на покаяние, които водят началото си от дълбока древност. В тези молитвени химни в чест на божеството ярко са отразени както религиозните вярвания, така и религиозната пропаганда на онова време. Авторите на тези псалми често прокарват мисълта, че човекът, който искрено вярва в боговете, винаги вижда причината за нещастията си в собствените си грехове, предизвикали гнева на божеството и „божието наказание", и че такъв човек счита за свой свещен дълг да умилостиви страшното божество, като казва: „Негового чисто сърце искам да успокоя", успокоявайки в същност собствената си съвест. Така в тези псалми се отразяват първите представи за нравственост, за добро и зло, характерни за класовия морал на робовладелската епоха. В един от псалмите върховният бог Енлил е наречен бог, който „усмирява въстанието", при което „неговото сърце е чисто". Псалмите на покаяние, изпълнявани в храмовете, се използуват от жреците, за да убедят хората в това, че само искреното разкаяние и изпълняване на обредите ще успокоят сърцето на божеството и дори самия разкайващ се грешник.

Обикновено шумерските жреци пеят молитвите, химните и псалмите в храмовете, като си акомпанират на музикални инструменти. Монотонните звуци на ударните инструменти, особено на „кимвали дрънкащи" (специални метални чинии), напълно съответствуват на еднообразната симетрия на поетичните образи и на постоянното вариране на едни и същи мисли и преживявания, така характерни за шумерската и вавилонската лирическа поезия.

Някои от тези произведения съдържат интересни намеци за политически събития. Към тях на първо място трябва да се причислят древните „предсказания", в които се описват едни или други политически събития.

РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКА ПОЕЗИЯ

Вавилонската поезия достига своите върхове в две произведения: „Поема за страдащия праведник" и „Беседа на господаря с роба". В първата поема човекът се оплаква от своята печална съдба, от това, че винаги го преследва „нещастие, отново нещастие". Опитвайки се да разбере причината за тези нещастия, човекът анализира своите постъпки. Но той не може да се признае за виновен в някакво престъпление спрямо боговете или царя. Той е уверен в правотата си и в това, че е изпълнявал всичките си задължения:

Колкото до мене — аз усърдно отправях
молби и молитви.
Молитвата беше моя грижа, а жертвоприношението — закон...
Величието на царя превъзнасях по-високо
от най-високото.
Научих народа на страх пред двореца.
Знаех, че това е приятно на бога.

Но въпреки това „добродетелно" изпълняване на всички свои задължения пред боговете, жреците и царя човекът жестоко страда и чувствувайки се напълно невинен, започва да се съмнява в справедливостта на боговете, които не са се вслушали в молитвите му:

Призовавах моя бог, но той не ми показа лицето си,
молих се на своята богиня, но тя не вдигна главата си.

В тази поема лесно могат да се доловят първите съмнения в справедливостта на боговете и оттук в истинността на религиозните догми, обещаващи награда за праведниците.

С още по-голям песимизъм е пропита „Беседата на господаря с неговия роб". На всички безкрайни и противоречиви желания на своя господар робът отговаря с угодливата фраза: „Да, господарю мой, да", и всеки път намира оправдание за желанията на своя господар. Главната мисъл на поемата е изразена в последните и силни думи на този диалог. Разочарован от живота, господарят възклицава: „Кое е добре сега?" Отговорът на роба звучи дръзко и насмешливо: „Да се пречупи моята шия и твоята шия и да ги хвърлят в реката — ето това е добре. Кой е толкова висок, че да се изкачи на небето, и кой е толкова велик, че да запълни земята?" Разгневеният господар застрашително казва на роба: „О, робе, искам да те убия и да те накарам да вървиш пред мене." Но в отговор се чува предупреждението на роба: „Наистина моят господар ще преживее само три дни след мене."

АРХИТЕКТУРА. ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО

Многобройните разкопки на територията на Месопотамия ни разкриват сравнително малко произведения на изкуството (значително по-малко, отколкото в Египет). Това се обяснява донякъде с обстоятелството, че в Двуречието са живели различни племена, водещи непрекъснато борба помежду си за надмощие и господство в цялата страна. Едни държави се сменят с други; номадски, изостанали племена на гутеи, аморити и касити многократно наводняват Двуречието, което води до упадък на културата и изкуството.

Основни отличителни белези на архитектурата в древна Месопотамия са масивната монументалност, използуването на кирпич като строителен материал, асиметрично и напречно разположение на вътрешните помещения. Стените на големите здания често се украсяват със своеобразен орнамент.

Най-древните шумерски храмове са разкопани в Урук и Ел-Обеид. Тези храмове, изградени върху изкуствени насипи, които се издигат от околните на равнината, в художествено отношение създават своеобразен контраст спрямо плоската повърхност на равнината. Стените на храма в Ел-Обеид са били украсени с вертикални изпъкнати и плитки ниши, а също с фризове, изработени с помощта на своеобразна мозайка. Изградени са дървени, понякога облицовани с мед колони, върху които се опират твърде примитивните сводове. Като спойка се използува специално циментиращо вещество, съставено на базата на битум (асфалт).

Шумеро-акадската архитектура достига своя разцвет при III династия на Ур. Храмове, дворци и други сгради от този период са разкопани в развалините на Ур, Ешнуна и Опис. Тук са открити цели архитектурни комплекси, в които влизат храмове, дворци, гробници и особени храмови стъпаловидни кули (зикурати). Може би спомени за тези кули са запазени в библейската легенда за „вавилонската кула".

Архитектурата на Шумер и Акад оказва влияние върху развитието на архитектурните форми във Вавилон и Асирия. За това говорят композицията на древноасирийския храм на богиня Ищар в Ашур, орнаментиката по стените на двореца в Мари, а също и запазилата се дълго време архитектурна форма на стъпаловидна храмова кула (зикурат).

Най-древните образци на шумерска скулптура се отличават с възгруба примитивност, която с течение на времето преминава в определен художествен стил, утвърден от навиците на художниците, от продължителната традиция и религиозния светоглед. Най-древните статуи изобразяват човека в неподвижна, като че застинала поза, само в лицето се долавя стремежът на художника да предаде малко по-свободно натурата, като особено внимание се обръща на изобразяването на очите, отличаващи се със своята изразителност — нещо, което се постига чрез инкрустиране на зеницата и отделни части на окото. Също така примитивни и неподвижни са изображенията на хора и животни върху релефите, например върху „Стелата на ястребите" на Еанатум. Често тези изображения са схематизирани, като например върху вазата на Ентемена. Скулптурите и релефите от акадска епоха, по-точно статуите, намерени в развалините на Ешнуна и Опис, запазват следи от влиянието на шумерското изкуство. В статуята на Ибих-или от Мари са запазени своеобразната поза, традиционното облекло и обичайната инкрустация на големите изразителни очи — типични черти на шумерската скулптура. Но през тази епоха в развитието на изкуството е направена голяма крачка напред. Художниците започват, особено в релефа, да изобразяват човешкото тяло по-свободно и по-близо до природата. Прекрасно произведение на изкуството от епохата на Саргонидите е „Стелата на Нарамсин", върху която е изобразен цар, изкачващ се в планина начело на отряд воини. Фигурата на царя, пред която пада поразен от копие неприятелски воин, е изобразена с голяма за онова време свобода и сме лост. Разположението на фигурите се характеризира не само със строга симетрия, но и с голяма вътрешна хармония. Художникът майстор-

ски свързва масова сцена — войска, изкачваща се в планина, с главния сюжет — триумф на обожествения цар над враговете.

Сред скулптурните произведения от вавилонска епоха изпъкват релефът, изобразяващ Хамурапи пред бог Шамаш, релеф, разположен върху горната част на стълба с текста на законите, и изразителното и тънко изработено релефно изображение на Хамурапи, което може би предава някакво портретно сходство. Интересни са освен това и скулптурите, намерени при разкопките в Мари и датирани от същото време. Във всички тези паметници все още се чувствуват следи от шумерско влияние. Така например релефът върху стълба с текста на законите на Хамурапи е само по-късен вариант на шумерска сцена: представяне на царя пред божеството. Но вавилонските художници, използувайки културното наследство на Шумер, съумяват творчески да го преработят, като го издигат на по-високо стъпало.

РЕЛИГИЯ

В древността, когато в Месопотамия се появяват първите селища на уседнали земеделци, религията се свежда главно до първобитен фетишизъм. По-нататъшното развитие на религията води до възникване на култа към природата. Ниското равнище на материалната култура и на техниката поставя човека в зависимост от заобикалящата го природа. Чувствувайки безсилието си в борбата с нея, хората гледат със страх ужасната водна стихия, която залива низината по време на пристъпването на Тигър и Ефрат. Дивите зверове от пустинята ужасяват човека. Вглеждайки в страшните явления на природата дейност, а понякога и въплъщение на могъщи и свръхестествени същества, хората създават фантастични легенди, в които животът на природата се представя като живот на духове и богове, чиито образи и деяния се описват във форми на земния човешки живот.

В дълбока древност в Южна Месопотамия се появява религиозната представа за първичните божества на първородната страшна стихия на водния хаос, Апсу и Тиамат. Но когато във връзка с развитието на земеделското стопанство възниква необходимостта да се създаде изкуствено напояване, когато ръстът на производителните сили дава възможност да се изградят първите големи напоителни съоръжения, хората започват да осъзнават благодатната сила на водната стихия, която напоява нивите и създава основата за човешкото благополучие. Така се появява представата за доброто божество на водата, бога на мъдростта Ее, който е научил хората на занаяти, изкуства и знание. Шумерите гледат на водата като на първородна стихия, в която се съдържа началото на живота. Затова и древният бог на производителните сили на природата Тамуз се счита за бог на водата и се нарича „истински син на водните дълбини", при което неговият култ като „син и образ на бог Еа" е свързан с култа към великия бог на водата. Това е отразено и в изкуството. Върху един шумерски печат е изобразен Еа, седнал на трон със съд в ръцете. От съда текат струи вода, а от тях излиза малката фигурка на Тамуз. Древният култ към водата е разпространен и в Акад. В Ешнуна обоготворяват бог Ниназу („познаващият водата") и бога на ритуалните измивания на име Тишпак.

Далечен спомен за древната родина на шумерите — планинска страна, е обоготворяването на планините, остатъци от което са запазени в някои вярвания. Така например съществува предание, че от началото богът на земята Енлил се е намирал на планина, извисяваща се от земята и стигаща до върха на небето. Затова в поемата „Добитък и зърно" се казва:

На планината на небето и земята (бог)
Ану зачена Анунаките.

Храмът на Енлил в Нипур се нарича „Дом на планината" (Екур). Древните шумери обоготворяват не само стихиите, силите и явленията на природата, но и заобикалящите ги растения и животни. В митологията и религиозното изкуство са запазени свещените „дърво на живота" и „дърво на истината", над които бдят богове. Тамуз наричат „владетел на растителността на страните". Богиня Ищар често изобразяват като жена, от тялото на която израстват клони. Особено почитат финиковата палма, която има голямо значение за икономиката на древна Месопотамия.

Запазени са и остатъци от древно поклонение на животни. Вредната и опасна за човека змия изглежда като „изчадие на ада" на задгробния подземен свят, но същевременно е и символ на богинята на земното плодородие, шумерската Нинана и вавилонската Ищар. Богът на водните дълбини се изобразява с опашка на риба, а Мардук — „богът на бурята и на върховната власт на Вавилон", се представя във фантастичния вид на грифон, наполовина змия, наполовина хищна птица. Култът към тотемното животно е отразен в имената на древните царе на Киш, като например Агне и Скорпион. Особено широко се разпространява в Месопотамия обоготворяването на небето и на небесните светила. За върховен бог се счита шумерският бог на небето Ану, „баща" и „цар на боговете", който по думите на жреците обитава третата, най-горна част на небето. Още в Шумер възниква култ към слънцето, което наричат бог Уту. А във Вавилон почитат божеството на слънцето, което наричат Шамаш. С тази дума обозначават страшната и изсушаваща сила на слънчевия зной и същевременно благодатното животворно въздействие на слънчевите лъчи, които „съживяват смъртно болния и освобождават вързания". С облика на слънчевото божество е свързан и образът на бога на възкръсващата природа и нейните производителни сили — Тамуз, който понякога се включва в цикъла на слънчевите божества. Богинята на природата, живота и раждането Ищар (на шумерски Нинна) се олицетворява от звездата Венера — „блестящия светилник на небето и земята". Обоготворяването на небесните светила предизвиква появата на сложни астрологически системи за предсказване на бъдещето въз основа на разположението на планетите и звездите по небето. От височината на своите храмови кули шумерските и вавилонските жреци внимателно наблюдават движението на небесните светила.

В епохата на родовия строй и възникването на патриархалното семейство сложният култ към природата е свързан и с култа към прародителите. Върховният бог Ану обикновено се нарича „баща на боговете". Инана се счита богиня-майка, а името на бог Тамуз означава „истински син". Дълго време вярват, че домът на човека се пази от „божеството на дома" (или бити — „дух, пазител на дома"). Обоготворените прародители се считат покровители на рода и семейството; в религиозните легенди се разказва за това, как хора, герои и богове вегетират в роднински връзки помежду си. Култът към прародителите е свързан с вярата в задгробния живот, която намира външен израз в погребалния ритуал. Още през епохата на I династия на Ур обикновените хора биват погребвани в свито положение в ями. Понякога увиват тялото в рогозка и го погребват в глинен ковчег. Царете и царците погребват в големи гробници, които пълнят с ценни и разкошни вещи, и пак там правят човешки жертвоприношения.

ДЪРЖАВНИЯТ КУЛТ И ОБОГОТВОРЯВАНЕТО НА ЦАРЯ

През периода, когато се образуват най-древното робовладелско общество и деспотичната държава, древният култ към природата се видоизменя, с него се преплита отразяването на съществуващия класов строй и държавния апарат на властта начело с цар. Древните богове на природата се превръщат в богове на властта и господството, покровители на държавата и на царската власт; боговете, олицетворявали по-рано силите на природата, сега стават въплъщение на отвлечените понятия за справедливост и сила, страшни и могъщи царе. Древния бог на природата Тамуз наричат „предводител, могъщ герой, владетел на силите на страната". Бога на слънцето Шамаш считат за бог на справедливостта и правосъдието, небесен покровител на земния цар. Този именно бог призовава в своя сборник закони Хамурапи, „за да възсияе правото му в страната", защото самият Шамаш е дарил със закони вавилонския цар. Мардук, древният земеделски бог, „който винаги се е грижил за браздите, запазва в ред насипището и ливадата, бентовете и каналите..., владетеляг на изобилието, на богатството и на голямата реколта" с течение на времето се превръща във „велик властелин", „владетел на небето и земята", могъщ воин, върховен държавен бог на Вавилон. А древната богиня на земното плодородие Ищар, изобразявана във вид на богиня-майка, вече се счита за страшна войнствуваща богиня, небесна царица и покровителка на царската власт.

Щом върховните богове се изобразяват като царе, царете на земята също се изобразяват като земни богове. Паралелно с превръщането на малките държави в големи и силни държави царете започват да се считат не само посредници между боговете и хората, но дори и потомци на боговете, наследници на тяхната власт, техните живи въплъщения на земята. Царете от III династия на Ур са почитани като богове не само приживе, но дори и след смъртта им. В развалините на Тел-Асмар е разкопан дворец на владетелите на Ешнуна с храм в чест на Гимилсин, обоготворен цар на Ур. Друг цар от тази династия, Шулги, също заставя да му се отдават божествени почести. В негова чест се строят храмове, на статуята му се принасят жертви

при доволуние и полнолуние. В чест на царя се съчиняват химни. Името на обоготворения цар се включва в имената на неговите поданици, както например „Шулги е моят бог". Цар Бурсин нарича себе си „бог, който дава живот на своята страна" и „бог — слънце на своята страна". В храмовете, посветени на него, му принасят жертви като на бог. Името на цар Бурсин се запазва в пантеона чак до VII в. пр. н. е. По същия начин и вавилонският цар Хамурапи се сравнява с бога на слънцето Шамаш и нарича себе си „божествен цар, комуто по право принадлежат скиптърът и короната".

Месопотамия бива подлагана на чести чужди завоевания, тук не се създава такава трайна централизирана и продължително съществувала държава, както в Египет. Затова във всяка голяма държава на Двуречието възникват своеобразни форми на обоготворяване на царя и на царската власт, които се съчетават със сложни богословски системи. Познаването на това богословие и изпълняването на сложния религиозен култ са работа на специални жреци. Съществуват отделни жреци за гадаене или за молитви, а освен това и специални жрецимузиканти. С течение на времето обредната страна на религията, която все повече придобива държавен характер, се усложнява. Жреците обявяват религиозното и светското знание за свой монопол, като провъзгласяват познаването на религията за тайно познаване на всичко, което се отнася до великите богове. Висшите жречески длъжности се съсредоточават в ръцете на управника (патеси или ишакум) и царя (лугал), които претендират да знаят най-добре религиозните тайни. Така например древният цар на Урук на име Гилгамеш се счита за пазител на „тайното знание".

Религиозно-магическият светоглед пронизва дълбоко съзнанието на древните жители на Месопотамия, които населяват с божества и духове целия видим свят. Религията слага своя отпечатък и върху литературата, и върху много произведения на изобразителното изкуство, които често служат на целите на религиозния култ.

ВЪЗНИКВАНЕ НА НАУЧНИ ЗНАНИЯ

Нуждите на всекидневния живот обаче карат човека да следи внимателно явленията на природата, за да разбира по възможност по-обективно техния смисъл. Като наблюдава сходни явления в природата, човекът все още плахо и твърде неумело се опитва да ги систематизира, като, главно с практическа цел, прави списъци на животни, растения и камъни.

МАТЕМАТИКА

За да може правилно да пресмята количеството и теглото на стоките, да определя количеството работна сила, обема на сградите, да изчислява повърхността на участъците земя, да отброява времето, човекът е трябвало да прави най-прости математически изчисления и съответно да натрупва знания в областта на аритметиката, геометрията и астрономията. Народите на древна Месопотамия, като се почне

от шумерската епоха, използуват системи за броене, в основата на които са числата 5, 6, 10 и техните производни 30 и 60. Най-просто е да се брои по пръстите на ръката — от едно до пет. За това говорят основните шумерски названия за петте първи числа. Названията на числата 6, 7, 8 и 9 се образуват чрез съединяване на названията на дадено число от първите пет и съответното добавъчно число (6=1+5, 7=2+5 и т. н.). Шумерите използуват и шестдесетичната система за изчисляване, основни единици на която са 60, $60^2=3600$ и $60^3=216\,000$. Начеци на десетична система се появяват в Шумер заедно със специална дума и клинообразен знак за означаване на 10. За доста значително развитие на математиката още през шумерската епоха говорят математическите текстове, в които се споменава степенуване, извличане на квадратни и кубически корени по специални формули и дори изчисляване на обеми. Може да се предполага, че е бил известен принципът на прогресия, за което говорят аритметическите прогресии с увеличение с 16 и геометрическата с умножаване на 2. При пресмятането се използуват дроби, най-често с числител, равен на единица, но се срещат и 2/3, 5/6, а също шумерски названия за означаване на дробите 3/6, 4/6 и $^5/_8$.

Цялата тази древна математика има тясно практически характер. Запазени са таблици за умножение, събиране и изваждане с цифри до 180 000 при умножението, които дават възможност да се извършват бързо аритметичните действия; запазени са и таблици за делене с делители от $^2/_3$ до 81. За да се измерват участъците земя и да се строят големи здания, са нужни някои практически познания в областта на геометрията. При изчисляване повърхността на нива с неправилна форма дадената площ се дели на редица правоъгълници и трапеци, отделно се пресмята повърхността на всяка част, а след това получените числа се събират. Археолозите са открили планове на сгради от шумерска епоха и измерване на отделни части от архитектурния комплекс на храма на Бел-Мардук във Вавилон.

АСТРОНОМИЯ

Развитието на стопанския живот, главно на земеделието, води до необходимостта да се създадат календарни системи, които възникват още в шумерската епоха. За създаването на календар са били необходими известни познания в областта на астрономията. Най-древните обсерватории се създават обикновено на горната площадка на храмовите кули (зикуратите), развалини от които са намерени в Ур, Урук и Нипур. Вавилонските жреци умеят да отличават звездите от планетите, на които са дадени специални названия. Запазени са списъци на звезди, разпределени по отделни съзвездия. Установена е еклиптиката, която делят на 12 части и съответно на 12 зодиакални съзвездия, чиито названия (Близнаци, Рак, Скорпион, Лъв, Везни и т. н.) се запазват до късно. В различни документи се регистрират наблюдения върху планетите, звездите, кометите, метеорите, слънчевите и лунните затъмнения. За значително развитие на астрономията го-

ворят и данните, които фиксират моментите на изгрев, залез и кулминациите на различни звезди, а също умението да се изчисляват промеждутъците от време, които ги делят. В VIII—VI в. пр. н. е. вавилонските жреци и астрономи натрупват голямо количество познания, имат представа за прецесията (изпреварване на равноденствието) и дори предсказват затъмненията.

Някои наблюдения и познания в областта на астрономията дават възможност да се създаде специален календар отчасти въз основа на лунните фази. Основни календарни единици за отброяване на времето са денонощието, лунният месец и годината. Денонощието се дели на три нощни и три дневни стражи. Същевременно денонощието се дели на 12 часа, а часът — на 30 минути, което съответствува на шестичната бройна система, на която се базират вавилонската математика, астрономия и календар. Очевидно и в календара е отразен стремежът да се разделят денонощието, годината и кръгът на 12 големи и 360 малки части. Началото на всеки лунен месец и неговата продължителност се определят всеки път чрез специални астрономически наблюдения, тъй като началото на всеки месец трябва да съвпада с новолунието. Разликата между календарната и тропическата година се премахва с помощта на добавъчен месец, което става по нареждане на държавната власт.

МЕДИЦИНА

Необходимостта да се лекуват хора и животни води до постепенното натрупване на знания в областта на ветеринарната и хуманитарната медицина. Още през III хилядолетие пр. н. е. в Нипур е съставено ръководство за приготвяне на разнообразни лекарства от минерални, растителни и други вещества. Известно е отделното използуване на семената, корените, клоните, кората и смолата на различни дървета и растения, по-специално древношумерските фармацевти използуват каснята и мащерката, а също и фурмите. Ако се съди по това запазено до наши дни ръководство, шумерите умеят да приготвят различни мехлеми, тинктури и отвари, към които добавят луга и сол. Още по времето на Хамурапи се появява медицинската специализация: хирургия, лекуване на очни болести и т. н. Анатомията е слабо развита; при определяне на симптомите и при диагнози обръщат внимание само на основните органи, например сърце, чер дроб, бъбреци. Но необходимостта от диагностика с помощта на установяване на симптомите води до първите опити за изучаване на болестите и реална борба с тях. Вавилонските лекари считат, че болестта „не може да бъде успокоена с превръзки и жилото на смъртта не може да бъде изтръгнато. . ., ако лекарят не узнае нейната същност". Някои текстове съдържат описания на признаци на различни болести на стомашно-чревния тракт, дихателните органи (хрема, отделяне на храчки), ревматизъм (болка в крайниците). Често се описват симптомите на състояние на треска: висока температура, тръпки, студена пот. Образно се предават симптомите на „удар", довел до парализа: „. . . устните на пострадалия са изкривени, окото се затваря. . ., устата е скована и той не може да говори". Правени са опити да се лекуват и други

болести: болести на очите, ушите, тумори, кожни болести (проказа), болести на сърцето, на бъбреците, асцит, пикочно-полови и женски болести и дори „упадък на духа поради нещастие". Ярко се описва особена болест на „слепоочната жила", свързана може би с прилив на кръв към главата, отчасти и към очите, което предизвиква помътняване на зрението. Симптомите на тази болест се състоят в това, че „на човек му се схваща слепоочието, в ушите му шуми, очите му помътняват, тилът му го гнети. . ., сърцето му е възбудено и краката му са отслабнали". В медицинските текстове може да се открие известен, често непоследователен опит за систематизация. Така например описанието на болестите на дихателните органи е обединено под едно заглавие или по-точно встъпителни думи: „Когато дишането на неговата уста е затруднено." В специален раздел са събрани болестите на вътрешните органи: чер дроб, жлъчка и сърце. Освен това в специален трактат са описани болестите на „голямата жила", които по своите признаци приличат на възпаление на нервите, подагра и ревматизъм. Освен многобройни и разнообразни лекарства се прилагат и разтривки, компреси, масажи и промивки. Особено широко се прилагат в медицината водата и маслото. Затова, изглежда, наричат лекарите „познаващ водата" или „познаващ маслото". Впрочем това отчасти е свързано и с постоянното използуване на вода и масло в религиозно-магическия култ.

ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ

Наблюдавайки внимателно живота на околната ги природа, шумерите се опитват донякъде да систематизират своите наблюдения, но винаги правят това с определена практическа цел. Така например, изброявайки животните, те обединяват в една група магарета, коне и камили, използувани от тях при пренасяне на товари; изброявайки растенията, отделят специални групи дървета, например плодни, зърнени култури и ароматни треви. Практически характер имат и първите познания в областта на химията, необходими на „металурзите" при приготвяне на бои и цветен емайл (фаянс, глазура), изкуствен лазурит и най-разнообразни лекарства.

Търговските експедиции и военните походи, установяването на икономически и културни връзки със съседни народи още през шумеро-акадската епоха водят до натрупването на географски познания. Запазен е списък на градове, с които е търгувал храмът в Лагаш. Към акадско време спада списък на страни, завоювани от Саргон I. Описани са не само границите на тези страни, но и разстоянията между тях в часове път.

Нуждите на земеделското стопанство в Месопотамия спомагат за развитието на агрономически познания. Върху една плочка, намерена в Нипур (XVIII в. пр. н. е.), се дават редица практически съвети на земеделеца: подробно се описват начинът на изкуствено напояване, грижливото обработване на земята с мотики, лопати и чукчета, сеитбата, жътвата и отвяването с цел да се получи най-голяма реколта.

Трудно е да се установи равнището на знания сред древните на-

роди от Месопотамия в областта на физиката. Само в многобройни митове намират отражение типичните за тази епоха представи, че в основата на вселената се намират някои вечни „стихии" или „елементи", като например земя, въздух и вода, които често се изобразяват във вид на първични творци или властелини на света.

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

Сведенията в областта на историята и филологията са крайно незначителни. Най-важните събития във външната политика се фиксират само с оглед нуждите на дипломацията. Така например в надписа на Ентемена, управник на Лагаш, се говори за войни между Лагаш и Ума, а също за границите, установени в резултат на мирно споразумение. Древните предания често приемат формата на приказни легенди, които имат за цел да укрепят властта на царя или да оправдаят завземането на властта от узурпатор. В легендата за детството на Саргон I се разказва, че този основател на акадското царство е подхвърлено дете, обикнато и издигнато на царския трон от великата богиня Ищар.

В Месопотамия отдавна живеят един до друг и постоянно влизат в контакти шумери и семити от Акад, които говорят на различни езици. Затова главно с практическа цел се съставят учебни пособия за изучаване на тези езици. Така например създават се списъци от клинообразни срички знаци (силабари) с указание как да се четат тези знаци на шумерски и на акадски език. Запазени са също списъци на клинообразни идеограми (смислови знаци, обозначаващи понятия) със съответни обяснения. Многобройни списъци на собствени имена, на планини и страни, на богове и храмове, звезди, камъни, реки, растения, животни, съдове, предмети от дърво, кожа и т. н. говорят за ранно развитие на лексикографията в древна Месопотамия. Запазени са списъци на отделни изрази на народен и култов език, създаден значително по-късно поради господството на религиозната идеология и надделяващото влияние на жреците. Вече след като шумерите се претопяват сред по-късните семити на Акад и другите племена в Месопотамия, шумерският език все още се запазва чак до асирийската епоха като мъртъв език на високо културен народ, създал основите на вавилонската култура (както латинският език в средновековна Европа).

УЧИЛИЩА

Училищата, които обикновено се създават към храмовете и дворците, подготвят деца от знатни и богати семейства за службите на писари, чиновници и жреци. В училищата се дава както общо, така и малко по-високо специално образование. Общото образование включва изучаване на писмеността и езика, а също елементи от аритметиката, геометрията и астрономията. Освен това бъдещите жреци се учат да предсказват по звездите (астрология) и да гадаят по чер дроб. В системата на специалното образование се включва изучаването на богословие, право, медицина и музика. Методиката на преподаване

има много примитивен характер. Тя се ограничава с въпроси на учителя, отговори на ученика, преводи от един език на друг, писмени упражнения и заучаване наизуст. По време на разкопки в Мари е намерено помещение на училище с пейки за учениците, а в храмовите и дворцовите архиви и библиотеки — голям брой учебни пособия и писмени работи на ученици.

Въпреки постепенно развиващото се отвлечено мислене, по-специално във връзка с развитието на техниката, особено в областта на напояването и строителството, вавилонската култура е изцяло проникната от религиозно-магическо световъзприемане. Затова първите опити за натрупване на знания са все още тясно свързани с древните религиозни представи и жреците ревниво пазят своето право на предимство при овладяване на знанията, при по-нататъшното им задълбочаване и разпространяване, при идейното ръководство на народа. Жрецът-писар, трудил се много над изучаването на различни отрасли на знанието, трябва да изучава и специална тайна наука — „тайната на виждането". Ученият жрец, овладял тези тайни знания, може „да съзерцава възвишеното изкуство на виждането и да постигне голямо име", т. е. да се прослави като мъдрец. В такъв случай старшите жреци „го въвеждат в светилището на бога", т. е. посвещават го във висша жреческа степен на знание. Разбира се, първите обективни знания на вавилонските писари се преплитат с древните религиозни вярвания. С това се обяснява тясната връзка между астрологията и астрономията, а така също между медицината и врачуването. Небесните светила са считани за божества и са почитани в храмовете. Волята на боговете и бъдещите съдби на народите, държавите, управниците и хората се опитват да разгадаят, като се вглеждат в разположението на небесните светила. Когато забелязват, че планетите постоянно променят положението си сред „неподвижните" звезди, мислят, че като се съди по положението на планетите сред съзвездията, може да се предсказва бъдещето. Отгатването на бъдещите съдбини по разположението на небесните светила, зародило се в древна Месопотамия, получава по-късно наименованието астрология.

Медицината също така тясно се преплита с древните религиозни вярвания. Смятат, че причина за болестите е лошото влияние на специални зли духове. За борба с тях прибягват до помощта на бог Нинурта и на неговата жена богиня Гула, която „съживява мъртвия". Първобитната шумеро-вавилонска медицина е свързана с култа към водата, считана за средство за магическо и същевременно хигиенно очистване и дори лекуване. Не случайно богът-покровител на медицината, носи името Ншаку, което значи „познаващ водата". Богът на мъдростта и знанието Еа (шумерският Енки) също се счита за владетел на водната стихия и същевременно за покровител на лечебното изкуство, който познава тайната сила на водата и предава тези знания на „познаващите водата" — лечителите (на шумерски „азу", на акадски „асу"). В медицинските текстове наред с обикновените начини на лекуване се описват и въздействия върху злите духове на болестта с помощта на заклинания.

Вавилонската култура оказва голямо влияние върху културното

развитие на другите древноизточни народи, главно в Предна Азия, за което спомага широкото разпространение на вавилонската търговия. Шумеро-вавилонският клинопис се заимствува от асирийци, хети, митанийци, племената от Сирия, Финикия, урарти, достига до Елам и сред иранските народи. Вавилонската система на мерки и теглилки и тегловни парични единици се разпространява в много страни от Предна Азия. Религиозните вярвания, литературните произведения и научните познания на шумерите и вавилонците оказват силно влияние върху развитието на културата на много народи.

Културното наследство на древните народи от Двуречието се използува широко и в епохата на създаване на античната цивилизация. Образът на древногръцкия герой Херакъл в много отношения напомня образите на легендарните вавилонски герои. Гръцкият историк Херодот съобщава, че елините са заимствували от вавилонците слънчевия часовник и деленето на деня на 12 части. Според античната традиция гръцкият философ и учен Питагор е живял 12 години във Вавилон и е изучавал там астрономия, астрология, математика и музика. Халдейските „звездобройци" се ползуват с голяма слава дори през късноримската епоха. Вавилонски медицински текстове се превеждат на хетски език. Символът на покровителя на медицината, бог Нингишзид — змия, увита около жезъл, е запазен като емблема на медицината и до наши дни.

5 ГЛАВА

ИЗТОЧНИЦИ И ИСТОРИОГРАФИЯ НА ДРЕВНИЯ ЕГИПЕТ

ИЗТОЧНИЦИ

В пустинните райони, които обграждат долината на Нил от запад и от изток, в различни погребения, в гробници, издълбани в скалите, в развалини на селища и градове е намерено голямо количество разнообразни паметници на материалната култура, произведения на изкуството, предмети на религиозния култ и освен всичко това надписи. Стремежът на египтяните да запазят мумиите на умрелите, да ги снабдят с храна и жертвени дарове, да издълбават върху стените на гробниците биографиите на велможи и чиновници, а по стените на храмовете — описания на войни, на подвизи на царя и многобройни религиозни надписи, този стремеж до голяма степен е свързан с религиозните обреди, с култа към мъртвите, с вярата в задгробен живот и обожествяването на фараоните. Мисълта за вечност, за безсмъртие най-напред за знатния човек, а по-късно и за другите хора пронизва цялата египетска религия и литература.

За съжаление в Египет деловите документи са запазени по-зле, отколкото в древна Месопотамия. Египтяните записват писма, отчети, актове и разписки върху крехък папирус, по-нетраен от печената глина на клинописните документи. Затова по-рано, а до известна степен и сега изследователите са принудени да използуват трудовете на антични автори, които обаче в по-голямата си част не знаят древноегипетски език. Във връзка с това съвременният историк трябва да пристъпва твърде внимателно и строго критично към разказите на гръцките и римските автори.

Най-пълен очерк за историята и културата на древен Египет е запазен у Херодот, който посвещава на Египет втората книга на своя голям труд. Херодот не знае древноегипетски език и понякога е принуден да взема своите сведения от недостатъчно осведомени лица. Обаче живият интерес на Херодот към културата на древната страна на пирамидите, в която той лично е ходил, своеобразният му историко-повествователен талант и стремежът да се отнесе критично към разнообразните сведения, събрани в Египет, правят неговия цветист разказ интересен за съвременния историк. Някои сведения на Херодот се потвърждават от египетски източници, а легендите и разказите, с които той пропъстря своето историческо повествование, са

ценни откломки от гръцко-египетския фолклор и историческите сказания на онова време. Стремейки се да даде възможно по-пълен очерк за живота на древните египтяни, Херодот описва природните условия в долината и делтата на Нил, обичаите на населението, съобщава дори някои сведения за стопанството и обществения строй на страната. Особено подробно описва той религията на египтяните, като правилно обръща внимание на нейния обреден характер, на огромните богатства и влияние на жречеството.

Херодот отделя голямо внимание и на политическата история на Египет. В своя труд той запазва предание за най-древния основател на Египет Мина, чието име се среща в много древни египетски надписи и в родословията на фараоните. Значително по-достоверен и по-подробен е разказът на Херодот за събитията в египетската история от по-късно време — от саиска и персийска епоха (VII и VI в. пр. н. е.). През тази епоха гърците започват да проникват в Египет и в делтата на Нил се появяват гръцки колонии. Съвсем естествено е че този период от египетската история е по-добре известен на гърците, отколкото по-древните времена.

Диодор живее през I в. пр. н. е. и посещава Египет около 400 години по-късно от Херодот. Затова той не съумява да събере такова количество ценни сведения за Египет, както Херодот. Но Диодор използува доста трудове на свои предшественици, чиито книги са запазени само частично в наше време. Диодор описва подробно как египтяните експлоатират златните рудници в Нубия, където по неговите думи осъдени престъпници, „окован във вериги, работят неуморно ден и нощ, лишени дори от възможността да се надяват на бягство, тъй като са под надзора на чуждестранни воини".

Големият историко-географски труд на Страбон (I в. пр. н. е. — I в. от н. е.) съдържа много сведения за Египет, главно за природата и населението на Египет и съседните страни. Като използува широко трудовете на своите предшественици, Страбон описва икономиката на Египет, по-специално земеделието, отглеждането на маслини, винарството. И Страбон, както Херодот и Диодор, отбелязва влиянието, което културата на древния Египет е оказвала на Гърция. По думите на Страбон такива известни гръцки учени и философи като Евдокс и Платон дълго време живеят в Египет и се учат при египетските жреци.

Плутарх от Херония (46—120 г. от н. е.) запазва в книгата си „За Изида и Озирис" единственото стигнало до нас описание на широко разпространения в Египет и в целия античен свят мит и култ към божествата на природата — Изида и Озирис. Плутарх описва египетската религия в нейната късна форма и я разглежда през призмата на собствения си гръкоезичен религиозно-философски светоглед. Но описанието на Плутарх е ценно в историческо отношение, тъй като се базира на голям брой изгубени източници. Много сведения на Плутарх, като например относно това, че Озирис е бил считан за бог на първородната влага и за олицетворение на Нил, се потвърждават в египетските надписи.

Сред античните автори, писали за Египет, специално място заема египетският жрец Манетон, живял в IV—III в. пр. н. е., когато Египет се намира под гръцко културно влияние. Благодарение на своя висок жречески сан Манетон има достъп до храмовите библиотеки и архиви и може да проучи египетски документи. За съжаление трудът на Манетон е запазен само в кратки откъси, например в трудовете на Йосиф Флавий (I в. от н. е.) и Евсевий (IV в. от н. е.). Запазен е и кратък конспект на труда на Манетон, който съдържа списък на фараоните, обединени в 30 династии, и кратки сведения от исторически характер. Някои откъси от труда на Манетон, като например описанието на завладяването от хиксосите, запазено у Йосиф Флавий, са извънредно интересни.

ИСТОРИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ОТКРИТИЯ

Египет, който оказва значително влияние върху развитието на античната цивилизация, в течение на векове привлича вниманието на европейски пътешественици и учени.

Този интерес се проявява особено подчертано през епохата на Ренесанса, когато в Европа започват да проучват културата на древна Гърция и Рим, така тясно свързани с древния Изток. Един от най-големите прогресивни философи на XVI в., Джордано Бруно, отбелязва значението на културата на древните египтяни, които според него са учители на гърци, римляни и древните евреи. В средата на XVIII в. Покок, Норден и Брюс, които посещават Египет, оставят описания на запазени паметници в страната на пирамидите, по-специално на царски гробници, скрити в „Долината на царете" край Тива. Но едва след военната експедиция в Египет на Наполеон Бонапарт през 1798 г. става възможно в Европа да се изучава по-сериозно културата на древен Египет. След тази експедиция бива издаден многотомен труд — „Описание на Египет", придружен от таблици с рисунки на развалини на египетски храмове, с копия от надписи и с рисунки на многобройни старини.

Някои учени с голямо увлечение се заемат да дешифрират древноегипетските надписи. Между тях изпъква френският филолог Ф. Champollion (1790—1832 г.), който открива ключа за разчитане на египетските надписи. С това откритие и с редица научни трудове той полага основите на египтологията. Този начален период в историята на египтологията е време, когато се натрупва фактически материал във вид на различни старини, надписи, рисунки и копия. Champollion, който отдава всичките си сили на изучаване на египтологията, посочва в своето „Изложение относно проекта за литературно пътешествие в Египет" необходимостта всички веществени останки от египетската цивилизация да бъдат проучвани на място. Като представител на своето време Champollion се интересува не само от изкуство, религия и митология на египтяните, но и от развитието в долината на Нил на занаяти и науки, а също и от политическата история на „страната на фараоните". Затова той счита за необходимо да прекопира в Египет запазените изображения, особено „етнографски-

те релефи" и „астрономическите изображения", а също йероглифни надписи, особено надписите на два езика. Шамполион успява да осъществи своя всестранно обмислен проект и в 1828 г. да организира експедиция до Египет, където остава година и половина и прави разкопки, събира старини, нахвърля скици и копира надписи. Резултатите от тази напрегната работа на учения са публикувани в серия албуми „Паметници на Египет и Нубия", издадени едва след смъртта му. Шамполион има заслугата не само за това, че е дешифрирал египетските надписи, но и за съставянето на първите граматика и речник на египетския език.

Към средата на XIX в. немските египтолози Лепсиус, а след това и Бругш организират големи археологопроучвателни експедиции, с които изследват не само цял Египет, но и съседните области на Синайския полуостров, Палестина и Нубия. По време на тези експедиции биват събрани голям брой ценни паметници, които образуват ядрото на по-късно създадения Берлински музей. Археологическите изкопавания на Лепсиус и на сътрудниците му, оформени с великолепни рисунки и точни копия на надписите, биват издадени в монументалния труд „Паметници от Египет и Етиопия".

Талантливият самоук изследовател и самоотвержен ентусиаст в науката Мариет, продължавайки работата на своите предшественици, пръв прави смел опит, доколкото е възможно, да разкопае напълно отделни археологически комплекси на територията на Египет. Той открива огромната гробница с погребения на свещени бикове (Серапеум) и гробници от Старото царство в Сакара, в района на древния Мемфис, а след това храмовете на XIX династия в Абидос и започва разкопки на територията на другата столица на Египет — древна Тива, където са запазени развалини на грандиозни храмове (Карнак). Мариет спомага за организирането на Управление по разкопките и старините и за създаването на Египтоложки музей в Кайро. Големият френски египтолог Гастон Масперо (1846—1916 г.), у когото неуморната енергия на археолог се съчетава със задълбочените знания на филолог и широкия кръгозор на историк, достойно продължава работата на Шамполион и Мариет. Той успява да проникне вътре в пирамиди от V—VI династия в Сакара. По стените на вътрешните помещения на тези царски гробници той открива древни религиозни текстове. В скривалище край Тива Масперо намира мумиите на най-известните фараони от Новото царство. След поредица сполучливи разкопки Масперо бива признат за един от най-големите египтолози. Той именно успява да организира добре опазването, проучването и издаването на старини в Египет. В края на XIX в. се създава специален Фонд за проучване на Египет. Дьо Морган открива паметници от архаичен Египет. Навил изследва внимателно пещерния храм в Дейр-ел-Бахри, а английският археолог Флиндерс Петри прави редица големи разкопки на много места в Египет. Той успява да намери царски гробници от преддинастичната епоха в Абидос, да открие развалини на град от епохата на Средното царство край фаюмския оазис и останки от гръцки колонии в Дафна и Навкратис.

В XX в. археологическите разкопки стават по-системни. Възниква нужда от сериозна научна подготовка и грижлива археологическа методика. В тази работа вземат участие големи европейски и американски музеи и институти. Постепенно започват да се изявяват египетски учени, които създават в Кайро нова местна египтологическа школа. Разкопките вече се извършват на по-големи участъци. Археолозите се стремят да проучат изчерпателно всеки комплекс от старини. Американският археолог Райснер изследва района на погребения край пирамидите на Хуфу и особено на Менкаура в Гизе. В гробниците на царици и на знатни хора той намира голям брой ценни паметници. Тези разкопки му дават възможност да проучи еволюцията на формата на египетската гробница през периода на Старото царство. Големи разкопки правят в Сакара англичаните Ферт и Хен, французите Лауер и Жекие. Грижливо се разкопава архитектурният комплекс край стъпаловидната пирамида на Джосер, а също гробовете и храмовете на VI династия.

Разкопките започват да дават все по-голям материал за изучаване на политическата, културната и дори социалната история на древния Египет. В Лищ край пирамида от Средното царство бива открито селище на бедняци. Флиндерс Петри намира в Тел-ел-Иехудие останки на лагер от хиксоската епоха. В Ел-Амарна разкопават гробници и развалините на новата столица, построена от фараона Ехнатон. Ако се съди по запазените надписи и изображения, този великолепен град „Хоризонтът на Атон" със своите богати храмове, дворци, имения на велможи, паркове, улици и дори складове изглежда за съвременниците като вълшебен мираж, внезапно възникнал в знойния въздух на пустинята. Откриването на гробницата на Тутанкамон, изцяло запазена неограбена до наши дни, предизвиква цяла сензация. В четирите помещения на тази укрита гробница Картер и Кърнарвон намират богатата обстановка на малкия дворец на фараона и непокътнатата му мумия, украсена с диадема, златна маска, изящни скъпоценности, амулети и всички символи на царската власт. Големи разкопки и възстановителни работи се правят на територията на Тива, столица от времето на Новото царство, където са запазени величествени развалини на храмове. Много внимателно се разкопават развалините на храм и на дворец на Рамзес III в Мединет-Абу — развалини, които дават богат архитектурен и епиграфски материал. Голямо научно значение имат разкопките, правени в Нубия и Судан. Например Фейрман открива развалините на укрепен град от времето на XVIII — XIX династия, разположен в Сесеби (Судан). Преди няколко години английският археолог Емери намира в Бухен остатъци от египетска крепост, която дълго време е била опора на египетското могъщество. Чешкият археолог З. Жаба грижливо разкопава в Абусир гробницата на велможата Пташепсес. Полският археолог К. Михайловски открива в Тел-Атриб вила от гръко-римско време.

Много ценна археологическа работа извършват представителите на местната египтоложка школа в ОАР. С. Ю. Саад разкопава над 700 погребения от най-древно време (I — II династия) в

Херуан. М. З. Гоненм открива в Сакара недовършена стъпаловидна пирамида на Сехемхет, фараон от III династия. Няколко години наред прави разкопки в Гизе, в района на пирамидите на Хуфу и Хафра, най-старият египетски археолог Селим Хасан, който открива и надписи от заупокоен храм, и пътища за процесии край голямата пирамида. Проф. А. Фахри много внимателно проучва и разкопава територията около южната пирамида на фараона Снофру в Дахшур и открива там останки от долинен и заупокоен храм, път за процесии и голям брой дребни паметници. Нещо повече, А. Фахри изследва и вътрешните части на пирамидата. Много ценни разкопки прави в Гизе професорът от университета в Кайро, Абубакър, който проучва редица интересни гробници от времето на Старото царство и посвещава интересен труд на изследване на големите дървени ладии, намерени край пирамидата на Хуфу.

Важни резултати дава археологическото проучване на големите градове в делтата (Бубастис, Саис и др.), извършено от Лабиб Хабаши. Но тези проучвания все още не са завършени, тъй като разкопките в гъсто населения район на делтата, където има изобилни подпочвени води, са нещо много трудно. Освен това съветска археологическа експедиция под ръководството на Б. Б. Пиотровски прави разкопки в района на Нубийската долина и намира в теснината Вади-Алаки извънредно интересни надписи.

Разкопките, правени в Египет в течение на почти век и половина, дават голям брой паметници на материалната култура, надписи, произведения на изкуството и предмети на религиозния култ. Проучването на тези многобройни старини дава силен тласък за по-нататъшното развитие на египтологията. Най-голямо постижение е проучването на писмеността и езика на древните египтяни, нещо, което става възможно благодарение на дешифрирането на египетските йероглифи от френския учен Ф. Шамполион.

ДЕШИФРИРАНЕ НА ЕГИПЕТСКАТА ПИСМЕНОСТ

Античните автори, които пишат за древноегипетската писменост, преувеличават нейния символичен характер. Според тях египетските йероглифи означават цели думи и дори религиозно-философски понятия. През XVI—XVII в. учените, базирайки се на неточните и неясни изказвания на древните автори, повтарят техните грешки, поради което не могат да намерят правилен подход към дешифрирането на египетските надписи. В XVII в. например А. Кирхер пише редица научни трудове, в които несполучливо се опитва да дешифрира египетските йероглифи, като обяснява произволно всеки знак с цяла дума или понятие. Негова заслуга обаче е признаването на коптския език като наследник на древноегипетския. В XVIII в. някои учени, например Дьо Гин, Цоега и други, стигат до правилния извод, че египетските йероглифи отчасти означават звукове и че с овални рамки са ограден собствени, очевидно царски имена. Освен това Томас Юнг установява наличието в египетската писменост на фонетични знаци, правилно определя значението на редица йероглифи и йероглифни групи и по примера на своите предшественици прави анализ на няколко имена. Но честта да дешифрира окончателно йероглифите се пада на известния френски учен Франсоа Шамполион. Използувайки критически постиженията на своите предшественици, Шамполион грижливо проучва многобройните надписи, събрани по време на Наполеоновата експедиция и издадени в „Описанието на Египет"; той обръща специално внимание на Розетския надпис на два езика, изписан на гръцки език с гръцки букви и на египетски с йероглифи и демотически (най-бързописни) знаци. В 1822 г. Шамполион успява да прочете правилно редица думи и имена от този надпис, като правилно допуска, че египетските йероглифи обозначават не само цели думи, но и отделни срички и дори звуци. Шамполион съпоставя гръцките имена Птолемей и други, които се срещат в гръко-египетския Розетски надпис, със съответните изписвания на тези имена в някои вече известни му йероглифни надписи. По такъв начин Шамполион успява да установи, че някои египетски йероглифи имат само звуково значение, и дори нещо повече — успява да разчете почти всички знаци на египетската азбука. Но Шамполион не спира на този първи стадий в дешифрирането. Той работи упорито върху проучването на известните му надписи и прави опит да състави граматика и речник на египетския език. Научните му трудове дават силен тласък в развитието на египтологията, главно в областта на изучаване езика и писмеността на древните египтяни.

В това отношение особено голям е приносът в египтологията на Дьо Руже, Шаба, Масперо, Лепсиус, Бругш, Ерман, Зете, Гардинер и на руския учен В. С. Голенищев. Върху дешифрирането на демотически надписи, направени с опростен бързопис, най-успешно работят Бругш, Ревиз, Шпигелберг, Грифиз и чехословашкият учен Ф. Лекса. Сега частично непояснени остават само неголям брой ребусни или енигматични надписи, направени през късната епоха със специален трайнописен шифър, за да запазят религиозно-магичните тайни от непосветените.

ПАМЕТНИЦИ НА ЕГИПЕТСКАТА ПИСМЕНОСТ

По време на големите разкопки в Египет биват намерени голям брой паметници, които хвърлят ярка светлина върху историята на древния Египет. Особено важни за историка са надписите, намерени върху стените на гробници и храмове, върху погребални паметници, каменни плочи, саркофази, отломъци и папируси. Най-древните надписи са запазени върху аспидни плочи, пластинки от слонова кост, дъсчици от черно дърво и печати. От архаичния период е и победният надпис на фараона Нармер, направен върху голяма аспидна плоча. На тази плоча са изобразени царският триумф, победата над враговете, щурмуването на крепост и царят, който ог-

лежда бойното поле. В кратките надписи, оставени от печати и върху надгробни камъни, се споменават чиновнически титли, които характеризират системата на управление в най-древната, едва зараждаща се държава. От времето на Старото царство е част от летописа, изписан върху така наречения Палермски камък. В летописа са запазени имената на фараоните до V династия и накратко се споменават най-важните събития. От по-късно време е Торинският царски папирус, който съдържа списък на царете до XVIII династия с дати на царуването им в години, месеци и дни. Макар че този текст, съставен от 164 парченца, не е добре запазен, той е много важен при уточняване на египетската хронология. От Новото царство до нас стигат по-подробни летописи и исторически надписи, често дълбани върху стените на храмове. Такива са „Аналите на Тутмос III", в които се описват походите на този завоевател, придвижването на египетската войска, битките, обсадата и превземането на сирийските градове, получаването на данък, заграбването на плячка. Много интересна е част от летописа на Рамзес II с текст, издълбан върху стените на храмове в Абу-Симбел, Луксор и Рамесеум. В летописа подробно се описва походът на Рамзес II в Сирия, извършен от него през петата година от царуването му, а също и знаменитата битка край стените на Кадеш. Като се има пред вид стремежът на писаря, придворен историограф, да преувеличи и да разкраси победите и подвизите на царя, към тези надписи трябва да се отнасяме строго критично. За историческата география и за определяне района на египетските завоевания в Сирия и Нубия голямо значение имат списъците на покорените страни и градове, запазени от времето на Новото царство. Но на тези надписи не винаги може напълно да се вярва, тъй като по-късните фараони, за да възвеличат своите „подвизи", често преписват аналогични списъци на свои предшественици и по такъв начин си приписват техните завоевания. Ярка картина на външната политика на Египет от периода на XVIII династия дават клинописните документи от държавния архив на столицата Ахетатон, построена от цар Ехнатон (Амарнският архив). Тези дипломатически послания представляват кореспонденцията на египетските фараони с царете от предноазиатските държави и от Кипър, с управниците и наместниците на области и градове в Палестина и Сирия. За дипломатическата история на Египет е особено важен текстът на мирния договор на Рамзес II с хетейския цар Хатушил III. Надписите, открити по южните граници на Египет и в Нубия, от Асуан до четвъртия праг на Нил, като например надписа на Тутмос III от Джебел-Баркал, съобщават за навлизането на египтяните в Нубия и за завоюването от тях на тази страна. Освен това в теснината Вади-Хамамат и върху скалите на Синайския полуостров са запазени кратки надписи, в които се споменава за военните походи на фараоните в тези области и за експедициите, идвали за камък и метална руда.

От периода на Старото царство са запазени царски укази, които определят правата на храмовете и на храмовите селища. Ярка представа за строителната дейност на фараоните дават надписите от Новото царство, в които се описва строеж на храмове и се изброяват

богатите дарения, пожертвувани от царете за тези храмове. Такъв е извънредно ценният исторически текст от „Големия папирус на Харис", създаден при Рамзес III. В него се описват политическите събития от това време и се изброяват подробно пожертвуванията на Рамзес III за големите храмове, а освен това се прави своеобразен опис на храмовото имущество. Както този, така и други документи говорят за необикновеното забогатяване на египетските храмове през периода на Новото царство. Върху „исторически скарабеи" от това време са запазени надписи за събития, на които се придава особено значение, като например за тържествено бракосъчетаване на цар, за строеж на нов град и т. н.

Между юридическите документи трябва да се отбележи съдебният протокол от времето на Старото царство, който съдържа разследване на дело за наследство, актовете от съдебни процеси за заговор против Рамзес III и за ограбване на царски гробници, текстовете на дарствени грамоти за земя, различните договори, дълговите документи и завещанията, които хвърлят ярка светлина върху социално-икономическите отношения. Специално място заемат статистическите документи от времето на Средното и Новото царство, в които се дава опис на имуществото на частни лица, а в един случай — пресмятане на разходите и приходите на царския дворец. Богат материал съдържа една голяма данъчна ведомост, в която се дават статистически сведения за земите, които подлежат на държавно облагане (папирусът на Вилбур). Запазени са и частни писма, например писмата на жреца Хеканахт, а също така и своеобразни писма до мъртвите, които дават представа за ежедневния живот на египтяните. Освен това голямо значение имат животописите на велможи, запазени в голямо количество по стените на техните гробници. Автобиографиите на Мечен, Хирхуф и Уна, видни чиновници от Старото царство, дават сведения за системата на управление на страната, за организирането на съдебното и военното дело, за походите към Синайския полуостров, за експедициите в Нубия, за царските поземлени дарения на аристократи. Животописите на бенихасанските и сиутските номарси очертават процеса на засилване на земевладелската аристокрация през периода между Средното и Новото царство и упоритата борба на хераклеополските царе с тиванските управници. Биографията на сановника Рехмир, живял през периода на Новото царство, съдържа сведения за стопанския живот и за административната система на управление в Египет. В този надпис е запазена официална инструкция, дадена на сановника от царя, в която се изброяват главните задължения на този високопоставен сановник, пръв помощник на царя при управлението на страната. Особено интересни са египетските надписи, намерени извън границите на Египет — в Нубия, Палестина, Финикия, Сирия, на Крит, в Гърция и в Северна Африка. Те дават възможност да се проучи въпросът за икономическите и културните връзки на Египет със съседните страни.

Поради недостиг на документални източници се налага да се използуват литературни и религиозни текстове за изучаване не само на културата, но и на историята на древния Египет. Много историчес-

ки сведения дават „поученията“ (дидактически произведения). „Поучението на Хераклеополския цар“ дава ярка картина на политическия живот и социалните отношения през периода на прехода от Старото към Средното царство и съдържа редица наставления относно управлението на държавата. Особено интересни са две „поучения“, дадени във формата на своеобразно пророчество: „Поучението на Ипусер“ и „Поучението на Неферти“. В тях ярко се описва голямото въстание на бедняци и роби, станало в края на Средното царство едновременно с нахлуването на чужди азиатски племена. Голямо значение имат също описанията на пътешествия на египтяни в съседните страни, предадени във формата на художествено произведение. Такъв е „Разказът на Синухет“, в който се описва бягството на египетски велможа в Сирия и се дава ярка картина на взаимоотношенията между Египет и Сирия през периода на Средното царство. Такова е „Пътешествието на Уну-Амон“ в Сирия (папирус от Московския музей за изобразителни изкуства). Неговият автор прекрасно описва премеждията на египетския посланик, пристигнал в Сирия по време, когато египетското влияние в Предна Азия запада. Ярко изображение на бита и живота на хора от различни социални групи — селяни, жреци, робовладелци-аристократи и дори обитатели на царския дворец, може да се намери в различните приказки и повести, добре запазени до наше време.

Освен това много исторически сведения могат да се вземат от религиозно-магическите надписи. Текстовете на пирамидите от Старото царство съдържат спомени за борбата на Горен и Долен Египет и обрисуват разработена идеология на обоготворяване на царя и царската власт. Химнът на бога на слънчевия диск Атон, създаден по време на установяване на слънчевото единобожие, дава възможност да се проучи тази религиозна реформа, която за времето си има голямо политическо значение. Големите религиозни сборници, особено „Книга на мъртвите“, химните за боговете и царете, митовете, ритуалите, заупокойните текстове, сборниците с магически заклинания и освен това „календарите на щастливите и нещастните дни“ дават възможност да се опишат подробно религията и магията на египтяните, а понякога съдържат и някои интересни исторически сведения.

За специално изучаване на египетската култура голямо значение имат запазените речници, сборниците с математически задачи, медицинските и астрономическите текстове, които дават ярка представа за процеса на натрупването и равнището на научните знания в древния Египет.

ПАМЕТНИЦИ НА МАТЕРИАЛНАТА КУЛТУРА

Предметите от материалния бит, произведенията на изкуството, често свързани с религиозния култ, в много случаи допълват сведенията от писмените източници. Обикновено египтяните погребват заедно с мумията на покойника различни предмети от ежедневния жи-

вот, а също статуи, статуетки, амулети, украшения и оръжие. Всички тези паметници на дълбоката древност са добре запазени благодарение на сухия въздух в крайните пустинни райони, където най-често се правят гробища. Край царските пирамиди от Старото царство, в Гизе и в Сакара, а също край столицата на Египет, знаменитата Тива, са намерени големи „градове на мъртвите“ (на гръцки „некрополи“). Огромното количество разнообразни веществени паметници на египетската култура, открити в тези градове, днес изпълват многобройни музеи. Различни предмети на бита и произведения на изкуството са намерени и в развалините на градове, например градовете Кахун и Ахетатон.

Оръдията, оръжието и другите предмети от мед и бронз дават възможност да се проучи египетската металургия, която се базира главно на вносна руда и се развива много бавно. Медните рудници на Синайския полуостров и каменоломните на различни места в Египет, например край древния Мемфис или съвременния Асуан, дават възможност да се проучи техниката на минното дело. Художествените изделия от ценни метали, златните и сребърните огърлици, пръстени, гривни и диадеми, орнаментираната мебел, инкрустациите, различните видове тъкани, от трайни и здрави до прозрачни, са доказателство за високо развитие и специализиране на занаятите. Различните видове оръжие и останки от крепости, главно по южните граници на Египет, дават възможност да се проучва техниката на военното дело и по-точно на фортификацията. По добре запазените храмове, многобройните гробници, останките от дворци и жилищни сгради може да се съди за техниката на строителство и за архитектурата. Точният анализ на материалите дава възможност да бъде поставен и отчасти решен въпросът за суровинните ресурси на древния Египет и за доставянето в Египет на дефицитни видове суровини, главно метална руда, дърво, слонова кост, обсидиан и т. н.

Многобройните статуи и статуетки, ескизите на скулптори и художници, стенописите и релефите по стените на гробниците, рисунките и винетките, които украсяват свитъците древни папируси, дават ярка представа за високото развитие на своеобразното изкуство на древните египтяни. Разнообразните скулптурни изображения на богове, амулетите и произведенията на изкуството дават възможност на историка не само да си представи техническите похвати при обработката на различни материали (камък, глина, дърво, метал и т. н.), но и да проучи редица въпроси от историята на културата на древния Египет.

РАЗВИТИЕ НА ЕГИПТОЛОГИЯТА ПРЕЗ XIX—XX в.

Последователите на Шамполион — Бругш и Лепсиус в Германия, Девриа, Дьо Руже и Шаба във Франция, Розелини в Италия, Бърч в Англия, съсредоточават усилията си върху проучването и издаването главно на паметници на египетската писменост. Лепсиус предлага първата периодизация на египетската история, основана на про-

учване на източниците и хронологията, а Бругш създава първия общ очерк по египетска история и редица полезни за времето си справочници, между които първия голям речник на египетския език.

Голям принос в египтологията дава талантливият френски учен Г. Масперо, който съумява да съчетае работата на археолог, филолог и историк. В своя голям труд „Древна история на народите от класическия Изток" Масперо за пръв път включва историята и културата на древния Египет в широкия кръг на историческо развитие на цяла редица народи от Североизточна Африка и Предна Азия. Масперо изучава особено подробно културата на древния Египет и установява главните етапи в развитието на неговата религия и изкуство.

В края на XIX и началото на XX в. Ерман и Зете посвещават редица големи трудове на изучаването на египетския език. Тези трудове имат голямо значение, макар авторите им донякъде да преувеличават близостта на египетския език до езиците от семитската група, като същевременно твърде много опростяват египетския синтаксис.

Главното внимание на египтолозите продължава да бъде насочено към изучаването на египетския език и писмеността, а също литературата и религията. Въз основа на лексически материал, събран от учени от различни страни, включително и от руските учени Б. А. Тураев и В. С. Голенищев, А. Ерман и Г. Грапов съставят и издават монументален речник. Наред с това се издават и голям брой разнообразни справочници. Всичко това дава основа за по-широко и грижливо издаване на много древноегипетски текстове с най-разнообразно съдържание. К. Зете, а след него и В. Хелк издават голямо количество йероглифни текстове в серията томове „Източници на египетската древност". Я. Черни публикува документи, запазени върху парчета от камък и късчета от съдове (остракони). А. Гардинер издава малки древноегипетски речници, делови и юридически документи, важни за изучаване на социално-икономическите отношения. Всички тези ценни филологически трудове дават възможност да се съставят няколко нови и по-пълни от предишните граматики по египетски език, между които особено привлича вниманието граматиката на А. Гардинер. Освен това за развитието на египтологията голямо практическо значение имат библиографският указател (И. Прат), топографската библиография (Д. Портър и Р. Мос), речникът на египетските имена (Х. Ранке), много ценният труд на Ж. Вандие, посветен на археологията и архитектурата на Египет, и единственото по рода си изследване по история на технологията — дело на реставратора при музея в Кайро А. Лукас.

Американският египтолог Д. Г. Брестед се опитва да работи както в областта на филологията, така и в областта на историята. В голям петтомен сборник той издава преводи на много исторически документи и въз основа на тези източници съставя двутомна „История на Египет", широко разпространена и преведена на няколко европейски езика. В книгата на Д. Г. Брестед е събран огромен фактически материал, което има голямо научно значение. Но авторът —

типичен представител на буржоазната наука, отразява в трудовете си всичките главни недостатъци на тази наука. Брестед обръща внимание главно на политическата история и недооценява влиянието на социално-икономическите отношения и на класовата борба. Д. Г. Брестед преувеличава ролята на личността и на идейния фактор, главно на религията; той сравнява египетските земевладелци с английските лендлордове и подчертава онова „дълбоко разбиране на правителствената задача", което според него проявяват фараоните. Значително по-голямо значение имат специалните научни трудове на Брестед, посветени на „слънчевите химни" на Ехнатон, на битката край Кадеш, на медицинския папирус на Е. Смит и на текстовете от саркофазите от времето на Средното царство.

Това недооценяване на социално-икономическата история и стремежът по всякакъв начин да се засенчи историята на трудовите маси и формите на класовата борба в древния Египет са характерни и за трудовете на египтолозите от германската школа, които работят в Австрия и в ГФР. Така например В. Хелк в своите големи трудове подчертава значението на „военните фюрери" и тяхното влияние върху историята на древния Египет, а така също и ролята, която са изпълнявали „високите чиновници" в придворните кръгове на фараоните. Големият египтолог Г. Кес посвещава редица трудове на египетската религия и на онази важна роля, която играят жреците в древния Египет.

Ценен принос в египтологията правят руските учени. Като се почне от XV в., руски пътешественици, търговци и пратеници посещават страните на Изтока. В 1727 и 1730 г. В. Г. Барски пребивава в Египет, по-точно в Кайро, Розета и Александрия. В своето „Странстване" той описва един от обелиските, който се издига тогава в Александрия, и към това описание прилага рисунка с йероглифен надпис, гравиран върху обелиска. Първите опити за дешифриране на египетските йероглифни надписи предизвикват голям интерес към древния Египет и към египтологията сред руските историци-ориенталисти. Президентът на Художествената академия и директор на Публичната библиотека А. Н. Оленин оценява голямото научно значение на откритието на Шамполион и оживено кореспондира с него по този въпрос. А. С. Норов, посетил Египет и Нубия през 1834—1835 г., разказва в голяма, увлекателно написана книга за паметниците на египетската култура, които вижда в долината на Нил. Покрай другото той засяга и редица интересни исторически въпроси, като например за влиянието на египетската култура върху гръцката и за остатъците от древната култура в обичаите на жителите на съвременния Египет. Книгата на А. С. Норов има голям успех, тя получава положителна оценка в отзив на Н. Г. Чернишевски. А. С. Норов неведнъж се среща и разговаря с професора от Московския университет Т. Н. Грановски и го подтиква да започне работа по съставяне на учебник по обща история, в който Грановски смята да изкаже редица оригинални мисли. Няколко месеца преди смъртта си — в 1855 г., Т. Н. Грановски написва раздела от учебника, посветен на историята на древния Изток.

Историкът по изкуствата А. Прахов, който посещава Египет и събира колекции от египетски старини, посвещава на въпросите за произхода на архитектурните форми в египетското изкуство ценен за времето си труд — „Строителното изкуство на древния Египет“ (1880 г.).

Най-голям руски египтолог, който притежава големи познания и широк исторически кръгозор, е академик Б. А. Тураев (1868—1920 г.) Макар че Б. А. Тураев като типичен представител на буржоазната историческа наука на своето време недооценява в трудовете си социално-икономическите условия и надценява политическата история, ролята на личността и религията, той прави значителен принос в египтологията. Главен резултат на неговата научна дейност е съставянето на обстойна и добре документирана „История на древния Изток“, в която целият древноизточен свят се разглежда като едно културно-историческо цяло. Оригинален принос на Б. А. Тураев към египтологията е изучаването на културното наследство на древния Египет във връзка с по-късната култура на Египет и Етиопия. Голямо научно значение има трудът на Б. А. Тураев „Египетска литература“, който по обхват и анализ на материала се нарежда пред аналогичните трудове на чуждите египтолози. Заслуга на Б. А. Тураев е организирането на отдела за древноизточни паметници в Московския музей за изящни изкуства и грижливото проучване и издаване на колекциите от египетски древности, които се пазят в руските музеи.

Огромните познания и истинската любов към науката дават възможност на Б. А. Тураев да създаде школа египтолози, които продължават неговата научна работа (Волков, Коцейовски, Струве, Флитнер, Франк-Каменецки, Хес).

Един от най-големите специалисти в областта на египтологията е В. С. Голенищев (1856—1947 г.), който по време на честите си пътешествия из Египет извършва там редица разкопки и събира голяма ценна колекция от египетски паметници. По-късно тази колекция става основата на отдела за древноизточни паметници в Московския музей за изобразителни изкуства. В. С. Голенищев изследва на място редица исторически надписи. Най-много трудове той посвещава на издаването, превода и коментирането на различни египетски надписи, литературни произведения и религиозни текстове, като например „Стелата на Метерних“ с късен религиозно-магически текст, „Приказка за претърпелия корабокрушение“ (Ермитажен папирус № 1115), „Пътешествието на Уну-Амон в Сирия“ (текст на Московския папирус). Най-значителният труд на В. С. Голенищев, посветен на египетския синтаксис, до днес не е изцяло публикуван.

Б. А. Тураев и В. С. Голенищев, а така също и някои от техните ученици почти напълно пропускат въпроса за социално-икономическите отношения в древния Египет. Този проблем започва да се разработва обстойно на базата на проучването на египетските документи едва след Октомврийската революция, която разкрива пред съветските учени широк простор за развитие на историческата наука.

Съветските египтолози извършват важна работа по събирането, издаването и проучването на египетските старини както от държавните музеи на Съветския съюз, така и от частните сбирки. В резултат на тази работа египетските колекции в Московския музей за изобразителни изкуства и в ленинградския Ермитаж, в които има паметници на египетската култура и писменост, значително се обогатяват. Много от тези паметници грижливо се проучват и се издават. Много ценно е изданието на акад. В. В. Струве на „Московския математически папирус“, чийто текст за пръв път е проучен и транскрибиран от акад. Б. А. Тураев. Съветските египтолози подлагат на внимателно проучване два важни документа: „Поучението на Неферти“ и „Поучението на Ипусер“, в които се описва голямото въстание на бедняци и роби, станало в XVIII в. пр. н. е. Като проучват социално-икономическите корени на съществувалата в Египет класова борба, съветските египтолози установяват, че въстанието, описано в тези поучения, е реален исторически факт, и дори намират за възможно да го датират от края на Средното царство. Постижение на съветската наука е изучаването на военнополитическата история на древния Египет и констатацията, че войните, които египетските фараони водят в течение на хилядолетия в Палестина, Сирия и Нубия, имат грабителски характер. Съветските египтолози отделят голямо внимание на изучаването на културата на Египет, по-точно на литературата, митологията и изкуството. Най-важна задача за съветските египтолози е да се разкритикуват буржоазните концепции за развитието на обществения строй, историята и културата на древния Египет в светлината на учението на основоположниците на марксизма-ленинизма за прогресивното развитие на социално-икономическите формации.

В своите трудове съветските египтолози не само доказват, че древноегипетското общество е най-древното робовладелско общество, но и критикуват и разобличават лъженаучните опити на буржоазните фалшификатори на историята да идеализират робовладелската деспотия на древния Египет.

ХРОНОЛОГИЯ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ

Трудно е да се определи хронологията на египетската история поради липса в древността на точно установени системи за летоброене. В Египет годините се отброяват и възобновяват според годините на царуването на всеки фараон. Надписите, датирани с една или друга година от царуването на даден фараон, и запазените в конспекта на Манетон и в египетските летописи указания за продължителността на царуване на фараоните дават възможност да се уточни списъкът на царете с приблизителните дати на тяхното царуване. Освен това проучването на системата на египетския календар, създаден на базата на астрономическите наблюдения, позволява да се приемат някои повече или по-малко точни опорни точки в египетската хронология. Египетската официална година се състои от 365 дни, затова на всеки четири години изостава с едно денонощие от тропическата година. След 1460 години тази грешка се равнява на година, поради което след всеки 1460 години разликата между официалната календарна и тропическата година се изравнява и началото на официалната годи-

на пак съвпада с началото на тропическата. Този 1460-годишен период е известен още от елинистическата епоха. Очевидно той е свързан с наблюденията над утринния изгрев на Сириус, който на ширината на Мемфис един път на 1460 години съвпада с обръщането на Слънцето и с началото на прииждането на Нил. В късни източници се посочва, че 139 г. от н. е. е била начало на такъв „период на Сириус". Следователно началните години на по-ранните периоди на Сириус би трябвало да съвпадат с годините 1321, 2781 и 4241 пр. н. е. Тъй като в някои египетски надписи са запазени указания за това, през кой ден на годината на царуването на даден фараон се празнува изгревът на Сириус, стана възможно да се пресметнат отделни дати от времето на Средното и Новото царство. Документите от дипломатическия Амарнски архив дават възможност да се установят някои синхронни моменти в царуването на фараони от Новото царство и царете на Вавилон, Асирия и хетската държава. Още Манетон дели цялата история на Египет на 31 династии на фараони. Като дели своя исторически труд на три части, Манетон с това разпределя целия списък от династии приблизително в три декади. В първата част той включва династиите I—XI, във втората — XII—XIX, а в третата — XX—XXXI. Тази периодизация на египетската история, дадена от Манетон, се запазва с някои изменения до наши дни. Делението на декади навежда Лепсиус на мисълта да раздели историята на Египет на три големи периода — Старо, Средно и Ново царство. В периода на Старото царство обикновено включват династиите III—VI, в периода на Средното царство — XI—XII, а в периода на Новото царство — XVIII—XX. От времето, предшестващо III династия, са запазени много малко писмени паметници. Този период, който е време на възникването на робовладелското общество и на държавата в древния Египет, наричат понякога архаичен период. Старото царство е време на образуване на силна и централизирана деспотия. Средното царство се ознаменува с ново засилване на Египет, когато фараоните от XI—XII династия правят смел опит да проникнат в Нубия и Сирия. Това време на разцвет на египетската култура е свързано с изостряне на класовата борба. Новото царство е последен период на политически и културен разцвет, когато Египет излиза на арената на широка завоевателна политика и международна борба, стремейки се да заеме първостепенно положение сред другите държави и народи от Източното Средиземноморие и Предна Азия. Периодът на XXI—XXXI династия може да се нарече време на постепенен упадък на страната, когато Египет в края на кранщата става плячка на чужди завоеватели.

6 ГЛАВА

ВЪЗНИКВАНЕ НА НАЙ-СТАРАТА ЕГИПЕТСКА ДЪРЖАВА

ПРИРОДНИ УСЛОВИЯ

Още Херодот отбелязва, че плодородната почва на Египет е създадена от наносите и утайките на Нил. Прекрасно наторявана от прижданията на Нил, египетската земя образува нещо като огромен оазис, притиснат от двете страни от безкрайните пустини на Северна и Източна Африка. Отделен от съседните страни на запад и на изток от скалисти планини и мъчно проходими пустини, а на юг от нилските прагове, Египет е почти изолиран от целия останал свят. С това до голяма степен се обяснява забавеното темпо на развитие и голямото своеобразие на египетската култура. Египтяните винаги противопоставят своята плодородна и благодатна земя на съседните пустинни и диви страни. Своята страна египтяните изобразяват чрез картинен йероглиф като плоска синя повърхност, понякога разделена от напоителни канали на редица обработени участъци, и образно я наричат „черната земя". От древността египтяните считат за покровител на плодородната нилска страна благия бог на водата и растителността Озирис, с когото според техните вярвания води вечна борба неговият злобен и жесток брат богът на пустинята и на чуждите страни Сет. Вечната борба на Нил с пустинята и на заседналите земеделци от долината с номадите от съседните пустини се отразява в писмеността, религията и езика на египтяните. Тази борба постоянно се усложнява от цяла редица политически и културни взаимодействия.

Обикновено Египет се дели на две части: Горен Египет, тясна дълга долина, и Долен Египет — широката делта на Нил, която се разтваря към Средиземно море в широк триъгълен разтворен цвят. Долината на Нил се простира от първия праг до върха на делтата във вид на дълга около 900 км тясна ивица, ширината на която варира средно между 3 и 22 км. Долен Египет, или делтата, образувана от наносите на великата река, в най-дълбока древност е силно заблатен. Но тук от запад и от изток непрекъснато идват различни племена, търсейки дивеч, риба и пасища. В североизточния ъгъл на делтата се отваря единственият изход от Египет в Азия през Суецкия провлак и Синайския полуостров към Палестина, Сирия и по-далечните страни на Предна Азия. По този път вървят към Азия египетските завоеватели, търговци и колонисти. По този път идва устреме-

ната обратно към Египет вълна — войски на азиатски завоеватели и търговски керван, които докарват в Египет различни стоки от Азия и от областта на Източното Средиземноморие.

Нил — една от най-големите реки в света (дължината е около 6500 км) — не само създава алувиалната почва на Египет, но и с периодичните си прииждания осигурява нейното плодородие и високи реколти. От района на тропическа Африка Нил носи с водите си огромно количество растителна и минерална тиня, която постоянно се утаява на територията на Египет. Тази наносна почва в долината достига до 10 м дълбочина, а в делтата образува още по-мощен и много плодороден алувий.

Значението на нилските прииждания е особено голямо за земеделието, тъй като в Египет има горещ и сух климат и незначителни валежи. През лятото дъждове почти няма, така че в Кайро от юни до септември дори не може да се измери количеството валежи.

Растителната покривка в долината на Нил в древността е била по-богата, отколкото сега. В Египет тогава е имало горички от акации, ракитовици, сикомори, палми. В нилските заливи растат папирус и лотос. В дълбока древност климатът на Северна Африка е бил по-мек и влажен. В съседните на Египет страни на мястото на по-късните пустини се простират степи, покрити с трева. Значително по-богат е и животинският свят. В Египет и в съседните области живеят слонове, жирафи, носорози, диви бикове, глигани, газели, антилопи; в пустинята се разнася рев на лъв и на пантера. В Нил се срещат крокодили, хипопотами и различни видове риба.

Ловът и риболовът задълго запазват значението си в стопанския живот на Египет.

От естествените богатства на Египет по-важен е камъкът, който отдавна се използува нашироко за строеж, за направа на оръдия, оръжие и съдове. В планините, които обграждат долината на Нил от запад и изток, получават кремък, в древните каменоломни на Тур край Кайро — хубав варовик, а край Асуан намират ценни видове гранит. Освен това египтяните използуват широко пясъчник, диорит, базалт, порфир, серпентин, оникс и други видове камък за най-различни цели. Метали, главно мед, египтяните докарват от източната, така наречена Арабска пустиня, която отделя долината на Нил от Червено море, а също и от Синайския полуостров, а по-късно — от Кипър. Злато получават от Нубия, чиито златни рудници описва гръцкият историк Диодор. Нуждата от доставка на суровини в Египет определя посоките на най-важните търговски пътища. Главна търговска магистрала на страната винаги е Нил, който съединява отделните части на Египет, а също така Египет като цяло с Нубия, която опира до южните граници на Египет край първия праг. Пътят към Азия минава от делтата през Синай и Палестина. На запад различни пътища водят от долината на Нил към западните оазиси. На изток към Червено море голям път върви по теснината Вади-Хамамат.

НАСЕЛЕНИЕ

Египетският народ, както и много други древноизточни народи, се образува постепенно на базата на кръстосване на редица различни племена, главно туземни племена от Северна и Източна Африка. За родство между най-древните египтяни и племена от тропическа Източна Африка говорят своеобразните египетски статуетки от архаичния период, египетските изображения на най-древните жители на Източна Африка (страната Пунт), измерванията на черепите от архаичните погребения в Негада, близостта на египетския език до африканските езици гала, сомали и др. Древният култ към египетската богиня на плодородието, богиня Хатхор, която се изобразява като жена с рога на небесна крава, и култът към брадатото дребно божество Бес са несъмнено тясно свързани с религиозните култове на африканските народи. От друга страна, най-древните египетски племена са сродни с древните либийски племена от Северна Африка. Разкопките, правени в Египет и по платата, които заобикалят долината на Нил, показват, че племената, създали самобитната египетска култура, населяват Североизточна Африка от времето на палеолита. Във Фаюмското находище са намерени остатъци от африканско зърно. Племената от Североизточна Африка още в дълбока древност акклиматизират зърнени растения от Етиопия.

Освен това в Северна и Източна Африка египтяните могат да получават мед, което спомага за развитието на самобитна древноегипетска металургия.

Поради това опитите да се докаже азиатско-семитският произход на египетския народ, на неговия език и култура са неправилни. Още по-неправилни и абсолютно необосновани са изказванията на фашистките фалшификатори на историята, които се опитват да включат египетската култура в кръга на „арийско-нордическата раса", като сочат сходството на египетските черепи с черепите от „арийско-азиатски произход". Може да се говори само за известни икономически и културни взаимоотношения между древните египтяни и съседните племена от Синайския полуостров, Палестина и Арабия. Тези взаимоотношения малко се активизират през епохите, когато отделни азиатски племена достигат или нахлуват в Египет. Но няма основание да се предполага, че египетската култура и египетската държавност са създадени от азиатски народ, нахлул в Египет в зората на историята.

Следователно древните египтяни са народ, който населява долината и делтата на Нил от дълбока предисторическа древност. Древноегипетският език, възникнал още през периода на първобитнообщинния строй, продължава да съществува в течение на цялата робовладелска епоха. Наблюдаваната известна близост на египетския език с древносемитски езици (финикийски, акадски, асирийски и древноеврейски) се обяснява донякъде с взаимодействията, предизвикани от политическите и културните връзки на Египет със страните от Предна Азия.

ОСТАТЪЦИ ОТ КАМЕННИЯ ВЕК. ПОЯВА НА УСЕДНАЛО ЗЕМЕДЕЛИЕ

По скалистите плата, обграждащи долината на Нил, са намерени кремъчни оръдия от старокаменния век (палеолита), например на запад от Тива е намерена цяла работилница за кремъчни изделия. В Кау, на югоизток от Сиут, успяват да намерят кости на хипопотам и човек, които спадат към времето на палеолита. Примитивни кремъчни оръдия са открити също в древните слоеве на Фаюмския оазис; очевидно те се запазват като остатъци от древността чак до новокаменния век, когато живелите тук племена използуват дървени сърпове с каменни вложки и събират зърното в големи ями.

Паралелно с изчезването на растителността в Северна Африка и превръщането ѝ в почти изцяло пустинна област населението се струпва в оазиси и постепенно слиза към долините на реките. Номадски ловни племена почват да усядат в делтата и в долината на Нил, като постепенно преминават към уседнало земеделие. Благоприятните природни условия ускоряват този преход. Наличността на диворастящи житни растения в районите на Африка, съседни на Египет, потвърждава възможността да се аклиматизират зърнени растения и да се осъществи преход към земеделие в долината на Нил през периода на древността.

В различни части на Египет — в делтата, във Фаюмския оазис и на юг, са открити селища от епохата на новокаменния век (неолит). Предметите, намерени тук, говорят за връзка на неолитната култура на Египет с най-древната култура на Северна Африка. В Меримде-Бени-Салам — северозападната част на делтата, е намерено голямо селище от две улици, разделени на секции или квартали, които се състоят всеки от по приблизително 13 колиби и се простират на дължина до 100 м. Някои колиби са строени от тръстика, закрепени върху дървена основа, други са правени от глина или са градени от кирпич. Подовете в тези овални колиби са настлани с кирпич, груба ръчна изработка. Жителите на селището са се занимавали със скотовъдство и земеделие, за което говорят кости на бикове и свине, дървени сърпове с кремъчни зъбци, хромели и зърно, намерени в погребенията. Обработването на камъка достига равнище, характерно за времето на неолита. Тук са намерени върхове на копия и стрели. Наред с грубите черни съдове от глина са намерени и добре направени и дори гланцирани съдове с разнообразна форма.

Някои погребения свидетелствуват за възникване на погребален култ. Мъртъвците погребват в изолирани погребения близо до жилищата или на групи в по-отдалечено място в края на селището. Находките дават възможност да се сближи тази неолитична култура с най-древната протолибийска култура, която на свой ред е свързана с капсийската култура на Северна Африка. Очевидно уседналите скотовъдци и земеделци от Меримде-Бени-Салам са живели в условията на родов строй и са образували стабилна община.

От по-късно време е селището, намерено във Фаюмския оазис. Благоприятните природни условия в оазиса спомагат за по-нататъшно развитие на стопанския живот. Още по-развити форми на материалната култура са открити при разкопките в Бадари, в Горен Египет. Тук населението води уседнал живот, занимава се с лов и риболов, отглежда добитък и обработва ечемик и лимец. Занаятите са значително по-развити, отколкото в делтата и във Фаюм.

Жителите на Бадари правят от различни материали оръдия, оръжие, предмети на бита, украшения, амулети и статуетки. Те умеят да полират твърдите видове камък, от камък правят брадви, тесли и върхове на стрели. От кост, особено от слонова кост, правят гребени, лъжици и амулети. От раковини изработват куки за въдици. Оригинално оръжие са дървените бумеранги. Върху дълги шистови плочки стриват малахитова боя, която използуват за украсяване на лицето и с хигиенни цели. В погребенията са открити много каменни мъниста, покрити със зелена глазура. В Бадари вече умеят да обработват кожи, с тях обикновено покриват телата на мъртвите, освен това познават тъканите и умеят да плетат кошници. Много използуват глината за изработване на различни предмети. В Бадари са намерени многобройни глинени съдове с разнообразни форми, украсени с геометричен орнамент, който става типичен за архитектурната керамика. Особено характерно е възникването на металургия, за което говорят ножовете, пръстените, карфиците и другите предмети, изработени от мед. По-ясни форми придобиват религиозните вярвания, по-специално погребалният култ. Запазени са хокерни погребения със съответния погребален инвентар, с надземни гробищни постройки от кирпич, а също така амулети и култови статуетки, типични за епохата на тотемизма.

Много разнообразни предмети на материалната култура са намерени в погребенията в Горен Египет, по-точно в Балас, Негада, Ел-Амра и Абидос. Тези предмети обикновено се датират от тъй наречения първи или ранен преддинастичен период. Най-характерни за тези погребения са кремъчните върхове на стрели, гранитните глави на боздугани и базалтовите вази, а също и един ромбовиден кинжал, предмети, които свидетелствуват за висока техника при обработката на камък.

Също такова високо развитие достига през тази епоха и керамиката. Грънчарите от първия преддинастичен период умеят да правят от червена и черна глина различни съдове, които изпичат по специален начин и нанасят върху повърхността им геометрични шарки и рисунки на хора, животни и своеобразни големи лодки с весла. За развитието на изкуството и на религиозните вярвания от това време говорят аспидните пластинки във вид на животни, използувани за стриване на боя, изящно изработените предмети от кост, глинените статуетки на животни и хора, а така също и характерните за тази епоха погребения. Тъй като вярват в задгробния живот и се стремят да запазят телата на мъртвите, египтяните погребват покойниците в кръгли или елипсовидни ями, като ги покриват с кожи или рогозки. Обикновено слагат покойниците с главата на юг и с лице на запад, което може би е свързано с представата, че задгробният

свят се намира на запад от долината на Нил, там, където залязва или „умира" слънчевото божество.

За по-нататъшно развитие на материалната култура говори развитието на металургията: карфиците, иглите и куките за въдици се правят от мед, макар че същевременно хората продължават да използуват и оръдия от камък, т. е. техниката все още запазва преходния си характер. При изработване на медни предмети използуват начини, които заимствуват от техниката на обработка на камък, начини, при които, естествено, не се взема под внимание топимостта на металите.

През тази епоха вече се появява частна собственост върху редица предмети. Съдовете, сложени в една гробница, се отбелязват с еднакъв знак, очевидно специален „знак за собственост". Различните статуетки на пленници с вързани зад гърба ръце, статуетки на слуги или робини, а по-често на прислужнички или робини, които понякога носят съдове с вода, говорят за известно имуществено разслояване, но родовият строй все още далеч не е изживян. Хората не се отличават много помежду си по своето богатство. Сред намерените погребения не могат да се посочат особено разкошни, които биха могли да принадлежат на племенни вождове, макар до известна степен доближаващи се по своето положение до най-древните царе.

По-нататъшният етап в развитието на материалната култура може да се проследи по погребенията от втория преддинастичен период, намерени в Абусир-ел-Мелек, Харач и Герц. През тази епоха все още се запазва техниката на изработване на оръдия и оръжие от камък, например глави на боздугани, ножовидни пластинки и типични за това време малки остриа на ножове, майсторски направени от обсидиан (вулканично стъкло). Продължават да изработват великолепни съдове от камък, които говорят за висока техника на обработката на камък. Също така изкусно правят съдове от глина, украсени понякога с изображения на лодки, на които се забелязват знаците на общинни божества. Но същевременно се развива и металургията. От този период са най-древните леки метални оръдия и оръжие. Леярите изработват плоски медни брадви, кинжали и ножове. Появяват се два нови изкуствени материала: гипс и фаянс. Именно от този втори преддинастичен период са лазуритовите мъниста, малките фаянсови съдове и амулети във вид на сокол, глава на бик или крава. Може би култовете към тези животни са свързани с древния тотемизъм и широко разпространения култ към животните.

За развитие на материалната култура и за усложняване на религиозните вярвания, особено на вярата в задгробния живот, и развитието на погребалния култ говорят погребенията от това време. Погребват покойниците в дълбоки и дълги, понякога правоъгълни гробове, облицовани с кирпич или изцяло зидани от кирпич. Постепенно се появява обичаят да погребват мъртвите с глава на север и с лице, обърнато на изток, към изгряващото слънце. Може би в дадения случай вярата във възкръсването на покойния се свързва с представата, че слънцето на изток „се възражда" за нов живот. Наличието

в тези погребения на съдове с вълнообразни дръжки, съдове с форма на животни, изделия от обсидиан, който се докарва от далечни страни, и на цилиндрични печати, аналогични на печатите от древна Месопотамия, говори, че между Египет и съседните страни възникват известни връзки — търговски и културни.

Разкопките в Армант (древния Хермонтис) край Луксор, а също и в Аниб (Нубия), където са намерени различни паметници от предисторическата епоха, дават възможност да се констатират икономическите и културните връзки на египтяните със съседните протоафрикански племена, които задълго запазват своя първобитен социално-икономически строй. В древно гробище в Аниб археолозите откриват големи каменни стълбове и плочи и остатъци от керамика, украсена с геометричен орнамент. Това са предмети от времето, когато египтяните, както и родствените им племена от Нубия и Либия, почитат свещени камъни и за пръв път започват да използуват големи каменни плочи за строеж и да украсяват глинените съдове с най-прости геометрични шарки, от които постепенно възникват орнаменти, рисунки и картинна писменост.

Интересно селище от раннодинастичния период е открито в Хор-Дауд (Нубия). Ако се съди по запазените многобройни глинени съдове и зърна ечемик и пшеница, населението тук се е занимавало главно със скотовъдство и отчасти с примитивно земеделие. Наред с каменните оръдия е намерено медно длето. Налице са всички основания да се предполага, че през тази епоха и в Горен Египет, и в Северна Нубия живеят родствени племена, които се намират на едно и също стъпало на културно развитие.

ВЪЗНИКВАНЕ НА НАЙ-СТАРОТО КЛАСОВО ОБЩЕСТВО

Летописът на Старото царство, родословията на фараоните и царските списъци на Манетон запазват имената на египетските царе от първите две династии. Достоверността на тези документи се потвърждава от разкопките на големи царски гробници на юг в района на Негада и Абидос, а на север — в Сакара. Тук са намерени голям брой разнообразни предмети на материалната култура и най-древни йероглифни надписи с имената на фараоните от първите две династии.

Паметниците от преддинастичния период, а също и онези, които спадат към първите две династии, позволяват в най-общ вид да се обрисува процесът на възникването на най-древното класово общество и държавата в делтата и в долината на Нил в началото на IV хилядолетие пр. н. е.

През тази епоха населението на Египет живее на отделни общини, начело на които се намират общинни съвети и старейшини. Наред с лова, риболова и скотовъдството все по-голямо значение придобива земеделието на напоявани участъци. Ежегодните периодични прииждания на Нил поставят хората пред необходимостта от равномерно разпределяне на излишната вода от наводнението из цялата страна. Затова най-напред общините, а след това държавната власт

поемат функцията за създаване, поддържане в ред и постоянно разширяване на напоителна мрежа. Значението на изкуственото напояване за съществуването на най-древните земеделски общини е отразено с йероглифното изписване на думите „област“, „окръг“ и „областен управител“. Думите „област“ и „окръг“ се обозначават с картинен знак на плоска територия, разделена от напоителните канали на еднакви участъци, а думата „областен управител“ се пише от група картинни йероглифи, в състава на която влиза знакът, който изобразява „канал“. Очевидно основната функция на „управителя“, чиято власт възниква от властта на старейшина на община, е да следи състоянието на напоителните съоръжения, по-точно на каналите, а също и развитието на земеделското стопанство.

В края на архаичната епоха се появява много примитивен плуг, но наред с този плуг дълго още използуват и първобитната мотика. Върху един отломък от боздуган е изобразена тържествената церемония на започване на селскостопанските работи. Царят държи в ръка мотика, готов да прокара първата бразда. Пред царя е ниско наведен дребен човек с кошница, готов да изсипе първите семена в прокараната от царя бразда. Действието става на брега на канал. Като освещава със своя авторитет труда на земеделеца, царят като че показва, че негово най-важно задължение е грижата за развитието на земеделското стопанство.

През архаичната епоха главно оръдие за разкопаване на земята е все пак мотиката. В леко разрохкавената с мотика земя хвърлят семената, а след това пускат в оранта добитък, който затъпква семената в почвата, влажна от водата на прииждането и наторена с плодородна нилска тиня. При вършеене също използуват добитък, който с копита овършава на хармана зърното от класовете. Тези първобитни начини на земеделие се запазват в Египет като остатъци от древността чак до V в. пр. н. е. поради много бавното развитие на техниката и на цялата робовладелска икономика.

Наред със земеделието през архаичната епоха се развиват и различни занаяти. Един от най-древните занаяти, който широко се разпространява и достига високо техническо съвършенство, е обработката на камък. От камък египтяните правят оръдия и оръжие, поточно зъбци за сърпове, пили, ножове, брадви, стъргалки, върхове на копия и стрели, кинжали. От твърди породи камък, например от базалт, порфир и серпентин, грижливо се изработват съдове. От времето на първите династии използуват камък за строеж на големи сгради, царски гробници и храмове. Например в гробницата на царя от I династия Усефай подът е настлан с прекрасно обработени гранитни плочи. Вътрешното помещение в гробницата на фараона от II династия Хасехемуи е построено от дялани плочи варовик. Тази техника е близка до техниката на мегалитичната архитектура на народите от Северна Африка.

Най-древните известни на египтяните метали са оловото, медта, златото, а след това метеоритното желязо. Олово получават на брега на Червено море, край Косейр и Асуан. В предисторическите погребения са намерени много изделия от олово. Широко се разпространява медта, която получават в Източната пустиня и в югозападната част на Синайския полуостров. Тук археолозите откриват медни руди, купчини сгурия, парчета от ковашко огнище, строшени тоблинии, форми за отливане на слитъци и острия и парчета от тигла за топене на мед. Злато получават в Източната пустиня и в Нубия. В погребенията на първите династии са намерени украшения от злато, които говорят за развитие на бижутерското майсторство. Желязото се използува извънредно рядко чак до I хилядолетие преди н. е. Още през архаичната епоха металургията се смята за важен занаят. Възможно е към царския дворец да е имало металообработващи работилници, управлявани от специален чиновник, „началник на леярите на царския дворец“. Но металургията се развива много бавно. Изработването от мед на големи предмети се счита за такова важно събитие, че за това се съобщава дори в държавния летопис наред с най-важните събития от политическия и религиозния живот на страната. Така например в летописа на Старото царство през годините на царуване на фараона от II династия Хасехемуи се споменава за изработване от мед на царска статуя „Високият Хасехемуи“.

Развитието на селското стопанство и на занаятите води до нарастване на производството и до появата на излишъци. Необходимостта от тяхното пласиране и нуждата от различни видове суровини от други страни предизвикват възникването и развитието на търговския обмен. За това говорят различни находки в погребенията от архаичната епоха. Малахит и мед се доставят от Синайския полуостров, лазурит — от Предна Азия, иглолистни дървета от Сирия, злато — от Нубия. От Палестина и Сирия докарват глинени съдове с вълнообразни дръжки (археолозите откриват такива съдове с остатъци от растително масло). При разкопки в древнофиникийския град Библ са намерени предмети от египетски произход: кремъчни ножове и стъргала, аспидни плочки за стриване на бои, мъниста от оникс, кристал, нефрит и злато, глинени фигурки на животни. Съществували са очевидно и връзки със страните от Егейско море, за което говорят откритите в развалините на Кноския дворец на Крит порфирови съдове от египетски тип, а също парчета от глинени съдове от егейски произход в египетските гробници. Названието на племената, населяващи островите в Егейско море — ханебу, се среща в текстовете на пирамидите, някои части от които водят началото си от дълбока древност. Обсидианът, от който правят малки остриета, докарват в Египет от Предна Азия, Нубия или от островите в Егейско море.

Характерно е, че с обсидиан си служат различни древни народи, които се намират на едно и също стъпало на социално-икономическо развитие, например най-древните народи от Задкавказието, където при разкопки е открито голямо количество обсидианови изделия.

Но през този период цялото стопанство трайно запазва своя древен натурален характер. Всички повинности имат натурален характер. За живота на примитивните земеделски общини от това време дава известна представа селището, разкопано в северозападната част на делтата — то се състои от множество овални колиби, наредени в

редини и образувани нещо като селски улици. Йероглифната писменост запазва за късно картинния знак, който обозначава думите „общност", „окръг" (на гръцки „ном"). Египетските номи, съществуващи със своите религиозни емблеми още в архаичната епоха, запазват в течение на хилядолетия своите древни названия, своите местни религиозни култове, стопанската си затвореност и сепаратистки тенденции, нещо, което отразява остатъците от запазването на общините в древния Египет. Всички тези факти се илюстрират добре от думите на К. Маркс: „Простият производителен организъм на тези самозадоволяващи се общини форманти, които се възпроизвеждат постоянно във все същата форма и ако случайно бъдат разрушени, отново възникват на старото място и със старото име, ни дава ключа на тайната на непзменността на азиатските общества, която се намира в такъв очевиден контраст спрямо постоянното разпадане и новообразуване на азиатски държави и непрекъснатите династични промени. Структурата на основните икономически елементи на обществото остава незасегната от бурите, които бушуват в облачната сфера на политиката."[1]

Признаците за започващо имуществено разслояване в Египет могат да се проследят по многобройните погребения. Очевидно обикновените хора, свободните членове на селските общини, бедните и робите погребват в прости ями, като снабдяват мъртвите само с най-необходимите предмети от бита. А богатите, знатните аристократи, чиновниците и висшите жреци погребват в големи подземни гробници, снабдени с ценни вещи, продукти, произведения на художествените занаяти и изкуството, предмети от религиозния култ. В Сакара са намерени много такива богати гробници, над които се издигат стъпаловидни надстройки (на арабски „мастаба").

За да укрепят своето класово господство, за да експлоатират трудовия народ и постоянно да го държат в подчинение, богатите и робовладелците създават най-древния държавен апарат. Органите на тази най-древна робовладелска държава още запазват външната форма от времето на разпадане на родовия строй. Някои названия на чиновническите длъжности от I династия на фараоните водят началото си от периода на военната демокрация. Такъв е върховният сановник (чати), който, съпровождайки навсякъде царя като негов най-близък помощник, носи на рамото си животинска кожа като древен жрец-магьосник. Такъв е „опората на народа" — древният началник на народното опълчение или „устата на Нехен", както нарича главния съдия в един от най-древните градове на Египет. Такива са също съветите от родови и племенни старейшини, които по-късно се превръщат в органи на държавната власт.

Дворецът на царя е център на държавната власт, оттук почват всички нишки на управляването на страната. Висшите чиновници образуват най-близкото обкръжение на царя и носят съответните тържествени звания: първи след царя, началник на двореца, пазител на печата на всички царски свитъци и т. н. Освен това има придворни,

[1] *К. Маркс и Ф. Енгелс*, Съч., т. 23, стр. 370—371.

които в надписи наричат себе си „князе", „на служба към двореца" и „приятел на царя".

Развитието на робовладелското стопанство изисква непрекъснат приток на евтина работна сила във вид на роби. Това предизвиква необходимостта от водене на войни, тъй като военнопленниците обикновено се превръщат в роби. Във връзка с това древните племенни вождове се превръщат в приближени на царя, военни командири, които по негова заповед командуват войските и понякога след завоюване на съседна страна получават титлата „началник на чужда страна". Централизирането на поземления фонд в ръцете на държавата и необходимостта да се управлява цялата система на напояване водят до постепенното оформяне на най-древните финансово-стопански ведомства. Царската съкровищница се нарича „дом на среброто". В нея се съсредоточават натуралните приходи от цялата страна. Съществуват също редица отделни учреждения, които отговарят за снабдяването с продоволствие, за мелниците, за животновъдното стопанство, лозарството и винарството. Отделя се и лично царско стопанство (царският дом), управлявано от специални чиновници. Цялата държава се дели на отделни области (номи), начело на които стоят местни управници (номарси), принадлежащи често към древната родова аристокрация. Може би още през тази епоха се появяват както длъжностни лица, така и учреждения, свързани с отчетност и контрол в областта на централното и местното управление.

Към робовладелската аристокрация спадат и висшите жреци, които също заемат различни държавни длъжности, тъй като тогава жречеството още не е затворена каста и отделни чиновници често заемат жреческите длъжности. Така например един от знатните аристократи от времето на I династия на име Сабаф, който заема високите придворни длъжности „началник на двореца", „приятел на царския дворец", нарича себе си жрец на бог Анубис — покровителя на задгробния свят и на погребалния култ.

През този период вече възникват най-древните робовладелски стопанства, които принадлежат както на отделни знатни аристократи, така и може би на храмовете. В тези имения работят бедняци и роби, жестоко потискани и от богати чиновници, и от жреци, и от самия цар. Край богатите гробници в Сакара са намерени оскъдните погребения на бедни и роби, които са били длъжни в деня на погребението да следват своя господар в задгробния свят.

Най-древната царска власт възниква в края на архаичната епоха, когато племенният вожд се превръща в цар. На територията на Египет постепенно се образуват най-древните държави, които постоянно се борят помежду си за господство в страната. Начело на тези държави стоят царе, провъзгласявани от жреците за богове. Обоготворяваните царе са длъжни да извършват най-важните религиозни обреди. Погребват царете в големи гробници, които приличат на великолепен царски дворец или на заупокоен храм. Често наричат царете с имена на свещени животни или птици и според това ги изобразяват във вид на бик, сокол, змия или скорпион. Тази най-древна идеология на обоготворяване на царската власт трябва да укрепи

режима на държавната власт и целия класов строй, който се базира на експлоатиране на трудовите маси от шепа богаташи, робовладелци-аристократи.

Най-древните паметници говорят за военна функция на държавата от архаична епоха. Запазени са изображения на крепости, обградени с назъбени стени. Често художникът изобразява и пленници. Понякога бива изобразяван и царят във вид на свещен бик, който разрушава с рогата си стените на вражеските укрепления. Борбата между отделните държави има за цел да обедини цялата страна под властта на най-силния.

Процесът на обединяване на Египет в една държава се обяснява с необходимостта да се създаде по-могъщ апарат за потискане на трудовите маси. Освен това развитието на земеделското стопанство изисква организиране на единна система за напояване, което е възможно само в рамките на една обединена държава, която поглъща по-малките древни държавни формации. Така надзорът върху напояването и работите по разширяването му стават една от функциите на най-древната държава. И накрая развитието на военната политика, свързана с възникващата външна търговия, изисква вътрешно засилване на тази държава. Процесът на обединяване на Египет в една силна държава протича както в делтата, така и в долината. Постепенно се образуват две съперничещи помежду си държави. Център на Северното царство, разположено в делтата, е град Бехдет (Даманхур), а столица на Южното царство, което обединява цялата долина до първия праг, става град Небут (Омбос).

Продължителната борба между тези царства е отразена в религиозния мит за борбата между боговете Хор и Сет, които се считат покровители на Долен и Горен Египет. Двете царства водят борба за надмощие и господство в цялата страна. Победилият фараон присъединява към своите титли и титлите на победения, което се запазва в царската титулатура от по-късно време.

За продължително съществуване на Горен и Долен Египет като две самостоятелни царства говорят запазилите се в течение на цялата история на древния Египет титли на фараона: „владетел на двете страни“ и „цар на Горен и Долен Египет“, а също така и трайно запазеното делене на държавния апарат на две части, съответстващи на древното делене на Египет на Северна и Южна страна. Епохата на обединяване на Египет в единна централизирана държава е известна само по някои паметници. Например върху една аспидна плоча е запазено изображението на фараон Нармер, който вдига боздуган над поваления враг. Надписът до изображението гласи: „Царят изведе от страната на „езерото на Харпуна“ 6 хиляди пленници“. На тази плоча царят е изобразен два пъти: един път с короната на Горен Египет, а втори път с короната на Долен Египет. Очевидно тук е увековечена победата на Нармер, която е довела до обединяването на цял Египет.

Египетската държава от това време в много отношения все още прилича на древен и доста примитивен племенен съюз. Общините фактически владеят земята въз основа на общинното земевладение,

но държавната власт се счита за върховен собственик на цялата земя и иззема в своя полза част от доходите на свободното общинно население. „Част от принадения труд на общината принадлежи на висшия колектив, който съществува в крайна сметка във вид на едно *лице*, а този принаден труд се проявява и във вид на данък и т. н., и в колективните видове труд, които служат за възвеличаване единството — отчасти на действителния деспот, отчасти на въображаемото племенно същество-бог.“[1]

Дълго време се запазват и елементите на общинно-племенен строй. В делтата и в долината на Нил живеят едно до друго различни племена, които говорят на различни езици и наречия. Дори значително по-късно, през епохата на Новото царство, египтяните, които живеят край първия праг, не разбират езика на жителите от делтата.

Гръцките автори запазват спомени за древния фараон Менес (Мина), който се счита за обединител на Египет и пръв египетски цар. Очевидно тази легенда се базира на исторически факти. В родословията на фараоните най-напред се слага името на Мина. Същото име, изписано на една плочка, е намерено в голяма царска гробница в Негада. Мина, по произход от Тин, близо до Абидос, завоюва делтата и образува единна египетска държава. На границата между делтата и долината, в пункт, който има голямо икономическо и стратегическо значение, той построява своята укрепена столица и я нарича „Бялата стена“. Това място е така сполучливо избрано, че запазва значението си в течение на цялата египетска история. Покъсно тук възниква столицата на Старото царство — Мемфис. Обединяването на целия Египет в единна държава дава на Мина възможност да създаде първите големи напоителни съоръжения. В царските погребения от това време са намерени златни украшения и други предмети с името на този пръв фараон на Египет. Може би голямата гробница в Негада принадлежи именно на Мина. След като завършват обединението на Египет, фараоните от архаичната епоха правят първи опити да разширят границите на страната. Фараонът Усефай води борба с източните племена, населяващи Синайския полуостров. Своята победа той увековечава в сцена на триумфа, като тържествено възвестява „първия случай на поражение за източните жители“. Продължавайки тази война с племената на Синайския полустров, фараонът Семерхет нахлува в границите на Синай и оставя върху скалите край медните рудници във Вади-Магхара традиционната картина на победа на египетския цар над повален азиатски враг.

Така фараоните от първите династии с оръжие в ръка проникват на Синайския полуостров, за да завземат богатите медни рудници, които имат съществено значение за развитието на икономиката на Египет.

[1] *К. Маркс*, Формы, предшествующие капиталистическому производству, М., 1940, стр. 7.

7 ГЛАВА

ЕГИПЕТ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА СТАРОТО ЦАРСТВО

Периодът на Старото царство, който обхваща царуването на фараоните от III—VI династия (около 2700–2400 г. преди н. е.), е време, когато в Египет се образува първата централизирана силна робовладелска държава, време на пръв значителен разцвет на икономиката, културата и военнополитическата мощ на Египет. Стремейки се към завземане на плячка, главно добитък и роби, и към завоюване на територии, богати на руда, египетските царе започват да проникват в Синайския полуостров и в Северна Нубия.

РАЗВИТИЕ НА ДЪРЖАВАТА

Обединяването на делтата и долината в единна държава дава възможност да се разшири и усъвършенствува напоителната система, основата на земеделието. Държавната власт възлага контрола над напоителните работи на отделни чиновници. Аристократът Нехебу с гордост пише, че по заповед на царя по предварително разработен план той е прокопал канали в Северен и Южен Египет.

Селскостопанските оръдия запазват в общи черти примитивния си характер, макар че може да се отбележи известен прогрес. Например те продължават да копаят земята с мотика, но все повече се разпространява примитивният плуг, архаичният сърп с кремъчни зъбци се заменя от метален, появява се и ново оръдие — греблото. Аклиматизират се различни видове житни растения. В надписите от Старото царство се споменават като отделни видове горноегипетски и долноегипетски ечемик. Все повече се развиват градинарството и овощарството. Разпространяват се лозарството и ленопроизводството.

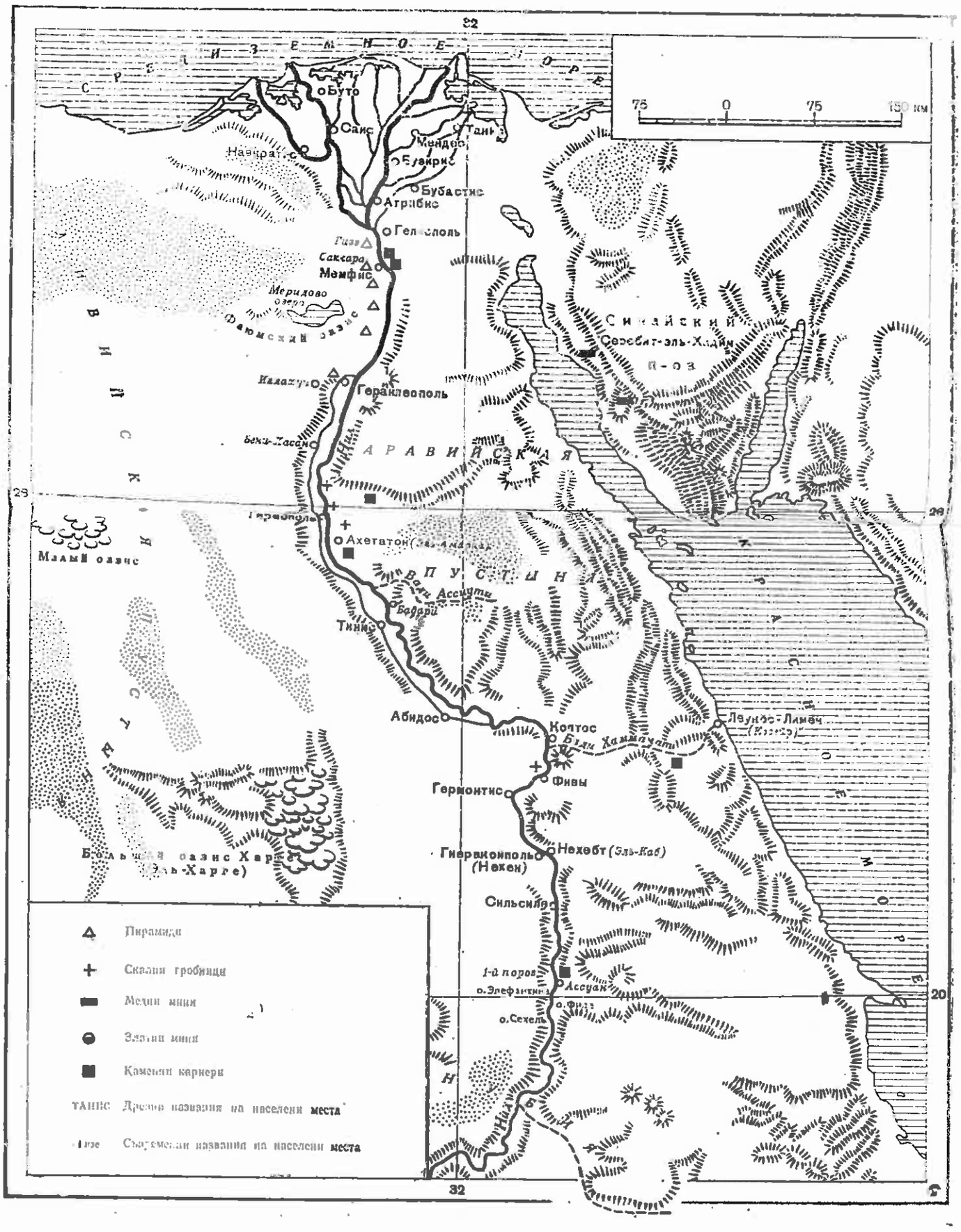
Наред с все по-разширяващото се земеделие запазват стопанското си значение риболовът и ловът. В пустинните, съседни на долината, и в блатистите заливи египтяните ловят различни животни и птици, а в Нил — големи количества риба. Сцени от лов и ловене на риба са прекрасно изобразени по стените на гробниците от това време. Скотовъдството, което губи самостоятелното си значение и се приспособява към нуждите на земеделското стопанство, придобива по-организиран характер. Ограничените площи орна земя в долината принуждават населението да използува за посев всички свободни участъци; добитък отглеждат само при крайна необходимост. Само в делтата, където има много свободни земи, скотовъдството придобива сравнително по-голямо значение, за което говори обогатяването на бика в четири нома на Долен Египет. Стадата са един от главните видове богатство. По време на войни със съседни племена царете откарват огромно количество добитък. Фараонът от V династия Сахура докарва от Либия в Египет голям брой едър рогат добитък, магарета, кози и овце. По стените на гробниците на големи чиновници са изобразени принадлежащите им стада и в надписите гордо се посочва „точният“ брой на главите добитък.

Наред със скотовъдството известно стопанско значение има и птицевъдството, отглеждането на домашни гъски и патици. Чиновникът Птахотеп например казва в надпис върху стената на своята гробница, че е притежавал много гъски, патици, лебеди и гълъби. Големи скотовъдни и птицевъдни стопанства има също в царските имения и към храмовете. В храма на цар Неусера по време на някои празници се принасят в жертва до 1000 гъски. Пак там е запазено изображение — сцена на вадене на мед, което говори за наличие на пчеларство.

Ако се съди от изображенията по стените на гробниците, значително се развиват занаятите, особено обработката на дърво, камък, метал, глина, папирус, кожи. За изработване на мебели, кораби и ковчези се употребяват както местни видове дърво (още не са изсечени всички гори) — сикомора, ракитовица, акация, палма, така и внасяни отвън — бор (от Сирия) и черно дърво, което се доставя от Нубия и по-далечните южни страни. С течение на времето използуваните инструменти значително се усложняват и усъвършенствуват. Каменните оръдия се заменят с метални. Дървото секат с брадва, разрязват с пила с една дръжка, одялват с тесла или с малка брадвичка, отвори пробиват с длето, повърхността на дървото полират с полировъчен камък. В специални работилници се правят лъкове и стрели, за което се използуват цял комплект инструменти. Отделните парчета дърво, дъските и частите на предметите се съединяват едно с друго, като се вкарват шипове в жлебове и се използуват дървени гвоздеи и втулки. Дървото се цени много, затова често правят големи дъски от отделни парчета дърво, които съединяват едно с друго.

Голямо значение има корабостроенето. В надпис на велможата Уна се описва строеж на товарен кораб от „акациево дърво с дължина 60 лакътя, ширина 30 лакътя, който бе построен за 17 дни“. В същия надпис се казва, че акациево дърво се докарва от Нубия. За строежа на големи товарни кораби от различни дървесни породи се съобщава дори в държавния летопис. При разкопките край пирамидата на цар Хуфу са намерени интересни образци на големи лодки, направени от кедър, сикомора и други видове дърво.

Особено значение има обработката на камък, която се развива много и достига до голямо техническо съвършенство. За добив и обработка на камък използуват различни оръдия: дървено чукче, кирка, резец, свредел, тесла, каменен чук, пила. Повърхността на каменните предмети полират с твърди полировъчни камъни и с кварцов пясък.

32
28
26
20
75 0 75 150 км
Средиземно море
Бубастис
Атрибис
Гелиополь
Мемфис
Фаюмски оазис
Александрия
Гераклеополь
Синайски п-ов
Серабит-ел-Хадим
Ахетатон
Малый оазис
Тини
Абидос
Коптос
Фивы
Хермонтис
Нехеб (Ел-Каб)
Сильсилия
1-а порта
Асуан
о. Елефантина
о. Филе
о. Сехел
Пирамиди
Скални гробници
Медни мини
Златни мини
Каменни кариери
ТАНИС Древни названия на населени места
Име Съвременни названия на населени места

Ярка представа за техниката на обработка на камък дават съдовете, изработени от твърд камък с поразително съвършенство. Превъзходни са и тънко изработените релефни изображения и йероглифни надписи, гравирани по стените на гробниците. Високо майсторство достигат каменоделците, особено при строеж на пирамиди и храмове. Те грижливо одялват големите каменни блокове, а плочите за външна облицовка, за която понякога се използува гранит, дори едва ли не полират. При постройка на сграда си служат с ъгломер и отвес. Един от най-древните малки каменни храмове е построен в епохата на III династия край царската пирамида в Медум. Оттогава каменната архитектура се разпространява широко из цялата страна. За строежа на големи гробници и храмове използуват големи каменни плочи. Например в постройката до входа в заупокойния храм на фараона Хафра (IV династия) камъните на лъжлина стигат до 5,45 м и тежат до 42 т. Огромната пирамида на Хуфу се издига на височина 146 м. Тя е изградена от около 2500 каменни плочи, като всяка плоча тежи около 2,5 т. Покриват пирамидите с великолепна каменна облицовка. Каменните плочи са нареждани една до друга с поразителна точност.

През периода на Старото царство особена важност придобива металургията. Металните оръдия, на първо място медните, все повече изтласкват каменните; мед доставят от Източната пустиня или от синайските рудници. Наред с ковачното е известна и техниката на леенето. Още в гробниците на IV династия, например в гробницата на царица Хетеп-Херес, са намерени медни оръдия. Метеоритното желязо е известно още от предшествуващия период, но го използуват рядко. В религиозните текстове от пирамидите на V—VI династия се казва, че небесният свод и тронът на слънчевия бог са направени от желязо. Може би метеоритното желязо е било считано за ценен метал, на който се приписва особена магическа сила.

До голям разцвет достига бижутерното изкуство. Правят изящни предмети и украшения от злато, сребро и естествена сплав на злато и сребро (електрум). В споменатата гробница на царица Хетеп-Херес са намерени масивни сребърни гривни, украсени с най-фини инкрустации от малахит, лазурит и нефрит.

Развитието на производителните сили, специализацията в селското стопанство и в занаятите водят до появата на излишъци, които се разменят на пазара. „... Процесът на размяната на стоки — пише К. Маркс — не се появява първоначално в недрата на самораслите общини, а там, където те свършват, на техните граници, в малкото допирни точки, които те имат с други общини. Тук започва размяната търговия и оттук тя прониква във вътрешността на общината, върху която действува разлагащо. Ето защо отделните потребителни стойности, които стават стоки в разменната търговия между отделните общини, като роби, добитък, метали, образуват най-често първите пари вътре в самата община."[1] По стените на египетските гробници има изображение за това, как на пазара се разменят най-разнообразни продукти: зърно, хляб, банички, зеленчуци, плодове, масло, риба и занаятчийски изделия, украшения, огледала, обувки. Кратките надписи съдържат откъси от разговори между купувачи и продавачи или обръщение към майстора. Очевидно селяните разменят продукти от селското стопанство за изделия на занаятчиите. Стоков еквивалент на стойността са зърното или кюлчетата метал, най-често мед. Може би вече са започнали да се появяват и тегловни метални пари във вид на кюлчета. В надписите са запазени само отделни споменавания за това, че се разменят роби и дори сгради. Може би за такива сделки е необходимо съставяне на определени документи. Един такъв документ, който фиксира размяна на дом за няколко предмета на обща стойност 10 кюлчета метал, е запазен в надпис от Гизе. Очевидно такива разменни сделки се извършват в специално учреждение пред свидетели, имената на които се записват в отделен документ.

Археологическите находки и надписите говорят за разширяване на търговските връзки между Египет и съседните страни. В летописа се съобщава за големи търговски експедиции, пращани в страни отвъд морето за ценни иглолистни дървета, за докарване от страната Пунт на смола за миро, дъски и електрум. Разкопките в Библ (Сирия) разкриват парчета от съдове с имената на царете Хуфу и Менкаура и алабастров съд с името на фараона Унис. Очевидно Библ (на египетски Кебен) е един от центровете на египетската търговия в Сирия. Египетските фараони наричат себе си „владетели на Библ" и богове на ливанската страна.

Фараоните от V династия вече пращат в Сирия големи търговски експедиции. По стените на храма на фараона Сахура са изобразени сцени от подготовка на морска експедиция към Азия за докарване на различни стоки и роби. Тук виждаме жители на Азия — мъже и жени. В надписи се споменава за докарване от Азия на някои стоки, например маслиново масло. Египтяните докарват различни стоки от съседните области на Северна Африка, по-точно от Либия — специално масло за намазване и разтриване.

Заедно с египетските стоки в Сирия навлизат елементи и характерни черти на египетската култура, например йероглифната писменост. В Библ са намерени различни предмети и между тях печат с египетски йероглифни надписи. Върху един барелеф от Библ е изобразен фараонът от VI династия Пиопи, който принася жертва на бог и богиня. Пак там в надпис се титира титлата на фараона — „обичан от богиня Хатхор, владетелка на Библ". Очевидно в Сирия започва да навлиза култът към египетската богиня Хатхор. В легенда за смъртта на бог Озирис, датирана от времето на Старото царство, се разказва, че ковчежето с тялото на убития Озирис е изхвърлено от морска вълна точно на брега на Библ.

Основна стопанска и обществена единица в Старото царство си остава селската община. В надписите често се споменава за „селища" (нивт), които очевидно са най-древните административно-стопански подразделения и се подчиняват на царските чиновници или на царя като на върховен собственик на цялата земя. Възможно е с

[1] *К. Маркс и Ф. Енгелс*, Съч., т. 13, стр. 38.

тази дума да се означават териториалните, селските общини. По стените на гробниците често се изобразяват „представители“ на тези „селища“, които носят на мъртвия продуктите на своята страна, водят добитък, носят в ръце или в мрежи домашни птици и риба.

Съществуват и специални общинни съвети, които са органи на съдебната, стопанската и административната власт по места. Те регистрират актовете за продажба, контролират състоянието на напоителната мрежа и изпълняват някои съдебни функции. През епохата на образуване на най-древно класово общество в общинните съвети влизат заможните представители на общината, които постепенно се превръщат в чиновници на централизирания държавен апарат. Думите, с които се означават тези общинни съвети — „джаджат“ и „кенбет“, се пишат с йероглифи, които нагледно изобразяват кръгче и ъгъл. Тези картинни знаци за дълго запазват отгласа от онези древни времена, когато длъжностните лица от общината при решаване на общинните работи сядат в почетния ъгъл на дома или просто в кръг. Общинните съвети — „кенбет“, се занимават с гражданското съдопроизводство и разглеждането на дела, свързани със семейното право, по-точно със спорове за наследство. В разрешаването на тези дела участвуват като допълнителни съдебни заседатели роднини както на ищеца, така и на обвиняемия. От това може да се направи извод, че общинните съвети водят началото си от времето, когато древната семейна община постепенно отстъпва пред селската община.

За голямото значение на патриархалното семейство говори обичаят на еднонаследие, който дава на най-големия син право върху цялото наследство, а това спомага за съсредоточаване на имуществото на семейството в едни ръце и засилва имущественото разслояване вътре в големите патриархални семейства. В надписи най-големият син нарича себе си „наследник на своя баща“ и „стопанин на цялото имущество“. Съвсем естествено е, че в патриархалните семейства често възникват спорове за наследството. Обичайното право и съдът защищават правата на най-големия син, кръвнородствен и законен наследник — това ясно личи от един запазен съдебен протокол от времето на VI династия, в който е фиксирано разглеждането на дело за наследство. За имуществено неравенство вътре в патриархалното семейство говори и едно запазено писмо, в което вдовица моли покойния си мъж да защити интересите на своя син, законен наследник, от необоснованите претенции на чужд човек. Така обичайното право, поддържайки принципа на еднонаследието, спомага за максималното съсредоточаване на имуществото в ръцете на главата на патриархалното семейство. В недрата на това семейство се създават социално-икономически предпоставки за възникване на най-древните форми на робството.

Развитието на техниката и ръстът на производството водят до разделение на труда и във връзка с това става не само изгодно, но понякога дори необходимо да се търси допълнителна работна сила. Членовете на едно голямо и богато патриархално семейство, в което вече съществуват елементи на господство и подчинение, не могат да се справят сами с нарасналите нужди на стопанството. „Развилото се стихийно разделение на труда вътре в земеделското семейство допускало при известна степен на благосъстояние да бъдат включени една или повече чужди работни сили.“[1] Тази допълнителна сила дават главно войните. Военнопленниците, които по-рано „просто убивали“, сега „добили известна стойност и затова започнали да ги оставят живи и да използуват техния труд. По такъв начин насилието, вместо да господствува над стопанското положение, напротив, било принудено да му служи. Изнамерено било робството.“[2] В египетски надписи от времето на Старото царство, като например в автобиографии на велможи, се споменава за роби, които понякога като имущество се изброяват наред с добитъка.

III и IV ДИНАСТИЯ

Развитието на робовладелското стопанство, търговията и грабителските войни довеждат до по-рязко имуществено разслояване. Различните богатства, земя, добитък, роби и плячка, заграбена по време на търговските експедиции и военни походи, се разпределят все по-неравномерно сред населението. Най-големи богатства се натрупват в ръцете на царя и робовладелската аристокрация, която забогатява още повече благодарение на царските дарения. В биографиите на велможи често се казва, че царят е дарил велможата със земи. Така например чиновникът Мечен (III династия) съобщава, че царят го е дарил със земи, по-точно с лозя в Северната и Южната страна. Изображенията върху стените на гробниците ярко обрисуват икономическото значение на робовладелската аристокрация. В тях виждаме собственика на гробницата, велможа, който заема важни постове към двореца или в местното управление. Обикновено той оглежда владенията си, наблюдава селскостопанските работи и контролира принадлежащите му занаятчийски работилници.

Знатните и суетни богаташи не само се стремят да изобразят върху стените на гробниците принадлежащите им имения и зависимите от тях хора, но и нещо повече — искат да увековечат целия си живот, като наивно вярват, че изображенията и надписите могат магически да пренесат в задгробния живот всичките им земни владения и богатства. В някои гробници са запазени и статистически данни, например цифри, които сочат количеството добитък. Така в гробницата на началника на жреците Хафраанх (IV династия) са изобразени принадлежащите му стада и пак там е посочено, че той е имал 1055 глави едър рогат добитък, 3029 глави дребен рогат добитък и 760 магарета. В други гробници са запазени сцени, в които се изобразяват лов, птицевъдство, риболов, корабостроене и занаятчийски работилници, собственост на аристократи.

Основната маса трудово население са свободните земеделци, включени в древните селски общини, вътре в които социалното раз-

[1] *К. Маркс и Фр. Енгелс*, Съч., т. 20, стр. 182—183.
[2] *Пак там*, стр. 183.

слояване се задълбочава. С развитието на икономиката количеството роби все повече се увеличава. Робите и бедните трябва да работят на всички участъци на напоителната мрежа, която е под контрола на държавната власт, с тежък труд на роби и бедняци се издигат огромните съоръжения от общодържавно значение, водохранилища, канали и бентове, храмове и царски гробници, които с размерите си трябва да внушат на народа мисълта за непоклатимостта на класовия строй и могъществото на царската власт, осветена от религията и жречеството. Роби се трудят в големите царски и храмови имения, а също и в имената на знатни робовладелци и богати чиновници.

Ръстът на робовладелското стопанство и във връзка с това нуждата от чуждестранни суровини и от увеличаване броя на робите водят до разширяване на външната търговия, а също и на военната експанзия. По дирите на търговските експедиции египетските фараони пращат свои войски, за да укрепят със силата на оръжието господството си в съседните страни. Тези военни походи винаги имат за цел заграбване на плячка, добитък и роби. Постепенно се уточняват и главните насоки на завоевателната политика. Първият фараон от III династия Джосер води войни по североизточните и южните граници на Египет. Край древните медни находища на Синайския полуостров са запазени барелефи, които разказват за победите на Джосер над местните племена. Ако се съди по надписа, експедиционният отряд се командува от „началника на воините от царската експедиция, началника на пустинната област Нетанх". Експедицията има за цел да завоюва района на медните рудници. В по-късно предание се съобщава, че Джосер подарява на храма на бог Хнум в Елефантина участък земя над I праг в онази част на Нубия, която вече е завоювана от египтяните.

Също такава енергична военна политика води и фараонът Снофру. Неговите победи в района на медните рудници на Синайския полуостров са увековечени в барелефни изображения върху скалите на Вади-Магхара. Царят, даден в поза на победител, е наречен в надписа „покорител на чуждите страни". Окончателното завоюване на областта на медните рудници на Синайския полуостров има за Египет толкова голямо значение, че споменът за това събитие се запазва в течение на хилядолетия. По-късно Снофру се счита за завоевател на цялата тази област и за основател на тукашните медни рудници.

Снофру осъществява военни походи и на юг. За тези походи се споменава в летописа върху Палермския камък, като се съобщава за опустошаване на страната на нубийците и за докарване на 7000 пленници и 200 000 глави рогат добитък. За утвърждаване на завоеванията си Снофру, както се казва в летописа, „построил стена на Южната и на Северната страна (наречена „Домовете на Снофру")". Възможно е тези „стени" да са крупни отбранителни съоръжения за защита на южните и северните граници на Египет. Укрепването на североизточната граница трябва да осигури господство над търговските пътища, които водят от делтата през Палестина и Финикия

към Сирия. Войните за затвърдяване на египетското владичество на Синайския полуостров продължават и по-късно. Върху скалите край Вади-Магхара е запазен барелеф, на който е изобразена победата на фараона Хуфу над местното племе „пунтиу".

По време на походите към Синай и в Нубия фараоните заграбват и докарват в Египет голям брой пленници, които в надписите се наричат „живи пленници". Изброяването на „живите пленници" наред с добитъка показва, че тук става дума за роби.

Като завоюват съседни области, египетските фараони се стремят и към вътрешно заздравяване на държавата. Външен израз на силата на централизираната държава са пирамидите, построени от фараоните от III—IV династия. Стотици хиляди души в течение на много време по заповед на фараона му строят огромна гробница. Грандиозната пирамида нагледно трябва да покаже на народа каква голяма власт се намира в ръцете на монарха. Фактически именно през тази епоха се оформя деспотията, базираща се на неограничената власт на фараона.

Египетските строители не стигат отведнъж до своеобразната пирамидална форма на царската гробница. Първата гробница от такъв тип, построена от Джосер в Сакара, се състои сякаш от шест етажа, които се издигат терасовидно един над друг. Тази „стъпаловидна" пирамида, висока 60 м, е едно от най-древните каменни съоръжения от монументален тип. Разкопките, направени около нея, разкриват тук сложен архитектурен комплекс. Цялата група сгради се състои от царската пирамида и малък храм, колонадата на голям храм, посветен на царските юбилеи, гробниците и малките параклиси на царските дъщери. Великолепни са изящните колони, които по форма приличат на сноп тънки стъбла. Традицията е запазила името на строителя на тези здания, известния майстор Имхотеп, когото по-късно считат за покровител на писарите, писмеността и знанието и превръщат легендарния му образ в божество на лекуването.

От времето на Снофру са две големи царски гробници: една в Медум и една в Дахшур, където в чест на фараона се извършва заупокоен култ. Медумската пирамида, разкопана наскоро, е строена във формата на седеметъпално съоръжение, над което по-късно е надстроен осми етаж. След това на гробницата се придава вид на пирамида, майсторски съградена около ядро, образувано от естествена скала. В долната ѝ част е скрито погребалното помещение, в което се намира мумията на царя. Гробницата в Дахшур е построена във формата на геометрически правилна пирамида. Висока 99 м, с долепен до нея заупокоен храм, с каменна ограда и настлани пътища, тя представлява величествено зрелище.

Най-грандиозна от всички царски пирамиди е пирамидата на Хуфу, която и до днес се издига гордо над пустинния ландшафт в Гизе редом с гигантския сфинкс, издялан от монолитна скала. В древността височината на пирамидата е стигала до 146 м, дължината на всяка страна от основата е била 230 м, площта на основата — 52 900 м². Гръцкият историк Херодот съобщава, че пирамидата на Хуфу (на гръцки Хеопс) е строена 20 години. Сложният план на разполагане

на трите вътрешни помещения потвърждава предположението, че тази пирамида е строена много дълго време и че планът на строежа е неколкократно променян. Разкопките, правени около тази пирамида през последните години, разкриват релефи и надписи от заупокойния храм на Хуфу и от пътя за процесии, а освен това и многобройни гробници на чиновници и жреци. Пирамидата на фараона Хафра, също разположена в Гизе, е с 8 м по-ниска от пирамидата на Хуфу, но е много по-добре запазена. Част от оцелялата облицовка дава представа за високата техника на каменоделската работа. Третата пирамида в Гизе, построена от фараона Менкаура, е висока само 66 м. Очевидно материалните ресурси и реалната власт на царете от IV династия започват да западат. И трите пирамиди в Гизе са заобиколени от голям брой гробници на царски родини, велможи и големи чиновници. Този „град на мъртвите" е грижливо проучен от археолозите и дава ясна представа за историята, материалната култура и изкуството на това време.

V—VI ДИНАСТИЯ

Гръцките историци Херодот и Диодор съобщават късното предание за това, как фараоните от IV династия са потискали народа и са го заставяли да строи огромните царски гробници-пирамиди. Диодор разказва дори, че народът въстанал и изхвърлил телата на тези царе от техните пирамиди. В египетска приказка, датирана от XVIII в. пр. н. е., се казва, че първите трима фараони от V династия са вълшебно родени от брак на жена на жрец със самия бог на слънцето Ра и като негови потомци са получили неоспоримо право на престола. Възможно е в тези късни сказания да се запазва споменът за тежката експлоатация, на която е подлаган народът през епохата на строежа на големите пирамиди. Жреците на бог Ра са могли да използуват избухнало народно въстание, за да възкачат на царския трон свое протеже, което за награда на жреците обявява култа към бог Ра за държавна религия.

Вече по-късно се създава легендата, която обосновава правата на фараоните от новата V династия на престола. Както тази легенда, така и надписите показват, че още по времето на IV династия се засилва култът към бог Ра, който при царете от V династия става върховен бог на целия Египет. В имената на царете от IV—V династия се включва името на бог Ра. Тези царе имат нова титла „син на Ра" (т. е. „син на слънцето"), която отсега нататък става една от главните титли на фараона. За особено засилване на култа към Ра при царете от V династия говорят развалините на великолепните храмове, построени недалеч от столицата на Египет от онова време — Мемфис.

Завоевателната политика на Египет от периода на V династия все повече се разширява. Фараоните считат, че са призвани да властвуват не само над египтяни, но и над либийци, нубийци, над народите от Азия. Започват да изобразяват царя във вид на сфинкс, т. е.

лъв с човешка глава, стъпил с лапи върху чуждоземните врагове на Египет. Фараонът Сахура продължава военната политика на своите предшественици. Във Вади-Мегхара са запазени негов релеф и надпис, в който фараонът е наречен „покорител на чуждите страни, победител на всички чужди страни в Мену". Освен това Сахура води голяма война с либийците. На релефи в неговия надробен храм са изобразени заловени в плен либийски вождове, многобройни пленници и стада биволи, кози, овни и магарета. Виждаме тук и богинята на историята, която „записва" броя на либийските пленници, а също и богинята на запада Аменти, която предава на фараона властта над либийските племена (техену).

В Палестина и Сирия египтяните се натъкват не само на номадски, но и на уседнали племена, които им оказват упорита съпротива. Върху стена в гробницата на Инти, номарх на Хераклеопол (край Фаюм), е изобразена обсада на азиатска крепост от египетски войски. При един от последните царе на V династия — Исеси, на Синайския полуостров се праща експедиция за малахит. Тази експедиция се съпровожда от военни отряди и кораби. По същото време е пратена и експедиция в хаматските каменоломни за камък. Последният фараон от V династия — Унис, се стреми да заздрави египетската власт на южните граници на страната. В района на първия праг е намерен надпис, в който фараонът е наречен „владетел на страните". Възможно е Унис да е предприемал военни походи в Палестина или в съседните области на Сирия. По време на неотдавнашни разкопки край неговата пирамида са открити релефи, които изобразяват боеве с бедуини, лодки с пленени азиатци, плячка от камък и злато и изтощени владуващи египтяни. Тези изображения ярко характеризират грабителската военна политика на Египет, която е тежко бреме върху гърба на трудовите маси.

Фараоните от VI династия продължават военната политика. Пиопи I води войни в Синайския полуостров, където е запазено изображение на сцена на неговия триумф и победен надпис. Освен това той навлиза в Нубия чак до втория праг. Сетерна Нубия е вече напълно покорена от египтяните, така че фараонът Меренра има възможност лично да пристигне тук и да приеме изявата на покорство от вождовете на местните племена маджаи, вават и иертет. Големи военни и търговски експедиции в района на Нубия предприема управителят на Елефантина и началник на юга Хирхуф. Ако се съди по неговия надпис, той изследва различните не особено известни пътища към Нубия, докарва оттам многобройни стоки и усмирява непокорните нубийски племена. Военни походи в Нубия се предприемат и при Пиопи II. За тях съобщава в своя надпис „началникът на чуждоземните страни" Пепинахт, който прави два похода в Нубия. Резултат от тези походи е опустошаването на страните Вават и Иертет, ограбването на пленници и добитък.

Особено подробно се описва голям военен поход към Азия в надписа на велможата Уна, живял при фараоните от VI династия. Този поход се замисля против номадските племена от пустинния Синайски полуостров или от съседните му райони, които образно наричат

„херпуша", което значи „стоящи на пясъка". В надписа се казва, че египетската войска побеждава и египтяните навлизат чак до плодородните области на Палестина, и освен това, че са заловени много пленници. Пак тук се описва една все още твърде примитивна организация на военното дело, събиране из цялата страна на военно опълчение, описва се грабителският характер на войната с цел да бъде опустошена вражеската страна, да се разрушат крепостите ѝ, да се унищожат смокиненните дървета и лозята, а също и залавянето на пленници, които биват превръщани в роби. „Войната, която се водела по-рано само за да се отмъсти за нападение или да се разшири станалата недостатъчна територия, сега се води заради самия грабеж — става постоянно занятие. Не напразно стърчат страхотните каменни стени около новите укрепени градове: в техните ровове зее гробът на родовия строй, а техните кули се издигат вече до самата цивилизация."[1]

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ДЪРЖАВНАТА ВЛАСТ

Военнограбителската политика спомага за обогатяването и закрепването на робовладелската аристокрация, което още повече изостря социалните противоречия. При тези условия, за да се даде възможност на робовладелците безнаказано да експлоатират бедните и робите, окончателно се оформя държавна власт във вид на своеобразна древноизточна деспотия. Нейни отличителни белези са централизацията на управлението, използването на аристократическо чиновничество и засилването на авторитета на фараона с помощта на религиозната идеология за обоготворяване на царя и неговите деяния в защита на интересите на господствуващата класа робовладелци. Автобиографиите на велможите и чиновниците са изпълнени със съобщения за това, колко щедро е дарявал фараонът своите приближени. Аристократите, например Птаххесес и Уна, пишат, че са били възпитавани в царския дворец, че царят им е давал за жени своите дъщери и е градил за тях великолепни гробници. Висшите чиновници разказват как са стигнали до големи длъжности при двора и са се ползували с милостта на царя. През тази епоха се оформят най-древните органи на властта: ведомството за обществени работи, най-древният съд, финансово-данъчното и военното ведомство.

Чрез управителите на области и чиновниците държавната власт се грижи за нормалното функциониране на напоителната мрежа, така необходима за развитието на селското стопанство. В документите се говори за дейността на данъчното ведомство. Още от първите династии в цялата страна периодично се провежда изчисляване на земята, хората, добитъка и златото като основни единици за облагане. На основата на тези данни се определят данъците, които се събират от населението и се внасят в хазната на царя от данъчни чиновници и ковчежници.

[1] *К. Маркс* и *Фр. Енгелс*, Съч., т. 21, стр. 162.

Заедно с финансово-данъчното ведомство се оформя и съдът. Запазените по места древни общинни съдилища все повече биват изместени от представители на царската юрисдикция, царските съдии, чиято длъжност най-често се свързва с длъжността на местния управител, номарха, който съответно с това положение носи титлата „жрец на богинята на истината". В столицата се намира висшата съдебна инстанция, наречена „шестте велики дома". Висшата съдебна власт принадлежи на върховния съдия, който едновременно заема и длъжността на висш сановник и помощник на царя при управляване на цялата страна. Обикновеното наказание за престъпниците е телесното: просто бият виновните с тояги. Голяма гордост е за египтянина да има възможност да каже за себе си, че никога не са го били в присъствие на някакво длъжностно лице.

Съществуват вече и някои форми на съдопроизводство. Възможно е освен нормите на обичайното право да са започнали постепенно да се появяват юридически кодекси. Носител на висшата юрисдикция се счита фараонът, който в извънредни случаи назначава специални съдии измежду най-доверените лица за разследване на тайни дела, свързани с престъпления от държавно значение, например със заговори, насочени против царя. В надписа на Уна например се разказва как царят назначава Уна да разследва дело, което се слуша „в царския харем относно великата съпруга на царя Имтес в пълна тайна".

По надписите от това време можем да оформим представата си за организацията и дейността на специалното военно ведомство. Очевидно вече съществува армия, съставяна от новобранци (неферу). Воините минават през специално обучение и стават ядро на военните сили на Египет. Запазени са названията на военните длъжности и титлите на военните командири, начело на които се намира „началникът на войската". Този велможа, който командува всички въоръжени сили на страната, най-често е член на царското семейство, като например царския син Рахотеп (III династия) или царския син Мериб (IV династия). Централизацията на държавното управление води до обединяване на висшите граждански и военни длъжности в ръцете на аристократите, приближените на царя. Така например Хаем-Тенент (V династия) заема длъжностите „началник на всички заповеди на царя", началник на воините, началник на двата военни флота големи кораби и началник на военното обучение. Главнокомандуващите се включват във висшите държавни съвети, което осигурява контакт между военната и гражданската власт. През периода на засилване военната политика при V династия велможите, които възглавяват армията и военното ведомство, се подчиняват непосредствено на царя и стават независими от гражданското управление. Военното ведомство, наричано „дом на оръжието", отговаря за въоръжението на армията и за цялата военностопанска част. Длъжността „началник на дома на оръжието" заемат представители на висшата аристокрация, понякога дори царски синове, като например Ка-ен-Инсут, син на фараона Снофру. Но не бива да се преувеличава организираността на военното дело и на армията, която все още за-

назва характера на примитивно военно опълчение, където военните длъжности се заемат не от професионалисти, а от обикновени чиновници.

Начело на цялото бюрократическо управление на държавата стои върховен чиновник, помощник на царя в управлението на страната, който обединява в свое лице висшата административна, военна и съдебна власт. Този висок пост, особено при фараоните от IV династия, заема обикновено синът на царя, което спомага за засилването на централизираната деспотия.

ИДЕОЛОГИЯ НА ОБОГОТВОРЯВАНЕ НА ЦАРЯ

През тази епоха се оформя деспотия, базираща се на неограничената власт на царя. Тази деспотия се укрепва и се обосновава от цяла система религиозни вярвания, в основата на които е учението за божествеността на царя. Приживе почитат фараона като земен бог, а след смъртта му го погребват като небесен бог, наместник и наследник на великите богове, в грандиозна каменна гробница.

Обоготворяването и култът към царя се характеризират особено ярко в „Текстове на пирамидите", намерени върху стените на погребални помещения в пирамидите на фараоните от V и VI династия. В тези надписи царят се изобразява като божество. „Ти стоиш, о, Пиопи — казва се в един надпис, — като бог в образа на Озирис на неговия престол." Появата на умрелия цар на небето сред боговете се изобразява като поява на нов бог.

Идеологията на обоготворяване на царската власт се прокарва организирано — с помощта на тържествени церемонии, обреди и празници. Край стъпаловидната пирамида на Джосер в Сакара е разкопан голям архитектурен комплекс, съставен от големи и малки храмове, в които се отбелязва заупокойният култ в чест на умрелия и обоготворен цар. Но и приживе царят се изобразява като бог. Единствен царят може да изпълнява най-важните религиозни обреди в храмовете, например обреда на поднасяне на бога на различни дарове. В легендите се разказва за вълшебното раждане на царя от брак на бога на слънцето и простосмъртна жена. Така възниква най-древният прототип на мита за непорочното зачатие, като царят се изобразява в ролята на пряк наследник и син на бога. Наричат царя „велик бог" и „благ бог". Постепенно се създава идеализираният образ на могъщия и прекрасен цар, поставен под закрилата на боговете, което намира отражение в изкуството. Понякога изобразяват царя във вид на свръхестествено същество — гигантски лъв с човешка глава (сфинкс).

РАЗПАДАНЕ НА ЕГИПЕТ НА НОМИ

Епохата на Старото царство се сменя с време на упадък на Египет. Забележимо се засилва местната робовладелска аристокрация, която се затвърдява в отделните области (номи). Номарсите съсредоточават в свои ръце управляването на цялата област: те се разпореждат с местните финанси, начело са на съда и на жречеството, командуват и войските на нома. Постепенно те се освобождават от опеката на царската власт, което води до децентрализация в управлението на страната. Номарсите от времето на VI династия строят гробниците си вече не под закрилата на царската пирамида, както преди, а в своите области, където са управлявали, заемали са високи длъжности и са натрупали големи богатства. Докато по-рано ги назначава царят, сега те започват вече да се чувствуват пълноправни стопани на своите области и си дават тържествената титла „велик владетел". Най-голяма независимост проявяват номарсите на юг, във връзка с което за постоянен контрол над тях в края на V династия се учредява длъжността „началник на Юга", която между другото заема големият велможа на име Уна.

Процесът на отслабването на центъра и засилването на местната аристокрация води до разпадането на Египет на отделни области — онези древни номи, от които някога е създавана единната египетска държава. Местните управници датират надписите си вече не по годините на властвуващия в момента цар, а по годините на своята власт. Те организират в областите собствена войска. Засилването на аристокрацията се отразява и в религиозните вярвания. Номарсите си присвояват „правото" на задгробно блаженство, което прилича на „правото" на обоготворения цар на вечен живот. Затвърдявайки се постепенно все повече в своите области, те се превръщат в наследствена аристокрация. В своите автобиографии те се изобразяват като благодетелни и идеални владетели. Аристократът Нехебу например пише за себе си: „Аз винаги съм давал дреха, хляб и пиво на бедняка и на гладния. Аз съм бил обичан от всички хора." Подчертавайки своите наследствени права върху длъжността управител на ном, спутникът номарх Тефиби не само парича себе си „наследствен княз", но и съобщава, че неговият син още като дете „един лакът високо" приел неговия сан и че „чиновниците се намираха под негова власт". Като предават своите имения, длъжности и звания по наследство на децата си, номарсите се превръщат в нещо като малки царчета, които са здраво заседнали всеки в своята област.

Наред с местната аристокрация забогатяват и храмовете. Все повече расте едрото храмово стопанство, което получава от царя скрепени с дарствени грамоти привилегии. Тези грамоти или по-точно царски укази освобождават различните храмове и крайпирамидни селища, за които отговарят жреците, от редица повинности. Например в един указ на цар Снофру „две селища на двете негови пирамиди се освобождават завинаги от всякаква работа за царя и от плащане на каквито и да било данъци на двореца". Жителите на тези селища се освобождават от задължението да издържат царски вестоносци. Царят забранява жителите от тези селища да се викат на принудителна работа по оран, жътва, за лов и в каменоломните; забранява се да се облагат с данък техните земи, добитък и дървета. Срещу всички тези привилегии жреците се задължават да изпълняват заупо-

коен култ в чест на фараона Снофру. Царят от V династия Неферикара със специален указ освобождава от всякакви данъци и повинности храма Хентиаментиу в Абидос. А фараонът от VI династия Пиопи II учредява в храма Мина в Коптос култ в чест на своята статуя и жертвува за храма именне, като го освобождава от всички данъци в полза на царя.

Ако се съди по дарствените грамоти, които царете от VI династия дават на някои очевидно големи храмове, през този период представителите на местната робовладелска аристокрация, номарсите, установяват икономически контрол върху храмовите стопанства в границите на своя ном. Управителите на области застават начело на жречеството, фактически те управляват храмовото стопанство и затова дарствените грамоти, давани от царя за храмовете, са отправени именно до тях.

Отслабването на централната власт и разпадането на египетската държава в края на Старото царство са придружени от остра класова борба, споменът за която се запазва дълго време. Един велможа например пише, че е спасил своя град в дните на насилия и ужас. „Безредиците", които царят в страната, често се противопоставят на „реда", установен във връзка с възстановяването на единната държавна власт. Така например спутеният номарх Хети съобщава в своя надпис: „Всеки чиновник беше на своя пост: нямаше нито един, който да се сражава, нито един, който да пуска стрела. Не убиваха детето край майка му и обикновения човек край жена му. Нямаше злосторник ... и никой, който да върши насилие спрямо дома му..., когато падаше нощ, спящият на пътя ме възхваляваше, защото беше като у дома си — страхът пред моите воини беше негова защита."

8 ГЛАВА

ЕГИПЕТ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА СРЕДНОТО ЦАРСТВО

Разпадането на Египет на отделни номове застрашава с гибел египетската държава. Отслабването на централната власт води до прекратяване на завоевателната политика и на външната търговия, така необходими за развитието на робовладелското стопанство. В условията на упадък на единната държавна система напоителната мрежа започва постепенно да се руши, което нанася големи вреди на селското стопанство. За по-нататъшното развитие на робовладелското стопанство е необходимо политическо обединяване на страната. Естествено в най-значителните области на Египет започва борба за възстановяване на държавното единство. Най-големи обединителни центрове са на север Хераклеопол, а на юг — Тива.

БОРБА НА ХЕРАКЛЕОПОЛ И ТИВА

Удобно разположени, тези градове имат голямо икономическо значение. Хераклеопол е център на плодородна низина, която включва Фаюмския оазис и е добре напоявана от Нил. Езерото във Фаюмския оазис съдържа запас от допълнителна вода от големите наводнения, а това спомага за развитие на земеделието. Освен това Хераклеопол се намира на кръстовището на търговски пътища, които свързват делтата с долината и Египет със западните оазиси и със Синайския полуостров. Така управниците на Хераклеополския ном имат всички възможности да започнат борба за обединяване на Египет.

В Тива — най-важния център на Южен Египет, се кръстосват търговски пътища, които съединяват Египет с областите на Нубия и с крайбрежието на Червено море. Оттук египтяните започват своите пътувания по море на север, към брегове на Синай, където се намират медните рудници, и на юг, в далечната страна Пунт, която примамва египтяните със своите богатства. Хераклеопол и Тива, които почват борбата за обединяване под своя власт на целия Египет, рано или късно неизбежно ще се сблъскат помежду си.

Номарсите на Хераклеопол използуват отслабването на централната власт и разпадането на Египет за укрепване на своята независимост. Нещо повече, те се стремят да подчинят на своето влияние цялата делта и дори южните области на Египет. Основател на Хера-

хераклеополската (девета в общото подреждане) династия на царете на Египет заемлията се Египет е Хети Мери-иб-Ра, чието име е разчетено върху скала близо до първия праг. За да укрепи държавата си, Хети I (Ахтой) е принуден да води борба с азиатските номади и с непокорните управители на области. Властта на хераклеополските царе съвсем не е стабилна: вътре в страната се води остра класова борба, бедните се надигат против богатите, а местната аристокрация се чувствува достатъчно силна, за да се съпротивява на обединителната политика на Хераклеопол. В „Поучението на хераклеополския цар" (Ермитажен папирус № 1116-А) се казва, че царят трябва да води упорита борба с тях, когато „обичат подчинените му", около които „са обединени многобройните му привърженици", защото „той е красивец пред своите роби". Но особено „е опасен красноречивият" човек. Затова авторът на „Поучението" съветва бъдещия цар: „Изгони го, убий го..., изтърси името му, унищожи привържениците му, изкорени спомена за него и за неговите привърженици, които обичат."

Хераклеополските царе успяват да обединят делтата и част от Среден Египет. Но управителите на южните области и главно номарсите от Тиванска област им оказват упорита съпротива. Ако се съди по надписите, запазени върху стените на спутските гробници, хераклеополските царе се опират на военната сила на своите южни съюзници — спутските номарси. Борбата между Хераклеопол и Тива се води с променлив успех, но в края на краищата побеждава Тива. Тиванските управители обединяват цял Южен Египет, като използуват стопанските ресурси на Нубия. Окончателна победа извоюва тиванският цар Ментухотеп I, който възстановява единната египетска държава. В едно надписе се казва, че той „окова вождовете на двете страни, покори Южната и Северната страна, чуждите земи и двете области на Египет". Значението на този надпис се пояснява нагледно с изображение на царския триумф над постоянните врагове на Египет: нубиец, азиат и либиец. Заедно с тях художникът изобразява тук и египтянин като четвърти враг на тиванския цар, явно намеквайки за победата на Ментухотеп над Хераклеопол.

СЕЛСКО СТОПАНСТВО

Обединяването на целия Египет в силна държава по времето на тиванските фараони от XI–XII династия е придружено от значително развитие на робовладелското стопанство. Надписите и паметниците от това време говорят за ръст на производителните сили, за развитие на различните отрасли на икономиката. До известна степен като остатък от миналото се запазва ловенето на риба, тази древна форма на стопанска дейност. Но рибарите спадат към най-низките слоеве на обезправеното население и техният живот се изобразява в литературните произведения в най-черни краски. От друга страна, ловът в пустинята и по реката става любимо забавление на богатите, своеобразен аристократически спорт, което ярко характеризира все по-задълбочаващото се класово разслояване.

Главно място заема селското стопанство. Управителите на области горде казват в надписите си, че са имали на разположение големи стада и своевременно са доставяли на държавата нужното количество добитък. За това отговаря специален „началник на царските стада" като представител на царската съкровищница. Съществува статистическо управление — „дом за пребройване на едрия рогат добитък", като специален чиновник заема длъжността „началник на едрия рогат добитък в цялата страна". В страната, както и по-рано, особено значение има земеделието. Още през периода на Старото царство се извършват напоителни работи и се наблюдава издигането на водите в Нил по време на наводнение. Първите опити на хераклеополските царе да обединят Египет водят до необходимостта да се разшири системата на изкуственото напояване. В Спутския ном прокопават канал, за да се осигури вода за населението от онези по-високи райони, където водата при наводнение не достига. Но работата по напояването може да се извършва в ограничени размери и в границите на отделни области. Едва при фараоните от XII династия, когато Египет отново се обединява в голяма и силна държава, по-точно при Аменемхет III, напоителната мрежа бива разширена и подобрена. Върху скалите при втория праг на Нил са запазени надписи от времето на XII–XIII династия, в които се отбелязва нивото на издигане на водата в Нил. Това е очевидно своеобразен „нилометър", който се използува, за да се знае с колко е придошла водата в реката и съобразно с това, как да се разпределя водата от принуждането по каналите и водохранилищата. Като се почне от хераклеополската епоха, големи мероприятия по напояването започват да се провеждат във Фаюмския оазис. Тук се намира голямо водохранилище, наречено по-късно от гърците Мериdово езеро. При фараоните от XII династия започват големи строителни работи с цел да се регулира движението на водата, която върви от Нил в Мериdовото езеро и обратно. Гръцките автори съобщават, че египтяните изграждат шлюзове и бентове, с помощта на които излишната вода от принуждането на Нил се насочва към фаюмското водохранилище, а след това отново се връща в Нил. Ирригационните съоръжения трябва да помогнат да се пресуши част от Фаюмския оазис и да се организира напояването в изкуствено създадения земеделски район. Затова именно тук израства нов град (Кахун). Възможно е хидротехническите съоръжения да са били завършени при Аменемхет III.

Селското стопанство процъфтява в цялата страна. Египет се превръща в цветуща зелена градина. За развитието на земеделието ярко свидетелствуват изображенията, запазени по стените на гробниците на номарсите в Бени-Хасан и в Ел-Берш, а също и автентичните селскостопански оръдия и модели на хамбари, намерени в Кахун и в Сакара. По техническото равнище, общо взето, си остава също така ниско, както и през изминалия период. Едва появата на бронза предизвиква постепенна замяна на примитивните каменни и медни оръдия с бронзови. Очевидно едрите робовладелци, които използуват евтиния труд на роби и бедняци, нямат интерес да подобряват селскостопанските оръдия.

Широкото разпространение на селското стопанство се свързва с известно развитие на занаятчийските производства. Обработката на камък, от който още от дълбока древност правят съдове, оръдия и оръжие, в много отношения запазва значението си. За строителство се използува главно варовик, получаван в каменоломните на Тур, край Мемфис. При получаването на камък използуват големи длета от камък, мед или бронз. Пилят и пробиват каменните блокове с медни или бронзови пили, като насипват върху мястото на пилене кварцов пясък. По-нататъшен прогрес се наблюдава в областта на металургията. Голямо значение има появата на бронза — тя дава възможност да се изработват по-съвършени оръдия и оръжие. Появата на бронз през периода на Средното царство се обяснява очевидно с развитието на търговските връзки на Египет с Предна Азия, откъдето главно докарват необходимия за получаването на бронз калай. До високо съвършенство достига бижутерството, прекрасни образци от него са намерени в Дахшур. Широко се разпространява тъкачеството, което се развива на базата на използуване на местна суровина (лен) и на специален нисък хоризонтален тъкачен стан. Развитието на дървообработващото производство (използуват се брадва, пила, тесла, длето, резец, дървено чукче, свредел) е свързано с по-нататъшното развитие на корабостроенето. За строеж на кораби все по-често използуват ливански кедри или киликийски борове.

Освен това за общия подем на икономиката през тази епоха говори развитието на водния и сухопътния транспорт, развитието на градовете и разширяването на търговията, както вътрешна, така и външна. Организират се търговски експедиции в Сирия и Нубия. Активно се експлоатират медните рудници на Синай и златните мини на Нубия. Колонизират се съседни на Египет области, като например западните оазиси. Прокарват се и се заздравяват пътища, които имат голямо значение за търговията, например пътят, който съединява долината на Нил с крайбрежието на Червено море (Вади-Хамамат). В новите столици на Египет — Тива и града, построен във Фаюмския оазис — се развива голямо строителство. В Тива се издига храм на бога Амон. В Дейр-ел-Бахри, на запад от Тива, се строи своеобразен храм, който все още запазва древните пирамидообразни форми. Голямо строителство се разгръща във Фаюмския оазис. В античната историография (Херодот, Страбон) е запазен споменът за построеното тук огромно здание, наречено Лабиринт.

РАЗВИТИЕ НА ТЪРГОВИЯТА

Възстановяването на единната и силна египетска държава спомага за по-нататъшното развитие на египетската търговия. Все повече укрепват връзките на Египет със съседните области, например със западните оазиси, откъдето докарват в Египет минерали, сол, дърво, кожи, птици, особено гълъби. В „Повест за красноречивия селянин" се разказва как селянинът, който живее в „оазис със солена почва" близо до югозападния край на делтата, товари на магарета местни

продукти, за да ги продаде на пазара в Хераклеопол и „да намери там храна за своите деца".

Египетските стоки почват да достигат и в по-далечни страни. Ако се съди по данните от разкопките, някои градове в Палестина и Сирия постепенно се превръщат в предни постове на египетската търговия, на икономическото и културното влияние. В развалините на Гезер, разположен на северозапад от Ерусалим, са запазени египетски статуи от пясъчник и гранит, изделия от слонова кост, докарани в Палестина от Египет. Тези предмети са намерени в археологическия слой от времето на Средното царство. В Сирия, в развалините на Библ, са открити египетски изделия, спадащи, ако се съди по надписите, към същата епоха. Такива са великолепните съдове с имената на фараоните Аменемхет III и Аменемхет IV. Египетски сфинкс с името на дъщеря на цар Аменемхет II е намерен в друг сирийски град — Катна. Египетски предмети от времето на Средното царство, например статуетки на принцеса Хнумит, парчета от сфинксове с имената на Аменемхет III и скулптурна група с името на „началника на града, велможата, съдията Сенусерт-анх", са намерени в Северна Сирия, в Рас-Шамра, в развалините на столицата на царството Угарит. Освен това още по̀ на север, край устието на Оронт, в Атчана са намерени следи от проникване на египетската търговия чак до Северна Сирия.

В „Разказът на Синухет" ярко се обрисува заздравяването на търговските връзки между Египет и Сирия. Велможата Синухет, избягал от Египет в Сирия, намира топъл прием у един сирийски княз. Сирийският казва, че египтянинът може да чуе в Сирия египетска реч, тъй като египетски кервани минават през Сирия. Синухет, настанил се в Сирия, запазва връзки с Египет. Той гордо казва: „Посланикът, тръгнал на север или на юг — към двореца, спираше у дома ми. Аз давах подслон на всички." Върху стената на една от гробниците в Бени-Хасан са изобразени 37 типични жители на Азия от племето аму, пристигнали в Египет, за да установят търговски връзки. В надписи от времето на Средното царство се говори за експедиции, подготвяни за Сирия; през 45-а година от царуването на Аменемхет III египетска експедиция начело с Пта-ур навлиза навътре в Сирия — „в тайнствени долини, в много отдалечени области, за които по-рано никой нищо не е чувал". От Сирия докарват в Египет различни стоки, например дървен материал за строителство и за кораби, ливански кедри или киликийски борове, необходими за корабостроенето, смоли, използувани при балсамиране. За Египет тази търговия придобива толкова голямо значение, че прекъсването ѝ през години, когато има въстания на бедни и роби, се счита за тежко бедствие. В развалините на храм в Тод през 1936 г. са намерени четири бронзови ковчежета с имена на фараона Аменемхет II. В тези ковчежета се намират бижутерски изделия, кюлчета злато и сребро, мъниста, вавилонски цилиндри, амулети от лазурит и други предмети. Много от тези вещи, ако се съди по шумерските надписи, по изображенията на азиатски божества и на зикурати, са от Месопотамия, което говори за разширяване на външните връзки на Египет.

Все повече укрепват и връзките на Египет с южните страни, с Нубия и с онази далечна страна Пунт, която се намира в източната част на Африка. В един надпис от XI династия се описва как ковчежникът Хину организира търговска експедиция към тези далечни югоизточни страни. Тук египтяните трябва да преодоляват големите трудности на далечния и тежък път. Те минават през пустини и трябва да вземат със себе си храна, вода и сандали. На брега на Червено море те строят кораби и тръгват по море за страната Пунт, за да докарат в Египет богатствата на тази страна. Такива експедиции се придружават от отряди войни, което им придава полувоенен характер. В надпис „на ковчежника на царя на Долен Египет и началник на дворец Хент-Хет-ур" се казва, че той „благополучно се върна от Пунт и воините му бяха с него цели и невредими и корабите му стояха при Сау". Възможно е това пристанище Сау да се е намирало на брега на Червено море на север от Косейр. В надпис, намерен северно от Косейр, се казва, че през първата година от царуването на Сенусерт II е бил „издигнат негов паметник в Страната на бога" — както наричат тогава Пунт. Търговия с Пунт се води и по времето на XIII династия. В надписа на Неферхотеп се говори за „благовония от Пунт" и „скъпоценни камъни от страната на боговете".

В текстове от Средното царство се споменават племената „ханебу", т. е. „намиращи се отзад". Очевидно египтяните са наричали така племената, населяващи района на Егейско море. Съществуват специални управления, които отговарят за контактите с тези северни племена. Някои велможи говорят в надписите си за победи над тези племена. В Египет — Абидос, Кахун и на други места, — в слоевете на Средното царство са намерени парчета от типично критски съдове. В развалините на града, построен от Сенусерт II близо до пирамидата му, край входа във Фаюмския оазис са намерени парчета от критски съдове тип „камарес". А египетски предмети от Средното царство, например мъниста, скарабеи от XI—XII династия, са намерени на Крит. Освен това в развалините на Кнеския дворец на Крит е намерена долна част от статуя на седнал египтянин с египетски надпис. Всичко това говори за наличие на икономически и културни връзки между Египет и страните от Егейско море през периода на Средното царство.

Но въпреки доста широкото разпространение на търговията стопанството на Египет запазва своя примитивен натурален характер. Селяните, включени в селската община, плащат данъци в натура, например като дават част от своя доход от „първата реколта". Бедните са принудени да вземат от богатите земевладелци заеми в зърно.

ВОЕННИ ПОХОДИ

В надписи от времето на Средното царство често се споменават и дори се описват военните походи, водени от египетските фараони с цел да се ограбят съседните страни и да се заловят роби, а също и да се

завоюват съседните области, главно в Нубия. Фараоните от XI династия правят няколко опита да навлязат отново в областите на Северна Нубия. Но това става възможно едва през периода на XII династия, когато египетските фараони, след като обединяват окончателно Египет, могат да мобилизират значителни ресурси за водене на голяма война с цел трайно завоюване на цяла Нубия.

Аменемхет I организира военен поход в Нубия и завоюва някои нейни области, за което гордо съобщава в своето „Поучение". Сенусерт I продължава тази завоевателна политика и прави няколко похода на юг, като стига до втория праг край Вади-Халфа. В чест на победите над египетската войска тук е оставена възпоменателна стела. Строго каноничната художествена композиция нагледно изобразява как по онова време религията бива използувана за оправдаване на грабителските войни. На стелата е даден богът на войната Монту, „владетел на Тива", когото считат вдъхновител и покровител на завоевателната дейност на тиванските фараони. Монту предава на царя върволица вързани пленници, които символизират завоюваните нубийски селища или местности: над главата и рамената на всеки пленник е дадено в овал съответното название. В запазения надпис царят, който несъмнено преувеличава военните си успехи, казва, обръщайки се към бог Монту: „Аз повалих в краката ти, благи боже, всички страни, които се намират в Нубия." Сполучливият поход на Сенусерт I в страната Куш (Нубия) е описан и в автобиографията на бени-хасанския номарх Амени. Този велможа съобщава, че е вървял след царя по време на неговия поход на юг, че е „минал през Нубия, заплувал нагоре по течението" и е „разширил границите", като „в неговите войски не е имало загуби". За използуването на завоюваните области говори в своя надпис номархът на Елефантина велможата Сиренпут. Ако се съди по този надпис, на велможата са съобщавали за това, че от областта на победеното племе маджан са докарвани продукти като данък от князете на чуждите страни.

Особено големи завоевателни походи на юг провежда фараонът Сенусерт III. По време на четирите похода той не само покорява Нубия чак до района на втория праг, но и построява тук редица крепости, развалините от които са запазени в Семна, в Кума и на други места; по тези развалини може да се съди за развитието на строителството на крепости по онова време. Крепостите трябва да защитят южната граница на Египет от нахлуването на непокорните нубийски племена. В надписите, намерени в този район, Сенусерт III съобщава за своите победи и завоевания в Нубия, където той установява нова граница, като значително я придвижва на юг. Отсега нататък (по заповед на фараона) нито един туземец няма право да премminава тази граница с изключение на онези, които отиват да търгуват в специално предназначено за тази цел място. Очевидно, водейки упорита борба за пълното покоряване на Нубия, египетското правителство се спасява от въстание сред наскоро покорените племена от Източна Африка. От друга страна, като контролира нялата външна търговия, централното правителство на Египет определя на

специални места пазари за търговия с нубийците. Египетските фараони, които продължават завоевателната политика на Сенусерт III, са запомнили неговите завоевания в Нубия и го почитат в египетските храмове в Нубия като бог — пазител на тази страна. Споменът за Сенусерт III е жив в течение на столетия, това намира отражение в трудовете на гръцките и римските автори.

Също така упорито се борят египетските фараони и със съседните племена по североизточните граници. Стремейки се да запазят в свои ръце богатите медни рудници на Синайския полуостров и да затвърдят властта на Египет над търговските пътища, които водят към Сирия, египтяните с оръжие в ръка навлизат в тази страна. В надпис от времето на Аменемхет I началникът на войската Несумонту описва похода към Палестина така: „Аз разгромих иунтиу, ментиу и хериуша (азиатски племена). Аз разруших жилищата на номадите; аз се приближих до онези, които се скриха в укрепленията си.“ Ако се съди по тези думи, египетските войски печелят победа над номадските племена от Синайския полуостров и нахлуват в Палестина, населена от земеделски народи. В друг надпис се описва походът на Сенусерт III към Азия, победата над азиатските племена ментиу-сатет и завземането на град Секмем (може би Сихем в Палестина?). В лицето на тези чужди племена египетските завоеватели виждат свои постоянни врагове. За това говорят специални „текстове за хулене на чужденци“, запазени върху отломки от времето на Средното царство. Очевидно имената на враждебно настроените спрямо фараона хора и названията на вражеските племена се пишат на специални гърнета, а след това изпълняват обреда на строшаване на тези съдове с цел магически да се унищожат враговете на царя. Запазени са също магически статуетки на пленници с названия на чужди страни. В тези надписи се споменават главните племена — врагове на Египет: жителите на Азия на север, нубийците на юг и либийците на запад. Названията на местности и градове позволяват да се установи сферата на влияние на Египет в съседните страни и гранични зони, които се считат особено опасни за Египет. Тук например се среща названието на Бибъл. Разкопките, извършени на мястото на Бибъл, разкриват египетски надписи със сирийски и дори египетски имена на князе на Бибъл. Възможно е за известно време Бибъл да се е намирал под властта на Египет.

Развитието на военната политика води до появата на зачатъчна форма на специфична великодържавна теория. Египтяните гледат на себе си като на особен, избран от бога народ, на когото трябва да се подчиняват всички останали покорени от него племена. Египетските фараони наричат Нубия „презряната страна Куш“. В своето „Поучение“ Аменемхет казва: „Аз довеждах нубийците, а азиатите карах да вървят подире ми като кучета.“ В „Разказ на Синухет“ ярко се подчертава презрението на египетските велможи към номадските племена от пустинята, които в културно отношение са по-ниско от тогавашните египтяни.

ЕКСПЛОАТАЦИЯ НА ЗАВОЮВАНИТЕ СТРАНИ

След като завоюват значителна част от Нубия, египтяните вече могат да използуват нейните естествени богатства, особено знаменитите златни мини. В надписите се разказва за експедиции, пратени по заповед на царя да докарат злато от Нубия. Така например управителят на бенихасанската област Амени докарва за царя златни кюлчета, при което го придружава отряд от 400 воини. Египетските велможи откровено заявяват, че са „принуждавали (нубийските) вождове да промиват злато“, като особено се гордеят с докарването на онова злато, което царят е заповядал „да докарат от Нубия след победата и триумфа над врага“. При неотдавнашни проучвания на района Даке (на 100 км на юг от Асуан) и на теснината Вади-Алаки са открити египетски надписи от времето на Средното царство. Очевидно този златоносен район е в сферата на икономическото и политическото влияние на Египет.

Египтяните интензивно разработват и района на синайските медни рудници, като откриват нови находища край Серабит-ел-Хадим. В запазените тук надписи се разказва за големи експедиции, пратени за мед и съпровождани от военни отряди. Много надписи са от времето на Аменемхет III, чието царуване е време на стопански и културен разцвет на Египет.

Разработването на естествените богатства в Синай и Нубия, търговията със съседните племена и военните походи изискват организиране на постоянен превоз на товари и хора. Керванният път през Суецкия провлак води към Синайския полуостров и по-нататък към Палестина и Сирия. Но съществува и морски път. В запазен на Синайския полуостров надпис се казва, че началникът на експедиция Хорнахт „пресече морето (очевидно Червено море — В. А.), превозвайки скъпоценности по заповед на Хор, владетеля на двореца“ (т. е. царя — В. А.). Египетските мореплаватели осъществяват плаване по море с кораби, чиито изображения са запазени върху намерени край Дахшур релефи. За превоз на стоки и войски по Нил при Сенусерт III в гранитните скали край първия праг е пробит канал, който трябва да има голямо икономическо и военно значение. За това съобщава надписът, издълбан върху скала на остров Сехел: „Той направи това като свой паметник за богиня Анукет, владетелка на Нубия, като построи за нея канал под названието „Прекрасни са пътищата на Ха-кау-Ра“ (Сенусерт III — В. А.), нека живее вечно“. В друг надпис от същия остров се казва, че през осмата година от царуването на Сенусерт III този канал е бил разчистен във връзка с пращане на военна експедиция в Нубия. Египтяните използуват този канал чак до епохата на Новото царство.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ФАРАОНА И НОМАРСИТЕ

Обединяването на Египет от тиванските фараони разклаща могъществото на номовата аристокрация, която се засилва особено много в течение на предшествуващото размирно време. Обаче номарсите все още запазват силна реална власт. Върху стените на гробници, градени от висшите представители на местната робовладелска аристокрация, управителите на области, са изобразени техните владения. Ако се съди по тези изображения и по надписите, знатните номарси владеят големи имения и разполагат със значителни материални и човешки ресурси, което им дава възможност да упражняват контрол върху стопанския живот на дадената област. Някои номарси съобщават, че през гладни години те разорават всички ниви в своя ном, отглеждат голямо количество добитък и поемат грижата за изхранване на гладуващото население на областта, като снабдяват градовете със зърно. Очевидно, давайки заеми в зърно на гладуващите, номарсите подчиняват под свое икономическо влияние значителни маси от разореното население.

Номовата аристокрация, съсредоточавайки в свои ръце големи поземлени владения, постепенно от служещо чиновничество се превръща донякъде в наследствена земевладелска аристокрация. Ако преди едрите робовладелци владеят земи главно за сметка на царските дарения, сега те вече претендират, че някои имения им принадлежат по наследство. В надписите от времето на Средното царство се появява характерен термин, който служи за обозначаване на частна поземлена собственост — „домът на моя баща" или „бащино имение", което се противопоставя на „княжеското имение". Така например номархът на Ликополския ном и началник на жреците Хенджефаи носи званието жрец, получено по наследство от баща му, в титлата управител на област, получена от царя. В съответствие с това цялото му имущество и всичките му земи се делят на две обособени части: бащино имение, получено по наследство от бащата, и княжеско имение, получено от царя за временно притежание във връзка със заемането на дадената длъжност. Аристократите могат да продават по наследство и своите длъжности, титли и звания. В надписите си те подчертават аристократическия си произход както по бащина, така и по майчина линия.

Но социалните дислокации започват да се забелязват още по времето на XII династия. В стремежа си да обединят държавата и да заздравят централната власт фараоните се опитват да поставят в някакви граници почти неограничената власт на номарсите, като заменят старите, независими управители на области с нови, подчинени на царската власт. Възстановяването на държавното единство се разглежда от царя и от преданата на царя чиновническа аристокрация като триумф на реда, разклатен преди това от продължителни безредици и социална борба. Фараоните от XII династия възстановяват древните граници между номовете. За Аменемхет I в един надпис се казва, че „той изкорени несправедливостта, спасявайки като

самия бог Атум. Той възстанови онова, което намери разрушено, и онова, което един град бе отнел на друг. Той посочи на града неговите граници чак до (другия) град. Той определи техните гранични камъни като небе, тъй като знаеше техните води по записаното, беше проверил това по древните документи, тъй като той много обичаше справедливостта." Така въз основа на древни документи отново се поставят гранични камъни. В централизаторската си дейност фараоните се опират на новия слой чиновници, особено на „доверените лица" на фараона, които съставят неговото най-близко обкръжение. Така например чиновникът Икудиди, живял по времето на Сенусерт I, пише: „Аз заминах за Абидос като доверено лице на царя, което изпълнява всичко, хвалено от царя, като началник на новобранците, за да управлявам страната на жителите на оазиса като превъзходен чиновник."

СОЦИАЛНО РАЗСЛОЯВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА РОБСТВОТО

Развитието на производителните сили води до разслояване на селските общини. Благодарение на разширяването на търговията и на военноограбителската политика към Египет се стичат големи богатства, но те се разпределят много неравномерно сред населението. Робовладелската аристокрация, жречеството, чиновничеството и военните командири забогатяват, докато основната маса трудово население носи главните тежести на данъчното облагане и на военната служба, особено по време на военни походи. Затова селяните се разоряват, губят своите участъци земя, превръщат се в бедняци и дори може би в роби. Образува се слой от дребни собственици, които в текстовете от тази епоха се нарича „малки" (неджес). От средата на неджесите се отделят, от една страна, заможни стопани, а, от друга — дребни селяни, които разполагат с миниатюрно стопанство.

Забогателите представители на средния слой от населението проникват в средата на жречеството и чиновничеството, стават писари, търговци и дори земевладелци. Наричат ги „силни неджеси". За един от тях се казва: „Това е неджес с мощна ръка, писар с изкусни пръсти. Той е почтен. Той има повече имущество от подобните на него. Той е владетел на заповедите." На тези неджеси противостоят бедните неджеси. Както се описва в текстове от това време, бедните сами орат нивите си, сами товарят след оскъдната жътва онова, което им е дала земята, в лодки и сами, като бурлаци, влачат лодката с товара. Те притежават незначителна собственост, водят просяшки живот и „си измолват вечерята като подаяние". Фактически тези бедняци (шуау или хуру) много малко се отличават от робите. Затова често споменават за тях наред със слугите, робите и изобщо домашната прислуга.

Основен източник на робството са войните. Пленниците като правило превръщат в роби. Тези роби биват пращани в царските и храмовите стопанства, работят и в робовладелските имения. Робовладелците гледат на робите като на работен добитък, броят ги като

добитък на глави. В един делови документ се казва: „Предавам й роби от племето аму (жители на Азия) — 4 глави.“ За разпространение на робството говорят делови документи, намерени при разкопки в Кахун, по-точно откъси от статистически списъци. Понякога държавата награждава отделни хора за определени услуги, като им дава роби. Върху надгробни паметници се изобразяват хора, които колят бик или носят храна; в надписите до изображенията ги наричат роби на умрелия. За роби се споменава и в литературни произведения. В „Повест за красноречивия селянин“ се разказва как селянинът среща по пътя си робите на знатен аристократ.

ГРАДОВЕ

Развитието на икономиката води до имуществено разслояване на обществото и до образуване на нови социални групи, например този среден слой граждани, в който влизат занаятчии и търговци, понякога заможни хора, дребни собственици, притежатели на земя и роби. Измежду занаятчиите изпъкват висококвалифицирани художници, архитекти, скулптори. Някои от тези хора се обединяват в специални групи. В един надпис се споменава за „началник на скулптурните работи“, а върху стела от времето на XI династия е запазен надпис на „началника на занаятчийските производства“ Иртисен, който очевидно е бил, така да се каже, специалист в областта на художествените занаяти, по-точно обработване на сребро, злато, слонова кост и черно дърво. Тези материали той получава непосредствено от царската съкровищница. За най-тежките работи използуват военнопленници, роби, престъпници. Те образуват специални отряди под командуването на специални чиновници, а понякога дори и военни командири.

Развитието на занаятите и търговията способствува за появата и развитието на градовете. Въпреки преобладаващото натурално стопанство възникват нови градове, административни и стопански центрове. Разкопките около Фаюмския оазис разкриват развалините на един такъв град, построен близо до Ел-Лахуна по времето на Сенусерт II. Царят издига тук пирамида, а около нея бързо израства град, създаден по определен план. Навсякъде преобладават правилни геометрични форми, правите улици се пресичат под прав ъгъл, целият град е обкръжен с кирпична стена. Размерите и вътрешната уредба на домовете говорят за рязко социално разслояване. В този град наред с богатите живеят и представители на средния градски слой — занаятчии и дребни търговци, а освен това в мизерни колиби се подслоняват бедните. В квартала на бедните, разположен в западната част на града, върху сравнително малка площ (240×105 м) се гушат една до друга колибите на бедните. В този „мравуняк“ господствуват теснотия и мизерия. И на същото място, в границите на същия град, се простират нашироко домовете-имения на богатите, които често заемат големи участъци земя (45×60 м) и по своите размери около 50 пъти надхвърлят бедняшките колиби. В развалините на този град са открити и къщурки, малко по-големи от бедняшки колиби, но все пак значително отстъпващи по размери на богатите сгради на аристократите. Може би в тези къщи са живели хора от средния слой, занаятчии или търговци.

Ако се съди по надгробните надписи, намерени на абидоското гробище, през тази епоха в Египет има вече много занаятчии — „майстори по направата на сандали“, „златари“, „медникари“ и дори просто „жители на града“, както наричат себе си представителите на средния слой от населението.

Кварталът на богатите в този град е отделен от квартала на бедните с яка стена; с особено масивни стени е защитен дворецът, който се издига на едно възвишение и може би принадлежи на царя. Вероятно знатните жреци и чиновниците не са се чувствували много спокойни в чертозите си, щом са заобиколени от масите трудови хора. Участта на бедните и робите е безправен труд и мизерия, до техните колиби често се промъква гладът. В много надписи се обрисува ярко гладът, по време на който бедните изяждат децата си. За това се говори в надписа на номарха Анхтифи, за това говори в писмото си и жрецът Хеканахт. По онова време всякакъв физически труд се възприема като проклятие на съдбата. Селянинът и занаятчията са осъдени на тежък и безнадежден труд. В „Поучението на Хети“ (Ахтой — бр. р) бащата предупреждава сина си за всички лишения и изпитания, които очакват човека в неговия живот, ако той не тръгне по единствено лекия и почетен път на писар и чиновник. Ковачът, каменарят, тъкачът, перачът, рибарят и селянинът трябва тежко да се трудят цял живот. Само писарят благоденствува. „Виж, няма такава работа, където да липсва надзирател, с изключение на работата на писаря, защото писарят сам е надзирател. . ., ти ще пращаш мозина, ако слушаш думите на възрастните. . ., няма писар, лишен от прехрана от имуществото на царския дом. Богинята на раждането дава изобилие на писаря, поставя го начело на съда. Неговите баща и майка благодарят на бога — той е насочен по пътя на живота.“ В това кратко „Поучение“ е обрисувана ярката картина на социалните различия и на тежкото положение на бедните и робите, а също и на дребните занаятчии, които живеят в градовете.

Най-бедните представители на средния слой по време на социалните раздвижвания се присъединяват към въстаналите бедняци и роби.

С течение на времето класовият строй на египетското общество все повече се усложнява, като същевременно се изострят и социалните противоречия. Все по-големи богатства се съсредоточават в ръцете на богатите и все по-жестоко биват експлоатирани трудовите маси. Всичко това води до изостряне на класовата борба, до въстание на бедни и роби.

ВЪСТАНИЯ НА БЕДНЯЦИ И РОБИ

За въстанията на бедни и роби в Египет знаем от различни източници, главно от литературни произведения. В „Поучението на хераклеополския цар" ярко е обрисувана картината на остро социално противопоставяне. Авторът порицава завистта на бедния и казва, че е „неразумен оня, който завижда на имуществото на другия". Разпален привърженик на робовладелския строй, той възмутено говори за оня бедняк, който мечтае за заграбване на чужди богатства, и казва: „Ах, ако имах!" Хераклеополският цар, от чиято уста излиза това „Поучение" — изложение на основите на най-древния робовладелски морал, гневно възклицава: „Несправедлив е той!"

Характерно е, че въстанията пламват в градовете, които едва през периода на Средното царство стават центрове на икономическия живот. В един папирус се казва например, че има град, който страда от въстанието и „показва гръб". Затова авторът на „Поучението на хераклеополския цар" съветва да се вземат жестоки мерки против оня, който подстрекава хората в града към въстание. „Приказливият — това е опасност за града!" Според автора в случай на народно въстание царят трябва безпощадно да накаже въстаналите. „Стъпи на врата на тълпата и премахни пламъка, който се издига от нея. Не поддържай (човека, който) е враждебен, защото той е беден..., той е враг."

Народните въстания, пламнали в края на Средното царство, са описани най-ярко в две литературни произведения: в „Поучението на Ипусер" (текста на Лайденския папирус № 344) и в „Поучението на Неферти" (папирус от ленинградския Ермитаж). В тези произведения, написани по-късно, се дава толкова ярко и образно описание на голямо народно въстание и се обрисуват толкова реалистични картини, взети непосредствено от живота, че трябва да се признае пълната историчност на описаните в тях събития.

Очевидно особено голямо въстание избухва в края на периода на Средното царство, когато, възползувайки се от отслабването на египетската държава, от Азия и Египет постепенно почват да навлизат чужди племена, които се затвърдяват в делтата на Нил. Авторът на Лайденския текст казва: „Пустинята се разпростря по цялата страна. Номите са опустошени. Чуждоземно племе дойде в Египет от татък границата... Вече никъде няма египтяни." Потокът от чужденци, който наводнява Египет, се възприема като стихийно бедствие, което влече страната към неминуема гибел. Номадите, дошли от безкрайните степи и пустиня на Предна Азия, заграбват богатствата на делтата, плодородната земя, изобилната вода и сменят палатката на номада с плуга на земеделеца и с оръдието на занаятчията. „Навсякъде племената на пустинята се превръщат в египтяни..., азиатите стават опитни в занаятчийските производства на делтата" — казва с горчивина авторът на „Поучението". Ипусер, богат и знатен човек, представител на робовладелската аристокрация.

Проникването на чужденци е тласък за народно въстание. Свободните бедняци, към които се присъединяват роби, а също така и средните слоеве на населението, които се стремят да затвърдят материалното си положение, вдигат въстание против богатите. Страната се разделя на два непримирими лагера. В думите на Ипусер, който подчертава пропастта между господствуващата класа и въстаналия народ, се долавя глуха социална ненавист: „Князете не се побратимяват с народа, когато той ликува... Богатият е в отчаяние, беднят е изпълнен с радост." Но вълните на народния гняв разрушават прегради, които отделят богатите от бедните. „Детето на господарката става дете на прислужничката." Надигналите се трудови маси завладяват богатствата, които някога са принадлежали на „хората от вчерашния ден", както образно наричат предишните богаташи. Става значително преразпределяне на собствеността, в резултат на което „беднят става собственик на богатство, а оня, който по-рано не можеше да си направи сандали, сега е притежател на съкровища."

Въстанието обхваща и селски местности, и градове. Всеки град казва: „Хайде да изгоним силните между нас." След занаятчиите и бедните се надигат робите, които по думите от текста на папируса „стават господари на роби". Въстаналите не се ограничават със завладяване на имуществото на богатите: за известно време бедните и робите завземат и властта в държавата. В „Поучението на Ипусер" ясно се казва, че „бедните прогонват царя", те завземат държавните учреждения, архивите и съдебните палати. Документите, които потвърждават правата и привилегиите на богатите, се унищожават. Авторът на „Поучението" рисува с мрачни краски картината на въстанието и образите на размирниците. Стараейки се да подцени мащаба и значението на въстанието, той казва, че „лишиха страната от царска власт неголям брой хора, които не познават закона". Авторът ярко обрисува картината на настъпилия смут, като казва, че „няма повече длъжности на своето място. Хората приличат на подплашено стадо без пастир." Острата борба навлиза и в недрата на патриархалното семейство — „човек гледа на сина си като на враг". Разклатени са всички устои на робовладелското общество и на деспотичната държава. Въстаналите отправят предизвикателства дори към религията, която оправдава жреците и богатите. Ипусер с ужас говори за възникналото неверие в боговете. По думите му „буйните глави казват: „Ако знаех къде е богът, бих му принесъл жертва."

За съжаление източниците не казват нищо за това, как въстанието е било потушено. Но може да се предполага, че силата на въстаналите е била сразена и отново се възстановява предишният строй.

ЗАВОЮВАНЕ НА ЕГИПЕТ ОТ ХИКСОСИТЕ

В края на времето на Средното царство, през XVIII в. пр. н. е., в Египет нахлуват чужди азиатски племена, така наречените хиксоси. Късната историческа традиция, запазена у античните автори, обяснява това племенно название като изопачаване на египетските думи „управници на пастири". Има основания да се предполага, че назва-

нието „хиксоси“ наистина води началото си от някакви египетски думи, може би от думите „управници на пустинни страни („хекау хасут“). Очевидно египтяните така са наричали владетелите в номадските азиатски племена, които живеят на североизток от Египет.

Нахлуването на хиксосите в Египет и завоюването от тях на северната му част са доста продължителен процес. Като се възползуват от вътрешната слабост на Египет, от острата социална борба и разпадането на държавата на редица малки самостоятелни княжества, между които изпъква само Тива, където се е укрепила династията на „царете на юга“, азиатските племена постепенно започват да проникват в делтата и да завземат там пасищата. Отряди от азиатски воини постъпват на служба при малките царчета от Долен Египет и съставят основата на техните военни сили. След мирното проникване става военно нахлуване. Отслабен от вътрешни междуособици, Северен Египет става плячка на хиксосите. Античната традиция запазва само шест имена на хиксоски царе, в египетски паметници от това време се споменават значително повече царски имена от този размирен период, но оскъдността на документални данни все още не позволява да се направи един поне общ очерк за този период. Ако се съди по имената на хиксоските царе, хиксосите са сложен конгломерат от племена, в който влизат например семитски, хуритски и други племена. Хиксосите се затвърдяват в Северен Египет, където, в източната част на делтата, може би на мястото на по-късния Танис, те строят своя главен град Аварис. Названието Аварис съответствува очевидно на египетското название „Хат-Уарит“, което се среща в надписите на хиксоските царе, а също така в папируса на Салие I като град, посветен на бога на пустините и чуждите страни Сет. Може би хиксосите са почитали този бог, считан от египтяните за убиец на Озирис.

Сред хиксоските царе важно място заема Хиан. Върху многобройните печати на Хиан са запазени титлите му — „управник на чуждите страни“, „благ владетел“, „благ бог“, които говорят за постепенно заменяне на чуждоземните титли с традиционните титли на египетските фараони. Името на Хиан е открито върху различни паметници, намерени на територията както на Долен, така и на Горен Египет. За известно разширяване на търговията през тази епоха говорят находките на египетски предмети с името на Хиан извън границите на Нилската долина, в Сирия и дори на Крит. Очевидно времето на царуване на Хиан е време на най-активно засилване на хиксоските царе, взели властта в Египет.

9 ГЛАВА

ЕГИПЕТ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА НОВОТО ЦАРСТВО

ОБЕДИНЯВАНЕ НА ЕГИПЕТ СЛЕД ПРОГОНВАНЕТО НА ХИКСОСИТЕ

Борбата с хиксосите се засилва особено много по време на тиванския цар Камесу и се превръща в освободителна война. Събитията от това време са описани в немногобройните запазени документи, например в една намерена неотдавна стела, а също в нейното копие, записано от египетски писар. В тези надписи се разказва как цар Камесу свиква в своя дворец велможите и им предлага да започнат война с хиксосите. Но войнствената реч на Камесу не среща съчувствие сред събраните аристократи, те препоръчват на царя отбранителна политика. Царят не се съгласява с тях. В отговор той им казва: „Вашата мисъл е неправилна и аз все пак ще се сражавам с азиатците... Защото плаче цялата страна. В Тива ще кажат за мене: „Камесу е защитник на Египет.“

По-нататък се описва кръвопролитната война, започната против хиксоския цар Аа-усер-Ра (Апопи) от тиванския цар Камесу, и победите му над азиатските племена. Авторът изобразява Камесу като народен герой, който води борба за освобождаване на Египет от ига-то на чуждоземците. Текстът на намерената неотдавна стела е особено интересен поради това, че там се споменава за опит на хиксоския цар да сключи съюз с „предводителя на Куш (Нубия)“, за да разбият с общи усилия войските на Камесу, а след това „да си разделят градовете на Египет“. Но този опит не успява. Камесу побеждава хиксосите и с триумф се връща в Тива.

Окончателна победа над хиксосите удържа един от следващите тивански царе — Яхмос I, който се счита за основател на XVIII тиванска династия. В запазения животопис на „началника на гребците“ Яхмос, син на Набана, се описват етапите на военната борба с хиксосите: след като разбиват хиксосите на сушата и на корабите, египетските войски обсаждат Аварис. Въпреки упоритата съпротива на неприятеля египтяните успяват да удържат победа и да прогонят враговете от Египет. Нещо повече, преследвайки хиксосите, египетските войски навлизат в Азия, за да завладеят последните им опорни пунктове в Палестина.

Освобождаването на Египет от чуждото иго, обединяването на

страната под властта на Тива и възстановяването на независимата и самостоятелна държава дава възможност на египетските фараони не само да възобновят, но и да разширят завоевателната политика на своите предшественици. Яхмос I пренася войната в Предна Азия. Египетските войски достигат границите на Финикия и Сирия. Големи успехи постига Яхмос и в Нубия, като отново завоюва областите, принадлежали по-рано на Египет.

РЪСТ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ

Изображенията, запазени върху стените на гробниците и надписите, говорят за по-нататъшно развитие на стопанския живот в обединения Египет. В новите процъфтяват както селското стопанство, така и занаятите. Примитивното скотовъдство се превръща в по-организирано животновъдство. Нови породи добитък се доставят от Нубия, Палестина, Сирия и може би от остров Крит. В специални обори отглеждат бикове, крави и телета. Най-големите животновъдни стопанства, например на храма на Амон, се намират в делтата. Но главен отрасъл на стопанството си остава поливното земеделие. Върху стените на гробницата на велможата Хаемхет са изобразени 20 души, които едновременно разоряват земята с плуг, разкопават я с мотики и я разрохкват със специални чукчета. Оръдията запазват предишния си примитивен характер чак до времето на XVIII династия, когато малко се подобряват: на плуга слагат удължени дръжки с напречно парче между тях; почват да строят специални места за пазене на зърното. В развалините на град Ахетатон са намерени остатъци от големи зърнохранилища. Контролирането на селскостопанските работи е част от задълженията на върховния сановник, велможата, който дава нареждане за „разораване на нивите през лятото". Така държавната власт се стреми да контролира развитието на земеделското стопанство.

Занаятчийското производство също се развива и усъвършенствува. През тази епоха съществуват вече сравнително големи занаятчийски работилници, които са собственост главно на големите храмове. По стените на гробницата на велможата Рехмир (XVIII династия) са изобразени занаятчийските работилници на храма на Амон в Тива. Ако се съди по рисунките, тук са работили към 150 различни занаятчии: дърводелци, металици, кожари, строители, скулптори и др.; между тях има и роби от други страни. Велможата Рехмир, който заема високите длъжности началник на столицата и върховен съдия, е в същото време и „началник на храма на Амон", и „завеждащ всички работи за Амон в Тива". Затова са му подчинени всички работилници на този храм, така грижливо изобразени върху стените на неговата гробница.

Особено голямо значение има тогава металургията, чието развитие до голяма степен обуславя прогреса в областта на техниката и икономическото развитие на страната. Металните оръдия на труда и оръжието бавно изтласкват каменните. Най-голям поврат се очертава

в началото на XVIII династия, когато бронзът, появил се през предшествуващия период, започва да се разпространява широко, като изтласква медта и медните изделия. Усъвършенствуват се видовете металургична техника, например коването и леенето — това личи добре на изображенията по стените на гробници от XVIII династия. Например в тиванската гробница на Ипу-им-Ра е изобразена леярска работилница, в която работят 12 майстори. От мед и от бронз се изработват най-различни предмети: оръдия и инструменти — брадви, пили, мотики, ножове, чукчета; оръжие — мечове, кинжали, бойни брадви-секири, върхове на копия и стрели; битови и ритуални съдове; статуетки на богове, царе, свещени животни и други предмети на култа и бита, а също и художествени изделия, запазени в голямо количество до наши дни. Известни са различни сплави, като например „бронз, съставен от 6 части", може би сплав, която по цвят прилича на злато или месинг. Към бронзовите сплави понякога добавят олово, древни находища на олово са намерени на 40 км от Асуан.

До висок разцвет достига бижутерството, за което говорят великолепните художествени изделия от злато и сребро, намерени в гробницата на Тутанкамон. През периода на XVIII династия се появяват нови начини за художествена обработка на златото, например сплитане на тънки златни нишки за изработване на красиви верижки. Използуват се различни видове и сплави злато: „злато от контоската пустиня", „нубийско злато", „азиатско злато", „бяло злато", „хубаво злато", „злато от второ качество", „злато от трето качество". До времето на Новото царство в Египет има много малко сребро и то струва скъпо. През периода на XVIII династия цената на среброто рязко спада благодарение на доставянето му в значителни количества от съседните страни.

ТЪРГОВИЯ

Развитието на производителните сили води до разширяване на вътрешната и външната търговия. Укрепват търговските връзки на Египет с областите в Палестина и Сирия, откъдето египтяните изпасят продукти на селското стопанство — зърно, растително масло, вино, мед и добитък; от Ливан се докарва строителен дървен материал; а от крайморските търговски градове на Финикия докарват ценни занаятчийски изделия, например тъкани. През Сирия, особено през големия търговски град Библ, към Египет минават много транзитни стоки от Месопотамия, Мала Азия и островите на Егейско море. Например от хетските области на Северна Сирия и Мала Азия египтяните получават желязо, от остров Кипър — мед, от страната Митани — коне, колесници, великолепни изделия от злато и лазурит, тъкани и дрехи като дарове, а може би и като стоки; вавилонският цар праща на египетския фараон „прекрасни коне", злато и дърво. Тази търговия се води както по суша, така и през морските пътища. Като използуват корабостроителния опит на финикийци и критяни, египтяните строят морски кораби, получили названието „библоски" и „критски". Най-важна опорна точка на египтяните в Сирия е Би-

бъл, който един от сирийските князе сравнява с Мемфис: „Ето Бибъл. Какъвто е Мемфис, такъв е и Бибъл за царя, моя господар (т. е. за фараона)." Развитието на търговията в Източното Средиземноморие изисква охрана на мореплаването. Водейки борба с пиратите, египетските фараони искат помощ от кипърския цар, който има собствен флот и е заинтересуван от поддържането на мирни отношения с Египет.

Разширява се търговията на Египет с племената, които населяват островите на Егейско море и континентална Гърция. Египетски алабастрови съдове и печат на царица Тий са намерени на Крит, а скарабеи и парчета от фаянсови съдове с името на Аменхотеп III — в Микена. Егейски съдове са открити на територията на Египет чак до Нубия. Ако се съди по намерените предмети, египтяните са изнасяли в района на Егейско море злато, каменни съдове, слонова кост, произведения на художествените занаяти, например изделия от фаянс. Върху стените на египетските гробници често се изобразяват егейски данъкоплатци и търговци, които носят на рамене разнообразни стоки от егейски произход.

Засилва се търговията на Египет с южните страни — Нубия и страната Пунт. В надписите се описват пътешествия, търговски и военни експедиции, които се пращат в далечните и богати южни страни. Особено голяма експедиция е пратена в страната Пунт по времето на царица Хатшепсут. По този случай край Тива, столицата на Египет, е построен полупещерен храм, украсен с колонади. По стените на храма са изобразени отделни епизоди от експедицията и голям флот с платна и весла, който докарва от Пунт богатствата на тази страна. Художникът е изобразил пристигането на египтяните в страната Пунт, населена от негроидни племена. Виждаме палми, маймуни и наколни постройки. Може би страната Пунт се е намирала в Източна Африка. Виждаме тук и сцената на благополучно завръщане в родината на египетския флот, натоварен, ако се съди по надписа, „твърде тежко с чудесата на страната Пунт: разни видове благовонно дърво от божествената страна, куп мирови смола и пресни мирови дървета, черно дърво и чиста слонова кост, сребро и злато, канелено дърво, тамян, вещества за втриване край очите, павиани, маймуни, кучета, кожи от южни пантери, туземци и техните деца. На нито един цар, живял някога на север, не е докарвано нещо подобно." Значителна част от тази плячка се дава на тиванския храм на бог Амон. Очевидно жречеството има своя част в тези големи търговски експедиции.

Тъй като преобладава натуралното стопанство, търговията запазва древния си разменен характер. Но все по-голямо значение придобиват стоковите еквиваленти на стойността, особено металите, които постепенно се превръщат в тегловни метални пари от примитивен тип, още не напълно изгубили своето стоково значение. За да определят стойността на различните стоки, използуват кюлчета метал — злато, сребро и мед, с определено тегло. Така се създава специфична парично-тегловна система, в основата на която е единицата тегло, равна на 91 г, така наречения дебен, който се дели на десет по-малки части.

ЗАВОЕВАТЕЛНИ ВОЙНИ НА ФАРАОНИТЕ ОТ XVIII ДИНАСТИЯ

Развитието на селското стопанство и занаятите, постоянната нужда от суровини, роби, необходимостта от по-нататъшно разширяване на външната търговия са основни причини за грабителските завоевателни войни, възобновени и водени упорито от фараоните на XVIII династия. Посоките на военните походи се определят от посоката на икономическата експанзия на египтяните, от стремежа им да си осигурят най-важните източници на суровини и търговски пътища. Египетските фараони предприемат завоевателни походи на североизток, в Палестина и Сирия, а също на юг, в Нубия. През периода на XVIII династия в резултат на тези походи е завоювана цяла Сирия до границите на Мала Азия и до големия завой на Ефрат на североизток. Политиката на системно и планомерно завоюване на Палестина и Сирия започват първите наследници на Яхмос I. Но особено много войни води Тутмос III, който за времето на продължителното си царуване организира редица походи до Сирия. Тези походи на Тутмос III са описани в голям летопис, наречен „Аналите на Тутмос III".

Регистрирането на най-важните факти от военната история, направено в този летопис и в други документи, дава възможност да се възстанови картината на придвижване на египетските войски в Сирия, отделните сражения, обсадата и щурмуването на укрепените градове. Особено подробно е описан в „Аналите на Тутмос III" първият му поход в Сирия, по време на който египетските войски разбиват неприятеля край стените на Мегидо, завзет от армията на Тутмос III след обсада и щурм. Очевидно фараонът придава голямо значение на този поход, тъй като завземането на Мегидо открива пред египетските войски широк път към по-нататъшни завоевания. По време на следващите си походи в Сирия Тутмос III завзема най-важните финикийски градове и по този начин завладява средиземноморското крайбрежие. След като побеждава сирийските войски, той завзема Кадеш — най-важния укрепен град на река Оронт. Управникът на Кадеш е един от най-упоритите и опасни врагове на Египет, тъй като той често обединява племената и областите в Палестина и Сирия за борба против египетските войски. Превземането на Кадеш заздравява влиянието на Египет в Палестина и Сирия и открива пред войските на Тутмос III път към Северна Сирия. След като навлиза там, Тутмос III завзема Халпа (съвременния Алепо) чрез победа над митанийските войски край Кархемиш и се прехвърля през Ефрат, като завзема Ниа — пункт на Ефрат, важен във военно отношение. Като нанася удар по митанийските войски върху тяхна собствена територия, Тутмос III за известно време лишава митанийските царе от възможността да подкрепят князете от Сирия и Палестина, които в борбата си против Египет винаги се опират на тайната, а понякога и на явната подкрепа на силната митанийска държава.

Така след упорита борба с племената на Палестина, Финикия и Сирия Тутмос III успява да завоюва цяла Сирия и след като потушава редица въстания на местното население, да утвърди тук гос-

подството на Египет. Тези завоевателни войни на Тутмос III до такава степен засилват политическото влияние на Египет, че управниците на големите градове от съседните на Сирия страни и областите от Мала Азия и дори от средиземноморските острови започват да пращат данък на египетския фараон. Така например върху стената на гробницата на велможа Менхепер-Ра-снеб са изобразени чуждестранни данъкоплатци. В надписа се пояснява, че това са управниците на сирийските градове Тунип и Кадеш, князете на Хета (Мала Азия) и Кефтиу (Крит).

Един от последните големи завоеватели от XVIII династия е Аменхотеп II, осъществил няколко големи похода към Сирия. Подробно описание на тези походи е записано в интересен надпис, намерен в развалините на Мемфис. По време на първия поход Аменхотеп II минава през Палестина, като разгромява войските и опустошава градовете на непокорните местни князчета. След това той начело на своите войски минава през река Оронт и след няколко победни сражения заема Северна Сирия, като завзема Угарит — важен икономически център и стратегически пункт на брега на Средиземно море. В резултат на тези успешни военни действия Аменхотеп II достига до бреговете на Ефрат и може би дори го преминава и нахлува през границите на страната Митани. Или поне в един запазен надпис се казва, че „вождовете на Митани се явиха при него (Аменхотеп II — В. А.) с дан на гърба, за да молят царя да им дари сладкия дъх на живота. Необикновено събитие! Никога не е чувано нищо подобно от времето на боговете! Тази страна, която не е знаела по-рано за Египет, сега моли благия бог (т. е. фараона — В. А.)." Две години след този поход Аменхотеп II предприема втори поход към Палестина, по време на който разгромява войските на своите противници, завзема редица градове, много пленници и богата плячка. Ако се вярва на мемфиския надпис, фараонът е заловил около 100 000 души пленници. Разбира се, тази цифра е силно преувеличена. Но, както се вижда от този, а и от редица други надписи, по време на война фараоните от XVIII династия се стремят да заловят пленници, които обикновено биват превръщани в роби. Причина за войните е също стремежът да се завладее всякакъв вид плячка, на първо място злато, мед, коне и колесници, които тогава са били високо ценени в Египет. Но египетските фараони не успяват да завоюват трайно Палестина, Финикия и Сирия: в надписи от това време често се говори за „въстания" сред покореното население. Египетските фараони постоянно водят война срещу тези области на Предна Азия, като усмиряват въстаналите и възстановяват господството на Египет.

Същевременно фараоните от XVIII династия предприемат много военни походи в Нубия, като я завоюват до четвъртия праг на Нил. Най-големи завоевания на юг отбелязва Тутмос III (запазени са списъци на покорените от него нубийски области). Завоюването на Нубия дава възможност на египтяните да експлоатират нейните богатства, на първо място златоносните ѝ области. Навлизайки все по-навътре на юг, египтяните постепенно колонизират Нубия, като строят тук свои търговски фактории, основават нови градове, издигат храмове и крепости. Те се стремят да се укрепят по най-важните търговски пътища (за тази цел отново се прочиства каналът край първия праг на Нил) и напълно да подчинят на своето военно, икономическо и културно влияние тези богати южни области.

ВЪНШНА ПОЛИТИКА И ДИПЛОМАЦИЯ

Войните в Сирия и Нубия отслабват живите сили на египетския народ. По време на царуването на Аменхотеп III Египет води мирна външна политика. Аменхотеп III започва изграждането на грандиозни архитектурни съоръжения, като например храмове, украсени с гигантски колони. Сред тези величествени постройки изпъква добре запазеният храм в Тива (съвременният Луксор), включен в обширен архитектурен комплекс. Аменхотеп III и неговите приемници поддържат политическия авторитет на Египет в Азия вече не с военна сила, а с помощта на дипломацията и златото.

Международните отношения на Египет от това време са доста добре известни благодарение на това, че в Ел-Амарна е намерен голям държавен архив на фараоните от края на XVIII династия. В архива са запазени дипломатически послания на царе на Вавилон, Асирия, Митани, хетската държава и Кипър, а също и на сирийско-палестински князе и управници до египетските фараони. Ако се съди по тези послания, Египет поддържа търговски и дипломатически отношения с различни държави от Предна Азия, специални посланици водят преговори, които често завършват със сключване на военно-политически съюзи и споразумения. Политическите съюзи, например съюзът между Египет и Митани, понякога се осигуряват с династични бракове. Дипломатическите преговори, водени писмено или устно чрез пратеници, имат за цел да уредят различни конфликти. В едно писмо вавилонският цар моли да бъдат наказани виновните за ограбване на вавилонски керван, в друго писмо Бурнабуриаш, цар на Вавилон, протестира против непосредствените дипломатически отношения на Египет с Асирия, която вавилонският цар счита за подвластна на Вавилон. Митанийският цар предлага в свое послание на египетския фараон да се извърши размяна на гранични градове. Всички тези писма в повечето случаи са написани с клинопис на вавилоно-акадски език, който по онова време има международно значение.

Дипломатическите документи позволяват да се установи постепенното отслабване на политическото влияние на Египет в Азия. Наистина някои от управниците на сирийските и финикийските градове все още остават верни на Египет и в писма изразяват предаността си към фараона. Така например управникът на град Катна пише до фараона: „О, владетелю, на това място аз съм твой слуга. Аз търся пътя към моя владетел и не изоставям моя владетел. Откак моите баща станаха твои слуги, тази страна стана твоя страна. Катна стана твой град и аз принадлежа на моя владетел.О, господарю мой! Когато идваха воини и колесници на моя господар, храна, напитки, добитък. . .,

мед и масло се изнасяха за воините и колесниците на моя господар."

Но ако отделни градове на Палестина, Сирия и Финикия, като например Бибъл, все още признават върховния авторитет на фараона, по-големите държави на Предна Азия постепенно излизат от сферата на египетското влияние. Затова се налага фараонът да купува дружбата на азиатските царе. Аменхотеп III например праща на асирийския цар 20 таланта злато, като очевидно си осигурява за тази цена подкрепата му. Вавилонският цар Кадашман-Бел моли в писмата си Аменхотеп III да му прати злато. Същата настойчива молба ла се прати злато звучи и в писмата на други азиатски царе. Особено характерни в това отношение са писмата на митанийския цар.

По това време в източната част на Мала Азия се образува голямото и силно хетско царство. Хетските царе се стремят да разширят границите на своята държава за сметка на съседните митанийски области и градовете на Северна Сирия, които са били преди това под властта на Египет. Засилването на хетското царство застрашава държавата Митани и египетските владения в Сирия. Затова египетският фараон и митанийският цар се обединяват, за да дадат съвместен отпор на настъпващите хети. Назрява възможността да се сключи египетско-митанийски съюз, който се осигурява чрез династични бракове. Египет, който няма достатъчно военни сили, за да защищава своите отдалечени сирийски владения, е принуден да се опира на подкрепата на Митани. Но за своето приятелство и помощ митанийският цар иска злато: „Нека моят брат ми даде и ми прати повече, отколкото на моя баща." В писмата си до египетския фараон той непрекъснато иска злато, тъй като по думите му „в страната на моя брат златото е като прах на пътя".

Използувайки отслабването на Египет, хетите се придвижват на юг и завземат области и градове в Сирия, завоювани някога от Египет. Те нападат Катна и подлагат този град на плячкосване. Акизи, управникът на Катна, напразно моли египетския фараон за помощ. Той му пише: „О, мой господарю, както Дамаск в страната Убе протяга ръце към нозете ти, така и Катна протяга ръце към нозете ти." Но Египет вече не може да окаже достатъчна помощ на азиатските си владения, не е в състояние да спре придвижването на хетите и да възстанови влиянието си в Сирия.

В Южна Сирия и в Палестина навлизат и номадските племена хабири, те завземат областите от Палестина, които по-рано са принадлежали на Египет. Управникът на Бибъл Риб-Ади пише на египетския фараон: „Откакто твоят баща се върна от Сидон, страните се намериха под властта на хабири".

Упадъкът на египетското военно могъщество, проявил се при Аменхотеп III, става още по-забележим при неговия син и наследник Аменхотеп IV. През това време Египет вече не разполага с достатъчно военни сили, за да защищава владенията си в Сирия. Във връзка с това в Сирия се образува съюз на сирийските князе, частично подкрепян от хетите. Азиру, цар на страната Амуру, който стои начело на този съюз, води упорита борба против Египет. Градовете на Сирия и Финикия, останали верни на Египет, пишат до фараона

отчаяни писма и го молят за помощ. Старейшините на Тунип се обръщат към фараона и красноречиво го молят да им помогне да отстоят града си пред Азиру. Те напомнят на египетския цар, че при Тутмос III никой не е могъл да нападне Тунип, тъй като всички са се страхували от египетските войски. А сега Тунип не принадлежи вече на Египет. Ако воините и колесниците на фараона пристигнат твърде късно, Азиру ще завземе града. „И тогава — заплашват старейшините на Тунип — фараонът ще трябва да тъжи." Двадесет години пишат писма на фараона старейшините на Тунип, но не получават дори отговор от него, макар че в писмото звучи страшно предупреждение за Египет, тъй като в крайна сметка опасност заплашва не само сирийските градове, но и самия Египет.

Със също такива молби за помощ се обръщат към Египет и управниците на други градове, например Тир и Бибъл. Всички те молят да им се пратят допълнителни египетски войски — „воини и колесници", а също припаси, жизнено важни за тях и за населението на обсадените градове. Положението се усложнява от изостряне на социалната борба в градовете. Така например Риб-Ади, княз на Бибъл, моли египетския наместник в Сирия по-скоро да прати в Бибъл войски, тъй като той, князът, се страхува от „селяните" и явно се опасява да не го убият. Но египетските фараони, принудени да се откажат от продължаване на военната политика на своите предшественици поради разоряването преди всичко на трудовите маси селско население, не могат да се вслушат в тези молби.

РЕЛИГИОЗНАТА РЕФОРМА НА ЕХНАТОН

Важен факт в египетската история от това време е проведената от Аменхотеп IV (по-късно приел името Ехнатон) голяма религиозна реформа, която има за цел да замени древното традиционно многобожие с нов култ към единния слънчев бог. В основата на тази реформа се крият определени социално-икономически причини. Завоевателните войни от времето на XVIII династия, които водят до забогатяване само на малка група придворна аристокрация и висшето жречество, се отразяват тежко върху положението на трудовите маси. Най-големи богатства се натрупват в храмовете, главно в ръцете на тиванските жреци на Амон. Религиозната реформа, насочена против господството на забогатялото висше жречество на Тива, се провежда последователно и системно.

Когато заема престола, Аменхотеп IV започва борба против върхушката на тиванското жречество, което благодарение на своето богатство по време на предшествуващите владетели оказва силно влияние върху политиката на египетското правителство. В тази борба Аменхотеп IV се опира на подкрепата на провинциалното жречество, по-точно на жреците от Хелиопол и Мемфис, където култът към единното и върховно слънчево божество процъфтява отдавна. Аменхотеп IV започва да противопоставя култа на хелиополския бог Ра — Хорахте на култа на тиванския бог Амон. Фараонът се обявява за

първожрец на този бог и почва да строи в Тива храм на древното слънчево божество на Египет, като го обявява за бог, „който ликува на хоризонта в своето име — блясъка на светлината в диска на слънцето". В тези епитети на слънчевото божество ясно личат контурите на новата религия на слънчево единобожие. Но Аменхотеп IV все още не намира за възможно да нанесе решителен удар на тиванските жреци и на традиционното многобожие. От това време са изображенията на слънчевото божество във вид на бог Хорахте с глава на сокол, украсена с диска на слънцето. За да подчертае значението на религиозната реформа, Аменхотеп IV осъществява своите строителни мероприятия с голяма пищност. В един надпис се съобщава, че за изработването на един голям обелиск царят е свикал всички каменари от Елефантина до делтата.

Реформаторската дейност на Аменхотеп IV предизвиква недоволството на тиванското жречество, а това от своя страна кара владетеля да скъса окончателно с жреците на Амон. Култът към предишния държавен бог Амон и цялото древно традиционно многобожие се подлагат на гонение. Имената на бог Амон и на другите богове на Египет, дори думата „богове" се унищожават върху всички паметници, при което фараонът не щади дори името на баща си, тъй като в него влиза името на бог Амон. След това предизвикателство към могъщото тиванско жречество Аменхотеп IV издига култа към единния и върховен слънчев бог Атон, което външно се проявява в промяна на царското име. Фараонът получава ново име „Ехнатон", което значи „блясъка на Атон". Фараонът напълно скъсва с тиванското жречество и напуска Тива. Той си построява нова разкошна столица (край съвременната Ел-Амарна) в просторна котловина, защитена от скалисти планини. В тази нова столица, украсена с дворци и храмове, фараонът се преселва с целия си царски двор, с чиновниците и жреците на новия слънчев бог. На новата столица той дава името „Ахетатон", което значи „хоризонта на Атон". Красотата и богатството на новата египетска столица се описват в тържествен химн.

Разкопките, правени на територията на Ахетатон, дават богат материал за проучване живота на египетския град. Освен големия царски дворец са открити останки от здания на държавни учреждения, например архив и „школа за писари" („дом на живота"), богати имения, принадлежащи на аристократи и чиновници, домове, в които са живели представители на средните слоеве от населението, дребни търговци и занаятчии, и цял квартал, населен с бедняци, които очевидно работят в некропола. Открити са и търговски складове и зърнохранилища. Недалеч от града, високо в скалите, са открити гробници на велможи. Стените на погребалните помещения пазят най-подробни изображения и интересни надписи, например текста на високо художественния химн на Атон, които дават възможност да се проучат подробно цялата епоха и религиозната реформа, проведена от Ехнатон.

Религията в древния Египет е главна форма на идеологията, а храмовете са най-важни центрове за културно влияние. Затова религиозната пропаганда може да бъде използувана за укрепване на политическото и културното влияние на Египет в съседни страни. Очевидно новите форми на култа на единния бог на слънцето със своята простота и ясност разбираем и достъпен за разноплеменните разнородни маси от съседните завоювани от египетските фараони на XVIII династия страни се създават отчасти и с такава цел. За това значение на религиозната реформа на Ехнатон говорят онези думи от химна на Атон, които гласят, че богът на слънцето Атон изгрява над всяка страна, че той е създал всички страни на света — Египет, Сирия, Нубия, и праща живот за всяка страна. Докато предишните богове се изобразяват като покровители само на Египет и на неговия нар. комуто те дарят победа над враговете, сега новият бог Атон е обявен за бог не само на Египет, а и на съседни страни.

Провеждайки религиозната реформа, Ехнатон се опира на средните слоеве от населението, чиито представители образуват около него нова група придворно чиновничество. Тези нови велможи в надписите си се гордеят не с потекло, а с благосклонността на фараона, комуто са задължени за своето издигане; те подчертават предаността си към фарзона и верността си на новото религиозно учение, на което фанатичен проповедник е самият Ехнатон. Началникът на воините Маи например пише в своя надпис: „Той (т. е. фараонът — В. А.) умножи като пясък благодеянията си към мене. Аз съм глава на чиновниците, които управляват целия народ. Моят владетел ме възвиси, тъй като аз следвах неговите поучения и аз постоянно се вслушвам в думите му. Моите очи съзерцават всеки ден красотата ти, о, мой владетелю, мъдър като Атон, удовлетворен от истината. Колко благоденствува оня, който се вслушва в твоето учение за живота." Новите велможи са в пълна икономическа зависимост от фараона. Върху стените на своите гробници те изобразяват как царят ги награждава щедро със злато за тяхната вярна служба, за това, че са следвали новото религиозно учение и са подкрепяли религиозната реформа. По стените на гробницата на върховния жрец Мерира например е показано как царят го награждава със злато. Надписът съдържа думите на царя към велможата: „Окачете му злато на врата, на ръката, сложете злато в нозете му за това, че се е вслушвал в учението на фараона и е правил всичко, което е било казано в тези великолепни чертози, издигнати от фараона в светилищата на дома на Атон за Атон в Ахетатон".

Ехнатон се опира на създаденото от него и предано му чиновничество и упорито и последователно осъществява широко замислената от него религиозна реформа. В най-големите градове на Египет, където са особено силни древните култове — в Тива, Мемфис, Хелиопол и Хермонтис, Ехнатон съгражда храмове на новия държавен бог на Египет, бога на слънцето Атон. Нещо повече, започва насаждане на култа към Атон дори в Нубия, където още по времето на Аменхотеп III по-долу от третия праг е основан нов град, наречен Хем-Атон. Ехнатон разрушава храма, построен тук в чест на Амон, и издига нов храм, посветен на новия слънчев бог — Атон.

Борбата на Ехнатон против висшето тиванско жречество предиз-

виква глуха, а понякога и активна съпротива от страна на онази част от населението, която подкрепя тиванските жреци и управителите на номи и се придържа към старото многобожие. Робовладелската аристокрация, недоволна от новия курс на правителствената политика, прави заговори и дори замисля покушения срещу смелия фараон-реформатор. Върху стената на гробницата на началника на столичната полиция Маху е изобразено как Маху докарва пред велможа и висши чиновници важни държавни престъпници — един египтянин и двама чужденци. Зарадван от разкриването на заговора и арестуването на главните инициатори, велможата благославя бог Атон и царя.

ЛИКВИДИРАНЕ НА АМАРНСКАТА РЕФОРМА

Религиозната реформа на Ехнатон не води до желания резултат. Ехнатон успява само временно да сломи мощта на тиванското жречество и робовладелската аристокрация от номите. Наследниците на Ехнатон не могат да удържат знамето на реформата. Един от тях, Тутанхатон, е принуден да отстъпи пред претенциите на тиванските жреци, да възстанови религията на Амон и дори съобразно с това да промени името си на „Тутанкамон". В гробницата на Тутанкамон, открита в Долината на царските гробници край Тива в 1922 г., са намерени голямо количество ценни и художествени предмети и изображения. Някои от тях ярко обрисуват двойствената и компромисна политика на този млад цар, попаднал под влиянието на тиванските жреци. На облегалката на своя трон царят заповядва да го изобразят под лъчите на слънчевия диск, бог Атон, и се представя ясно като поборник за новата религия. Но в голям надпис в тиванския храм на Амон той се проявява като ревностен привърженик на тиванското жречество и ликвидатор на култа на Атон. Той описва с ярки краски бедствията, които търпи Египет при царя еретик, „когато храмовете бяха изоставени". Тутанкамон с гордост съобщава как е възстановил изображенията на боговете Амон и Ита и отново е съградил техните храмове, като ги е надарил щедро с богатства: „Както увеличи всички владения на храмовете двойно, тройно и четворно, като ги надари със сребро, злато, лазурит, тюркоаз, редки скъпоценни камъни, царско платно, бели одеяния, тънки тъкани, маслиново масло, благовония."

Така епохата на религиозните реформи завършва с победа на тиванското жречество. Очевидно при провеждане на реформата си Ехнатон не е имал достатъчно социална опора, за да нанесе решителен удар по жреческата аристокрация. Средните слоеве от населението, на които се опира Ехнатон, са още твърде слаби, немногобройни и неорганизирани. Широките народни маси не могат да се откажат от древната религия на своите прадеди. Затова Ехнатон е принуден да запази древните форми на заупокойния култ и представите за задгробния свят. От друга страна, жреческата аристокрация е силна с богатството и сплотеността си. С това се обяснява несполуката на религиозната реформа на Ехнатон.

РЕАКЦИЯТА ПРИ ХОРЕМХЕБ

Окончателен ликвидатор на религиозната реформа е Хоремхеб, основателят на XIX династия на фараоните. Хоремхеб произхожда от аристократическия род на управниците на Алебастронпол и следователно е представител на номовата аристокрация, тясно свързана с висшето жречество. По времето на Ехнатон Хоремхеб заема различни административни и военни длъжности, след това, издигайки се при слабите наследници на Ехнатон, той през царуването на Тутанкамон вече командува войските по време на азиатския поход. Възможно е цялата реална власт да е съсредоточена в ръцете на Хоремхеб. Той нарича себе си „най-велик между великите, най-могъщ между могъщите, велик владетел на народа". Съсредоточаването на високите длъжности в ръцете на Хоремхеб му позволява да направи преврат, опирайки се на тиванското жречество. След като завзема царската власт, Хоремхеб представя тази узурпация като изпълняване на волята на боговете. В свой надпис той казва, че „сърцето... на бога... пожела да въздигне своя син на своя вечен престол и затова бог пристигна с ликуване в Тива... със своя син в обятията си..., за да го доведе при Амон, за да го въздигне в сан цар". Но Хоремхеб трябва да узакони своето наследствено завземане на върховната държавна власт. С тази цел той встъпва в брак с принцеса Мутноджмет, сестра на жената на Ехнатон. През време на своето царуване Хоремхеб постоянно подчертава законния характер на своята власт. В един надпис той нарича Тутмос III „баща на своите бащи", а през осмата година от своето царуване като верен потомък на своите велики предшественици възстановява гробницата на Тутмос IV. С това той се стреми един вид специално да подчертае непосредствената си връзка с фараоните от XVIII династия.

След като се утвърждава на трона Хоремхеб, изпълнявайки изискванията на тиванските жреци, ликвидира религиозната реформа на Ехнатон и окончателно възстановява култа към бога Амон. Унищожавайки култа към Атон и преследвайки привържениците му, той проклина паметта на фараона реформатор. В един надпис от това време се казва: „Горко на оня, който те нападне (Амон)! Твоят град съществува, а оня, който те напада, е сринат. Проклятие за оня, който греши против тебе, където и да е... Слънцето на оня, който не те познаваше, залезе, а на оня, който те познава, сияе. Светилището на оня, който те нападаше, лежи разрушено в мрака, а цялата земя е озарена от светлина."

Жителите напускат столицата на Ехнатон, а името на реформатора се унищожава по паметниците и бива прокълнато. Започват да наричат Ехнатон „престъпника от Ахетатон". Годините на неговото царуване се разпределят към годините на царуване на другите фараони.

ЗАВОЕВАТЕЛНАТА ПОЛИТИКА НА XIX ДИНАСТИЯ

Възвръщането към старата религия е свързано с възобновяване на военната политика, провеждана от предшествениците на Ехнатон. Хоремхеб провежда редица административни реформи, реорганизира данъчната система и взема мерки срещу мародерството и подкупничеството на чиновниците. Армията се реорганизира и се разделя на две големи части съобразно с двете основни посоки на военната експанзия на Египет: „Една в южната област, а друга в северната област."

Но Хоремхеб прави само първите крачки при възобновяване на завоевателната политика на Египет. Възможно е да е успял да проведе военен поход в Нубия. Военнопленните релефи, издълбани върху стените на храма в Сесеби, обрисуват триумфа по повод победата над нубийските племена.

Засилването на египетското влияние в Нубия дава възможност отново да се организират експедиции към Пунт. На стената на Карнакския храм е изобразен Хоремхеб, който приема вождовете на Пунт с техния данък — торби със злато и щраусови пера. По-нататък е изобразено как Хоремхеб принася в жертва на бог Амон дарове, получени от Пунт. В надписа до изображението се съобщава, че фараонът принася в жертва на бог Амон „данъка на Пунт", получен благодарение на неговата „победоносна мощ". „Ти хвърли вождовете им (на Пунт — В. Л.) в трепет. . . — възкликва авторът на надписа. — Велика е мощта ти във всяка страна!"

Завоевателната политика се разгръща при приемниците на Хоремхеб. Рамзес I провежда по-нататъшна реорганизация на армията с цел да я засили. Той дели армията на три корпуса, като на всеки дава и отряд колесници. Това прави войските по-маневрени и им позволява да провеждат стремителни атаки. Освен това се създава специална гвардия за постоянна охрана на царя. И още нещо — в по-големи размери, отколкото по-рано започва използуването на чужди войски, главно наемници, вербувани сред съседните племена. Отрядите от наемници се използуват например като гарнизон на крепости. За да бъде по-лесно големи военни съединения да се прехвърлят в Азия, възстановява се военният път от граничната крепост Джару през пустинята към Азия. Този път е снабден с кладенци с питейна вода и е укрепен с фортове.

Следващият фараон от XIX династия на име Сети I осъществява доста важен военен поход в Сирия. Той успява да навлезе в Палестина, в равнината Мегидо, да завземе редица градове, да подчини под властта си ливанските князе и управниците на страната Речену (Сирия), а след това да завземе голямото финикийско пристанище Тир и други градове. Резултат от този поход е осигуряването на воден път до Сирия, по който египетското правителство превозва там войски и снаряжение. Същевременно египтяните успяват да се задържат на сирийското крайбрежие, което засилва египетското влияние в Сирия.

Разконките в Палестина разкриват остатъци от египетски храм и надписи от времето на Сети I, които дават възможност да се проучи неговият военен поход в Сирия. Особено успешна е операцията му против обединените войски на въстаналите палестински князе. Египтяните със стремителен удар разбиват въстаниците и завземат три важни града: Пеноам, Хамат и Бет-Шан. Египетските войски заемат редица крепости в страната Канаан (Ханаан), влизат в досег с хетски авангардни части и ги изтласкват на север. Ако се съди по някои изображения, египтяните отново получават възможност да експлоатират естествените богатства на Сирия. На един релеф е изобразен Сети I, който наблюдава изсичане на дървета в ливанските планини край град Гадер.

Започналият при цар Сети I нов разцвет на Египет намира израз в повсеместния строеж на храмове — от Бубастис в делтата до Амада в Нубия. Величествени паметници от това време са развалините на великолепните здания в Тива: огромната колонна зала в Карнак, стената, покрита с релефни изображения на царски победи — своеобразен каменен летопис, и освен това заупокойният храм. Прекрасни паметници на строителната дейност на Сети I са абидоското светилище, построено в чест на Озирис, грандиозната царска гробница, издълбана в скалите в Долината на царските гробници и съставена от голям брой подземни галерии и зали, чиито стени са изцяло покрити с изображения и надписи с религиозно-магичен характер.

ВОЙНИТЕ НА РАМЗЕС II

Приемникът на Сети I — Рамзес II, чието име по-късно става широко известно, провежда завоевателната си политика в по-широк мащаб. Той се стреми да възвърне на Египет предишните владения в Сирия и да възстанови египетското влияние в Предна Азия. Но за да върне на Египет предишното господствуващо положение в Палестина, Финикия и Сирия, той трябва да разбие тук главните сили на хетите, трябва също да нанесе решителен удар на местните князе, които се обединяват с хетите — главните врагове на египтяните в Предна Азия.

Най-напред Рамзес II прави опит да се закрепи на сирийското крайбрежие, където през четвъртата година от царуването си той заповядва да се издълбае надпис (край съвременния Бейрут). Както става ясно от надписите, при започване на похода срещу хетите Рамзес II събира големи за онова време военни сили, почти 30 000 воини. Освен четирите корпуса на египетската армия в състава на войските му влизат отряди от чужди наемници (нубийци, шардана и др.). От север срещу египетските войски настъпва голяма хетска армия, събрана от хетския цар Муватал. Заедно с хетите вървят отряди на техните съюзници — сирийските князе, и отряди наемници измежду различните малоазийски племена.

Първият поход на Рамзес II в Сирия е описан в летописни и поетични надписи, запазени главно по стените на храмовете. Ако се съди по тези надписи, Рамзес II тръгва с бърз ход през Палестина

по посока на Кадеш — крепост, разположена на река Оронт. На финикийския бряг като прикритие е оставен отряд от млади новобранци. По пътя Рамзес II узнава от изменници, че хетският цар, изплашен от приближаването на египетската войска, уж не се решава да излезе от района на Алепо и че край Кадеш няма големи хетски сили, и дори нещо повече, че сирийските войски искат да минат на страната на египтяните. Затова Рамзес II начело на авангарда тръгва в усилен марш към Кадеш и се откъсва от главната част на своята армия. Когато приближава Кадеш, Рамзес разполага своя лагер на северозапад от града. Но тук фараонът попада в клопка, която врагът му е приготвил предварително: той внезапно се натъква на големи хетски сили, които са в пълна бойна готовност. Хетските колесници нахлуват в египетския лагер. Египетските войски и самият фараон са обградени от превъзхождащите сили на неприятеля. В поетичното описание на битката край Кадеш се разказва как в тази тежка за него минута Рамзес се обръща с молитва към бог Амон и как Амон, като чува молитвата му, му праща вълшебно избавление, като му дава възможност да си пробие път през железния пръстен на враговете. Така придворният поет-ласкател се опитва донякъде да отслаби впечатлението от позорното за египтяните поражение край стените на Кадеш, като представя „вълшебното спасение" на фараона във вид на резултат от неговото мъжество и благочестие, а по този начин прокарва мисълта, че фараонът като син на бога долу, на земята, е винаги под закрилата на боговете.

Фактически само благодарение на навременната помощ на други египетски отряди Рамзес II успява да избегне пълното поражение. Но все пак ударът, който хетите нанасят на египетските войски, е твърде осезателен. След Кадешката битка Рамзес II е принуден да се върне в Египет. Едва ли може да се счита, че в битката край Кадеш египтяните са удържали победа над хетите, както е казано в египетския надпис. Напротив, те са принудени да отстъпят, което очевидно е предизвикано от понесените от тях големи загуби. За това говори и фактът, че в резултат на тази първа кампания Рамзес II не успява да се задържи нито в Сирия, нито в Палестина.

Вторият поход към Сирия Рамзес II провежда значително по-предпазливо. Три години той бавно и упорито се бори за завладяване на Палестина. След като превзема Аскалон и Дапур, заема Галилея, грижливо осигурява и запазва завзетите области и градове, фараонът стига до река Оронт. Египетските войски успяват да навлязат в Северна Сирия и да завземат няколко града в долината на Оронт. Успехите на египтяните се обясняват донякъде с големите вълнения, които стават в хетската страна. Освен това силата на хетската държава е прекършена от нашествието на северното племе гаска, а също от междуособната борба, пламнала между двамата претенденти за хетския престол: Урхи-Тешуб и Хатушил.

В 1296 г. пр. н. е. хетският цар Хатушил III сключва мир с Рамзес II. Според мирния договор, чийто текст е запазен, двете страни за в бъдеще се отказват от всякакви завоевания за сметка на другата страна и дори сключват помежду си военен отбранителен съюз

против всякакъв възможен враг, който би нападнал едната от договарящите се страни. Освен това двете страни се задължават да си помагат една на друга при наказване на престъпници и да гонят извън пределите на страната си чуждестранните бегълци. Текстовете на този договор, запазени върху стените на египетските храмове и в архива на хетските царе, не дават възможност да си представим границата, установена след приключването на войната между тези държави. Ако се съди по хетски документи, северната част на Сирия остава под влияние на хетите. Египетските надписи позволяват да се предполага, че в резултат на войната Палестина, Финикия и Южна Сирия отново се оказват под властта на Египет. Мирният договор е затвърден с династичен брак на Рамзес II с хетска принцеса. Възстановяват се и мирните връзки на Египет с азиатските страни.

МИРНАТА ДЕЙНОСТ НА РАМЗЕС II

Дългогодишното царуване на Рамзес II се ознаменува не само с успешни войни, но и с голяма строителна дейност. Значителна работа се извършва в източната част на делтата, в резултат на което тук се подобрява напояването и доста голяма територия се оказва култивирана в стопанско отношение. В тази именно част на страната се строят нови градове и между тях — новата столица, наречена Пер-Рамзес (Домът на Рамзес). Този разкошен нов град се описва в един папирус така: „Царят си построи град, който се нарича „Победоносен". Той се намира между Палестина и Египет и е пълен с всякаква храна... Всички хора напускат градовете си и се заселват в неговия окръг. В западната част на този град се намира храмът на Амон, а в южната — храмът на Сет. Астарта е на южната страна, а Буто — на северната. Крепостта, разположена вътре в града, прилича на хоризонта на небето. Рамзес, обичаният от Амон, живее в този град като бог."

В новата столица се съсредоточава значително количество население. Тук са построени храмове не само на египетски, а и на азиатски богове. Очевидно в делтата започват да проникват азиатски търговци и колонисти. Основаването на новата столица в източната част на делтата говори за това, какво голямо значение имат за Египет неговите сирийски владения и търговията му с азиатските страни.

Продължителните войни в Сирия изискват съсредоточаване в източната делта на големи военни сили с цел те бързо да бъдат прехвърляни на мястото на военните действия, а укрепването на търговските връзки с Азия налага необходимостта от основаване на нови търговски центрове. И такива центрове скоро се появяват. Това е значително разрасналият се град Таніс, украсен с великолепен храм и колосална статуя на Рамзес II, град Питом, един от големите търговски складови центрове. Цялата източна част на делтата получава названието „страната на Рамзес". Край Хорбет археолозите откриват много паметници с изображения на обожествения фараон. Очевидно се вземат специални мерки за укрепване по тези места на държавната власт с помощта на религията.

Военните походи на Рамзес II и развитието на търговията на Египет с Азия водят до заздравяване на културните връзки между тези страни. В Египет навлизат голям брой преселници от Азия, например финикийски търговци, сред придворните на фараона се появяват знатни сирийци; в Мемфис израства чуждестранен квартал с храмове на азиатските богове Бел и Астарта. В египетския език преминават някои думи, заимствувани от семитските езици на Азия. Египетската религия е подложена на азиатски влияния: върху много паметници от това време наред с египетските богове се изобразяват азиатските богове Бел и Решеф и богините Астарта, Анат и Кадеш. Същевременно и египетското влияние прониква в Сирия и Палестина. В развалините на Бет-Шан и Библ са намерени останки от египетски храмове — центрове и проводници на египетското културно влияние.

Особено интересни са развалините на египетски храмове в Бет-Шан, храмове, строени по времето на Рамзес II и посветени на сирийските божества Дагон, Решеф и Антарет. Тук са намерени и останки от египетска крепост. Сред намерените на тая място египетски паметници е запазен надпис, който слави военните подвизи на Рамзес II.

В едно литературно произведение, описание на пътешествието на египтянина Уну-Амон в Сирия, намираме думи, които показват, че сирийците ясно съзнават колко голямо е културното влияние на Египет. Сирийският княз казва на египетския пратеник: „Ти си прав: Амон е създал всички страни и ги е снабдил. Най-напред той е дарил Египет, откъдето ти си пристигнал. Съвършенството е излязло от него, за да се приближи до това място, където се намирам аз, и знанието е излязло от него, за да стигне до тази страна, където аз живея."

Още по-силно се оказва египетското влияние в Нубия. За да затвърди напълно властта на Египет над Нубия, Рамзес II предприема няколко похода на юг, потушава въстанието сред местните племена, разгромява непокорните племена на Нубия и съседните области. Цяла Нубия се подчинява на специален наместник, който управлява от името на фараона и носи тържествената титла „царски син на Куш (Нубия — В. А.)". В Нубия са построени няколко храма, които стават центрове на икономическото, военнополитическото и културното влияние на Египет. Върху стените на храма в Бет-ел-Вали (на 50 км южно от първия праг) и в Абу-Симбел (на 280 км южно от първия праг) са запазени надписи и изображения, които е трябвало да увековечат пълното покоряване на Нубия. Сцените на триумф и на донасяне данък от нубийците във вид на златни халки, слонова кост, черно дърво, лъкове, щитове и различни животни символизират господството на Рамзес II в покорената страна. Надписите, оформени в тържествения стил на онова време, провъзгласяват могъществото на фараона „благия бог, който потисна юга и покори севера, сражавайки се със своя меч. . ., който принуди нубийците да възкликнат „да бягаме!". Настъпвайки, той прилича на огън — и няма вода, която да го угаси. Той заставя метежниците да глътнат виковете на възмущение, които се изтръгват от устата им, когато той ги пленява." „Черната земя (Египет — В. А.) и Червената страна (пустинята — В. А.) са под истинските сандали; Палестина и Куш (Нубия — В. А.) са стиснати от него в юмрук. Египет възклицава: „О, благи владетелю!", тъй като ти разшири навеки границите му."

През периода на XVIII—XIX династия в Нубия са построени няколко града, в които се издигат храмове и се настаняват гарнизони египетски войски. Между първия и втория праг на Нил край Ел-Амар са разкопани развалините на египетски град с храм, складове и жилищни сгради. Обграден с кирпична стена, този малък град играе ролята на египетски военноадминистративен център. Върху стените на храма са запазени надписи и изображения, които е трябвало да вдъхват на местното население страх пред египетската военна сила. Тук виждаме надпис за бракосъчетанието на Рамзес II с хетеката принцеса, списък от 200 названия на племена от Сирия и Нубия, завладени и покорени от фараона, сцени от битки и обсада на крепости, изображения на царя, който сразява заловените пленници.

В Нубия египтяните се стремят да завладеят роби и нубийските богатства. За да се улесни експлоатирането на тези богатства, особено на златните рудници, се прокарват кервански пътища, на места с кладенци.

Рамзес II управлява Египет 66 години. Дългогодишното му царуване и образът му са запазени в паметта на много поколения и легендите за него, преразказани от гръцките историци, стигат до наши дни. Външен показател за разцвета на Египет по това време са големите постройки. По времето на Рамзес II завършва строителството на огромната колонна зала в тиванския храм, край Тива е построен и великолепен храм, наречен Рамесеум. В Абидос издигат храм на заупокойния култ, а в Нубия се изграждат редица храмове, между които привлича вниманието величественият пещерен храм в Абу-Симбел с фасада, украсена с колосалните статуи на фараона. Подбуждан от славолюбието си, Рамзес II се опитва да си припише честта на строител на здания, издигани от негови предшественици. Затова той заповядва да издълбаят върху стените им неговото име. Името на Рамзес II, така често срещано в паметниците на древния Египет, остава трайно в паметта на по-късните поколения отчасти и по тази причина.

ПРИЕМНИЦИТЕ НА РАМЗЕС II

Налага се приемниците на Рамзес II да водят упорити войни, за да запазят египетското влияние в Азия. Нещо повече, те трябва да защищават границите на Египет от нападенията на либийските племена, към които скоро се присъединяват и така наречените морски народи, очевидно племената, населяващи островите на Егейско море и нахлули на широка вълна в Предна Азия и в Египет. В своите надписи фараон Мернепта съобщава за победи над тези придвижващи се към Египет народи, а също за потушаването на големи въстания, избухнали в сирийските градове против египтяните.

В края на XIX династия се отбелязват големи вълнения в самия Египет.

Нахлуванията на чужди племена и отслабването на централната власт водят до разпадане на някога могъщата египетска държава на независими области. В един по-късен надпис се казва, че „египетската страна бе опустошена. Всеки човек бе лишен от правата си. Те нямаха владетел много години, чак до други времена. Египетската страна бе в ръцете на велможи и управници." През това размирно време властта завзема узурпатор сириец, за което съобщава Големият папирус на Харис: „Настъпиха други времена. Ирсу, един сириец, завзе властта. Той застави цялата страна да му плаща данък. Той обедини около себе си своите хора и разграби владенията на египтяните. Той превърна боговете в хора и в храмовете повече не се принасяше жертва."

Отслабването на Египет използуват либийците, които постоянно нахлуват в делтата; техните военни отреди по това време наводняват областите на Долен Египет. Вътрешните безредици спират едва тогава, когато властта завзема Сетнахт, който основава новата XX династия. Този енергичен владетел възстановява нарушения ред в страната. За да укрепи държавата, той подпомага засилването на жречеството, като му връща предишните огромни владения и имущество и чрез това — неговото влияние. В Големия папирус на Харис се съобщава, че Сетнахт „сложи в ред цялата страна, която преди беше пълна с въстания. Той срази въстаналите в египетската страна. Той очисти великия престол на Египет... Той беше владетел на двете страни на трона на Атум... Всеки човек навести своя брат, заобиколен от стени. Той предостави на храмовете да владеят божествените приношения, за да ги жертвуват за боговете според обичайните договори с тях."

РАМЗЕС III

Дейността на Сетнахт по заздравяване на египетската държава продължава неговият син и приемник Рамзес III. За да има възможност да отблъсква чуждите нахлувания, Рамзес III реорганизира военното дело. Той разпределя цялото население на страната на групи „за отбиване на военна повинност в пехотата и в отрядите от колесници". И той, както на времето царете от XIX династия, създава отряди от наемници, които вербуват главно сред либийците и егейското племе шардана. Опирайки се на тези войски, Рамзес III води войни с либийците и с „морските народи". Ето как описва той своите победи: „Аз разширих всички граници на Египет. Аз сломих онези, които нахлуха през тях от своите страни. Аз разбих данаунте (морски народ — В. А.) на техните острови, такарите и пуресатите (морски народи — В. А.) превърнах в пепел. Шарданите и уашашите от морето (морски народи — В. А.) престанаха да съществуват. Те бяха заловени в плен и пленени докарани в Египет като пясък на морския бряг. Заселих ги в крепости, свързани с моето име. Те бяха разделени на многобройни отряди по стотици хиляди." Описание на войните

и изображения на батални сцени са запазени върху стените на голям храм, чиито развалини археолозите откриват в Мединет-Абу, край Тива.

Разкопките показват, че до този храм, построен от Рамзес III, се намира дворец, два пъти престрояван. Дворецът, който плътно опира до храма, образува заедно с него един цялостен архитектурен комплекс, ограден с две високи стени. По такъв начин цялото това голямо съоръжение представлява мощна крепост. През епохата на започващ упадък на египетската държава Рамзес III, който не се чувствува съвсем сигурно дори в двореца си, превръща този комплекс в непристъпна крепост.

Времето на Рамзес III е последният период от военното могъщество на Египет.

Победите над либийците и морските народи донякъде заздравяват разклатения авторитет на Египет и за кратко време осигуряват на страната мир и спокойствие. Фараонът гордо съобщава в един надпис, че неговите воини „можаха безгрижно да се изтегнат на гърбовете си. Нямаше враг нито в Нубия, нито в Сирия. Лъкът и оръжието мирно си стояха в арсенала, воините можеха да ядат до насита и да пият колкото си искат; техните жени и деца бяха при тях."

Но победните надписи на Рамзес много преувеличават успехите на египетските войски. Очевидно придвижването на морските народи, които изтласкват египтяните от значителна част на владенията им в Сирия и Финикия, е било само до известна степен забавено. Египет успява да си запази единствено южната част на Палестина.

ЗАСИЛВАНЕ НА ЖРЕЧЕСТВОТО

Широката завоевателна политика, провеждана от фараоните от XVIII—XIX династия, и заграбването на голяма военна плячка водят до натрупване в Египет на големи богатства. Лъвският пай от тези богатства се съсредоточава в ръцете на едрите робовладелци, в категорията на които се включва и висшето жречество. Надписите съобщават, че след големи походи и търговски експедиции царете жертвуват за храмовете големи ценности. Тутмос III жертвува за храма на Амон „ниви и градини от най-добрите в Горен и Долен Египет, високо разположени имения, засадени с плодни дървета, дойни крави, бикове, злато, сребро, лазурит в голямо количество, пленени азиатци и негри, около 878 глави мъже и жени, които трябва да пълнят хамбарите на бога, да предат тъкан и да обработват почвата, три покорени града..., които трябва да плащат ежегоден данък на Амон". Големи дарове дават на храмовете и фараоните от XIX династия, които с всички средства укрепват влиянието на висшето тиванско жречество. Сети I съобщава, че е пожертвувал за Амон-Ра онова, което е взел „като плячка в жалката страна Сирия: сребро, злато, лазурит, малахит и други скъпоценни камъни", съдове от ценни метали, изработени от сирийски майстори, „велможи от покорените страни, които трябва да работят като роби в хамбарите на храма на Амон".

Също такива големи дарения жертвува за храмовете и Рамзес II, за което свидетелствуват изброените в надпис богатства, пожертвувани от него за Абидоския храм: „Той го напълни с всичко, наводни го с храна и запаси, с бикове, телета, волове, гъски, хляб, вино, плодове. Храмът бе снабден с роби... Количеството ниви бе удвоено. Стадата му бяха увеличени. Хамбарите бяха напълнени така, че прелияха. Купът зърно се издигаше до небето... Съкровищницата му бе напълнена с всякакви ценни камъни, със сребро и злато на количета. Складът бе напълнен с най-различни вещи от данъка (получен) от всички страни." Всички тези пожертвувания дават възможност на храмовете да организират едро храмово стопанство. Най-големите храмове на Египет, особено храмът на Амон в Тива, притежават огромни имения и големи занаятчийски работилници, в които работят роби-чужденци. Велможата Инени, който заема длъжността „началник на хамбара в двата дома на Амон", съобщава в своя надпис, че е правил „оглед на негрите, подарени като стадо пленници" на храма на Амон „заедно с данъка на всяка чужда страна". В надпис върху стената на тиванския храм Тутмос I казва, че е пленил чуждоземни метежници, като ги заловил „по време на победа". Тези пленници били „превърнати в роби" и предадени на храма. Нещо повече, по заповед на царя „вождовете на всички чужди страни скланят глава и донасят данъци за храма". Едрото стопанство на тиванския храм на Амон е подробно изобразено върху стената на гробницата на велможата Рехмир, сановник от времето на Тутмос III. Особен интерес представляват тук занаятчийските работилници, в които се изработват различни предмети за храма и за царския дворец, например за погребението на царя, а така също и за въоръжаването на войската — колчани, секири, щитове, копия и шлемове.

Благодарение на големите царски дарения жречеството забогатява извънредно много. Най-големи богатства се натрупват в трите най-големи храма, разположени в религиозните центрове на страната: Тива, Хелиопол и Мемфис. В Големия папирус на Харис има списък на имуществото, което принадлежи на тези три най-богати храма на Египет. Количеството хора, добитък, градини, ниви, селища, кораби и корабостроителници говори за нарастване на икономическата мощ на жречеството. Храмовете търгуват не само в Египет, но и със съседни страни. Храмовете на Амон-Ра и на Пта имат собствен флот в Средиземно и Червено море, който докарва в съкровищниците им продукти от Финикия, Сирия и Пунт. Храмовите кораби се освобождават от мита, което спомага за развитието на храмовата търговия.

Нарастването на икономическото значение на висшето жречество води до превръщането на това жречество в затворена наследствена каста. Особено забележимо става наследственото предаване на длъжности в семействата на висшите жреци — на първосвещениците. Така например в надпис на Рама-Ран, тивански първосвещеник на Амон, е казано: „Нека моят син заеме моето място. И длъжността ми ще се намира в неговите ръце. И нека тя преминава от баща на

син вечно, както това става за човек, справедлив и полезен в дома на неговия господар."

По-нататък, като се обръща към синовете си, върховният жрец казва: „Вие ще предадете вашите длъжности на вашите деца, от баща на син вечно."

Тиванските първосвещеници на Амон постепенно се освобождават от зависимостта по отношение на централната власт. В надписите си те подчертават, че са получили високото си звание не от царя, а непосредствено от бога. Първосвещеникът Рама-Ран например пише: „Аз съм първосвещеник по милостта на Амон, защото той сам ме избра (за да ме сложи) начело на своя дом, и той ми дари почетна старост, за да мога да нося статуята му."

За икономическото заякване на жречеството спомага и преминаването на златните мини в Нубия в ръцете на върховните жреци на Амон. При XIX династия целият район от златоносни мини се управлява от специален наместник, който носи титлата „управител на златоносната област на Амон". При слабите приемници на Рамзес III, така наречените Рамесиди, влиянието на жречеството още повече нараства, което в крайна сметка води до завземане на държавната власт от първосвещеника на Амон: тиванският върховен жрец Херихор отстранява от власт Рамзес XII и заема престола на египетските фараони. В надпис, запазен върху стената на тиванския храм, той съобщава за завземането на царската власт, като посочва, че боговете, по-точно Амон-Ра, са го признали за фараон.

През периода на XX династия класовите противоречия крайно се изострят. Богатите робовладелци, които заемат високи чиновнически постове и са тясно свързани с висшето жречество, съсредоточават в свои ръце големи съкровища. В едно поучение образно се описва разкошният живот на такъв богаташ: „Ти си украсен с дрехи и владееш коне. Твоят кораб стои на реката. След тебе, когато ти вървиш и правиш оглед, следват твоите слуги. На тебе принадлежи дворецът, който е построен в твоя град. Ти заемаш длъжност, която те обогатява с това, което ти дарява царят. Роби и робини има в твоя окръг. Мнозина (от тях) са по нивите и ти помагат на орните земи, които ти си създал." На богатите са противопоставени многобройни роби и робини, обеднели селяни-общинници и дребни занаятчии с мъчителното съществуване на хора, вечно застрашени от нищета и гладна смърт. Продължителните войни са допълнително тежко бреме върху гърба на трудовото население, което често изразява своя протест направо с въстание. В следствените документи за изясняване причините на въстанията са отбелязани интересни факти, които характеризират социалните движения при Рамесидите. В един документ например е записано, че през 29-а година от царуването на Рамзес III е избухнало въстание, в което участвуват каменарите — строители на гробници, и занаятчиите, които изработват предмети от заупокойния култ за тиванския некропол. Хората, доведени до крайност от мизерията, отиват при чиновниците и жреците и искат да им се даде натуралната издръжка. Те се оплакват, че вече половин година са в тежка нужда. Излизат от границите на „града на мъртвите", идват

при чиновниците и казват: „Ние гладуваме 18 дни.“ Въстаналите се настаняват край стената на храма на Тутмос III, като обсаждат скрилите се в храма чиновници и жреци. През следващите дни въстаналите проникват в храма на Рамзес II и в отговор на увещаването на чиновниците и жреците казват: „Ние дойдохме тук, подгонени от глад и жажда. Ние нямаме дрехи, нямаме масла за намазване, нямаме риба, нямаме зеленчук. Известете фараона, нашия добър владетел, и съобщете на велможата, нашия началник, да ни докарат храна.“

Понякога народните въстания имат доста застрашителен характер. Въстаналите не се съгласяват да отстъпят и казват: „Ние няма да се върнем. Кажи на началниците: „Ние наистина дойдохме при стените не само заради глада.“ „Ние трябва да кажем великата дума: наистина по тези места на фараона се върши зло.“

Въстаналите отказват да се подчинят на робовладелците и чиновниците. Използувайки държавния апарат, аристократите смазват въстанията със сила, прилагайки методите, ярко описани в биографичния надпис на един висок чиновник: „Аз вдъхвах ужас на тълпата. Аз учех чужденеца как да изпълнява задълженията си. Аз превивах затворника. Аз принуждавах метежника да признава греш-ките си.“

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ДЪРЖАВНОТО УПРАВЛЕНИЕ

През периода на Новото царство се създава апаратът на държавното управление. Все повече укрепва системата на централизираното бюрократическо управление. Предишните независими управители на области с изключение на номарсите на Ел-Каб, чийто прародител е съюзник на фараона Яхмос, са принудени напълно да се подчинят на фараона. Страната е разделена на два големи административни окръга, които обхващат Северен и Южен Египет, като начело на всеки окръг застава специален наместник на фараона, което още повече съдействува за централизиране на управлението. Цялата власт в номите се съсредоточава в ръцете на царските чиновници. Начело на областта има специален чиновник, към когото са на служба неговият писар и специална палата: градовете и крепостите се възглавяват от началници, назначени от царя.

Запазен е текст от инструкция, която царят дава на велможата, пръв и най-високопоставен сановник в държавата. Тази инструкция установява подробно задълженията на велможата и до най-малки подробности определя цялото деловодство в неговата „палата“. Ако се съди по инструкцията, този върховен чиновник съсредоточава в свои ръце всички нишки на управлението на страната: той се занимава с установяването на придворния церемониал в двореца, с всички канцеларии и управления на столицата, разпорежда се с целия поземлен фонд на страната и с цялата система на водоснабдяване. В ръцете на велможата е и висшата военна власт: той управлява всички крепости, набира войска и командува флота. Освен това в негови

ръце са съсредоточени върховният съдебен надзор и контролът върху цялото данъчно и местно управление.

В документите са запазени сведения за организацията на съдебното дело. Възможно е да са правени опити за кодифициране на правото, макар че сборник със закони не е запазен. На изображенията виждаме върховния съдия, който седи в своята съдебна палата. Пред него има кутия, а в кутията — 40 свитъка с текстове на закони. Аменхотеп III нарича себе си основател на законите. В надписите той посочва, че винаги е спазвал закона: „Законът е поставен твърдо. Аз не съм нарушавал постановленията, но пред лицето на фактите съм безмълвствувал, за да предизвикам радост и ликуване.“ В поученията се прокарва идеята за справедливост, която се внушава на съдиите. Идеалният съдия е съдията, „който разследва справедливо, не проявява пристрастие, пуска двамата (съдещи се) хора да си отидат удовлетворени, оня, който съди и слабия, и могъщия. . ., не предпочита знатния пред незнатния и награждава потиснатия, оня, който отплаща за злато на извършилия го“.

Но този морал лицемерно прикрива рязко изразения класов характер на съда. Държавният апарат се намира в ръцете на богатите и беднят, разбира се, не може да разчита, че ще намери защита в съда. Не случайно в текстовете се казва, че в съда е безнадеждно положението на оня, „който е изправен сам пред съда, ако той е бедел, а неговият противник — богат. Съдията потиска бедняка, като казва: „Сребро и злато — за писарите, дрехи — за слугите.“

Завоевателната политика на фараоните оставя особен отпечатък върху цялата система на държавно управление в Египет, като му придава военен характер. В Египет военните командири често получават функциите на граждански чиновници. Така например един „началник на воините ръководи строежа на канали“, а неговият „заместник доставя камъни за постройките и превозва статуи“.

Египетската армия, както преди, се състои от контингенти новобранци. Но все по-голямо значение придобиват отрядите от наемници, вербувани сред покорените племена от Нубия, Либия и измежду „морските народи“. Техният брой неотклонно расте и постепенно довежда до отслабване на истинската египетска армия. Тъва е една от причините за гибелта на египетското военно могъщество. Либийските наемници, които представляват значителна част от египетската войска, стават опора на либийските вождове и им дават възможност по-късно да завземат държавната власт. С цел да заздравят дисциплината в тази смесена армия фараоните са принудени да се опират на своеобразен кадрови офицерски състав — „спътници на владетеля“. На тези военни командири фараоните възлагат най-важните поръчения, като ги назначават за началници на отделните военни части. В мирно време египетската войска се дели на две главни части, разположени в делтата и в Горен Египет. По време на походи армията се дели на няколко корпуса, както знаем това по описанието на първия поход на Рамзес II в Сирия.

Запазените надписи, изображения на битки и обсади на крепости дават възможност да се запознаем с техниката и организа-

нията на военното дело през периода на последния разцвет на египетското военно могъщество.

Продължителните войни и големи въстания окончателно изтощават Египет. Особено ярко обрисува упадъка на Египет описанието на пътешествието на Уну-Амон в Сирия (папирус от Държавния музей за изобразителни изкуства в Москва). В папируса се разказва как египетският пратеник Уну-Амон е пратен да купи дървен материал в Сирия, където той е подложен на редица лишения и бедствия. Египетското влияние в Сирия е толкова отслабнало, упадъкът на военното и икономическото могъщество на Египет е станал толкова очевиден за Предна Азия, че князът на Библ се отнася към египетския пратеник с пренебрежение и дори с презрение. Това е вече времето на пълно отслабване на военнополитическото влияние на Египет, който скоро след този период става плячка на чужди завоеватели.

10 ГЛАВА

КУЛТУРАТА НА ДРЕВЕН ЕГИПЕТ

Ранното развитие на земеделието в долината на Нил спомага за ръста на материалната култура и техника. Нуждата от изкуствено напояване още в дълбока древност води до създаване на сложна система от канали, бентове, диги, долапи, а по-късно и водопренасящи колела. През архаичния период стига до голям разцвет техниката на обработка на камък и на изработването на изящни украшения от ценни метали. Появява се писменост, постепенно почват да се натрупват наченки на научни знания. Но египетската култура, скована от остатъците на родовия строй и от продължителното запазване на селската община, се развива извънредно бавно. В долината на Нил застиналите форми на архаичния бит, древната култура и абсолютно господстващата религия дълго време остават неизменни.

Паралелно с развитието на производителните сили Египет все повече излиза извън рамките на своя примитивен изолиран живот. Търговията и войните разрушават родовия строй и върху неговите развалини все по-трайно се утвърждава класовото робовладелско общество и най-древната деспотична държава. Постепенно се разширява географският кръгозор на египтяните, те все повече общуват със съседните народи, като им предават своите културни достижения и заимствуват от тях някои елементи на тяхната култура. Така например през периода на Новото царство египтяните заимствуват от азиатските народи колесницата, сърповидния меч, елементи от фортификацията и дори музикален инструмент — лирата.

ПИСМЕНОСТ

Най-древната йероглифна писменост на египтяните по типа на шумерската, древноиндийската, древнокитайската и други най-древни системи на писменост възниква самобитно от най-простите рисунки и шарки от първобитната епоха. Отначало писарят, за да напише някаква дума, изобразява тази дума с нагледна рисунка, като рисува например вода във вид на три вълнообразни линии ≈≈≈, планина във вид на два планински склона, между които минава долина ∩∩, окръг или област представя вид вид на правоъгълник обработваема земя, разделена от напоителни канали на участъци ⊞.

Върху глинените съдове от архаичната епоха тези примитивни рисунки вече се доближават до значението на картинни писмени знаци и се предават чрез опростената схематична форма на линейния орнамент. За да се изпишат цели фрази, отделните картинни знаци се съединяват в сложна смислова рисунка. Така например върху победната асирдна плоча на фараона Нармер е изобразен царят, който с боздугана си нанася удар на повален и коленопреклонен пленник. Добавеният картинен надпис пояснява това изображение. С помощта на група тясно свързани помежду си знаци е изобразен сокол, който държи с един крак връв, прекарана през ноздрите на един човек, а с другия крак тъпче шест растения, които израстват от правоъгълник, образуващ нещо като тяло на пленника. Този сложен картинен надпис би трябвало да означава, че „царят (в образа на свещен сокол — В. А.) изведе 6000 пленници от равнинната страна". На тази плоча е изписана и друга фраза, също с помощта на картинни йероглифи: „Царят (във вид на бик — В. А.) разрушава (със своите рога назъбените стени — В. А.) крепости, унищожава (затискайки с крак повалените — В. А.) врага."

Тази сложна картинна система на писменост е нагледна, но същевременно и много неудобна. Тъй като езикът се усложнява и обогатява, писарят трябва да отбелязва със специални знаци отвлечените понятия, собствените имена и граматическите форми, предаването на които чрез картинни знаци е трудно, а понякога и невъзможно. Естествено е, че колкото повече се усложнява езикът, толкова повече се опростява писмеността. Отделните картинни знаци, които са означавали цели думи, постепенно започват да придобиват значение на срички. Така например картинният знак, който изобразява напоителен канал (мер), започва да се използува за означаване на сричката „мер", картинният знак за кошничка (неб) започва да се използува за означаване на сричката „неб" и т. н. С течение на времето картинните знаци, които означават едносрични думи или корени с две букви (срички), се превръщат в знаци от азбуката. Така например картинният знак, който означава водоем (ша), започва да се използува като буква „ш", а друг знак, който означава хълм (ка), се превръща в знак „к" от азбуката. Така още в епохата на Старото царство се образува азбука, която служи за означаване на 24 главни звука. Но писарите не могат да се откажат от остатъците от картинна писменост и да преминат към система на писменост, която се състои само от азбучни знаци; те дълго още използуват едновременно и знаци, които означават срички, отделни думи и дори цели групи думи, и картинни определители (детерминативи) за дадена смислова група. Така например думата „корен" (менит) се пише с помощта на сричковия знак „мен", азбучните знаци н-и-т и съответния определител, който показва, че дадената дума влиза в групата на „растителните" думи. Египтяните пишат в хоризонтални редове, които често се четат отдясно наляво, а понякога и във вертикални колонки, които винаги се четат отгоре надолу. Като материал за писане служи камъкът, дървото, парчета от съдове, кожа, платно и папирус, който в древния Египет се използува най-често. Още през епохата на Старото царство във връзка с нуждата от писане на делови документи се появява бързопис, който ние по примера на гърците наричаме „иератика". Най-усъвършенстваният бързопис, така наречената демотика, която прилича на съвременна стенография, се появява в VIII в. пр. н. е. и се разпространява широко през късната епоха на упадък на египетската държава.

Бавното развитие и сложността на египетската йероглифна писменост се обясняват донякъде с това, че тя е привилегия на жреците, които монополизират знанията и поради това нямат интерес тези знания да се разпространяват. Напротив, писари и жреци представят писмеността в ореол на религиозна тайнственост, считайки я дар от бога на мъдростта Тот, „писмена на божествени слова".

ЛИТЕРАТУРА

Художествената литература на египтяните води началото си от устното народно творчество от дълбока древност — началото на Старото царство. Голямото количество произведения на египетската литература, запазени благодарение съществуването на писменост, говори за високо равнище на развитие на културата, за таланта на египетския народ. Литературните произведения са почти винаги анонимни. Традицията обгражда с ореол на святост имената на древните мъдреци, на които се приписва дадена повест, приказка или поучение. В някои случаи са запазени имената на писарите, които са преписали с малки изменения древния литературен или религиозен текст. Особено характерна е жизнеспособността на древните сюжети, литературни мотиви и форми, които се запазват в течение на векове по силата на господството на консервативната идеология. Религията и жречеството считат за почтено и от бога установено, едва ли не свещено всичко онова, което издържа под бремето на хилядолетията и образува „класическия" фонд от културни ценности. До най-голямо развитие египетската литература достига през периода на Средното царство, което се счита за време на „класическия" разцвет на литературата.

Елементи от народно творчество са отразени в пословиците, песните и приказките. За съжаление много малко поговорки са стигнали до наши дни. Такава е например много характерната поговорка: „Устата на човека го спасява, но думите му могат да го накарат да си закрие лицето (от срам)." Много естественост и простота има в песните, чиито текстове са запазени върху стени на гробници. Еднообразният и монотонен ритъм на тези песни съпровожда тежкия труд на земеделеца, носача и пастира. Такава е и песента на онези, които вършеят:

Вършейте за себе си, вършейте за себе си,
вършейте за себе си, бикове.
Вършейте си слама за храна,
вършейте зърно за вашите стопани.

Не си давайте почивка,
защото денят днес е прохладен.

Йероглифните текстове на кратките трудови песни се нанасят върху стените на гробницата заедно с изображения на работещи хора. Това е нещо като жив акомпанимент към онези трудови сцени, които египетският художник предава така простичко.

В дълбока древност се появяват приказките, които често запазват сюжети, взети направо от народния живот, отразяващи бита и светогледа на земеделците. Обикновено те са предадени във формата на народна реч, подложена по-късно на художествена литературна обработка. Към края на Средното царство е създаден папирусът на Весткар, който съдържа сборник приказки за чудеса, извършвани в царския дворец от знаменити вълшебници. Авторът майсторски използува характерната за народните приказки фантастика, като кара своя вълшебник да реже главата на жива гъска, след това да я връща на мястото ѝ и да възкресява убитата птица. Особено характерен е разказът за вълшебното раждане на царете от V династия — от тайнственя брак на слънчевия бог с жена на жрец. Този литературно обработен разказ отразява стремежа на жречеството да затвърди учението за божественя произход на царя и на цареката власт и чрез това да оправдае завземането на властта от фараоните от V династия. Този сборник приказки е редактиран през периода на Средното царство, за което говорят споменаването на хора от средния слой население(неджес) и характерният за това време литературен език.

В приказките от по-късно време се срещат типични за народното творчество епизоди от земеделския живот и патриархалния бит, които се преплитат с чудновата религиозна фантастика. Такива са „Приказка за двамата братя“ и „Приказка за правдата и кривдата“, създадени през епохата на Рамесидите. Мотивите за злата съпруга и невинния юноша, когото тя се старае да прелъсти, за вълшебните превръщания на главния герой и накрая за възтържествуването на незаслужено страдащия праведник минават през цялата „Приказка за двама братя“; тези мотиви се запазват не само в египетската литература, по-късно ги заимствуват и други народи. В двете споменати приказки герой е невинен и праведен мъченик. В „Приказка за двамата братя“ той носи името „Душата на хляба“, а в „Приказка за правдата и кривдата“ — „Правда“. Очевидно и в двата случая този литературен образ е свързан с религиозния образ на земеделския бог на умиращата и възкръсваща природа, когото изобразяват във вид на покарали класове и го считат благ, „прекрасен в сънищата си“ (Унефер-Онуфрий) бог на животворната влага, на жизнените сили на природата и на задгробното правосъдие. И двете приказки през периода на Новото царство биват подложени на литературна обработка. Те са написани на простия, малко лаконичен език на онова време. Основната им мисъл е окончателно възтържествуване на доброто.

МИТОВЕ

Много близки до приказките са митовете, особено мйтът за Озирис, запазен в най-пълна форма в книгата на гръцкия писател Плутарх „За Изида и Озирис“. За съжаление пълният египетски текст на този мит не е стигнал до нас. Запазени са само някои откъси, спадащи към различни периоди. В „Текстовете на пирамидите“ от Старото царство са запазени кратки заупокойни и магически формули, в които се описва как Изида и Нефтида намират тялото на Озирис, как го оплакват, как Озирис тайнствено възкръсва и се възцарява в отвъдния свят. От късно време е разказът за това, как жената на Озирис, богиня Изида, „роди... Хор, сина на Озирис, в гнездо от папирус (в гъсто обраслата делта — В. А.) и се зарадва много, защото видя... отмъстителя за неговия баща. Кри ... го, укрива... го от страх да не го познаят.“ В митичния разказ „Спорът на Хор със Сет“ се описва дългият спор пред съда на боговете и борбата за власт между сина на Озирис, бог Хор, и брата на Озирис, злия бог на смъртта и на чуждите пустинни страни Сет. По-нататък се разказва за победата, оправдаването и крайното тържество на Хор, комуто боговете „слагат бяла корона на главата и го въздигат в сана на неговия баща, Озирис“. И те му казват: „Ти си прекрасният цар на Египет и прекрасният владетел на всяка земя во веки веков.“ Този разказ потвърждава и нагледно изобразява утвърдената от боговете царска власт, за чийто покровител от древността е считан бог Хор. По всички тези откъси може да се възстанови мйтът за Озирис, в който се описва как богът на умиращата и възкръсваща природа Озирис, „благият цар“ на древността и основател на културния живот бива коварно убит от своя завистлив брат Сет. Изида и Нефтида с помощта на други богове намират и възкресяват мъртвия Озирис, който слиза в задгробния свят и става там съдия на мъртвите. Изида зачева от Озирис и ражда син Хор, който отмъщава на Сет, побеждава го, бива оправдан от боговете и наследява от баща си царската му власт и престола.

Много интересни са и други митове за космическия и слънчевия цикъл, в които се разказва за сътворението на света, за това, как боговете изтребват хората и как „великата омайница“ богиня Изида с хитрост научава от върховния бог на слънцето Ра неговото магическо име, което съдържа тайното могъщество и магическата сила на великия бог.

ОПИСАНИЯ НА ПЪТЕШЕСТВИЯ

Развитието на външната търговия и на завоевателната политика спомагат за превръщането на Египет в голяма и силна държава, която постепенно излиза на арената на международната борба. Връзките на Египет със съседните народи стават все по-тесни. Все по-често египетските търговци пътуват до Сирия и Нубия. Египетските войски пробиват път до Палестина и на юг осигуряват за Египет целия район между първия и втория нилски праг. През епохата на Сред-

ното царство се засилва интересът към богатите презморски страни. Жаждата за забогатяване, стремежът към приключения и нови впечатления разчупват тесните рамки на древния затворен живот и се отразяват в литературата. Появява се нов литературен жанр — описания на пътешествия, най-древният предшественик на по-късния приключенски роман.

В „Разказ за претърпелия корабокрушение" (папирус от ленинградския Ермитаж № 1115) все още се запазват елементи от древна фантастика. Героят на разказа, типичен представител на средния слой („неджес" — малък), разказва за своето пътешествие към „рудниците на царя". Страшна буря разбива кораба и изхвърля смелия мореплавател на тайнствен „остров на духа". Тук пътникът намира великолепна природа, чудесни плодове, изобилна риба и дивеч. Всеблагият владетел на острова в образа на огромен змей утешава своя неочакван гост, щедро го дарява с богатствата на страната Пунт, с благовония и слонски зъби и го пуска да си замине в родината, в Египет. Отделни черти на този разказ — описанието на кораба, на екипажа, бурята, на природните богатства на далечния остров — се отличават с художествен реализъм.

Още по-реалистичен е „Разказът на Синухет", знатен велможа, избягал в Сирия, за да не бъде замесен в придворна интрига. Авторът красноречиво описва мъките и несгодите, които понася Синухет по пътя. „... Обхвана (ме) жажда. Тя ме настигна, аз се задъхвах, гърлото ми пламтеше и аз казах: „това е вкусът на смъртта"." Много образно, цветисто и реалистично се описват Сирия и животът на египетския велможа в тази страна, към която така упорито се стремят египтяните, като се почне от този момент. Очевидно целият разказ е нещо като документална автобиография, подложена на литературна обработка и превърната в прекрасно произведение на художествената литература. Този разказ е много популярен, очевидно това спомага за запазването на редица копия и фрагменти на класическия му текст.

През периода на Новото царство географският кръгозор на египтяните още повече се разширява. В литературните произведения често се разказва за съседни страни, за живота на техните народи, за взаимоотношенията между египтяни и чужденци, за пътешествия и приключения извън границите на Египет. В „Приказка за обречения царски син" се разказва как младият син на царя „тръгва по желание на сърцето си на север през пустинята и живее там, като ходи на лов за диви зверове. Така пристига той при владетеля на Нахарина (Северна Сирия)." В друг разказ се говори за военните действия на египтяните в Палестина и за това, как египетският пълководец Тхутий с военна хитрост завзема град Иапа (Яфа — В. А.) на филистимския бряг. Освен това в слабо запазена фантастична повест се споменава сирийската богиня Астарта, която като богиня, „която се намира в района на морето", трябва да донесе „данък в сребро, злато, лазурит и ... дърво", своеобразен „данък на морето", т. е. продукти и стоки, докарани от далечна „презморска" страна.

Постепенно военнополитическата мощ на Египет отслабва. В

XI в. пр. н. е. Египет губи не само владенията си, но и авторитета си в Предна Азия. Този факт прекрасно е отразен в „Пътешествието на Уну-Амон", пратен в Сирия да купи дървен материал, когато в Тива властта е в ръцете на първосвещеника на Амон на име Херихор, завзел по-късно царската власт. Възможно е в основата на този разказ да се намира напълно реално пътешествие в Сирия „на старшия от палатата на управлението на Амон в Тива" Уну-Амон. Целият разказ е издържан в реалистичен дух и умело му е придадена художествена форма. Злополуките на египетския чиновник в Сирия, когото преследват, комуто се подиграват в чуждата страна, са изобразени с голямо литературно майсторство.

РЕЛИГИОЗНА ПОЕЗИЯ

Египетската литература е тясно свързана с религията. В митове и приказки се описват вълшебни събития из живота на боговете и на онези хора, животът на които по тайнствен начин се преплита с неизвестния отвъден свят. Влиянието на религиозно-магическия светоглед върху живота на народа се засилва и от това, че произведенията на религиозната литература се дават в художествена форма. Такива са магическите заклинания, химните за богове и обожествени царе, жертвените формули и различните текстове, свързани със заупокойния ритуал.

Най-ярки образци на религиозна поезия са химните и славословията, включвани от най-древни времена в различни сборници. Така например в „Текстове на пирамидите" са запазени химни в чест на слънчевия бог Ра, на бога на умиращата и възкръсваща природа Озирис и на бога на великата река Нил. Към края на Старото царство спадат „Химни за царските диадеми", които се пеят в храмовете в деня, когато увенчават главата на царя със свещената диадема. В тези химни като върховен бог се възпява богът владетел на водните дълбини Собк. Много религиозни химни, например в чест на боговете на производителните сили на природата Озирис и Мин, са запазени и от времето на Средното царство.

Сред многобройните химни на Новото царство особен интерес представляват химните на върховния държавен бог Амон и особено химните на бога на слънцето Атон, провъзгласен от фараона Ехнатон за единствен бог на целия Египет. Авторите на тези химни в проста и естествена форма изобразяват великата творческа сила на слънцето, което поражда живот на земята и пробужда за живот природата:

Сияе и блести на хоризонта сутрин,
изгряващ ти в лъчите на Атон, дневен блясък.
И нощният мрак се топи под пламтящите ръце.
Ликуват двата Египета, и горещият юг, и северът.
И стават хората от сън дълбок.
Измиват се с вода, дрехите си вземат
и те възхваляват, когато изгряваш.

По цялата твоя земя работата си вършат.
И мирно бродят стадата по своите пасища.
Зеленеят тревите, дърветата са в твоите лъчи
и птиците излитат от гнездите си гнезда.

Тази представа за благия бог, създал цялата земя, като я поддържа с животворната си сила, е запазена трайно в египетската религия и намира отражение в многобройни химни, например в един химн за Амон (папирус от Британския музей № 10 684), в който се казва, че бог е създал „небето, земята, водите и планините“ и „изпълва с радост сърцата“ на хората.

Специално място заема драматическата поезия, от която един образец е запазен в откъси до наши дни. Тази най-древна известна на нас религиозна драма или свещена мистерия изобразява страданията, смъртта и възкресението на бога на умиращата и възкръсваща природа Озирис. В някои надписи, например върху стелата на Ихернофрет от времето на Средното царство, се описва тази мистерия, която се е изпълнявала в храма на Озирис в Абидос, но води началото си от по-древен период. В „Текстове на пирамидите“ например е запазен епизод от оплакването и възкръсването на Озирис. От художествена гледна точка венец на поетично творчество е покъсният „Плач на Изида и Нефтида“ над тялото на мъртвия Озирис. В това оплакване богините сестри призовават умрелия бог на природата да възкръсне за нов живот. Това оплакване е трябвало да се изпълнява в светилището на храма от двама красиви жреци, „на раменете на които е написано името на Изида или на Нефтида“. Тази религиозна драма оказва силно влияние върху развитието на художествената трагедия и храмовата мистерия в древна Гърция.

ХИМНИ В ЧЕСТ НА ЦАРЯ

Към религиозната поезия спадат и химните, които възхваляват обожествения цар. Тези химни, датирани от различни периоди, съдържат ценни сведения за военните походи и строителната дейност на фараоните и ярко характеризират култа към царя и царската власт. Най-древните химни за царете са запазени в „Текстове на пирамидите“. От времето на Средното царство е „Химн за Сенусерт III“, в който се възхвалява царят като победител на враговете и защитник на страната, „който защищава страната и разширява границите ѝ, който покорява чужди страни“. Може би този химн се е изпълнявал при тържественото влизане на царя в „неговия град“ за коронация. Понякога такива поетични химни се вмъкват в по-големи литературни произведения, като например в „Разказ на Синухет“.

Химните като литературен жанр се разпространяват широко през периода на Новото царство, когато завоевателната политика на фараоните достига до своя разцвет. Особено показателни са химните, които описват победите на Тутмос III и Рамзес II. Някои от тези химни стават толкова популярни, че по-късно текстовете им често се преписват, като се използуват имена на по-късни фараони. Разгърнатата форма на царски химн е известната „Поема за кадешката битка“, в която придворният писар в тържествена и реторична форма описва легендарната „победа“ на Рамзес II над хетските войски край стените на сирийския град Кадеш. През тази епоха се съчиняват специални химни в чест на царската столица и дори в чест на колесницата на царя.

ПОУЧЕНИЯ

Произведенията на дидактичната (поучителната) литература, предадени в литературна форма, дават ярка представа за ранноробовладелския морал. Тези поучения, които понякога водят началото си от епохата на древната египетска държава, спадат главно към времето на разцвет на Египет през периода на Средното и Новото царство.

В „Поучението на Птахотеп“, което съдържа правила от житейската мъдрост, правила за поведение и добър тон, авторът утешава „малкия човек“ с това, че бог въздига „знатния човек“. На молителя, на обидения и пострадалия се препоръчва търпеливо смирение. Човек никога не трябва да забравя за социалното си положение, като винаги се подчинява на по-възрастните и на началниците. Затова авторът на „Поучението“ съветва хората да не се възгордяват и се стреми да заглуши дори зачатъците на недоволство от участта им у тях. „Ако седиш или стоиш в приемната, спокойно чакай реда си. Внимателно гледай слугата, който извиква. Много място има този, когото извикват. В приемната си има свои закони и всичко тук става по земемерната връвчица. Бог предоставя (на хората) предните места..., но с лакти нищо няма да постигнеш.“ Авторът убеждава оня, който ясно вижда господствуващата в живота социална несправедливост, че „макар че лошите завладяват съкровищата, онова, което остава трайно, е силата на истината“. Затова именно в този свят, изграден върху неравенство, човек трябва сляпо да се подчинява на властите: „Превивай гръб пред твоя началник, който е на служба при царя. Тогава твоят дом с цялото му имущество ще се запази непокътнат.“

Същата мисъл за необходимостта да се укрепи робовладелският строй минава като основна идея през две еднотипни поучения: на мъдреца Ипусер и на Нефърти. В тях в образна художествена форма се описва голямо народно въстание, избухнало в края на Средното царство. Малко преди това е създадено „Поучение на хераклеополския цар за неговия син Мери-ка-Ра“. В това поучение има редица съвети как да се управлява държавата в такова тежко и размирно време. Царят учи сина си как да се отнася към своите чиновници и князете, как да си подбира помощници, да набира войска, да укрепя границите в Сирия. Много интересно е и „Поучението на цар Аменемхет“, в което се описва покушение срещу царя, извършено от дръзки метежници в самия царски дворец. Като разказва за това събитие, царят съветва сина си да бъде внимателен и на никого да не се доверява. Всички тези поучения съдържат много исторически сведения и ярко характеризират египетската култура.

СВЕТСКА И РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКА ПОЕЗИЯ

Нито религиозните проповеди, оформени като художествен миг, нито свещените химни за боговете и за царя, нито мъдрите поучения са в състояние да задушат протеста, който назрява сред широките слоеве от населението и понякога намира отражение в художествената литература. В някои поетични произведения звучат нотки на неверие в задгробния живот и призив към хората да се наслаждават на всички радости на земния живот. В една пиршествена песен се казва:

Прекарвай деня радостно, о, жрец,
вдъхвай аромата на благовония и масла...
Остави всичко лошо зад себе си.
Мисли само за радостта дотогава,
докато не дойде денят, когато ще спреш на пристан
в страната, която обича мълчанието.

Ярка жизнена сила пронизва забележителните произведения на лиричната поезия, запазени до наши дни.

През епохата на Средното царство, в периода на остра социална борба, протестът против целия традиционен строй на живота намира отражение в поетичен диалог, който получава названието „Разговор на разочарования с неговата душа". В думите на автора на това високо художествено произведение звучи дълбокият песимизъм на човек, който вижда в живота само мъка и мечтае за смъртта като за избавление от страданията; смъртта се съпоставя с „оздравяване след болест". Човек призовава смъртта и възкликва:

Смъртта стои днес пред мене
като аромат на лотоси,
като (усещането на човек), седнал на брега на опиянението.
Смъртта стои днес пред мене
като небе, чисто от облаци.
Смъртта стои днес пред мене
(като усещане на човек), който иска отново да види своя дом,
след като е прекарал дълги години в плен.

Песимизмът, изразен така ярко в тези думи, надхвърля рамките на обикновени поетични емоции. Човек, разочарован от живота, отправя предизвикателство към небесата. Нотките на съмнение относно съществуването на задгробен свят и на вечен живот, които рязко контрастират с традиционния религиозен светоглед, ясно звучат в следните думи: „Ако си спомниш за погребение, това е мъка, проливане на сълзи, огорчение на човека, когото измъкват от къщи и го хвърлят на хълма. Ти никога няма да излезеш, за да видиш слънцето. Онези, които са строили от гранит и са издигали палати, видяха своите жертвеници празни. Постигна ги същата участ, както и умрелите, които умряха върху саловете, без да оставят потомство след себе си. Слънчевият зной и рибите на брега разговарят с тях."

След като изгубва вяра в задгробния живот, човекът престава

да вярва и в това, че заупокойният култ, скъп и затова достъпен само за богатите, може да осигури на човека задгробно блаженство. Поставя се под съмнение цялата система от религиозни вярвания и нравствени идеи. В думите на автора звучи увереност, че смъртта ще изравни всички — и богати, и бедни, като им предлага еднаква участ: унищожаване под лъчите на изсушаващото слънце или със силата на всепобеждаващата вода.

ЛИТЕРАТУРНИ ПОХВАТИ

Египетската литература достига високо художествено съвършенство. Не само поетичните, но дори и прозаичните произведения се дават в ритмична форма. Използува се ритмично редуване на отделните образи, представи, части от фраза и дори думи. Отделни части от фразата и думи се разполагат симетрично и паралелно. Често се използува двучленен строеж на фразата. Придава се голямо значение на музикалното благозвучие. Във връзка с това се появяват рефрените, асонансите, алитерациите и вътрешните съзвучия.

Характерни особености на поетичната реч са ярките и конкретни художествени образи и поетически сравнения. Жестокото сърце се сравнява с къс от скала. Разгневеният фараон казва за себе си, че е станал „като змия в пустинята". Придава се голямо значение на литературния стил. Възможно е стилистиката да се е преподавала в школите за писари. Запазени са образци от писма, на които е придадена литературна форма. Ако се съди по едно писмо, ученическите упражнения по епистоларни форми се подлагат на строга литературна критика. Така например в едно писмо писар прави критичен разбор на писмо, получено от него от друг писар. Той обвинява изпращача, че в неговите думи „едно се смесва с друго, всички ... думи са объркани и не са свързани в едно цяло ..., лошото е смесено с изискано ..., в думите няма нито сладост, нито горчивина". Като упрекза своя кореспондент за литературна безпомощност, писарят с гордост говори за собствените си литературни постижения и за оригиналността на своя стил: „Аз също ти отговарям с писмо, но то е ново от началото до края. То е пълно с думи, които излизат от собствените ми уста и които аз съчиних сам без чужда помощ."

Такива са постиженията на египетската литература, която ярко отразява живота и творчеството на египетския народ.

ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО

Изобразителното изкуство, както и литературата, е силно проникнато от религиозна идеология. То възниква в дълбока древност, в архаичната епоха, и се развива чак до късния упадък на египетската култура, когато Египет се намира под властта на римляните. Още в края на архаичната епоха започват да проличават главните отличителни черти на египетското изкуство: величествена монументалност на формата, строг и ясен, почти геометричен конструктивизъм и типична фронталност. Но всички тези черти често се съчетават с реалистични тенденции, особено в портретните изображения.

До високо равнище на развитие и техническо съвършенство достига архитектурата, многобройни образци от която (храмове и гробници) са добре запазени до наши дни. Още през периода на Старото царство отчетливо се изявява онази величествена монументалност, която става отличителен белег на египетската архитектура. Грандиозните здания, създадени с труда на огромно количество общинници и роби, са имали за задача да изразят идеята за несъкрушимата мощ на царската власт, пазена от религията. Такива са грамадните царски гробници — пирамидите, израснали постепенно от стъпаловидните гробници (мастаби). Най-древната форма на пирамида е стъпаловидната пирамида на Джосер в Сакара. В резултат на запълването на празните пространства между стъпалата на пирамидата и външната облицовка се получава класическият тип монументална пирамида, най-ясно изразен в гигантските пирамиди в Гизе, построени край Мемфис от фараоните от IV династия — Хуфу, Хафра и Менкаура. Недалеч от пирамидите се строят „заупокойните" храмове на царете. Храмът на Хафра, съставен от няколко помещения, двор, достъпен за миряни, и светилище, предназначено за жреците, е издържан в строги геометрични форми. Друг образец на архитектурен комплекс от това време е пирамидата на Джосер и заобикалящите я големи и малки храмове. По времето на V династия, когато централната власт започва да отслабва, пирамидите на фараоните постепенно се смаляват, но се обръща по-голямо внимание на заупокойните храмове на царете. Стените на тези храмове се украсяват с релефи, които изобразяват обожествения цар. В заупокойния храм на фараона Сахура са запазени колони, които схематично и стилизирано възпроизвеждат формите на папирус и палма.

Строителството на Средното царство е свързващо звено между архитектурата на Старото и Новото царство. Така например центъ̀р на погребалния храм на Ментухотепите (XI династия) е голяма пирамида, издигната върху две високи тераси, които са разположени една над друга. Използуването на колонади и полупещерният характер на храма свидетелствуват за нови архитектурни форми, които се развиват напълно едва през периода на Новото царство. Грандиозните развалини на храмовете от това време дават представа за разцвета на египетското строителство. Най-голям архитектурен комплекс от времето на Новото царство е огромният храм на Амон в Тива, строен много дълго. Развалините му са запазени в Карнак. Колосалната колонна зала на този храм, построен при Сети I и Рамзес II, се състои от 134 масивни колони, разположени на 16 реда. Площта на залата е равна на 5000 м². Височината на средната част на залата достига 24 м.

Характерни особености на египетската скулптура са фронталността и ясната, почти геометризирана статичност. За пръв път те се проявяват в края на архаичната епоха, например в статуята на седналия цар Хасехемуи, и намират най-пълен израз в статуите на Старото царство. Архаичната сковаността на цялото тяло постепенно отстъпва пред известна свобода, която обаче е строго подчинена на фронталността и древните традиции на тържествената монументалност. Когато изобразява божество, цар или близък до царя велможа, художникът в повечето случаи се старае да даде идеализиран образ на прекрасен и свръхмощен човек в застинала поза на тържествено величие. Това се постига чрез използуване на фронтално изобразяване на тялото, т. е. чрез разполагане на всички части на тялото в една въображаема плоскост, обърната право към зрителя. Такива са статуите на фараона Хафра и на велможата Рахотеп.

Същевременно обаче в статуите и статуетките, които изобразяват обикновени смъртни, най-често слуги и роби, вече се появяват доста определени тенденции към реализъм. Когато изваяват образ на човек от кос камък или когато дялат статуя от дърво, художниците се опитват да предадат наблюденията си над живата природа както в трактовката на тялото, така и при изобразяването понякога на идеализирано, понякога на типично, а понякога и на портретно лице. Постепенно скулпторите и живописците се освобождават от старите правила и образци на закостеняла и условна стилизация и се стремят да изобразят тялото и лицето на човека такива, каквито ги виждат в действителността. Понякога тези опити да се изобрази човекът повече или по-малко правдиво се проявяват дори тогава, когато художникът работи над портрет на чиновник, жрец или писар от средните слоеве на населението. Такива са известните статуи на Каапер (така наречения селски кмет) или знаменитият лувърски „писар". Същите характерни черти се проявяват в релефите и рисунките, които украсяват стените на гробниците. В тях се разкрива целият ежедневен живот на египтяните. Тук са изобразени биещи се лодкари, занаятчии по време на работа, земеделци, пастири и рибари, дори танцьорки и оплаквачки, които вървят подир погребална процесия. В такъв именно стил са направени забележителните релефи на гробниците в Сакара и в Гизе. При изобразяването на знатни хора се спазва принципът за фронталност и статичност. Главата и краката обикновено се изобразяват в профил, раменете и ръцете — анфас, и торсът — сякаш в три четвърти. Такъв е обикновеният канон на тези традиционни и често културни по предназначение изображения.

Стремежът към реализъм се засилва в скулптурата от времето на Средното царство, особено в скулптурния портрет — тук именно се проявява опитът на художника да предаде вътрешните преживявания на изобразяваният от него човек. Такива са статуите на цар Ментухотеп, колосалната глава на Сенусерт III и редица статуи на Аменемхет III. Релефите и рисунките от Средното царство са нещо като свързващо звено между натурализма в изкуството на Старото царство и изтънчената стилизация на по-късното време. И същевременно от релефите в Медум и от рисунките в гробниците в Бени-Хасан, където са предадени най-разнообразни сцени из живота на хора и зверове, лъха непосредствено подражание на природата и стремежтя да бъде изобразена без всякакви преувеличения.

На пищната архитектура от времето на Новото царство съответствува зряла скулптура, която в областта на кръглата пластика дава образци на високо художествен реализъм, а в областта на релефа — не по-малко високи образци на изтънчена стилизация. В дух

на реалистична портретност са издържани статуите на фараоните от XVIII династия и женските глави, които съчетават портретната изобразителност с чертите на художествена идеализация. Изкуството от времето на XVIII династия достига своя разцвет в бурната амарнска епоха, когато се прави смел опит отведнъж да се видоизмени цялата хилядолетна култура, цялата древна религия и всички вековни традиции. Тогава възниква своеобразно изкуство, което израства на почвата на свързване на древния натурализъм с нова, по-остра изразителност, като резкият портретен натурализъм, който стига понякога до шарж и гротеска, бива подложен на изтънчена линейна стилизация. Тези моменти са отразени както в чертите на лицето на луврския бюст на Ехнатон, така и в трактовката на тялото, образци на която са торсовете на Ехнатон и Нефертити. Амарнското изкуство е своеобразен епизод в историята на египетската култура, но то се корени в художественото творчество от предшествуващия период и на свой ред оставя известен отпечатък върху по-нататъшното развитие на египетското изкуство. Влиянието на амарнското изкуство, особено характерната за това време плавна лекота на линиите, се забелязва в произведения от времето на Тутанкамон, Хоремхеб и Сети I. Такива са изящните релефи от храма на Сети в Абидос и ловните сцени в храма на Рамзес III в Мединет-Абу. Такъв е изящно стилизираният релеф с изображение на оплаквачи в Държавния музей за изобразителни изкуства в Москва.

Египетското изкуство, което стига до високо съвършенство, оказва значително влияние върху развитието на финикийското и по-късно гръко-римско изкуство.

Остатъци от египетското изкуство са запазени в художественото творчество на египтяните от първите векове на християнството (коптите).

РЕЛИГИЯ

Голям брой религиозно-магически текстове и паметници на култа, запазени от всички епохи на египетската история чак до времето на разпространяване на християнството, дават възможност да се проследи развитието на египетската религия, като се почне от времето на разложение на родовия строй. Извънредно забавеното развитие на обществените форми и на цялата култура обуславя трайно запазване на остатъци от първобитна религия до късно време. Отчасти това обяснява широкото разпространение на култа към животните през всички периоди на египетската история.

ФЕТИШИЗЪМ. КУЛТ КЪМ ПРИРОДАТА

Чувствувайки безсилието си пред природата, древният египтянин приписва на явленията на природата и на отделни предмети свръхчувствена сила, като същевременно се опитва да използува тази сила в свой интерес. Култът към фетишите, т. е. към свещените предмети

на дивашкия култ, които уж притежават фантастична свръхестествена сила, води началото си от архаичната епоха. От този древен период в Египет почитат своеобразен фетиш във вид на две кръстосани стрели и лък, съединени в калъф — символ на богиня Нейт, дървен предмет с резба, който прилича на мандало — фетиш на бог Мин, „остри“ зъби — на бог Сопду, или украсен с пера и панделки напрусен жезъл — на бог Ух, и редица други магически предмети. Остатъци от този първобитен фетишизъм се запазват дълго в египетската религия.

На първобитните жители от нилската долина и от съседните плата особено страшна изглежда мъртвешката пустиня, откъдето се носи буйна пясъчна вихрушка, където скитат диви хищници и племена, които постоянно застрашават с набези мирните земеделци от Нилската долина. В Египет от дълбока древност води началото си култът към свещения камък, възникнал очевидно в пустинята. По-късно той се запазва в град Хелиопол. С култ към камъка е свързано използуването на обелиски в архитектурата. Освен това във формата на свещената гробница на царя — пирамидата, е запазено може би далечно възпоминание за култ към планини и скали.

А когато плодородната почва на долината, редовно напоявана от нилското прииждане, ускорява развитието на земеделското стопанство, в религията на египтяните започват да проникват представи за „свещената земя“, „богинята — майка на природата“, и за един от най-древните богове — бога на земята Геб. Земеделецът, който живее на земята, храни се от плодовете и погребва покойниците си в земята, вижда в нея началото на живота и смъртта. Но при условията на алувиалната долина на Нил земеделието е възможно само на базата на изкуственото напояване. Затова египтяните виждат във водата онази велика първородна стихия, която дава живот и препитание на човека. Струва им се, че водата е основа на цялата природа. Жреците казват на хората, че целият свят е възникнал от първичен воден хаос, наричан от египтяните бог Нун. А своята велика река египтяните считат за добро божество и го съпоставят с бога на животворните сили на природата Озирис, „най-голям сред боговете, Нил, който е създал всичко, който прииждa, за да даде живот на хората“. Дъждът е вода от „окото на слънчевия бог Хор“ или от тялото и очите на плачещата богиня Изида — дъжда и свещения извор край Хелиопол египтяните възприемат като изяви на добро водно божество. Цялата вода те населяват с духове, „които живеят във водата“ и сред които царува богът на водните дълбини Собк, изобразяван като крокодил или като човек с глава на крокодил. Тъй като във водата виждат началото на живота, египтяните още в най-древните заклинания, изписани по стените на погребалните помещения на пирамидите от Старото царство, призовават водата: „Ела, вода, и нека живеят онези, които се намират на небето! Ела, вода, и нека живеят онези, които се намират на земята!“ Когато изпълняват погребалния култ и се стремят да осигурят за покойника вечен живот, египтяните се обръщат към божеството с такава молитва: „Надари (умрелия), за да може той да разполага с твоята вода, за да може той да пие от

потопите на твоята вода, както си направил това за оня велик бог (Озирис — В. А.), при когото идва Нил, за когото се появява тревата (на пасящето) и расте папирусът." Култът към божествената вола намира израз в сложен ритуал от пречистване и възлияние, което са длъжни да правят всички жреци, включително и първосвещениците и самият фараон.

Египтянинът гледа с надежда и боязън страшната стихия на огъня, могъща и разрушителна сила, която същовременно е необходима и полезна за хората. Тази огнена стихия, която се изтръгва от недрата на земята или обагря от високите на небето, египтяните възприемат като тясно свързана с водата. Още в древността съществува представата за „огнен остров" и „пламтящо езеро", които се намират в задгробния свят по пътя на мъртвеца. Специални магически заклинания трябва да предпазят човека от силата на огъня и да му дадат власт над огнената стихия.

Египтянинът заселва целия растителен и животински свят с духове, богове и богини, като в отделните растения, дървета и зверове вижда обител и въплъщение на определено божество. Най-напред събирателството и ловът, а след това скотовъдството и земеделието създават оня кръг от вярвания, представи и обичаи, които съставят основата на древния култ към природата. Култът към растенията съществува още от най-древни времена. В Мемфис се намира свещена гора, чиито дървета са посветени на богиня Хатхор. В легендата за „небесното дърво на живота" образно се изразява мисълта, че дървото като символ на растителния свят е необходимо за човека. През епохата на Старото царство култовете към растенията приемат формата на религиозно-художествени образи. Възниква представата за свещения лотос, посветен на мемфиския бог „Прекрасния Тум" — Нофертум.

Култът към животните — една от формите на древния тотемизъм, е широко разпространен още от архаичната епоха. В много области на Египет — Бубастис, Мемфис и Танис, почитат свещени лъвове и лъвици. Особено разпространен е култът към богинята с лъвска глава Сохмет. В град Буто почитат отровната змия под името богиня Уаджит. Голямо значение има и обожествяването на домашни животни. В древните столици на Египет — Мемфис и Хелиопол, почитат свещените бикове Апис и Мневис. Образът на свещения бик покъсно се слива с образа на обоготворения цар, който като че става надарен със свръхестествена сила. Богът на творческата сила Хнум се изобразява във вид на овен. Обожествяването на овена се запазва в култа на върховния тивански бог Амон до късно време. Много широко се разпространява култът към свещената крава — богиня Хатхор. Почитането на свещени животни се отразява в култа и титлите на царя. За покровители на царската власт считат свещения сокол, пчелата, ястреба и змията. Самият цар често бива изобразяван във вид на могъщ лъв с човешка глава (сфинкс).

ПОГРЕБАЛЕН КУЛТ

От времето на родовия строй култът към прародителите и свързаният с него погребален култ спомагат за идеологическото заздравяване на властта и авторитета на родоначалника. Както другите народи, така и египтяните вярват, че смъртта е не унищожаване на човешко същество, а само преход на това същество в друг, свръхчувствен свят. Този свят на задгробния живот те си представят във вид на фантастично изопачаване на формите на земния живот. Като предполагат, че задгробният живот е само своеобразно продължение на земното съществуване, египтяните се стремят да дадат възможност на покойника да използува в този въображаем свят всички онези предмети, които е използувал приживе. Те вярват, че като получава от своите роднини храна, напитки и различни необходими му вещи, покойникът ще може да живее вечно и да закриля потомството си, останало на земята. Остатъци от родовия строй намират отражение в развитието, широкото разпространяване и продължителното съществуване на този погребален култ.

Стремежът да се запази вечен живот на умрелия се изразява преди всичко с погребването на тялото. В най-древни времена телата на мъртвците увиват в кожа, рогозка или плат и често погребват в свито положение, което прилича на поза на спящ човек. До тялото слагат храна, оръжие и статуетки на животни и хора. През периода на Старото царство, когато започва да се оформя най-древната робовладелска държава, погребалният култ трябва да утвърждава мисълта за неизменния и вечен характер на създаващия се ред. Започват да погребват богатите чиновници и жреци в големи стъпаловидни гробници (мастаби). Тялото на покойника изкуствено се запазва за вечен живот. За тази цел вътрешностите се изваждат и се запазват в специални съдове (канопи), а тялото се напоява със солни разтвори и смолисти вещества с помощта на специална мумификация. Така приготвената мумия грижливо се увива в многобройни ленени савани. Върху стените на помещенията вътре в гробницата обикновено изобразяват умрелия аристократ, семейството му и неговото имущество — принадлежалите му приживе стада и ниви, на които работят неговите слуги и роби. Рисуват се и сцени от лов, риболов, занаятчии по време на работа и различни картини от домашния бит. Към тези изображения има пояснителни надписи и дори цифри. За да осигурят на покойника благополучие в задгробния живот, неговите роднини му принасят жертви. Погребалният култ, широко разпространен в Египет, трябва да укрепва сред народните маси вярата, че специалните погребални обреди и специалният религиозно-магически ритуал дават възможност на знатните хора да запазят в задгробния свят изобразеното върху стените на техните гробници имущество и привилегировано положение, което им осигурява царското благоразположение. Така системата от вярвания спомага за идеологическото укрепване на робовладелския строй като цяло.

Като обоготворяват явленията и силите на природата, египтяните се опитват да свържат мисълта за вечността на винаги възраж-

дащата се природа с представата за възкръсване и вечен живот за умрелия и обожествен прародител. През периода на Старото царство, когато тези вярвания започват да получават богословска форма, древният бог на водата и растителността Озирис се превръща в централна фигура на погребалния култ. Представата за Озирис като за бог на растителността и водата води началото си от епохата на възникване на земеделското стопанство. Като чувствува своята зависимост от природата, египтянинът свита, че неговият земен и задгробен живот зависи от Озирис: защото Озирис е като че въплъщение на скритите и вечни сили на природата. Затова възкръсването на Озирис се счита за залог за възкръсването на човека в нов задгробен живот. В един религиозен текст се казва:

Както наистина Озирис живее, така живееш и ти.
Както наистина той не умира, така не умираш и ти.
Както наистина той не се унищожава, така не се унищожаваш и ти.

Превръщането на бога на растителността и водата Озирис в бог на вечния живот, в съдия на мъртвите и в цар на задгробния свят е фиксирано в древната легенда за това, как Озирис е убит от своя зъл брат Сет, след това възкръсва и накрая става цар на задгробния свят. Затова според учението на жреците човек може да получи вечен живот само тогава, когато над тялото му бъдат извършени обредите, които някога са били извършени над тялото на Озирис.

След като през периода на Средното царство се появява средният слой от свободни хора, погребалният култ малко се видоизменя. Религиозно-магическите надписи, които „осигуряват" през по-рано време задгробен живот само за царете и аристократите, започват да се появяват дори по стените на скромни саркофази, принадлежащи на средно заможни хора. Като се съобразяват с настроенията и желанията на тези нови кандидати за задгробен живот, жреците започват да създават за тях специални молитви и заклинания, които трябва да осигурят на покойния „съединяване със своето семейство в задгробния свят", „вкусване на хляб в задгробния свят" и възможността „да не влиза в съдебната палата на бога". По-късно кръгът от хора, които получават право на задгробно блаженство, се разширява още повече. Молитвите и заклинанията, които през периода на Средното царство се пишат върху стените на саркофазите, през епохата на Новото царство се пишат вече върху папирусови свитъци и съставят „Книга на мъртвите", която би било по-точно да наричаме „Книга на възкресението" („излизане през деня — пер-ем-херу). В „Книга на мъртвите" и в други религиозно-магически сборници има многобройни заклинания, химни за боговете, описания на задгробния свят и на съдбата на човека след смъртта му.

Най-големият и най-разпространеният от тези сборници, наречен „Книга на мъртвите", частично води началото си от времето на Старото царство. Отделни глави от „Книга на мъртвите" се срещат още в „Текстовете на пирамидите" от времето на V—VI династия. По-късно тези текстове започват да се пишат по стените на саркофазите. От тях постепенно се образува „Книгата на мъртвите". Този религиозно-магически сборник прави впечатление на хаотично струпани молитви, песнопения, славословия и заклинания, свързани с погребалния култ. Постепенно в „Книга на мъртвите" проникват елементи на морал. За развитие на етични схващания говорят глави 1, 18, 30 и 125. Особено интересна е 125-а глава, в която се описва съдът над умрелия след смъртта му и се изобразява претеглянето на сърцето (символ на душата у древните египтяни) на везни, а също така се цитира отрицателната изповед, в която покойникът отрича да е извършвал 42 главни гряха. Така постепенно се появява представата, че блаженството в задгробния свят след смъртта се отсъжда само на оня, който е водил праведен живот на земята и не се е опетнил с грехове и престъпления. Но и тези елементи на нравственост все още се преплитат в древна магия. Така например в 30-а глава от „Книга на мъртвите" покойникът заклина сърцето си да не свидетелствува срещу него на съда след смъртта. Тази пъстра смес от религиозно-магически вярвания се обяснява с това, че „Книга на мъртвите" се създава и се редактира в течение на векове. Древните текстове по традиция се запазват до късно време, като често пъти съдържанието им остава непонятно и дори се нуждае от обяснения, които например се добавят към 17-а глава от „Книга на мъртвите".

Най-хубавите образци от „Книга на мъртвите", написани върху свитъци папирус, спадат към периода на разцвет на културата по времето на XVIII династия. По-голямата част от тях са намерени в тиванските гробници и принадлежат главно на жреци и чиновници. Тези папируси са богато украсени с най-фини рисунки, които изобразяват сцени от погребение, изпълняване на погребален ритуал, съд след смъртта и други сцени, свързани с погребалния култ и с представите за задгробен живот.

КУЛТ КЪМ СЛЪНЦЕТО

Египтяните считат слънцето за страшна стихия на небесния огън, който цари в мъртвата пустиня, и същевременно — за начало на топлина и светлина, необходими за човешкия живот. Център на слънчевия култ в най-древни времена е град Иуну, наричан от гърците „град на слънцето" (Хелиопол). Този град запазва значението си на важен религиозен център в течение на цялата история на древния Египет. По времето на Старото царство култът към слънцето постепенно — във връзка с цетрализирането на управлението на страната — се превръща в държавен култ на върховния бог на слънцето Ра. Името на този бог се включва като съставна част в имената на фараоните от IV династия Хафра и Менкаура. Фараоните от V династия строят в чест на бог Ра великолепни храмове, в които се изпълнява специален слънчев култ. С образа на бога на слънцето Ра постепенно се слива образът на един от древните държавни богове на Египет — Хор, изобразяван или като сокол, или като слънчев диск с крила на птица. Култът към върховния бог на слънцето се издига над култовете към номовите богове.

През периода на Средното царство, когато център на Египет ста-

ва Тива, местният тивански бог Амон бива провъзгласен за върховен държавен бог на целия Египет. И както на времето култът към единствения бог на слънцето Ра се слива с култовете към други богове, така и сега култът към Амон в процеса на централизиране на държавата и религията поглъща голям брой местни вярвания, сред които изпъква култът към най-популярния в Египет хелиополски бог Ра. Химните, създадени в чест на новия бог Амон-Ра, го изобразяват като първичен върховен бог, създател на целия свят.

Засилването на Египет при фараоните от XVIII династия и съсредоточаването на големи материални ресурси в ръцете на тиванското жречество намират отражение в оформянето на култа към Амон. Както фараонът се счита за най-могъщ сред всички царе, така и бог Амон-Ра се провъзгласява за най-велик сред всички богове. Най-високо развитие култът към слънцето достига при фараона Ехнатон, когато богът на слънчевия диск Атон бива обявен за единствен върховен държавен бог.

Чертите на единствено, вселенско, космическо божество, които в догматиката на Ра-Хорахте и Амон само се набелязват, получават пълен израз в култа към единствения бог на слънцето Атон и за известно кратко време изтласкват древните остатъци от култа към животните и от многобожие. Скоро след смъртта на Ехнатон неговата религиозна реформа бива ликвидирана и тиванското жречество отново печели пълна победа. Култът към Амон се възстановява и Египет се връща към древното традиционно многобожие. Но култът към слънцето запазва до късно своята важност в египетската религия. В надписите от късно време се възвеличава богът на слънцето в „образа на слънчев диск, който е създал сам себе си, чието име не се знае. . ., който е съществувал, когато не е имал никого другиго освен него. . ., съществата са възникнали по желанието на неговото сърце".

ОБОЖЕСТВЯВАНЕ НА ЦАРЯ

В най-древните деспотични държави религията се използува за заздравяване властта на царя и авторитета на държавната власт. Постоянно се проповядва учението, че царят е божество, че властта му е дадена непосредствено от боговете и затова на царя трябва да се подчиняват като на земен бог. В светлината на това учение всеки социален протест и бунт против царя изглеждат като престъпление против религията и следователно като осъдени на несполука.

В Египет култът към царя стига до особено ясна форма, тъй като египетската държава съществува в течение на няколко хилядолетия, стига до голямо военнополитическо могъщество и е строго централизирана. Освен това традиционните форми на религията винаги спомагат за засилването на царската власт. Египетският фараон бива наричан „добър бог" и „велик бог", „син на слънцето от неговата плът"; в чест на обожествения цар се издигат храмове; царят погребват в грандиозна гробница; в изкуството и в литературата изобразяват царя като свръхестествено същество, родено от бога.

Култът към царя възниква през периода на образуване на египетската държава. Върху боядисана на един от най-древните царе, фараон Нармер, е изобразена сцената на тържествено „появяване" на царя пред неговите поданици. Над царския балдахин разперва криле богинята-ястреб Нехебт, покровителка на царската власт, която пази царя. През следващия период на Старото царство погребват фараоните в огромни гробници — пирамиди, които с размерите си трябва да свидетелствуват за могъществото на обожествения цар. В пирамидите от V—VI династия са запазени „Текстове на пирамидите", които подробно описват задгробното блаженство на обожествения владетел на небето, където боговете го приемат в своята среда.

Засилването на завоевателната политика през периода на Новото царство изисква заздравяване на централната власт и на свързания с това царски култ. Затова именно догмата за царя — син божи, придобива ясни и точни форми и широко се пропагандира в изкуството. В храмовете се правят специални зали, посветени на царския култ. По стените на тези зали, наречени „велик дом", обикновено се изобразяват главните моменти от живота на обожествения цар: раждането му от тайнствения брак на царицата-майка с върховния бог, отглеждането му от богинята-крава Хатхор, признаването му от боговете, коронацията, празнуването на 30-годишен юбилей и т. н.

През време на упоритата борба на Египет за запазване на египетското влияние в Предна Азия, когато фараоните от XIX династия отбраняват владенията си в Сирия от натиска на хетите, култът към царя се насажда особено настойчиво сред широките маси от населението с цел да се укрепят властта на царя и авторитетът на държавата. Върху плочи, намерени в делтата, са запазени изображения на обикновени хора, които се молят на фараона Рамзес II. Собствениците на тези плочи — корабостроители, вратари и перачи, се обръщат с молитви към обожествения цар и го наричат „бог", „добър бог", „слънце на владетелите", „владетел на сиянието".

Развитието на култа към царя в много отношения променя основните форми на египетската религия. Древните богове на природата постепенно се превръщат в държавни богове — покровители на държавата, царската власт и фараона. Така например богът на умиращата и възкръсваща природа Озирис се превръща в цар на задгробния свят, пръв владетел на Египет и покровител на царската власт и затова често бива изобразяван като фараон, с всички знаци на царската власт. А древният бог на слънцето, запазил тотемния си облик на сокол — бог Хор, става пазител на царя, а името му „Хор"— една от свещените титли на фараона.

Но макар че религията играе такава голяма роля в живота на народа и изкуството постоянно се използува за укрепване на религиозните вярвания, все пак религията не може напълно да потисне свободната човешка мисъл. Жизненият опит и острите социални противоречия неизбежно предизвикват съмнения в онази вечна и неизменна справедливост, за която говорят жреците. Следи от този скептицизъм се чувствуват отчасти в „Разговор на разочарования с неговата душа". Това разочарование от религията се засилва по

време на социални вълнения, когато хората, виждайки около себе си краха на всички предишни устои, губят вяра в боговете и откровено казват: „Ако знаех, къде се намира бог, бих му принесъл жертва."

НАТРУПВАНЕ НА НАУЧНИ ЗНАНИЯ

Господството на религиозната идеология не може напълно да задуши стремежа на човека поне до известна степен обективно да опознае заобикалящата го природа. Във връзка с това се появява представата за „знание" само по себе си и за високата стойност на „знанието", което отделя „знаещия" човек измежду всички останали хора. Характерно е, че в древноегипетския език се появява особеното словосъчетание „знаещ вещите" (рех хету) за обозначаване на „образован, учен" човек, най-често писар. Така например авторът на едно „Поучение" казва: „Ще направя всичко, каквото кажеш, ако бъдеш познавач в писането. Задълбочи се в писането и вложи в него сърцето си и тогава всичко, което кажеш, ще бъде прекрасно. На каквато и длъжност да назначат писаря, той винаги ще се обръща към книгите."

Знанията се натрупват и се предават от по-стари към по-млади поколения в специални школи. Това са или придворни школи за писари, в които се учат деца на аристократи-робовладелци, или — през периода на Новото царство — школи, образувани към централните ведомства, където се подготвят писари-чиновници за даденото ведомство, например за царската съкровищница. В тези школи има строга дисциплина, която се поддържа не само със специални „Поучения", но и с прилагане на телесни наказания. Така например в едно поучение се казва: „О, писарю, не бъди ленив, иначе строго ще те накажат... Не прекарвай в леност нито ден, иначе ще те бият. Защото ушите на момчето са на гърба му и то ще чуе, когато го бият. Постоянно питай за съвет и не забравяй за това."

Обучават учениците главно на трудното и сложно четмо и писмо, като ежедневно ги карат да преписват от образци за краснопис около три страници, за да усвоят правописа, калиграфията и стилистиката. Запазени са упражнения на начинаещи писари, които съдържат поучения и образци от също така поучителни писма. Съществуват и висши писарски школи, наричани „дом на живота". Развалини на такъв „дом на живота" са намерени в столицата на фараона Ехнатон. Във всички школи обучават учениците на изкуството да говорят правилно и добре, т. е. на своеобразно ораторско изкуство. В „Поучение на Птахотеп" се казва, че се обучават „незнаещите на знание, на правила на прекрасната реч". Следователно съществува определен канон от знания, необходими за образования писар, което позволява „да се познае знаещият по неговото знание".

Развитието на стопанството, търговията и наблюденията над природата водят до постепенно натрупване на знания, които имат главно практически характер. Такива са познанията в областта на математиката, които са свързани с практическия живот и трябва да облекчат работата на земемерите и строителите. Аменемхет I например определя границите на номите въз основа на онова, което е „отбелязано в книгите и се намира в старите документи". В гробниците са запазени рисунки, които изобразяват измерване на земя с помощта на земемерна връв. Резултатите от това измерване се записват от писари. Ако се съди по математическите задачи, знанията в областта на аритметиката и геометрията се използват при определяне площта на нивата, обема на купчина зърно или вместимостта на хамбар. Математическите познания позволяват да се правят схематични карти на местността и примитивни чертежи. Математиката е необходима за развитието на строителното дело. Грандиозните здания, особено пирамидите, са могли да бъдат построени само благодарение на повече или по-малко точни изчисления.

От времето на Средното царство са запазени няколко математически текста, например „Московският математически папирус". Тези текстове дават представа за доста значително за онова време развитие на математическите знания. Голямо постижение е прилагането на десетичната бройна система. В писмеността съществуват специални знаци за означаване на числата 1, 10, 100, 1000, 10 000, 100 000 и дори милион, който се обозначава с фигурка на човек, вдигнал ръце в знак на изумление. Характерна е появата на своеобразни единици за дължина: пръст, длан, стъпало и лакът, между които древните математици установяват определени взаимоотношения. Математическите знания намират приложение и в изкуството. За да нарисува върху плоскост човешка фигура, художникът прави мрежа от квадрати, в която рисува тялото на човека, като използува познанията за средните математически съотношения между дължината на различните части на тялото.

Начинът на използуване на четирите прости аритметични действия говори за примитивност на египетската математика. Така например при умножаване използуват начина на последователни действия. За да се умножи 9 по 8, трябва да се правят четири последователни умножения по 2. Деленето става с помощта на умножаване. За да се раздели 77 на 7, трябва да се установи с какво число трябва да се умножи 7, за да се получи 77. Голямо практическо значение има геометрията. Египетските математици умеят да определят повърхността на правоъгълник, триъгълник, например равнобедрен, трапец и дори кръг, като приемат величината на π равна на 3,16. В „Московският математически корпус" са запазени решения за задачи за изчисляване обема на пресечена пирамида и полукълбо. Египтяните имат някои най-прости познания в областта на алгебрата, умеят да изчисляват уравнения с едно неизвестно, което те наричат „купчина" (може би „купчина зърно").

Постепенно се натрупват астрономически знания. Наблюденията над небесните светила създават навика да се различават планети от звезди и дори дават възможност да се определи своеобразна карта на звездното небе. Такива звездни карти са запазени по таваните на храмове и гробници. В гробницата на архитекта и велмо-

жата от времето на XVIII династия Сенмут е изобразена интересна „астрономическа карта“. В централната ѝ част могат да се открият съзвездията на Голямата и Малката мечка и известната на египтяните Полярна звезда. В южната част на небето са изобразени Орион и Сириус (Сотис) във вид на символични фигури, както обикновено египетските художници изобразяват съзвездията и звездите. Великолепни звездни карти и таблици за разположението на звездите са запазени и по таваните на царските гробници от XIX и XX династия. С помощта на такива таблици на местоположението на звездите, използувайки пасажен, визьорен инструмент, двама египетски наблюдатели, седнали по посока на меридиана, определят времето нощем. През деня за определяне на времето използуват слънчев или воден часовник (по-късната клепсидра). Древните карти на местоположението на звездите използуват и по-късно, през гръко-римската епоха; такива карти са запазени в храмовете от това време в Едфу и в Дендера. Астрономическите познания дават възможност на египтяните да създадат специален календар. Египетската календарна година се дели на 12 месеца, всеки от които има по 30 дни, като в края на годината се добавят 5 празнични дни, което дава 365 дни в годината. Така египетската календарна година изостава от тропическата с четвърт денонощие. Тази грешка за 1460 години става равна на 365 дни, т. е. на една година.

Хуманната и ветеринарната медицина се развиват в Египет доста много за времето си. В папирус от Средното и Новото царство е запазен списък на древни рецепти за лекуване на различни болести. Като натрупват и използуват голямо количество емпирични наблюдения, египетските лекари обаче не могат напълно да се откажат от древната магия. Така например един знахарски сборник със заклинания, съставен специално за „излекуване“ на болни деца, е предназначен за детските лекари и майките. Лекуването с лекарства често се съчетава с магически заклинания и обреди. Но опознаването на вътрешния строеж на човешкото тяло, което се улеснява от аутолсирането на труповете при мумификация, дава възможност на лекарите да се вглеждат по-внимателно в строежа и функционирането на човешкия организъм. Така постепенно се появяват първите познания в областта на анатомията и термините за означаване на части на тялото и на органи на човека (гръбначен стълб, сърце, сърдечен мускул, стомах, черва). В медицинските текстове се дава и своеобразна методика на лечение, която изисква от лекаря преглеждане на болния, определяне на симптомите, установяване на диагнозата и на начина на лекуване. Съществува и специална лекарска етика. Лекарят трябва открито да каже на болния каква е възможността той да бъде излекуван, като използува една от трите възможни формули: 1. „Това е болест, която аз мога да излекувам“; 2. „Това е болест, която аз може би ще мога да излекувам“; 3. „Това е болест, която аз няма да мога да излекувам“. Лекарите се специализират по отделни видове болести, като използуват специални пособия за лечение по хирургия, очни болести и гинекология. Описанието на редица болести и техните симптоми позволява да се предполага наличието на известни познания в областта на диагностиката. В египетските медицински текстове се описват стомашно-чревни заболявания (дизентерия, болести, предизвикани от глисти), болести на дихателните пътища (хронична кашлица — бронхит, астма), очни болести (блефарит, конюнктивит, трахома, катаракт — „вдигане на водата в очите“), кожни болести (гангрена, мастни образувания, мокра екзема), „подуване за един ден“, главен признак на което е „остър сърбеж по цялото тяло или на едно място“ (може би алергия или уртикария), различни кръвотечения, ревматизъм, скарлатина и много други болести. В ръководствата по гинекология се описва преждевременно и късно раждане, а също така се посочват и средствата „да се разпознае жена, която може да ражда, от жена, която не може“. В една гробница от периода на Старото царство са запазени изображения на различни операции (на ръце, крака, колене). През по-късно време хирургията се развива много повече. В един хирургически текст се описват наранявания на различни части на тялото: черепа, носа, брадата, ушите, устните, гърлото, ларинкса, ключиците, раменете, гърдите, гръдния кош, гръбнака. Върху стената на храм в Ком-Омбо са запазени изображения на хирургически инструменти. Названията на някои болести и фармакологията, базираща се на продължителен опит, свидетелствуват за доста значително развитие на египетската медицина. Нейните постижения се използуват широко от авторите на медицински трактати в античния свят. За появата на първи опити за теоретични обобщения говори учението за кръвообращението и за онези, идващи от сърцето „22 съда“, които според египетския лекар играят определена роля в живота на човешкия организъм и в хода на болестта. В това отношение са характерни следните думи от медицински папирус Еберс: „Началото на тайната на лекаря е познаването на движението на сърцето и познаването на сърцето. Съдовете в него, които водят към всеки орган. Върху каквото и да сложи своите пръсти всеки лекар, всеки чист жрец на богиня Сохмет, всеки заклинател, върху главата или върху тила, китката или на мястото на сърцето, или върху двете ръце, или върху двата крака, или върху някаква друга част на тялото, той ще усети нещо (идващо) от сърцето, тъй като съдовете от него (отиват) към всяка част на тялото.“

Така постепенно се развива търсещата мисъл на човека като малко по малко се освобождава от господството на религиозно-магическото светоразбиране.

11 ГЛАВА

ХЕТИ И ХЕТСКАТА ДЪРЖАВА

ИСТОРИЯ НА РАЗКОПКИТЕ

В египетските надписи често се говори за хетските племена, с които египетските фараони от XIX династия, по-точно Рамзес II, водят упорита война. В Библията се споменава за хети, които живеят в Сирия и Палестина. Но до XIX в. историята на хетите е абсолютно неизвестна. И макар че европейските пътешественици още през XVIII в. обръщат внимание на древните паметници в Мала Азия и Северна Сирия, покрити с неизвестни йероглифни надписи, тези паметници са описани едва в 1839 г. от френския пътешественик Тексие; той издава архитектурните и скулптурните паметници, намерени от него в Богазкьой, в източната част на Мала Азия. Първите археологически разкопки са направени тук едва през втората половина на XIX в. Гийом и Перо провеждат през 1861 г. експедиция в северо-източната част на Мала Азия, изследват развалините на Богазкьой и през 1872 г. издават откритите от тях хетски паметници. След това хетски старини биват открити извън пределите на Мала Азия — в съседните области на Северна Сирия. В 1870 г. Джонсън и Джесън, а в 1872 г. Хуман и Пухщайн проучват Кападокия и Северна Сирия, по-точно районите на Хамат, Аман и Тавър, правят план на развалините на Богазкьой и снемат копия от религиозните сцени, гравирани върху скалите на Язълъ-Кая. Тези сцени, които изобразяват бракосъчетанието на богинята на земята с бога на плодородието, дават ярка представа за религиозните вярвания, изкуството и материалната култура (главно облекло, украшения и оръжие) от хетите. От 1882 до 1902 г. Лушан извършва археологически изследвания в Северна Сирия, в Зенджирли; той открива четири археологически слоя, по които може да се проследи постепенното превръщане на древното селище в голям град, защитен от стени. В най-древния от тези слоеве е открито селище, което се датира от II хилядолетие пр. н. е. Във втория слой (XIII—XII в. пр. н. е.) са открити външна градска стена и вътрешна, около двореца. От по-късно време е третият слой с развалини на два двореца от времето на разцвета на хетската държава, когато в Сирия живеят не само хети, но и арамеи. Четвъртият археологически слой спада към периода на Асирийската държава (VII в. пр. н. е.). Разкопките в Зенджирли дават извънредно богат материал за изучаване на хетската култура и на нейното влияние върху народите на Северна Сирия. Също такова значение имат и находките в Сакчагьозю. Тук са открити остатъци от град и дворец.

Следователно археолозите дават на историците материал, по който може да се проследи развитието на материалната култура и изкуството от най-древния протохетски период до разцвета на хетската цивилизация и до упадъка на хетското влияние през епохата на асирийското господство през VIII в. пр. н. е.

Особено важни резултати дават разкопките на Х. Винклер и Макриди-бей в Богазкьой през 1906—1921 г., които разкриват развалините на столицата на хетската държава. Тук намират остатъци от стени, от врати с кули, развалини от пет двореца, керамика и държавен архив, а в него — над 10 000 клинописни документа. В 1931—1934 г. разкопките са продължени от Бител и Гютербок, които разкриват четири археологически слоя и проучват архитектурните паметници. На Север от Богазкьой в 1907 г. биват открити и проучени развалините на голям град край Юк, може би важен местен център на хетската държава. Измежду многобройните паметници са интересни стена с полигонална зидария, своеобразни релефи и скулптури, например сфинксовете, които украсяват двете страни на врати.

В 1927—1931 г. Остен прави разкопки на хълма Алишар, където открива крепост на Новохетското царство и много паметници, които дават възможност да се установи промяна във формите на керамиката. През 1936—1946 г. при разкопки в Юмюк-Тепе, край пристанището Мерсин в южната част на Турция на края на Киликийската равнина, откриват древно селище, спадащо към периода на неолита. В най-дълбоките му слоеве намират стени с мегалитична зидария, обсидианови оръдия и едноцветна керамика. В трите следващи слоя откриват предмети, сходни с намерените в най-древните селища на Палестина и Месопотамия. Още по-нагоре са разположени четири слоя от среднобронзовия период с изобилна керамика от сирийски тип, като образците от бронзово хетско оръжие говорят за хетско влияние в XX—XIV в. пр. н. е. А следващите два слоя могат да се считат изцяло хетски, тъй като в тях са намерени следи от типично хетска архитектура. По това време на върха на хълма се издигат крепостни стени с бастиони. В стените има помещения, както в развалините на хетската столица Хатушаш. Може би тази крепост е била построена при хетския цар Шупилулиума и не представлява нищо друго освен крепостта Питура, спомената в договор на хетския цар с владетеля на Кисвадна. Ако се съди по типично хетските древни предмети, по керамиката и архитектурата, хетите са завоювали този район и са построили тук свой опорен пункт.

През 1946—1947 г. в района на Каратепе в предпланините на Тавър са намерени редица скулптурни и каменни плочи, покрити с хетски йероглифни и финикийски надписи, между които има надписи на два езика с едно и също съдържание. Тези документи спадат към историята на хетско-сирийските княжества, съществували през IX в. на територията на Киликия и в съседните области. Ако се съди по тези надписи, тук се е намирало царство, чийто владетел е бил „Ази-

тавал, благословен от бог Ваал, роб на бог Маал, могъщ мъж, цар на данунитите", построил „мощни укрепления по всички граници" на своето царство и основал град, чиито развалини са открити на Каратепе.

През XIX и XX в. на територията на Мала Азия, на запад от Ефрат и в Северна Сирия при разкопки намират многобройни паметници на бита, изкуството и религиозния култ, а така също клинописни и специфични йероглифни надписи, които изследователите дълго време не съумяват да дешифрират. Едва през годините на Първата световна война чешкият учен Б. Хрозни намира ключ за разчитането на хетските клинообразни надписи, а малко по-късно дешифрира и хетските йероглифни надписи.

Руските изследователи също участвуват в проучването на районите, населени с хети. Люндквист открива древни паметници в Мараш, в областта на Тавър между Мала Азия и Сирия. Известният руски изтоковед Я. И. Смирнов в 1893—1894 г. намира на територията на Мала Азия хетски паметници. В проучването на старините на Мала Азия участвува и Руският археологически институт, основан в Константинопол. Още в самото начало на XX в. акад. Б. А. Тураев обръща сериозно внимание на „хетския въпрос". Големият познавач на древни езици на народите от Предна Азия проф. В. К. Шилейко превежда редица хетски надписи. Акад. В. В. Струве посвещава няколко труда на проучването на хетските закони и на обществения строй в страната на хетите.

ИЗТОЧНИЦИ

Дешифрирането на хетските надписи дава възможност да се използуват документални източници за изучаване историята на хетите. Особено важен сред тях е сборникът хетски закони от XVII в. пр. н. е., който дава ярка представа за стопанския и социалния строй на хетската държава. Дарствените грамоти за собственост върху земя и кадастралните документи дават възможност да се проучват икономиката и формите на земевладение. Царските надписи, по-точно надписите на Анита, Табарна, Телепин, и аналите на Муршил II характеризират политическата история. Договорите на хетските царе с царете на съседните държави и с владетелите на княжества са важни за установяването на международните отношения от това време. За изучаването на религията и литературата на хетите голямо значение имат религиозно-магическите текстове, описанията на празници и жертвоприношения в царския дворец, молитвите, химните, заклинанията, въпросите към оракул, митовете и епическите поеми. Един ветеринарен и един астрономически трактат и вавилонско-хетски речници дават представа за натрупването на научни знания. За изучаването на най-древната хетска история особено важни са вавилоно-акадските делови документи, намерени в асирийските колонии в Кападокия. Върху взаимоотношенията на хетите със съседните страни през средата на II хилядолетие хвърлят ярка светлина дипломатическите документи от Амарнския архив. Войните на

хетите с Египет са отразени главно в египетски надписи, а също така и в хетски. За по-късната история голямо значение имат асирийските надписи.

НАСЕЛЕНИЕ

Племената, които в дълбока древност населяват платата на Мала Азия, наричат, както е прието, протохети. Твърде възможно е протохетите да са родствени с другите най-древни племена от Предна Азия, които понякога наричат „азианически". Най-разпространен език сред древните народи на Мала Азия е протохетският; през епохата на образуване на голямата хетска държава този език вече се превръща в литературен език и език на религиозния култ.

Освен по-древните племена в Мала Азия и в Северна Сирия през II хилядолетие се появяват нови племена, които по език рязко се отличават от протохетите и получават названието несити (от названието на страната и града Неша южно от река Халис). Както показват изследванията на Б. Хрозни, неситският език спада към групата индоевропейски езици. Много думи и граматически форми в къснохетския (неситския) език могат да се сравняват с аналогични думи и форми в гръцки, латински, древноиндийски и древнославянски език. Такива са хетските местоимения quis, quit и латинските quis, quid (кой, какво), хетското ug и гръцкото ἐγώ (аз), хетското съществително kiuuant, много близко до гръцкото χειμών и до руското „зима". Изследователят успява също да установи сходство в склоненията на съществителни и местоимения и в глаголните форми, особено в причастията. Продължителните контакти на протохетските племена с неситските водят до победа на неситския език, който става език на хетско-неситската народност в границите на хетската държава. Макар че в хетския племенен съюз, а по-късно в хетската държава влизат различни обособени племена (лувийци, палайци), през II хилядолетие пр. н. е. се образува хетска народност, названието на която (хати, хета) се запазва в древноегипетски, асирийски и древноевропейски език. В културно-историческо отношение хетските племена са най-тясно свързани с егейските племена и с най-древното население от северната част на Предна Азия (хуритите). За това говорят паметниците на изкуството, архитектурата, материалната култура, намерени в Северна Месопотамия и в Северна Сирия, по-точно на източното крайбрежие на Средиземно море, в развалините на древносирийския град Угарит (съвременната Рас-Шамра), където хетските племена влизат в особено близък досег с егейци и хурити.

ПРИРОДНИ УСЛОВИЯ

Малоазийско-арменската висока равнина, заобиколена от високи хребети, стига до 1000 м височина и прилича на платата в Източен Туркестан и Иран. Това планинско плато представлява гола степ, покрита с трева, която осигурява отглеждането само на дребен рогат добитък. В югоизточната част, в предпланините на Писидийски Тавър, това плато преминава в пустиня. Северната и южната част на

Мала Азия са бедни откъм реки. Само някои от тези реки стигат до морето. Повечето, бързи и маловодни, не са удобни за пиене и за изкуствено напояване. Площта на плодородните долини край тези реки не е голяма. Земеделието е възможно само върху тясна ивица по течението на реката. Но по своето географско положение Мала Азия е много удобна за транзитна търговия, тя е нещо като естествен мост, който съединява Европа с Азия.

ВЪЗНИКВАНЕ НА ХЕТСКАТА ДЪРЖАВА

В края на III хилядолетие пр. н. е. в източната част на Мала Азия, в областта, наричана по-късно Кападокия, асирийски търговци от гр. Ашур основават сред местното хетско население няколко търговски колонии. След като се настаняват в тези търговски градове, сред които изпъква Ганиш, асирийските търговци започват да експлоатират естествените богатства на страната. Те изнасят оттук различни стоки, особено мед, олово и сребро, превръщат в роби заловените пленници и разорените бедняци, икономически зависими от тях. Понякога, стремейки се да се освободят от чуждия гнет, разпръснатите и слаби хетски племена вдигат въстания против асирийците. За такова въстание разказва историческата легенда, която описва как асирийските търговци се обръщат за помощ към Саргон, цар на Акад. Най-често обаче хетските аристократи вземат страната на асирийските търговци. Управникът на областта Ганиш при спорове между хети и асирийци обикновено защищава интересите на богатите асирийци, като им разрешава да поставят в зависимост и дори да заробват хетските бедняци, когато те станат техни неплатежоспособни длъжници.

По това време хетските племена живеят в условията на разлагащ се родов строй. Едва с течение на времето постепенно се образуват племенни съюзи — зачатъчни форми на най-древни хетски държави с центрове в Кушара, Неша, Залпува и Хатушаш. Тези племенни съюзи водят помежду си борба за господство в източната част на Мала Азия. В хода на тази борба през XIX в. пр. н. е. възниква една от първите хетски държави. В един от най-древните хетски надписи — надпис на хетско-неситския цар Анита, син на Питхана, царувал в Кушара, се описват войните му със съседните хетски племена. След продължителна и упорита борба Анита побеждава съседните племена, удържа победа над Пиющ, цар на Хатушаш, и над съюзниците му, превзема и разрушава градовете Хатушаш и Залпува. В XVII в. пр. н. е. тази най-древна от известните по източниците хетска държава със столица в Неша се засилва още повече. Един от царете на име Табарна (ок. 1680—1650 г. пр. н. е.), който покорява редица области в Кападокия, например плодородните долини край Тавър, започва да нарича себе си „велик цар". Той завоюва областите на Арцава, разположени в западната част на Мала Азия, и по думите на един надпис „направи моретата граници на своята държава". По-късно започват да считат Табарна основател

на хетската държава, затова името му се превръща в царска титла. Хетските царе започват да наричат себе си „табарна" и да съобщават в надписите си, че назначават своя син „табарна", т. е. „цар", като по такъв начин му предават царската власт.

В края на XVII в. хетите водят войни на юг с цел да навлязат в Северна Сирия. Хатушил I пренася столицата от Кушара в Хатушаш, което му дава възможност да съсредоточи сили в този район, нахлува в Сирия и завоюва царството Ямхад със столица в Халпа (Алепо). Неговият приемник Муршил I обединява под своя власт значителни области от Мала Азия, напълно покорява Халпа и дори предприема поход срещу Вавилон. Очевидно това именно е било хетското нашествие в страната Акад по време на последния аморитски цар Самсудитана, за което се споменава във вавилонска хроника. Хетите завземат Вавилон ок. 1595 г. пр. н. е. и разграбват този богат търговски град. В хетски летопис тези големи завоевателни походи на Муршил I се описват с кратки думи: „И той тръгна на поход към Халпа и разруши Халпа; и той доведе пленници от Халпа и докара плячка в Хатушаш. След това той тръгна срещу Вавилон, нападна и Хари (хуритите — В. А.) и задържа в Хатушаш пленници и плячка от Вавилон."

В края на царуването на Муршил I в хетското царство започват големи размирици. В резултат на дворцов заговор царят бива убит. Различни претенденти за престола водят борба помежду си, сменят се бързо един след друг и заети в междуособна борба, губят завоюваните по-рано области. От изток в хетската страна нахлуват хуритите. Територията на хетското царство, отслабено от размириците, се намалява и се ограничава в земите, разположени на север от Тавър. Едва четвъртият приемник на Муршил I установява ред в страната. Хетската държава се консолидира окончателно при Телепин (ок. 1525 г. пр. н. е.), по времето на когото се въвежда порядък при наследяване на престола. В надписа на Телепин се посочва редът на наследяване: царската власт трябва да наследи големият син, а в случай че той отсъствува — вторият син или мъжът на най-голямата му дъщеря. В същия надпис Телепин определя властта и компетенцията на висшия аристократически съвет (панкус): „Винаги и навеки около оня, който ще бъде цар след мене, трябва да се събират неговите братя, синове, баджанаци, кръвни роднини и воини; и ти ще можеш да отидеш във вражеската страна и със силна ръка да я държиш в подчинение; и ти не трябва да казваш „искам да ѝ простя". Ти нищо не бива да прощаваш, а по-скоро да добавяш."

Въз основа на този текст някои изследователи предполагат, че съветът на аристократите ограничава властта на царя и че хетското царство е специфична форма на ограничена монархия. Но от този надпис не може да се прави извод за опит на Телепин да въведе нова форма на държавен строй. Напротив, надписът на Телепин показва, че „аристократическият съвет" е съществувал и преди Телепин като остатък от древния родово-племенен строй. Очевидно този съвет има компетенцията да разследва дела, свързани с престъпления на членове от царското семейство. Като разрешава на „великия"

семеен съвет да осъжда на смърт всеки царски син, извършил тежко престъпление, Телепин забранява на същия този съвет да преследва роднините на осъдения царски син явно, за да се избягнат продължителни династични безредици, които толкова дълго са разкъсвали хетската държава на части. Освен това терминът „ограничена монархия" е абсолютно неприложим към примитивната държава на древните хети.

ИКОНОМИКА И ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ

Естествените условия в източната част на Мала Азия спомагат за развитие на скотовъдството като главен отрасъл в стопанството на местните племена. Още Страбон отбелязва, че областите в Мала Азия, лишени от растителност, служат за паспища на овце с груба вълна, които са главно богатство на страната. Хетските документи също говорят за широко разпространение на скотовъдството. Така например в хетските закони 35 параграфа регулират правата на собственост върху добитък. Законодателят особено се грижи за опазване интересите на едрите собственици на стада. За кражба на едър рогат добитък например, на кон или на овен се полага 15-кратно обезщетение според стойността на откраднатото. Присвояването на избягал добитък се приравнява към кражба; при нанасяне повреда на животно обезщетението е плащане на глоба. Законодателят установява твърдо заплащане за наемане на добитък. Особено голямо значение има коневъдството. За коне се споменава още в най-древните надписи.

В планинските райони, богати с гори, използуването на горските масиви има известно стопанско значение. Специални параграфи на закона предвиждат опазване на горите. Виновният за самоволно изсичане на гора или откраднато на дървета трябва да плати парична глоба. Ако кражбата е в големи размери, присъдата определя самият цар.

По-късно наред със скотовъдството започва да се развива и земеделието. Въпреки недостига на речна вода хетите все пак прилагат изкуствено напояване, макар и ограничено. Специални закони установяват ред в разпределянето на водата. В един параграф на хетските закони например се забранява да се отвежда водата от канала. Виновният за присвояване на вода (която е очевидно общинна собственост) е длъжен да плати глоба. Земеделските оръдия на хетите са много примитивни. Въпреки развитието на металургията дълго време много оръдия се правят от камък. В Богазкьой са намерени хромели от камък (базалт и гранит). По-усъвършенствувани бронзови оръдия, например сърпове, се появяват сравнително късно.

Наред с полевъдството (ечемик, лимец, двузърнеста пшеница) хетите се занимават донякъде и с градинарство и овощарство. Познати са гроздето и маслината. Имуществените интереси на собствениците на овощни градини и лозя се пазят чрез закон. Виновният за подпалване на градина или лозе трябва за нанесените щети да плати

висока глоба; така например според един параграф от закона „за едно дърво да плати 6 шекела сребро, а също отново да посади насажденията. Тогава той е свободен от вината си." Вероятно част от градините и лозята е принадлежала на частни собственици. Във всеки случай законодателят прави разлика между огралена и неограде-на овощна градина. В някои надписи се споменава за бобови и грах. От техническите култури е известен ленът.

Планините, които заобикалят степите, крият в недрата си метали, главно мед, сребро и олово. Важен център за добив на сребро и олово е Болкар-Меден, където са запазени новохетски паметници. Хетите разполагат не само с „планини от сребро", както наричат често Тавър, но могат да получават и мед, и желязо. В надписа на цар Анита се споменава за железни предмети, донесени във вид на данък от управника на град Пурушханда. В средата на II хилядолетие пр. н. е. хетите изнасят желязо дори в Египет. Разкопките в Кархемъш свидетелствуват за широко разпространение на желязото в Северна Сирия и в Северозападна Месопотамия от XII в. пр. н. е. Богатствата на хетите не се ограничават само с метал, те имат на разположение камък и дърво. Още в древността „планините на Аман" са наричани „кедрова гора". Но от различните видове занаятчийски суровини на първо място са металните руди. С това се обяснява развитието на металургията, особено изработването на бронзови и железни оръдия и различни видове оръжие. В хетските закони се споменава за плугове, коли, бронзови копия и мундщуци, медни колчета и нож на бръснар. В същите закони са назовани грънчари, ковачи, дърводелци, обущари, шивачи, тъкачи, сукнари, майстори на копия, което говори за голяма диференциация на занаятите.

Успехите на селското стопанство и занаятчийството водят до ранно развитие на търговия. Това личи от деловите документи, намерени в Кюлтепе (в Кападокия), които доказват, че хетите са поддържали оживена търговия с асирийците, създали свои търговски колонии в източната част на Мала Азия още в края на III хилядолетие пр. н. е. Всички тези документи са написани на вавилонско-акадски език, малко променен от местни влияния. Ако се съди по тези документи, асирийските търговци вече отдавна имат достъп до Кападокия и строят тук свои фактории. Колонистите и търговците, които се заселват в тях, очевидно водят потеклото си от Ашур, древната столица на Асирия, която те наричат просто „града". Търговските колонии, построени от асирийците в гъсто заселени с хетско население области на Мала Азия, разполагат с известна самостоятелност. Колонията, наричана обикновено „пристанище", се възглавява от градско управление — „дом на града". Най-голяма колония е Ганиш. Асирийските колонии запазват и някои връзки с Асирия; организациите на асирийските търговци получават указания от Ашур и се подчиняват на върховния съд в асирийската столица.

Кападокийските надписи хвърлят светлина и върху живота на собственото хетско население. Начело на хетските племена, които образуват най-малко 10 малки княжества, стоят князе с типични малоазийски имена. Господствуващо положение заема град Пурушханда,

в който управлява „велик княз“. Местните хетски князе се ползуват със специални права при търговия с метали. В надписи се споменават техните дворци и чиновници, което вече говори за постепенно превръщане на родово-племенните съюзи в най-древни държави. Кападокийските документи дават представа и за доста развити за онова време форми на икономиката — това са запазени писма за пристигане на отделни лица, за липса на очаквани пратеници, оплаквания срещу властите, запитвания за техни решения, съобщения за изпращане на пари, за получаването или искането им. Ако се съди по договорите, търговията е била в ръцете главно на асирийски търговски агенти (дамкари), които на свой ред използуват помощник-агенти за превоз на пари и стоки. В едно писмо се споменава името на едрия търговец на сгради Бушукин, за когото неговите агенти изкупуват къщи. Те информират този едър търговец за купуването на сгради и го молят да им компенсира разходите. От хетските страни асирийските търговци изнасят главно метали, например, мед, сребро и олово.

Асирийската търговия спомага за проникването в хетските страни на асирийско влияние. Така например от Асирия идват в Мала Азия календарната система, начинът на датиране и религиозните вярвания. Наред с асирийските търговци в хетските страни проникват и вавилонски търговци, които донасят със себе си вавилонската парична система, създадена на базата на шестична бройна система. Много вавилонски ритуални текстове, митове и легенди се превеждат на хетски език. Между хетските надписи биват открити лексически справочници и речници от вавилонски тип. В течение на дълго време, чак до разцвета на хетската държава, хетските царе сключват договори със съседни страни на вавилонски език. Едва в XIV в. пр. н. е. хетският език започва окончателно да измества вавилонския от Мала Азия.

Търговията, която не само свързва отделните хетски области, но и включва хетските племена в широкия кръг от икономически връзки, обединяващи страните от Предна Азия, се отразява в хетските закони. Тези закони определят твърди цени на добитъка, месото, кожите, селскостопанските продукти, земята, облеклото, тъканите и металите. Освен това законът приравнява 240 тегловни единици мед към една единица сребро.

На арената на световната история хетските племена излизат през епохата на разпадане на родовия строй, когато в недрата на възникващото робовладелско общество все още трайно се запазват селската община и остатъците от родов строй. Така например в „Указът на Телепин“ се говори за наказване на виновния за убийство от „господаря на кръвта“, очевидно от главата на рода. „И делото на кръвта се извършва така: който извърши кървава постъпка, думата има господарят на кръвта. Ако той каже „този трябва да умре“, нека той умре. Ако пък той каже „този трябва да плати глоба“, нека той плати глоба. А царят тук нищо не бива да прави.“ Някои изследователи предполагат, че човекът, наречен в този надпис „господар на кръвта“, е председател на съдебната палата. Но ако това е съдия, не е ясно защо законът забранява на царската юрисдикция

да се намесва в дела за убийство. По-скоро би трябвало да се предполага, че „господарят на кръвта“ е глава на рода, на който принадлежи кръвта, т. е. животът на всички роднини, и затова законът му дава правото да съди виновния за убийство. В дадения случай обичайното право на древния родов строй се сблъсква с царската юрисдикция от класовата епоха.

Друг остатък от дълбоката старина е взаимното поръчителство, което тясно свързва роднините независимо дали от родовата и от семейната община, от голямото патриархално семейство или дори членовете на селската община с колективна отговорност за всяко престъпление, извършено от някой член на общината. Така например съществува закон, според който членовете на „семейство“, в което се занимават с магия, са длъжни да издават виновния. Ако не направят това, подлежат на наказание и те, и целият им „дом“. Колективната отговорност на роднини и съселяни се запазва и през новохетската епоха. Според „Клетвата на воините“ боговете — покровители на клетвата, трябва да накажат не само клетвопрестъпника, но и неговата жена, децата му, дома му и дори селището му (т. е. общината). Освен това в служебните инструкции за дворцови и храмови служители се казва, че виновните за извършване на някои престъпления трябва да бъдат наказани заедно с потомството си. С течение на времето представата за колективна отговорност на роднини и съселяни постепенно отслабва. В хетските закони от XIV в. пр. н. е. за този древен обичай се споменава само в два параграфа. Но общината продължава да съществува. Ако се съди по законите, всяко семейство в общината получава участък земя, наричан „цяла нива“. Работите на общината се ръководят от старейшини, които например решават въпроса за правото на собственост върху добитъка.

Голяма е ролята на патриархалното семейство. В хетските закони се среща специален термин „цена на жената“, който показва, че трайно съществува обичаят да се продават момичета. Семейното право дава неограничена власт на главата на патриархалното семейство — бащата и мъжа. Той има право да съди подвластните му членове на патриархалното семейство. В бита се запазват отгласи от самораздправа, узаконена от древното обичайно право. Ако мъж заварва жена си с друг мъж, той има право да ги убие. „Наказание за него (т. е. за съпруга — В.А.) няма“ — гласи параграф 197 от хетския сборник закони.

Документите говорят за възникване и развитие на робовладението, за което особено много спомагат войните и развитието на търговията, когато едни забогатяват за сметка на разоряването на други. Ясно е в такъв случай защо робството се развива особено много в асирийските търговски колонии в Кападокия. В надписите свободните се противопоставят на робите, които очевидно са измежду местното хетско население. Хетите често стават роби поради широко разпространеното дългово робство. Според запазен документ за дълг длъжникът, който не изплати навреме дълга си, става роб; по други документи за дългове от района на Ганиш членовете на семейството на длъжника трябва лично да работят в дома на кредитора, за да

бъдат изплатени лихвите на дадения заем. Тези документи се утвърждават от управителя на Ганиш, който защищава интересите на асирийските богаташи, търговци и робовладелци и затова им предава неплатежоспособните длъжници и членовете на техните семейства. Често пъти длъжниците са хетски занаятчии. Разбира се, хетите би трябвало да изпитват ненавист към дошлите отвън асирийски търговци, които жестоко ги експлоатират. Може би на тази база е имало и сблъсквания. Затрудняваии от местното хетско население, асирийските търговци се обръщат към царя на акадската държава Саргон I. В едно сказание става дума за това, как Саргон I предприема далечен поход към хетската страна, за да окаже помощ на асирийските търговски колонии.

Най-важен източник на робство винаги са войните. Хетските царе водят постоянни и упорити войни със съседните народи. Всички тези войни имат ярко изразен грабителски характер. Главна тяхна цел е завземането на територии, плячка и пленници, които обикновено биват превръщани в роби. В своите победни надписи хетските царе съобщават, че са опустошили завоюваната страна, а населението са откарали в плен. Обикновено пленниците се изброяват наред с добитъка. Като описва победата си над град Арахати, хетският цар Шупилулиума казва: „Акий, царят на Арахати, Аки-Тешуб, брат на Такув, и техните марнана-воини, всичките тях заедно с имуществото им аз плених и отведох в страната на хетите.“ Муршил II съобщава в аналите си: „Аз нападнах страната Пигайнареша... Завзех я внезапно с пленниците, добитъка и овцете. Откарах ги като плячка, а страната Пигайнареша оставих в пламъци.“ Запазени са дори данни за количеството заловени пленници. Така например Муршил II след щурм на Арннада залавя 15 хиляди пленници, след поход срещу Пурунда — 16 хиляди, а в покорената от него страна Арцава — 66 хиляди.

Превърнати в роби военнопленници се използуват нашироко в различни области на стопанството. Част от робите царят си оставя, те образуват голяма група царски или държавни роби, с които се занимава специален „дом на печата“, т. е. царската съкровищница, която отговаря за всички царски земи, за цялото недвижимо и движимо имущество, което принадлежи на царя, т. е. на държавата. Част от робите се предават на храмовете, които също притежават огромни богатства. Останалите роби царят предава — „дарява“ — на частни лица, „свои верни слуги“, както личи от дарствена грамота на цар Арнуванда II. Ако се съди по един параграф на хетските закони, количеството роби, които притежава един воин, често стига до 10 души.

Робите са заети при изпълняването на големи държавни мероприятия по запазване и разширяване мрежата на изкуственото напояване, поправка на пътища, строителство. Роби се трудят и в дворцовото стопанство, в различните занаятчийски работилници, особено при добив и обработка на метали. Има и много домашни роби. Робският труд се използува най-вече в царското и храмовото стопанство.

Жестоките форми на експлоатация на робите често предизвикват

от тяхна страна както пасивен, така и активен протест. Най-често робите се опитват да се спасят, като бягат от господарите си. Хетските царе вземат мерки, за да предотвратят бягството на пленници в съседни страни. В договор с Таргашнали, цар на страната Хапала, Муршил II изисква задължително връщане на всички избягали пленници. „Относно пленниците, които аз, Слънцето, изведох, тъй като аз победих страната Арцава, и които направих (хора) на воините, и относно пленниците, които моят баща е извел, ако някой от тях избяга и дойде в твоята страна, бил той човек от Арцава или човек от Хати, ако ти не го заловиш и не ми го предадеш и го укриеш, с това ти ще нарушиш клетвата.“ Законът определя специално възнаграждение, което има право да получи човекът, заловил избягал роб. Оня, който укрива избягал роб, е длъжен да плати на собственика на роба голяма глоба.

Защищавайки интересите на собствениците и на държавната власт, хетските закони предвиждат жестоки наказания за робите при кражба и подпалване. „Ако роб ограде къща, той е длъжен да върне (взетите) неща в предишното им състояние. За кражбата той ще заплати 6 шекела сребро. На роба трябва да се отрежат носът и ушите, а самия него трябва да върнат на неговия господар.“ В случай на подпалване на къща робът също бива подлаган на тежки телесни наказания. Отстоявайки интересите на робовладелците, законът разрешава на собственика на роба безвъзмездно да си върне роба, който му е бил откраднат и впоследствие намерен от самия него. Убийството на роб законът разглежда само като нанасяне материални щети на неговия собственик. Затова виновникът за убийство на роб „трябва да даде обезщетение за него — двама души трябва да даде (в замяна)“.

Понякога протестите на робите вземат формата на въстание. Въстаналите роби подпалват домовете на своите собственици, убиват омразните им потисници. От едикта на цар Телепин става известно за голямо въстание на роби, избухнало в XVIII в. пр. н. е. след смъртта на цар Хатушил I. В надписа се казва, че „робите на князете въстанаха, започнаха да разрушават къщите им, да предават господарите си и да проливат кръвта им“. Авторът на надписа счита, че причина за това въстание са раздорите сред аристокрацията. Разбира се, тези раздори омаломощават класата на робовладелците и могат да създадат благоприятна обстановка за започване на въстание, но те не могат да бъдат причина за въстание.

Развитието на занаятите и търговията, разрастването на робовладението спомагат за възникване на най-древните градове, икономически, административни и културни центрове на страната. Анита описва Неша, столицата на държавата, и съобщава за строеж в този град на храмове, в които той слага плячката, взета от враговете. Най-големите градове се появяват там, където се кръстосват търговски пътища. Такъв е Кархемъш, богат търговски град, разположен на Ефрат близо до пътя, който води от Месопотамия към брега на Средиземно море. Такъв е и древният град, разкопан в Северна Сирия край Зенджирли; този древен град е съществувал от II хиля-

долетие до VII в. пр. н. е. Той е бил обграден с двойна стена, укрепена с външни стени, като вътрешната градска стена има укрепена еспланада. Вътре в града са намерени сгради, строени върху каменна основа. На север от Зенджирли, край Сакчагьозю, на границата между Мала Азия и Северна Сирия, са открити развалини на друг град, ограден със стени и защитен с кули. Не по-малко интересни са и развалините на град, разкрити в 1927—1931 г. на хълма Алишар в Анадола. Това е била силна крепост, неведнъж преустройвана и съществувала чак до падането на хетската държава. Особено важно значение има столицата на хетската държава — Хатушаш, развалини от която са запазени край Богазкьой. Тук са намерени останки от крепост, от градска стена и от редица сгради, сред които прави впечатление монументална зала с пиластри от XVI в. пр. н. е. В развалините на града са открити голям брой различни предмети: оръжие, съдове, покъщнина, глинени печати с надписи и голямо количество клинописни плочки, очевидно от държавния архив.

НОВОХЕТСКО ЦАРСТВО

В XVI в. пр. н. е. в северозападната част на Месопотамия се засилва митанийската държава, която започва успешна борба с хетското царство и изтласква хетите от Северна Сирия, а това води до отслабване на хетското царство. От началото на XV в. хетите възстановяват могъществото си. Широката военна дейност на хетския цар Шупилулиума води до възстановяване на хетското господство в източната част на Мала Азия. След като сключва съюз с владетеля на планинската страна Хайаса, хетският цар минава през Ефрат, нахлува в границите на страната Митани, превзема и ограбва столицата ѝ Вашукани и отново заздравява влиянието на хетите в Северна Сирия, като завзема Халпа и Алалах. Към хетската държава се присъединява страната Кисвадна, чийто княз според хетски надписи става „свободен", т. е. престава да бъде „роб на хуритите (митанийците)". Оттогава страната Кисвадна заема почетно положение в състава на голямата хетска държава. В договори на хетите с други царства наред с хетските богове за свидетели се призовават и боговете на страната Кисвадна. Може би от този период е строената от хетите крепост, развалини от която са намерени край съвременното пристанище Мерсин в Южна Турция. Както предполагат, това е крепостта Питура, която според договора между хетския цар и владетеля на Кисвадна е граничен пост. Очевидно това е бил важен за хетите опорен пункт, който доминира по пътя, водещ от Кархемъш и Алепо по долината Каликадна към планинския писидийски път до западната част на Мала Азия. Навлизането на хетите в Северна Сирия и в Киликия се обяснява със стремежа им да завладеят търговските и военните пътища, които водят от Месопотамия към северните пристанища на Сирия и, по-нататък на запад, в областите на Мала Азия. Шупилулиума завоюва обширна територия и стига до Ефрат и до Ливанските планини.

Като използуват отслабването на Митани и Египет, хетите завземат северносирийските области, които преди това са принадлежали на Египет, завоюват страната Амуру и я облагат с данък с размер 300 шекела злато. Придвижването на хетите на юг кара египтяните да им отстъпят значителна част от Сирия. Ако се съди по писма на сирийски князе до египетския фараон, запазени в Амарнския архив, хетите навлизат в Средна Сирия и дори в Палестина. Акизи, княз на Катна, пише на фараона, че хетският цар „подлага на огън" цялата страна и застрашава самата Катна. След като заемат Нухаше и редица други области и градове на Сирия, хетите имат намерение да завземат и важното сирийско пристанище Бибъл, което отдавна е опора на египетското господство. Верният на Египет управител на Бибъл Риб-Ади с тревога съобщава на фараона: „Чувах за това, че хетите подлагат страните на огън. Няколко пъти писах за това, но не получавах отговор. Завзети са всички области на царя, моя господар, но моят господар стои настрана от тях. И ето че сега ще бъдат докарани воини от хетските страни, за да завоюват Бибъл." Очевидно по това време Египет няма вече реална сила, за да спре придвижването на хетите.

Като се опират на съюза на сирийските князе, въстанали против Египет, и като изтласкват заедно с тях египтяните от Сирия, хетите започват да навлизат дори в Палестина. Хетски имена на князе и на управители на Палестина и названия се срещат в надписи, в писма от Амарнския архив и в Библията. Може би въстанията на сирийско-хетските князе против Египет са били подкрепяни от хетите, които с всички средства се стремят да заздравят влиянието си в тези страни. Особено много се засилва хетското царство, след като разгромява страната Митани. Хетският цар Шупилулиума, опасявайки се от засилване влиянието на Асирия, която все повече стабилизира положението си в Митани, започва поход срещу асирийците, отхвърля ги на изток, възкачва на митанийския престол своето протеже Мативаза и сключва с него договор. Според този договор Митани става зависима от хетите, а Мативаза обещава да бъде верен на хетския цар и да му помага в случай на война. Договорът се потвърждава с династичен брак. Така хетите установяват господството си в северозападната част на Месопотамия и в Северна Сирия, асирийците и египтяните биват изтласкани надалеч от хетските граници, страната Митани бива покорена. Идва време на разцвет на хетската държава.

Муршил II (1339—1306 г. пр. н. е.) продължава военната политика на своя предшественик с цел да засили още повече хетското царство. Той покорява напълно страната Арцава и води продължителна и упорита борба с газгейските племена, които слизат от североизточните Понтийски планини и наводняват хетската страна. В течение на 20 години Муршил II води войни, които спират за известно време само през зимата или по време на тържествени празници. Хетският цар предприема походи в Киликия и в Армения и покорява там страната Хайяса. Запазените договори между хетското царство и завоюваните съседни страни ярко характеризират международните отношения в тази част на Предна Азия и своеобразните форми на дипломация от това време. Според тези договори владе-

ЕГИПЕТ И ПРЕДНА АЗИЯ В ДРЕВНОСТТА

телите на завоюваните области са длъжни да плащат данък и да оказват военна помощ на хетите; въпреки доста тактичната си външна форма тези най-древни дипломатически споразумения често имат откровено едностранен характер. Владетелят на покорена страна поема задълженията да плаща данък на хетския цар, да ходи при него, като с това проявява своята преданост, „да не поглежда към другиго“, т. е. да не сключва никакви споразумения с трета държава. Когато иска от подчинения княз да положи клетва за вярност, хетският цар обещава да го „защищава“ — него и дори неговия син. Но същевременно той иска и военна подкрепа от владетеля на покорената страна, който трябва да предоставя войските си не само на хетския цар, но дори на неговите синове и внуци. Понякога хетският цар гарантира на подчинения владетел (обикновено ако той е негов роднина) запазване на положението му на владетел. Следователно договорите подчертават стремежа на хетските царе да укрепят авторитета и влиянието на централното хетско правителство в покорените страни, главно в Сирия. Това се долавя в обещанието на хетския цар „да защищава“ подчинения княз и неговите владения и в заплахите му към непокорния владетел в случай на нарушаване на договора.

След като укрепват влиянието си в Северна Сирия и отчасти в Северозападна Месопотамия, хетските царе се опитват да протегнат пипала дори към далечния Вавилон. Като използува отслабването на Вавилон по време на каситските царе, особено при Кадашман-Таргу, Хатушил III се стреми да подчини на влиянието си вавилонското царство, което по това време се нарича Кардуниаш. Във Вавилон хетският цар поддържа свои привърженици и дори се опитва да подстрекава Вавилон срещу Асирия — отдавнашен враг на хетите, като убеждава вавилонския цар, че е много по-силен от царя на Асирия. Натискът на Хатушил III върху Вавилон става толкова силен, че един от вавилонските сановници му пише: „Ти ни пишеш не като брат, а ни заповядваш като на свои роби.“

Подемът на политическо могъщество на хетската държава е свързан с по-нататъшното развитие на хетската търговия. Хетите търгуват със страните от Предна Азия и дори с далечния Египет. Хетските царе доставят в Египет различни стоки: сребро, лазурит, дърво, желязо и роби. Египтяните пък пращат на хетите великолепни бижутерски изделия, дрехи и съдове с масло. Твърде е възможно сближаването на хетските царе с Египет да предизвиква опасения от страна на други държави. В едно от писмата си царят на Кипър (Алашия) убеждава фараона да не установява никакви контакти с хетския цар.

През XIV—XIII в. пр. н. е. хетите, придвижвайки се все по̀ на юг, се сблъскват в Сирия с политическото влияние на египетската държава, която преживява нов подем при фараоните от XIX династия. В резултат на това между египтяни и хети започва упорита борба за господство в обширния район от Палестина до Северна Сирия. Хетският цар Муватал дори пренася столицата си в град Даташ, разположен в южната част на Мала Азия. След смъртта на Муватал в хетската държава започват големи размирици. Хетският цар Хатушил III, опирайки се на подкрепата на жречеството и на северните племена, сваля от престола своя племенник Урхи-Тешуб. Египтяните се възползуват от тези размирици, печелят редица значителни победи и възстановяват влиянието си в южната част на Сирия. Според мирния договор, сключен от Хатушил III с египетския фараон Рамзес II, Сирия се разделя между двете най-големи държави от този период — хетската и египетската.

След сключването на този договор укрепват търговските и особено културните връзки между Египет и страните от Предна Азия. В един египетски надпис от това време се казва: „Когато хората отиваха по своя работа в Джахи, те можеха без страх с радост в сърцето да стигат до страната на хетите благодарение на великите победи на цар Рамзес.“

Но скоро на арената на политическата борба в Предна Азия се появяват нови застрашителни сили, след което започва упадъкът на хетската държава. От Източното Средиземноморие, отчасти от островите, към Мала Азия, към Финикия и Палестина нахлуват като огромна вълна така наречените „морски народи“. Те завземат крайбрежието и отрязват хетските области в Мала Азия от Северна Сирия, а също и от големите търговски пътища, които свързват Източното Средиземноморие с Предна Азия и с Египет. Рамзес III, който особено много се гордее с това, че е отблъснал натиска на „народите от морето“, съобщава в надписите си, че „нито една страна, като се почне от хетската, не може да устои пред техните войски“. Егейските племена опустошават Кархемъш, градовете на Финикия, например Арвад, страната Амуру и остров Кипър.

Към този период спада засилването на Асирия. В края на XII в. Тиглатпаласар I, цар на Асирия, нанася решителен удар на дребните княжества от Северна Сирия, които по-рано са се включвали в хетското царство. Между тях той споменава „страната Хату“. Хетската култура продължава още известно време да съществува в източната част на Мала Азия, в Северна Сирия и в Северозападна Месопотамия. Един от последните отломъци от хетската държава — Кархемъш, е разгромен окончателно от асирийския цар Саргон II през VII в. пр. н. е.

ХЕТСКА КУЛТУРА

Трудно е да се оформи систематичен очерк за хетската култура. Запазени са малко източници и далеч не всички са напълно проучени. Като изхождаме от наличните данни, можем да направим извод, че хетската държава, която от време на време стига до голямо военно могъщество и до значително външнополитическо влияние, в сравнение с другите древноизточни държави е твърде нестабилно държавно обединение. Робовладелското царство на хетите е образувано на базата на нетрайно племенно обединение, начело на което стои вождът на най-силното хетско племе. Напълно естествено е, че в хетската култура дълго време се запазват остатъци от времето на родовия

строй, които оставят своеобразен отпечатък върху митологията и литературата. В изкуството и в религиозните легенди се отделя много място на култа към великата богиня-майка, чийто образ е свързан с представата за производителните сили на природата. Върху релеф от пещерното светилище в Язълъ-кая богинята-майка е изобразена във вид на жена, облечена в дълга тържествена дреха. Редом с нея в древните митове действува богът на страшните сили на природата, който се проявява в гръмотевицата и мълнията и същевременно олицетворява силите на земното плодородие, пораждано от небесния дъжд. Така например в сказанието за борбата на бога на бурята с чудовището Илуянка се разказва как благодарение на помощта на син на богиня и на смъртен богът успява да надвие лакомото и глупаво чудовище. Очевидно този мит има и отчасти ритуален характер. В запазен клинописен текст се казва, че той се изпълнява в деня на тържествения празник на пролетта, когато може би са празнували пробуждането на природата.

В друг мит — „За изгубения бог", също така своеобразно се разказва за временната смърт на цялата природа, за това, как животът на земята като че замира, тъй като внезапно е изчезнал богът на плодородието Телепин. И този мит е запазен във формата на приказка. Нейният художествен стил се характеризира с ярки и сочни образи. Богът така бърза да изчезне, че „обува дясната си обувка на левия крак, а лявата — на десния крак". Смъртта на природата се сравнява със суша, изгаряща като пожар. Облаци прах влизат през прозорците, дим нахлува в къщите, дърветата съхнат, изворите пресъхват, започва глад, от който хората измират. Дори орелът, пратен от бога на слънцето, не може да намери изчезналия бог на земното плодородие. Само пчелата, пратена по съвета на една богиня, намира Телепин. Ужилен от нея, богът се възвръща към живота. Орелът го донася върху крилата си в напуснатия от него свят. Въздействието на пчелната отрова и на восъка, а също магическите обреди и жертвоприношенията помагат да се възстанови животът на Телепин и по такъв начин отново да се възродят силите на природата. Възможно е този древен мит да е своеобразен вариант на общоизвестната легенда за смъртта и възкръсването на бога на производителните сили на природата.

През периода на образуването на хетската държава богът на бурята Тешуб се превръща в покровител на царя, на държавата и на върховната царска власт, става бог на бурята. Започват да го изобразяват като могъщ воин, препасан с меч и хванал в лявата си ръка сноп мълнии, а в дясната — бойна секира. Очевидно развитието на робовладението изисква засилване на държавната власт, което намира отражение в изкуството, литературата и религията: богът на природата започва да се изобразява като могъщ и войнствен цар. Нещо повече, властта на племенния вожд, който е и военачалник, и първосвещеник, придобива характерни черти на деспотия. Личността на царя придобива ореол на свещена личност. Приживе царят изпълнява най-важните религиозни обреди. След смъртта си той бива обявяван за божество. В летописа на Телепин за стария цар, който

очаква деня на смъртта си, се казва, че „той вече скоро ще стане бог". Върху релефи на светилище в Язълъ-Кая (край Богазкьой) е изобразен богът на бурята Тешуб, който прегръща царя като свой син. През периода на Новохетското царство, когато хетските царе провеждат нашироко завоевателна политика и се образува могъщата военна държава на хетите, се оформя официалната идеология на обоготворяване на царската власт. В официални документи царят обикновено нарича сам себе си „мое слънце", като очевидно се отъждествява с върховното слънчево божество. Аналогични титли се срещат в дипломатическите послания на сирийските князе от XIV в. пр. н. е.

Процесът на образуването на хетската държава е отразен също така ярко и в официалната историко-политическа литература, в която се включват летописи, царски манифести и други документи от държавно значение, на които е придадена своеобразна литературна форма. В „Летопис на Муршил II" се описват подвизите на царя, завоювал „враждебните страни, които му обявиха война". Царят, който нарича себе си не просто цар, а „слънце", гордо заявява, че в това описание на войни са включени само походите, извършени лично от самия цар. Хетският владетел се счита покровителствуван от богинята на слънцето Аримна и я призовава на помощ. Очевидно именно през тази епоха в хетските страни се оформя представата за царя като за божество, което управлява страната с подкрепата на боговете. Тази представа трябва да се утвърждава с цяла система от сложни обреди, жертвоприношения, молитви — по такъв начин религията се използува за заздравяване на царската власт.

Запазени са и интересни образци от „царски речи" или манифести, където в несъмнено литературна форма се излагат събития или нареждания, свързани с волята на царя. В „Надпис на Хатушил I" има обръщение на царя към неговите главни „слуги" или по-точно висши сановници, които влизат в кръга на родовата и робовладелската аристокрация. На тях царят разказва за дворцов преврат. Наследникът на престола, царски племенник, е лишен от правата да наследи висшата държавна власт, тъй като е „студен и безсърдечен". Но му запазва живота и му разрешава да яде, да пие и да идва в града. Царят описва много образно гнева на майката на изпадналия в немилост царски син — очевидно тя възглавява партията на метежниците. По-нататък в царската реч се съобщава за осиновяването на някакво момче Муршил за престолонаследник. Някои изследователи считат, че свободният и естествен стил на царската реч се обяснява с липсата на литературна форма. Но е напълно възможно в дадения случай обръщението на царя към висшите сановници да отразява факта, че още съществуват остатъци от племенен строй. Авторът на надписа се стреми да покаже, че царят счита себе си за нещо като пръв сред равните в древния родово-племенен съюз „панкус", без съгласието на който той не може да управлява напълно самовластно, нито да променя реда на престолонаследие. Надписът на Телепин ясно показва, че е била необходима голяма правителствена реформа, за да се установи царско самовластие. Но отделните етапи на тази

реформа все още не могат да бъдат дадени в определени хронологически рамки.

Освен това в надписа на Хатушил III, наричан понякога негова автобиография, отново ще намерим същия стремеж да бъде оправдан извършеният от царя държавен преврат — в дадения случай премахването от власт на предишния цар Урхи-Тешуб и завземане на престола. В това своеобразно литературно произведение ярко и образно се описват безредиците, борбата между близки роднини в царското семейство (Хатушил III е чичо на предишния цар Урхи-Тешуб). Характерно е и това, че Хатушил, както и мнозина други древноизточни деспоти, призовава на помощ богиня, в дадения случай Ищар, като реално се опира на жречеството и на северните области Хакписа и Нерика, където преди това е бил управник. Следователно и това извънредно интересно историко-литературно произведение, на което е придадена традиционната форма на „царска реч", има за цел да укрепи централизираната власт в хетската деспотия и да унищожи остатъците от родово-племенния строй, което очевидно хетските царе са успявали да правят с голям труд.

Обожествяването на силите на природата, култът към майката-земя и към бога на умиращата и възкръсваща природа заедно с възникването на жреческото учение за божествената деспотия дават възможност да се установи наличието в хетската религия на всички типични черти за религиозните възгледи от времето на преход от родов строй към робовладелска държава. Но можем да отбележим и някои своеобразни черти в религиозните схващания на древните хети. У тях особено трайно се запазват остатъци от дълбоката древност. Такъв е култът към богинята-майка, който води началото си от времето на матриархата и в много отношения сродява хетската религия с религиозните вярвания на древните „морски народи", които населяват обширния район на Източното Средиземноморие, по-точно островите в Егейско море. Хетите, които населяват многобройните тесни долини в планините на Източна Мала Азия, задълго запазват култовете към различни местни божества, отглас от древния родов строй. В хетските държавни договори наред с върховните богове се споменават и „1000 богове на хетската страна". Същевременно особено значение придобива обоготворяването на планините и планинските божества. Хетските богове биват изобразявани най-често на гърбовете на диви животни или вървящи по върховете на планините. Хетите задълго запазват остатъци от древна магия, различни видове гадаене, например по вътрешностите на жертвата и по полета на птиците.

На арената на световната история хетите излизат сравнително късно, към средата на II хилядолетие. Тъй като заемат области, които са разположени в район, където се кръстосват големи търговски пътища, съединяващи Задкавказието и Месопотамия с крайбрежието на Средиземно море, хетите възприемат редица културни достижения на по-древните съседни народи. За това отчасти спомага и фактът, че асирийците основават търговски колонии в хетските страни на Мала Азия още през XX–XIX в. пр. н. е. Благодарение на икономическите и културните връзки с Месопотамия у хетите още през акадската епоха се появява клинопис, който те приспособяват за своеобразните форми на хетския език. Същевременно хетите заимствуват вавилонската парично-тегловна система и 60-ичната система за броене. В търговски сделки се използуват особено разпространените вавилонски единици за тегло — шекел и мина, за които се споменава в хетските закони и в други документи.

Възможно е вавилонско-акадските влияния да са много древни и частично да водят началото си от времето на III династия на Ур. Запазени са например легендарни разкази за походи на акадските царе Саргон и Нарамсин към хетските страни. Разбира се, хетските версии са малко видоизменени. Така например в легендата за Нарамсин се разказва за войната му срещу коалиция от 17 царе, като названията на царствата и имената на царете са променени според хетското обкръжение. В литературни произведения се споменават шумерски божества: богът на небето Ану, богът на мъдростта Еа. Среща се названието Абзува, може би близко до шумерската дума Апсу („божество на водния хаос"). Изобщо хетската литература е подложена на силно асиро-вавилонско влияние. Произведенията на вавилонската религиозна литература се превеждат, отчасти преразказват на хетски език. Запазени са фрагменти от епическата поема за Гилгамеш в хетска версия. Под силното вавилонско влияние възниква обширна религиозно-магическа литература, която включва справочници за обясняване на различни предзнаменования, предсказване на бъдещето по звездите (хороскопи) и други текстове. Вавилонски корени имат и медицинските текстове, открити в хетските архиви. Идеологията на обожествяване на царя и на царската власт е възникнала може би под египетско влияние по времето на упорити войни между хети и египтяни. Хетската титла „моето слънце" отразява египетското жреческо учение за това, че царят е „син на слънцето и плът от плътта му". Много неща са заимствували хетите и от древните племена на хуритите, които населяват северозападната част на Месопотамия и образуват там държавата Митани, с която хетските царе водят упорита борба за надмощие и господство в Северна Сирия. Така например са запазени легенди от цикъла митове за бащата на боговете Кумарби, който въстава против бога Ану и го побеждава. В друга легенда „Сънят на Уликуми" се разказва за това, как Кумарби организира заговор против своя син Тешуб, заграбил царската власт. Древният митичен образ на Уликуми, герой, издялан от камък и издигнат сред морето върху раменете на гиганта Упелури, е много типичен за онази епоха, когато хуритските племена, които отначало населяват планинските райони на Северна Месопотамия, започват да се заселват в крайморските пристанища на Северна Сирия. Особено интересен е честият мотив за борбата на хетските богове за царска власт, мотив, който ярко отразява борбата на племенните вождове в хетските страни по време на образуването на единна хетска държава. В легенди от хуритски произход този мотив е свързан с постоянното съперничество между дребните сирийски княжества за господствуващо влияние в Северна Сирия. Влиянието на

древни остатъци от хуритска култура може да бъде проследено в литературата и изкуството на хетите благодарение на това, че са запазени голям брой своеобразни паметници на сирийско-хетското и хуритското изкуство, а също и няколко текста, написани на хуритски език.

В хетското изкуство могат да се отграничат както своеобразни местни черти от художественото творчество на примитивните планински племена от северните райони на Предна Азия, така и чужди влияния, които идват от Месопотамия, от района на Егейско море и отчасти от Сирия. Много характерна е хетската архитектура. Появата на циклопична (мегалитическа или едрокаменна) зидария, системата от отбранителни съоръжения, планировката на дворците, използуването на колони със своеобразни основи, богато украсени със скулптури, сближават хетската архитектура със строителното творчество на народите от егейския и микенския свят. От друга страна, използуването на украсени с релефи масивни блокове, които служат за облицовка на външни стени (ортостати), се среща както в монументалните постройки от новохетско време, така и в строителството от периода на късните сирийско-хетски княжества (Кархемъш). Релефите, които изобразяват богове и царе, дават ярка представа за „арменоидния тип" на хетските племена, за характерното в облеклото, прическите, обувките, което слагат на главата, оръжието и религиозните вярвания и символи на хетите. Някои от тези релефи, като например сцената на свещеното бракосъчетание, изобразена върху скалите в пещерното светилище в Язълъ-Кая, или високия релеф от Богазкьой, на който е изобразен „страж на вратите", дават доста ясна представа за своеобразната религия и достиженията на хетското изкуство. Твърде оригинални са печатите и великолепно изработените метални статуетки. Освен това за наистина своеобразни елементи в хетската култура говори местната йероглифна писменост, образците от която обаче се датират от доста късно време.

При изучаването на хетската история и култура може да бъде поставен важният и много сложен проблем за взаимоотношенията между хетските племена от Мала Азия, хуритите от Северна Месопотамия и Сирия и най-древните племена от Егейския район и континентална Гърция. Хетите, населяващи Мала Азия, са посредници между страните от Предна Азия и Източна Европа. По-нататъшното изучаване на хетската история и култура трябва да разкрие етапите на важния исторически процес на културни взаимоотношения между народите от Азия и Европа през периода на образуването на най-древните робовладелски държави.

12 ГЛАВА

СИРИЯ И ФИНИКИЯ

ПРИРОДНИ УСЛОВИЯ

Сирия е разположена на границата на три материка. Нейните вътрешни райони влизат в досег с Предна Азия: на изток — със сирийско-месопотамската степ, на север — с малоазийското плато, на юг — с Арабската пустиня. Крайбрежието на Сирия, наричано Финикия, още през древността е свързано чрез търговски пътища с европейския свят — с островите на Източното Средиземноморие, с Кипър, Крит и архипелага на Егейско море чак до континентална Гърция. По тесния Суецки провлак минава древен търговски път, който отдавна съединява Сирия и Палестина с Египет. Географското положение на Сирия и Финикия, намиращи се на кръстовището на най-древни керванни и морски търговски пътища, спомага за ранното и засилено развитие на търговията, която има до голяма степен транзитен характер.

Природната разпокъсаност на Сирия, особеността на отделните й части, например на финикийското крайбрежие или на долината на Оронт, защитена от запад и от изток с планините на Ливан и Антиливан, липсата на големи реки (които биха могли да спомогнат за историческото и културното обединяване на страната), недостатъчните естествени богатства — всичко това създава неблагоприятни условия за образуване на единна и силна държава. И наистина Сирия и Финикия почти винаги са били раздробени на редица постоянно враждуващи помежду си малки държави. Политическата разпокъсаност на Сирия и Финикия се засилва от това, че още от дълбока древност те са заобиколени от могъщи държави, които винаги се стремят да завоюват тези богати области и да завземат техните цветущи търговски градове. На югозапад от Сирия се намира Египет, на изток — Вавилон и Асирия, на североизток — държавата Митани, на север — хетското царство, а на запад върху островите на Егейско море се простира морската държава на Крит. Заобиколени от силни държави, Сирия и Финикия още от древността попадат под културното влияние и под властта ту на една, ту на друга от тези държави. По равнините на Сирия се водят големи сражения, сирийските крепости често биват подлагани на обсада и на щурм. Цяла Сирия е един голям плацдарм, на който се води напрегната борба между

силните държави от древноизточния свят, примамвани от богатствата на Сирия и Финикия — район с развито селско стопанство и занаяти, с древни и богати търговски градове, с пентрове, където се кръстосват многобройни търговски пътища.

В някои части на Сирия и Финикия естествените условия са благоприятни за развитие на селско стопанство. В добре напояваната крайбрежна ивица на Финикия, особено в районите на Марат, Берит, Сидон, Тир и Ако, почвените и климатичните условия спомагат за успешно развитие на земеделие и овощарство. И досега тук в големи овощни градини отглеждат различни плодни дървета. Край Триполис се отглеждат много маслини. По западните склонове на Ливан се култивират маслини и лозя. В древността в добре напояваните райони се сеят ечемик, пшеница и лимец. Много плодородни са вътрешните райони на Средна и Южна Сирия, особено благодатната долина на Оронт.

РАЗКОПКИ

Ако се съди по данните от археологическите разкопки, Сирия и Финикия са заселени от времето на новокаменния век. Оръдия от епохата на неолита са намерени във Финикия, край носа на Кучешката река (Нахр-ел-келб), близо до изворите ѝ, а също така край Хараджеб и Джайта, в подножието на планината Санин. Повечето от намерените тук кремъчни оръдия и оръжия спадат към типа стъргала, ножове, шила, резци и върхове на копия, като върховете на копия са много грижливо обработени. Типични за този раннонеолитически период изделия са пилите, триъгълните върхове на стрели и брадвите с триъгълна форма. Намерени са и полуполирани оръдия, например брадви, резци и кинжали, което говори за постепенно развитие на техниката на полиране на камък.

Неолитически селища са намерени и в Северна Сирия, в района близо до горното течение на Ефрат и планините на Аман и Тавър. Тук, в местността Сакчагьозю, е разкопано древно селище, чиито долни, най-древни слоеве спадат към времето на неолита. В първия му слой са открити груби оръдия от кремък, обсидиан, слонова кост и глинени съдове, украсени с вдълбан геометричен орнамент. В третия слой, отчасти спадащ към времето на халколита, е намерена рисувана керамика. В Тел-Тайнат (Северна Сирия) са открити 14 археологически слоя, които дават възможност да се проследи развитието на материалната култура от каменния век до първите векове на нашата ера.

Разкопките на знаменити в древността финикийски градове са започнати още в средата на XIX в. Френският семитолог Е. Ренан в 1860—1861 г. проучва некрополите на Сидон и намира финикийски саркофази. Най-големи разкопки са извършени на мястото на Бибъл, а също в Северна Сирия в района на древния Угарит и още по̀ на североизток на мястото на град Алалах (съвр. Атчан).

Големи резултати дават разкопките, извършени от П. Монте и

М. Дюнан на територията на древния Бибъл (край съвременния Джебейл, запазил в непроменена форма древното наименование на Бибъл — Гебал). Тук в архаичните погребения са намерени кремъчни ножове и стъргала и груба керамика, правена без помощта на грънчарско колело. Още през IV хилядолетие пр. н. е. Бибъл — голям търговски град, е свързан с Египет. Под плочите на пода на разкопан храм от Бибъл са намерени различни предмети, между които привлича вниманието печат с египетски йероглифичен надпис от архаичен тип. Пак тук са открити голям брой предмети от египетски произход, датиращи от архаичния период и от времето на Старото царство. Освен това в развалините на Бибъл са открити много египетски предмети от времето на Средното царство, а също и египетски надписи и ако се съди по тях, Бибъл тогава не само е бил под икономическо и културно влияние на Египет, но дори му е бил подчинен; в Бибъл управлява египетски чиновник, който носи египетски титли.

По-нататък в Северна Сирия, на 50 км южно от устието на Оронт, край Рас-Шамра, на брега на морето са разкопани развалините на голям град, разположен на важен търговски път, който съединява Кипър със западната извивка на Ефрат. Градът, в който има храм, дворец и библиотека, представлява търговско пристанище и крепост, заобиколена от мощни стени. На дълбочина 7—9 м се проследяват три археологически слоя и остатъци от постройки от непечен кирпич. Некрополът с погребенията е разположен върху скала над древното пристанище. Развалините на града и откритите в тях предмети и надписи говорят за продължително съществуване на робовладелска държава, процъфтявала от края на III до средата на II хилядолетие пр. н. е. Главният град на тази държава, наречен Угарит, в търговско отношение е свързан с хетеките племена от Мала Азия, с държавите от Месопотамия, с района на Егейско море и с Египет. За това свидетелствуват различни предмети с егейски, хетски и египетски произход, намерени в развалините на града. Особено интересни са откритите тук паметници на клинообразната писменост — делови документи и най-древни произведения на финикийската литература.

Много ценни исторически паметници са намерени и във вътрешните области на Сирия. Така например в равнината Амк, там, където Оронт прави много извивки, преди да си пробие път през планините на Аман, са намерени много остатъци от селища, сред които изпъкват развалините на голям град — древния Алалах (съвр. Атчан). В тези развалини, разкопани от английския археолог Л. Уули в 1937—1949 г., са намерени остатъци от разположени един върху друг 17 храма, строени последователно от края на IV хилядолетие до XII в. пр. н. е. Главният храм на града е разположен в северозападната му част край царския дворец на гарнизонната крепост. Най-добре запазени остатъци от царски дворец са намерени в седмия археологически слой, който спада към XVIII в. пр. н. е. Очевидно това е време на най-голям разцвет на града. При разкопки на Алалах са открити различни предмети и надписи. Интересни са каменни-

те скулптури, печати, амулети, разнообразна керамика, многобройни чуждестранни предмети, като например хетски предмети и егейски съдове, които ярко характеризират историята и културата на Северна Сирия през III—II хилядолетие пр. н. е.

ПИСМЕНИ ИЗТОЧНИЦИ

На територията на Финикия и Сирия са намерени малко надписи, което може би се обяснява с обстоятелството, че по време на постоянните войни древните архиви и книгохранилища се унищожават безжалостно. Сред надписите са особено интересни намерените в Рас-Шамра документи, написани с азбучен клинопис. Това са главно митологични произведения, които ярко характеризират религията на народите от Северна Сирия през II хилядолетие пр. н. е. За проучването на политическата история на Финикия и Сирия са много важни дипломатическите документи от Амарнския архив и хетските надписи. В същност финикийските надписи са намерени в сравнително малко количество. Най-важните от тях са открити при разкопките на Сидон и са от времето на персийската епоха. В 1946—1947 г. на територията на древна Финикия, в Каратепе, в планините на Антиливър са намерени финикийски надписи, които хвърлят нова светлина върху историята на Северна Финикия през IX в. преди н. е. Финикийските надписи от Библ и Сидон характеризират упадъка на Финикия през V—III в. пр. н. е. За историята на Сирия и Финикия голямо значение имат вавилонските и асирийските надписи, например административната кореспонденция на асирийските царе от VIII—VII в. пр. н. е.

Недостатъчното количество чисто финикийски надписи кара историците да обърнат особено внимание на данните у античните автори, които са запазили в трудовете си сведения, отнасящи се до Финикия. Някои сведения за финикийците се намират в поемите на Омир; у Йосиф Флавий има позоваване на древните анали на финикийския град Тир; данни за политическата история и за културата на Финикия могат да се намерят у Херодот. Освен това сведения за религията и митологията на финикийците са запазени у раннохристиянския автор Евсевий, който използува труда на финикиеца Санхониатон, стигнал до него чрез гръцкия превод на Филон Бибълски.

НАСЕЛЕНИЕ

Още в древността населението на Финикия и Сирия е много смесено. Ако се съди по египетските и финикийските надписи, по данни от библията и у античните автори, а така също и по езикови данни, най-древното население на Финикия и Сирия още през III хилядолетие пр. н. е. е представлявало сложен етнически конгломерат. Един от древните племенни слоеве се образува от хуритите, които населяват Северозападна Месопотамия и Северна Сирия и оттук се разселват в съседните области чак до Палестина. Племенното название хурити се среща в хетските надписи и в библията, то е запазено също в названието на страната Хару, с което египтяните обозначават Сирия и Палестина. За значително хуритско население в тези страни говорят многобройните хуритски имена, които се срещат в документи от Катна и Угарит, а така също и в амарнски писма.

Основна част от населението на Сирия и Финикия са западносемитските племена. Най-северната част на Сирия и съседните области на Азия (Киликия) и Месопотамия са населени от племена, наричани „деца на севера“ (бене-самал), а в най-южния край живеят племена, които се наричат „деца на юга“ (бене-амина). На изток от Сирия пък живеят номади, наричани понякога „деца на изтока“ (бене-кедем), а най-често — аморити, тъй като живеят на запад (амуру) от Месопотамия. В северната част на сирийско-месопотамската степ живеят арамеи, които, както и аморитите, спадат към семитската група народи. Аморити и арамеи често навлизат в Сирия, заселват се там и дори образуват отделни княжества.

Названието „финикийци“ (кафяви, мургави) се появява през I хилядолетие пр. н. е., когато гърците започват да наричат така крайморското население на градовете по източното крайбрежие на Средиземно море; а още 2000 години пр. н. е. египтяните наричат финикийците със специална дума — фенеху. Тук именно в X в. пр. н. е. се образува самостоятелна финикийска държава с центрове в Сидон и в Тир. Както хананеите, населяващи Ханаан (най-древното название на Палестина и на съседните райони от Сирия и Финикия, което в египетски надписи се среща във формата Канан), и финикийците спадат към групата западносемитски племена.

ЗАВОЮВАНЕ НА СИРИЯ И ФИНИКИЯ ОТ ЕГИПЕТ

В края на III — началото на II хилядолетие пр. н. е. в Сирия и Финикия възникват няколко малки държави, чиито центрове са големи търговски градове. Между тях изпъкват главният град на царство Угарит и Библ, разположени на морския бряг. Ако се съди по това, че в надписите от Рас-Шамра се споменават географски названия, по-точно градове в Сирия, Финикия и Палестина (Джебейл, Ашдод), може да се предполага, че Угарит е бил тясно свързан с тези страни. Нещо повече, Угарит търгува с островите в Егейско море, с Кипър, Крит и Родос, а така също и с Египет. В надписите от Рас-Шамра се споменават Каптор (Крит) и Хет-ка-Пта (Мемфис). В Рас-Шамра са намерени кипърски и родоски съдове, предмети — микенско производство, и дори египетски статуи, статуетки и скарабеи с надписи от времето на Средното царство.

Библ, един от най-древните градове на Финикия, също води голяма търговия, особено с Египет. В края на III хилядолетие пр. н. е. Библ е под икономическото и политическото влияние на Египет. В развалините му са намерени надписи, от които се вижда, че там са управлявали князе с финикийски имена и същевременно с египетски титли, които пишат надписите си с египетски йероглифи.

Разкъсвана от междуособна борба, Сирия често става плячка на

чужди завоеватели. Царете на големите държави, Египет или Вавилон, се отнасят с презрение към малките и слаби страни в Сирия и в Северна Месопотамия. Аменхотеп III в едно писмо до вавилонския цар пише за дъщеря му: „Нали това не е дъщеря на една от тези бедни страни, които се наричат Ханигалбат, Гага и Угарит." В средата на II хилядолетие пр. н. е. Египет завоюва Сирия чак до Ефрат. Египетските фараони от XVIII династия подчиняват под своя власт сирийските градове, облагат ги с тежък данък, експлоатират естествените богатства на страната. Ако се съди по египетски надписи, например по дипломатически документи от Амарнския архив, Сирия и Финикия са под икономическия и политическия контрол на Египет, но все пак запазват известна самостоятелност. В много градове египтяните оставят властта в ръцете на местните князе, но за укрепване на своето влияние възпитават техните наследници в Египет в дух на преданост към Египет и към египетския фараон, като по такъв начин си подготвят бъдещи верни слуги.

Управниците на сирийски градове признават могъществото на египетските фараони. Един от сирийските князе, Намиаваза, пише на фараона: „Наистина аз, моите воини и моите колесници, така както и моите братя..., ние сме на разположение на войските на царя, моя владетел, за да отидем навсякъде, където той заповяда." Сирийските князе са длъжни да плащат на фараона ежегоден данък: „Наистина — възклицава Инти, управник на Аскалон — аз доставих всички продукти, напитки, стада овце, мед, масло, които поиска от мене царят, моят владетел. Наистина аз платих данъка, с който царят, моят владетел, моето слънце, ме обложи." Освен това сирийските князе са длъжни да съпровождат и охраняват египетските търговски керван. Един от сирийските князе пише на фараона: „Моят цар, владетелят ми съобщи..., че трябва да съпровождам керван до Ханигалбат. И наистина те бяха съпровождани и достигнаха целта... Нека царят, моят владетел, продължава да праща керван. Аз ще ги пращам по най-краткия път." Сирийските и финикийските князе са длъжни да информират египетското правителство за всичко, което става в Сирия. Така например фараонът заповядва на княза на Тир да му съобщава всичко, каквото чуе в Ханаан. Египетското управление в Сирия се осъществява от чиновници, които получават данъка от сирийските князе, управляват царските имения и складове, периодически обикалят из страната и решават спорове между князете. Опорни точки на египетското господство са крепостите, в които се настаняват египетските гарнизони, а така също египетските храмове, центрове на разпространение на културното влияние на Египет в Сирия.

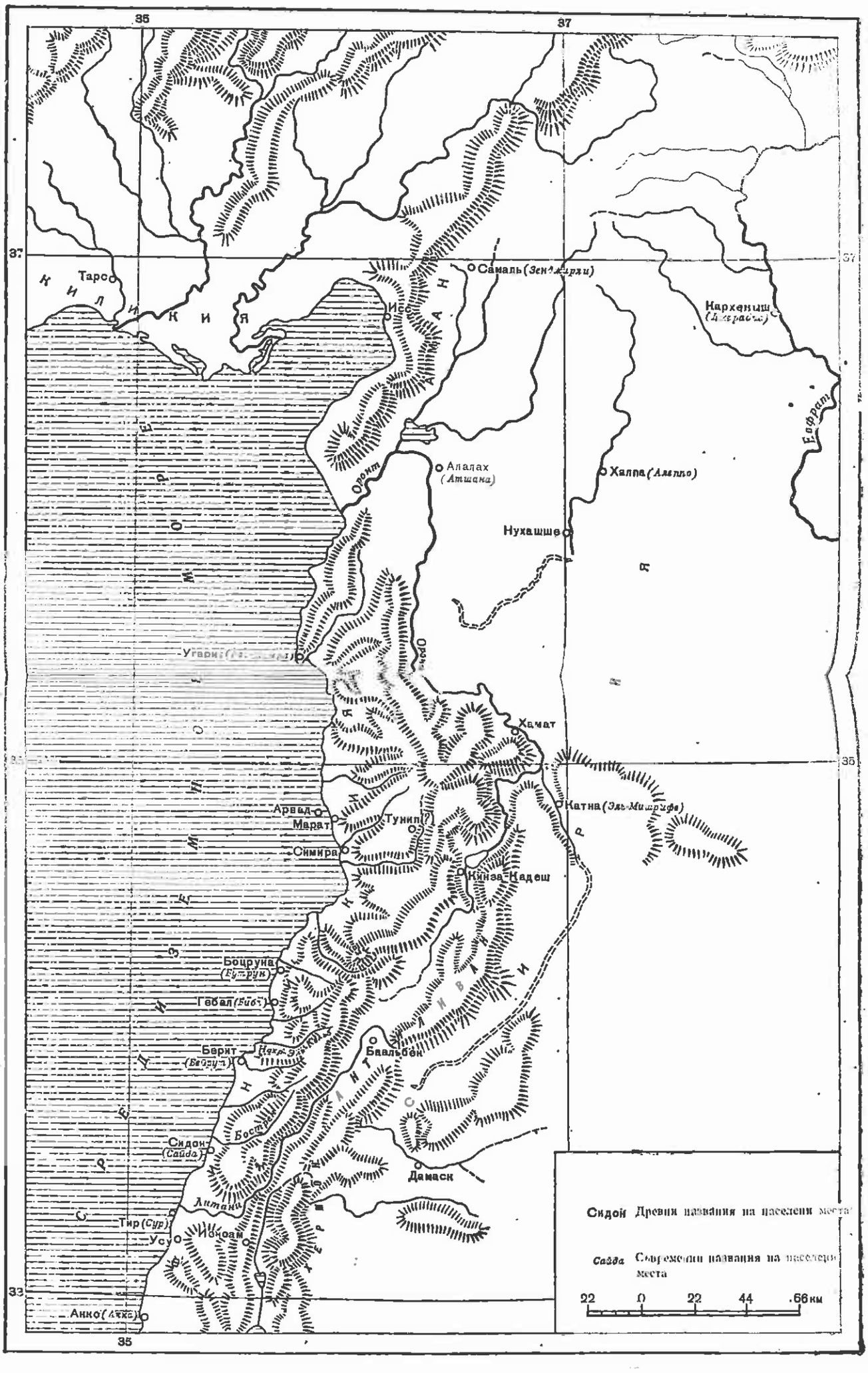
В XIV в. Египет вече не е в състояние да запази господствуващото си влияние в Сирия. Египтяните биват сменени от хетите. Хетите колонизират Северна Сирия и я подчиняват на влиянието си, което постепенно става все по-силно — това се проследява по археологически и лингвистически данни, а така също и по документи. Държавата Угарит, по-рано подчинена на Египет, попада под влиянието на хетски цар. В самия Угарит се борят две партии — египетската и

хетска. Владетелят на Угарит моли фараона за помощ, тъй като хетите се стремят да завземат Угарит. Управникът на Бибъл Риб-Ади с тревога съобщава на фараона за страшното придвижване на хетите: „Хетите подпалват цялата страна..., всички страни, които принадлежаха на царя, моя господар, са заети сега от воини на хетите. Ако моят господар напусне тази страна, хетите ще подчинят Бибъл." Обединилите се аморитски племена начело с Азиру се съюзяват с хетите и се опитват да изтласкат египтяните от Сирия. В XIV в. пр. н. е. египтяните са принудени да предадат позициите си в Предна Азия.

Но скоро във Финикия се появяват нови завоеватели. Това са онези морски народи, които, нахлувайки на широка вълна към Изтока, заемат Мала Азия и Сирия. Типично егейските вещи, кипърската керамика, теракота, изображения на богинята на природата, намерени в развалините на Угарит и Алалах, свидетелствуват за доста силно проникване на егейските племена, на егейското търговско и културно влияние във Финикия и Сирия през XIII—XII в. пр. н. е. Твърде е възможно държавата Угарит да е била колонизирана, а може би и дори завоювана от тези надошли егейски племена. За това говорят голям брой егейски, кипърски и микенски погребения, разкопани в Рас-Шамра, а така също богатата царска гробница, която се издига на самия акропол, сред развалините на храмовете и на библиотеката. За това говорят и споменаването на егейски племена, и собствените имена, които често се срещат в намерените в Рас-Шамра надписи.

ИКОНОМИКА

Много области на Сирия и Финикия са неудобни за развитие на интензивно земеделие. Затова населението тук, както и в сирийско-месопотамската степ, е принудено дълго време да води номадски живот на скотовъдци. Едно от най-древните домашни животни в тези страни е свинята, след това е опитомен едрият рогат добитък. Като работен добитък се използуват бикове. Областите, съседни с финикийските и сирийските градове, са богати с добитък. Затова князете на тези области са задължени да плащат на Египет данък във вид на определено количество глави добитък. Чуждите завоеватели, които завземат градове в Сирия и Финикия, най-напред откарват принадлежащия на тези градове добитък — тяхното главно богатство. Само в някои долини, например в долината на Оронт и по финикийското крайбрежие, климатът, плодородната почва и достатъчното количество вода спомагат за развитие на земеделието. Пшеницата, ечемикът и просото са аклиматизирани от времето на неолита. Известна е лещата. Гроздето и маслиновите дървета са широко разпространени. В един египетски надпис образно се описват богатствата на земеделската страна Финикия: „Градините са пълни със своите плодове; намерени са техните вина, които текат от пресите като потоци вода. А жито по терасите има повече, отколкото пясък по бреговете." В египетски документи от Амарнския архив се споменава

35
37
Тарс
К и л и к и я
Самаль (Зенджирли)
Иссан
Карчемиш (Джерабис)
Евфрат
Оронт
Алалах (Атшана)
Халпа (Алеппо)
Нухашше
Угарит
Хамат
Катна (Эль-Мишрифе)
Арвад
Марат
Тунип (?)
Симира
Кинза
Кадеш
Бецруна (Бутрун)
Гебал (Библ)
Берит (Бейрут)
Баальбек
Сидон (Сайда)
Дамаск
Литани
Тир (Сур)
Усу
Ионоам
Анко (Акка)
Сидон Древни названия на населени места
Сайда Съвременни названия на населени места
22 0 22 44 66 км

за данък в зърно, който трябва да плащат на Египет управниците на градове във Финикия и Сирия. Наред със зърнените култури още през III хилядолетие пр. н. е. се появяват технически култури, например лен. От вълна и лен правят тъкани, отпечатъци от които са запазени върху парчета от съдове. Земеделската техника е още много примитивна. Обикновено разкопават земята с мотика, която бавно и постепенно отстъпва пред примитивния плуг. В плуга обикновено впрягат магарета, биволи, а понякога и хора, очевидно роби. Връщат зърното с помощта на добитък, а също и с помощта на специални приспособления, което вече говори за известен прогрес в земеделската техника. За това говори и постепенната замяна на хромелите с мелнични камъни.

Тъй като заемат плодородна, но твърде малка територия, финикийците още от древността са принудени да използуват интензивно всяко късче земя, годно за обработване. Финикийците не се ограничават с участъците земя по крайбрежието и в речните долини, те обработват планинските склонове на Ливан и създават тук терасовидна система на изкуствено напояване. Тази система е съществувала в древността в Мала Азия, Асирия и в Задкавказието. Особеното в нея е това, че планинските склонове изкуствено се превръщат в редица разположени една над друга тераси, които се напояват от водите на планинските потоци. Обикновено тези тераси се използуват за насаждане на овощни градини и лозя. Така наред със зърнопроизводството се появяват овощарство, лозарство и винарство. Финикийското вино се слави по целия древен свят. Споменат за него са запазени чак до римската епоха. Когато римски агрономи говорят за лозарство, те цитират картагенеца Махон, който е използувал старинния опит на лозарските и винарските стопанства на Финикия и на финикийските колонии в Северна Африка.

Още през дълбока древност в Сирия и Финикия се появяват различни занаяти. В един египетски папирус се казва, че във Финикия „планините са обраснали с големи гори, годни за строеж, дъбове и кедри чак до небето". Затова тук отдавна се занимават с обработка на дърво. Дървото се използува в строителството и макар че зданията се строят от кирпич, често кирпичната зидария се скрепя с греди. Горните етажи на големите сгради в градовете се строят от греди. Вътрешните повърхности на стените често се покриват с дъски. Масите, столовете, сандъците, сандъчетата и саркофазите също се правят от дърво, най-често от кедър и кипарис, като отделните дървени части се свързват с дървени гвоздеи. Изобилието на хубав дървен материал спомага за развитието на корабостроенето. В древността финикийците се считат за най-добри корабостроители. Още през периода на Старото царство египтяните наричат един от видовете кораби „бибълски кораб". Твърде е възможно самото племенно название „финикийци" да е произлязло от египетската дума „фенеху", която означава „корабостроител". Финикийците използуват два типа кораби: „кръгли" за превоз на товари и „дълги" за военни цели. Търговските кораби имат изпъкнали и симетрични нос и кърма и два реда весла. Военните кораби имат гарани, закрепени към

носовата част, и мачта, на която се слагат платна. Тези кораби служат за по-далечно плаване. Особено високо се развива корабостроенето в Картаген, най-голямата финикийска колония.

Голямо значение има металургията; метала използуват за изработване на здрави оръдия и оръжие. Медни и бронзови изделия са намерени както в развалините на Угарит, така и в Алалах. В угаритските надписи се споменава за леяри на мед и сребро. Особено много се цени среброто. Затова отпускането на стока от царските складове и натуралните повинности се оценяват в сребро. В Угарит се развива местната металургия. Тук са намерени остатъци от форми за отливане на метал. В планините на Ливан се срещат лекотопими железни руди. Техният добив и обработка не са много трудни и това спомага за развитието на металургията.

Във Финикия значително се развива и тъкачеството. От лен и вълна финикийците умеят да изработват различни видове тъкани, които са прекрасно изобразени по стените на египетските гробници. Финикийците се славят и с уменнето си да оцветяват тъканите. С голяма известност се ползуват яркочервената и тъмновиолетовата пурпурна боя, които финикийците правят от едно крайбрежно мекотело — черупки от него са намерени в огромно количество по финикийското крайбрежие. Както червеният, така и виолетовият пурпур (названията им на финикийски език са много близки до съответните асирийски и древноевропейски думи) са важни пера на финикийския износ. Виолетовият пурпур се споменава в списъците от подаръци, пратени от митанийския цар на неговата дъщеря по случай бракосъчетанието ѝ с египетския фараон в средата на II хилядолетие пр. н. е. Твърде възможно е този пурпур да е бил докаран в страната Митани от Финикия. За вълнени тъкани, оцветени с пурпур, се говори в надписи от Рас-Шамра (XIV в. пр. н. е.). Твърде възможно е в крайморската част на град Угарит и в районите на Тир и Сидон да е имало работилници за изработване на пурпурна боя.

Във Финикия се развива много и изработването на стъкло, макар че тази техника донякъде е заимствувана от финикийците при контактите им с египтяните, а отчасти и с асирийците.

ТЪРГОВИЯ

Сравнително високата продуктивност на селското стопанство, процъфтяването на занаятите и благоприятните естествени условия спомагат за значителното развитие на търговията в Сирия и Финикия. Финикийските градове се намират на кръстовищата на най-важните търговски пътища, които съединяват страните от Предна Азия с басейна на Средиземно море, с Африка и Арабия. Търговията се води по суша и по море. Керван със стоки върват от Мала Азия, от Месопотамия, от Арабия, от Червено море и Египет и стигат до градовете на Финикия и Сирия. Наред с описаните товарен превоз с животни съществува и превоз с коли — за това говорят ботивите (посветени на храмове) модели на двуколни колесници. Още древните надписи от Рас-Шамра, датирани от III хилядолетие пр. н. е.,

характеризират ярко търговската дейност на Угарит. Възможно е сухопътно-керванната търговия да е обхващала обширни територии от северното крайбрежие на Сирия до залива Акаба на брега на Червено море, като включва цял Ханаан.

Във Финикия се развива извънредно много морската търговия. Още през периода на Старото царство египтяните изнасят от Финикия различни стоки, между които трябва да се отбележат маслиненото масло и дървеният материал. Предмети на финикийския износ са също така добитък, зърно, тъкани, мед, бронз, козметични и медицински средства.

Маркс пише: „финикийците, народ par excellence търговски..."[1]. Във финикийската търговия и в цялата икономика изключително важно място заема дървеният материал. Планините на Ливан и на Антиливан, разположени недалеч от търговските финикийски градове, а така също и съседните планински области на Мала Азия, Задкавказието, Северна и Средна Сирия и Палестина в древността са били покрити с големи горски масиви. Кедри, киликийски и крайморски бор и други ценни дървесни видове финикийците изнасят в голямо количество за Египет и Месопотамия. Особено важно място в износа заемат строителният и корабостроителният дървен материал. Финикийците изнасят дървен материал и в други страни. Така например Хирам I, цар на Тир, праща кедри за строеж на ерусалимския храм на царя на израелско-юдейското царство Соломон. В VIII в. пр. н. е. финикийците снабдяват с дървен материал асирийския цар Саргон II при строежа на неговия дворец. Понякога Финикия плаща на Асирия специален данък в кедри. Върху един барелеф е изобразен флот, натоварен с финикийски дървен материал.

Голямо значение има търговията на финикийските градове с Египет. Център на тази търговия е древният финикийски град Бибъл, чието название се среща още в египетските надписи от Старото царство (Кебен). По време на разкопки в Бибъл са намерени египетски предмети от различни епохи, като се почне от архаичната, което говори за древни и трайни търговски връзки между Египет и Бибъл. По времето на Средното царство търговията с Финикия е твърде оживена. В „Разказ на Синухет" се казва, че египетски пратеници посещават Сирия и че тук може да се чуе египетска реч. А в „Поучение на Ипусер" се съобщава, че от Сирия в Египет се доставя специално дърво за изработване на саркофази и дървесна смола, необходима за мумифицирането. Особено процъфтява търговията на Египет със Сирия през II хилядолетие пр. н. е., когато Египет завоюва Финикия и Сирия и ги включва в обширната египетска държава. Ценни сведения за това има в дипломатическите надписи от Амарнския архив. В едно писмо се казва, че ценният вид дърво — уркариш, от което има нужда Египет, се доставя от град Угарит. Аби-Милки, княз на Тир, пише на фараона, че му е пратил „5 таланта бронз". Сирийският княз Милкилу съобщава на фараона, че му е пратил „миро като лекарство". Ако се съди по писмата на бибълския княз Риб-Ади, от Бибъл пращат в Египет мед. В едно писмо Риб-Ади, княз на Бибъл, пише на фараона, че за него Бибъл има също такова значение, както и Мемфис. Много сирийски князе съобщават на фараона за големи доставки на добитък за Египет. Особено интересно е съобщението от едно писмо, че в Египет се пращат роби срещу злато. Следователно Египет изнася от Финикия зърно, добитък, дървен материал („големи греди"), мед, бронз, тъкани, метални изделия, роби и робини; през финикийските градове минават транзит за Египет различни стоки от хетското царство (желязо), от Митани, Вавилон, Асирия, от островите на Егейско море, например Кипър (мед). От финикийските градове, например Арад и Берит, за Египет потеглят кораби, натоварени със стоки. Сирийските и финикийските князе съобщават за изпращане в Египет на търговски кервани.

[1] *К. Маркс и Ф. Енгелс*, Съч., т. 23, стр. 143, заб. 90.

Още от III хилядолетие пр. н. е. в търговско и политическо отношение Сирия и Финикия са свързани и с други съседни страни, главно с Месопотамия, с хетските страни и с района на Егейско море. Саргон, царят на Акад, който осъществява редица големи походи, завоюва страните Мари и Яримут. Може би названието „Яримут" съответствува на древното название на една от областите в Северна Сирия — Римут. Към Сирия Саргон е воден от стремежа да завземе важните търговски пътища, които водят към крайморските градове на Финикия, откъдето може да се получава дървен материал, толкова необходим за народите в Месопотамия. В развалините на много градове в Сирия и Финикия са намерени различни предмети с месопотамски произход, което говори за икономически и културни връзки между Финикия и Двуречието. Така например в Тел-Тайнат през 1937 г. са открити цилиндрични печати от Ур, а в Катна е разкопан храм на шумерската богиня Нинегал, което говори за силно културно влияние на Шумер. В развалините на Алалах също са намерени много предмети от Месопотамия, например цилиндрични печати, докарани от страната Митани.

За Финикия и Сирия има голямо значение търговията с хетските страни, откъдето твърде отдавна се докарват метали. Разкопките в Рас-Шамра откриват много предмети с хетски произход. В Алалах са намерени скулптури на лъвове от хетски тип и релеф с изображение на хетския цар Тудхалия (може би четвърти). Хетите навлизат в Сирия и я колонизират. Навлизането на хети в Сирия е свързано с развитието на хетско-финикийската търговия; в крайна сметка то води дотам, че хетските царе завоюват значителна част от Сирия. Доста много се развива търговията с островите в Егейско море. В Рас-Шамра и в Алалах са намерени много предмети, например художествени изделия, идващи от района на Егейско море. Егейската култура оказва известно влияние върху финикийската, например върху архитектурата на големите сгради в Алалах.

ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ

В ранната древност във Финикия и Сирия съществува и се запазва, както и в другите древноизточни страни, общинен строй. Документите, намерени в Рас Шамра, позволяват да се установят някои характерни черти на този общинен строй. Така например общините в държавата Угарит трябва да изпълняват редица повинности в полза на централната власт — такива са военната и трудовата повинност. Същевременно общините са длъжни да плащат държавни данъци — както данък в сребро, така и в натура, като последният се събира във вид на зърно, масло, вино и добитък. Това говори за продължително запазване на натуралното стопанство. Общините носят също колективна съдебна отговорност, като отговарят съвместно за престъпленията (убийство или кражба), извършени на територията на общината. Вътре в общината се запазват формите на древно общинно ползуване на земята, което се признава от царската власт. Работите на общината се решават от специални общински старейшини — хазану, които разпределят данъците и повинностите между общинниците. Общините имат собствени „домове за събрания“ и собствени общински религиозни, главно земеделски култове, които намират отражение в големите митологични поеми. За все по-засилващо се влияние на централната власт говори фактът, че в общините се появяват държавни чиновници — рабиу и шакну. Колкото повече се развива търговията, толкова повече се задълбочава имущественото и социалното разслояване. Ако се съди по документи от архивите на Угарит, общинниците владеят различно количество добитък (от 8 до 60 глави дребен рогат добитък). Царят се счита за върховен разпределител на целия поземлен фонд. На него лично принадлежи голямо царско стопанство, в което работят голям брой земеделци и занаятчии, които получават редовно снабдяване от царските складове. Това са орачи, пастири, овчарчета, майстори по стригане на вълна, работници от лозята и финиковите градини, хлебопекари, строители, корабни майстори, майстори на колесници, майстори на лъкове, кожари и т. н. Част от земите си царят при определени условия дава за временно ползуване както на знатни чиновници, на воини от колесниците, на „началници на конярите“, така и на прости хора, на обикновени занаятчии, на „леяри на мед“. Вътре в общините се разрешава предаване и отчуждаване на участъците земя, което спомага за все по-голямото разпространение наред с общинното и царското земевладение и на частно земевладение, което всеки път трябва да бъде зафиксирано в специален юридически документ. Документите от Угарит говорят за сложна социална структура на угаритското общество, в което влизат свободни хора („синове на Угарит“), слуги на царя, слуги на царските слуги и т. н. Редица документи потвърждават възникването във финикийските градове на робство. Така например в Алалах дълговото робство неизбежно води до обикновено робство. Ако се съди по запазени документи, царят на Алалах, неговите роднини и знатни чиновници често дават заеми на отделни лица, които срещу своя дълг

трябва да работят в дома на кредитора, като същевременно те самите са своеобразен залог. В случай че дългът не бъде изплатен, самият залозник или неговите роднини, които изпълняват „функциите на залог“, се превръщат в роби, което постепенно води до все по-широко развитие на робовладелски отношения. В древноегипетските надписи от времето на Средното царство сред враговете на фараона се споменават „хората от пристанището“, очевидно неспокойното търговско-занаятчийско население на финикийските градове, което често вдига въстания против египетските завоеватели.

КОЛОНИЗАЦИЯ

Развитието на търговията, главно на морската, води до широко развитие на финикийската колонизация. Финикийците основават редица колонии по целия басейн на Средиземно море. Още в XVI в. пр. н. е. финикийската колонизация обхваща не само остров Кипър и част от южното крайбрежие на Мала Азия, но и целия район на Егейско море. Финикийците избират за търговските си фактории острови, разположени край брега, райони, в които се кръстосват важни търговски и военни пътища, райони с естествени богатства и добре защитени от природата. След като колонизират Кипър, финикийците се насочват към Родос, към отделни острови в Егейско море, към богатия на злато Тасос, Самотраки и дори може би през Хелеспонт и Босфора стигат до Черно море, а оттам — до северните брегове на Мала Азия. Финикийската търговия стига до областите и градовете на Мала Азия и на континентална Гърция. Разкопките в Троя, Тиринт и Микена разкриват редица типично финикийски предмети. Тази широко развита морска търговия и колонизация се провеждат в границите на Източното Средиземноморие главно от сидонски търговци и мореплаватели.

Най-големият финикийски търговски град Тир води обширна търговия в западната част на Средиземноморието, където преселници от Тир основават голям брой колонии. Финикийците строят тези колонии по островите и бреговете на Средиземноморието, като постепенно се придвижват по море от бреговете на Финикия към бреговете на Иберия, главно към Тартес. Този път води през Сицилия, Малта, Пантелерия към древния град Гадер (латинския Гадес, съвременния Кадикс), основан от финикийците на остров край устието на Гвадалкивир, главната река на Турдитания. На остров Сицилия финикийците основават колонията Рош Мелкарт (главата на Мелкарт — главния бог на Тир). Град Каралис (Калияри) в Сардиния също се счита финикийска колония. Каменните гробници във формата на пресечен конус, запазени в Сардиния, говорят за финикийско влияние. Придвижвайки се на запад, финикийците колонизират бреговете на Северна Африка и строят тук редица търговски фактории и градове, сред които особено изпъква Картаген, съществувал може би още през първата половина на I хилядолетие пр. н. е. Край Картаген се обединяват редица други финикийски колонии от Западното Средиземноморие и образуват голяма и могъща робовла-

делска държава, която води оживена търговия с егейския свят, Финикия, Египет, Гърция и Италия. Най-далечни на запад предни постове на финикийската търговия и култура са селищата по крайбрежието на Африка: Тингис (Танджа-Танжер), Целис (Азила) и Магадор, разположен на брега на Атлантическия океан между Казабланка и Агадир край устието на р. Ксоб — неотдавна там са намерени следи от финикийска колония. По-нататък на юг се намират според по-късни предания 300 древни финикийски селища (цифрата е вероятно преувеличена), основани от жителите на Тир и разположени на разстояние 30 дни път. Ярка картина на широкия размах на финикийската морска търговия и колонизация дава „Периплът на Ханон картагенеца", чийто текст е заимствуван от официален документ от храма на бог Ел в Картаген. В този „Периплъ", датиран от VI в. пр. н. е., се дава описание на пътешествието на Ханон около Африка. Ако се съди по това описание, Ханон изплува в океана през Херакловите стълбове (Гибралтар) с флот от шестдесет кораба с по 50 весла, които имат на борда си 30 хиляди души. Резултат от тази експедиция е проучването на западноафриканските брегове и основаването на нови колонии. За високо развитие на финикийското мореплаване говори и пътешествието около Африка, предприето от финикийците по заповед на египетския фараон Нехо II. Много смътни сведения са запазени за пътешествия на финикийци край западния бряг на Пиренейския полуостров. Тези данни се нуждаят от по-нататъшно потвърждаване. Очевидно калай и кехлибар финикийците получават благодарение на транзитна търговия от Британия.

Финикийците достигат и до източни страни. По пазарите на Тир се продават стоки, докарани от Армения. В Месопотамия, на река Ефрат, финикийците основават своята колония Едану. Сирия и Палестина снабдяват Финикия със суровини, с различни стоки и с работна сила. От Арабия финикийците получават подправки. Те основават редица колонии и в Египет, с който ги свързват стари търговски и културни връзки. В Мемфис има специален квартал, населен с финикийци, който се намира южно от храма на бог Пта. На територията на Египет са намерени няколко финикийски паметника. А при разкопки на финикийски колонии, главно на Картаген, са открити голямо количество египетски изделия, което говори за голямо развитие на египетско-финикийската търговия.

ОБРАЗУВАНЕ НА САМОСТОЯТЕЛНИ СИРИЙСКИ И ФИНИКИЙСКИ ДЪРЖАВИ

Продължителната и упорита борба в края на II хилядолетие пр. н. е. отслабва Египет и хетската държава. Това създава благоприятна обстановка, за да се образуват в Сирия и Финикия самостоятелни държави, които стигат до своя разцвет в X—IX в. пр. н. е. Наред с Бибъл се издигат два други големи търговски града — Сидон и Тир. Сидон е очевидно един от най-древните центрове на финикийската търговия, названието му се споменава в документи от Амарнския архив. Значението на Сидон е толкова голямо, че израилтяните и древните гърци наричат всички финикийци сидонци, а царят, който управлява в образувалото се по-късно Тиро-Сидонско царство, обикновено носи титлата „цар на сидонците". Освен това в Сидон се намира общофиникийско светилище — храмът на Астарта, чийто култ е особено широко разпространен във Финикия. Малко по-късно се издига Тир, названието на който обаче също се среща в амарнски писма и в някои египетски описания на Финикия. Удобно разположен на остров, Тир постепенно израства в голям и богат търговски град, чиито жители получават питейна вода от град Усу, разположен на континента срещу Тир. Тир се превръща във важен търговски и политически център при цар Хирам I (969—936 г. пр. н. е.), който провежда широка търговска и завоевателна политика. Той предприема поход към остров Кипър и основава там финикийската колония Карт-Хадащ. След това Хирам I извършва поход срещу Утика в Африка и провежда голяма експедиция в страната Офир. Широката завоевателна политика води до разцвет на Тир. Територията на града се увеличава благодарение на изкуствения насип в източната част на града, където по времето на Хирам се изгражда нов градски квартал, площад за пазари и за народни събрания. В северната част на Тир се намира естествено пристанище, защитено от вълнолом и верига островчета. Тир е силно укрепен и се превръща в могъща морска крепост. В IX в. пр. н. е. продължават по-нататъшното разрастване и разцвет на Финикия. Един от финикийските царе, Итобаал, основава град Авзу в Либия. По това време на Тир принадлежи по-голямата част от крайбрежието с големи търговски градове: Берит, Бибъл и Сидон.

Робовладелското стопанство, за което в източниците са запазени малко данни, тясно свързано с презморската търговия и с лихварството, през VII—VI в. пр. н. е. достига във финикийските големи градове до високо развитие. Острите класови противоречия неизбежно прерастват в народни въстания. По-късно античната традиция запазва спомен за голямо въстание на роби в Тир. Както съобщава Юстин, въстаналите роби избиват всички мъже, а жените вземат за свои съпруги и определят за свой цар единствения оцелял свободен човек на име Стратон.

Тирско-Сидонското царство, което стига до разцвет в IX в. пр. н. е., не съществува дълго, тъй като намира страшен враг в лицето на укрепналата асирийска военна държава. Но Тир и Сидон, най-големите градове на Финикия, оказват продължителна съпротива на асирийските царе, които се опитват да завладеят финикийското крайбрежие. Едва Асархадон (VII в. пр. н. е.) успява да разгроми окончателно тези могъщи финикийски градове и да присъедини Финикия към асирийското царство.

КУЛТУРА

Най-голямо достижение на финикийската култура е азбучната система на писменост, която се появява във Финикия през X в. пр. н. е. Значителното развитие на търговията изисква въвеждане на най-

проста система на писменост, с използването на която бързо да се пишат делови документи. Азбуката, тази най-проста и удобна система на писменост, се появява именно във Финикия, където търговията е толкова разпространена. При създаване на своята азбука финикийците използуват богатото културно наследство на Вавилон и на древния Египет. Елементи от азбучна писменост съществуват още във вавилонския клинопис, който 2000 години пр. н. е. започва да прониква в Северна Сирия. Там вавилонският клинопис е значително опростен и на неговата база възниква северносирийският азбучен клинопис, който се състои от 29 буквени знака. С помощта на този азбучен клинопис са изписани многобройните надписи, намерени в Рас-Шамра.

Известно влияние върху възникването на самата финикийска азбука оказва египетската йероглифна писменост, в която има 24 азбучни знака за означаване на съгласни звукове. Египетски йероглифни надписи са намерени в развалините на Библ, като в някои от тези надписи отделни йероглифи придобиват вече друго значение на финикийска почва. Особена преходна система от египетска йероглифика към финикийска писменост е открита на Синайския полуостров, където в развалините на египетски храм край медните мини Серабит-ел-Хадим са намерени надписи, изписани с помощта на 25 курсивни знака, осем от които са преходни между египетските йероглифи и финикийското писмо. Възможно е например по-усъвършенстваната финикийска азбука от 22 азбучни знака за означаване само на съгласни звукове да е възникнала на базата на постепенно използуване на елементи от азбука, вавилонски клинопис и египетска йероглифика. Предимство на финикийската азбука е, че тя съдържа само буквени знаци. Най-древните образци от финикийска писменост са надписът върху саркофага на Ахирам, датиран от X в. преди н. е., и надписите на Абибаал и Елибаал, намерени в Библ (края на X в.). От финикийската писменост по-късно се развива пуническата азбучна система, която използуват картагенците от V в. пр. н. е.

Най-древната религия на племената от Финикия и Сирия води началото си от примитивния култ към природата и нейните вечни сили, съществувал през онези древни времена, когато прадедите на финикийците, заселени в пустините на Арабския полуостров, почитат скали и камъни. Отглас от този култ към свещени камъни — бетили, се запазва задълго във финикийската религия, а култът към върховния бог на планината Ваал-Цафон се запазва чак до античната епоха. Но наред с това във финикийската религия се разпространяват пошироко култовете, свързани с развитието на общинно-земеделското стопанство. В митологични поеми от Рас-Шамра се описват древни свещени обреди за поливане на ечемик, запрягане на магаре и жребец и засаждане на лоза. Бог Мот се изобразява във вид на „зрял клас", който пада в края на лятото под сърпа на богиня Анат. Особено важно място в религиозните представи на древните финикийци заемат образът и култът към умиращия и възкръсващ бог на природата Алиан-Ваал. Митът за този бог и култът към него, трябва да обяснят на хората в религиозно-поетична форма „тайнствения смисъл" на смяната на годишните времена. Религиозните представи на финикийците намират ярко отражение в митологичните поеми, текстове от които са намерени при разкопките в Рас-Шамра. В поемата за Алиан-Ваал се разказва как за бог Ваал се издига великолепен дворец, в който Ваал обявява победата си над бога на смъртта Мот. Но смъртта връхлита върху бог Ваал и той е принуден да слезе в задгробния свят. По-нататък се описват задгробните обреди, извършвани в чест на умрелия бог, борбата на богинята на плодородието Анат с бога на смъртта Мот и възкресяването на Ваал. Този древен мит и култ към бога на умиращата и възкръсваща природа е в основата на култа към бог Адонис, който по-късно се разпространява широко във Финикия и Сирия. Много интересни са и някои исторически легенди, като например „Легендата за Керет", в която се разказва как силонският цар Керет по съвет на бог Ел започва поход срещу племето терахити, което живее на границата между Арабия и Палестина. В тази интересна легенда се споменават градовете Ашдод и Кадеш и древноевропейското племе зебулон, факт, който говори за широкото разпространение на финикийската търговия и завоевателна политика още в дълбока древност.

Финикийската религия, митология и религиозна литература оказват силно влияние върху формирането на религиозни вярвания и на митологична литература у древноеврейските племена, което намира отражение в библейските книги.

Изкуството на древните финикийци е силно повлияно от художествената култура на по-древните народи: египтяни, вавилонци, асирийци, хети и дори егейски народи. Архитектурните съоръжения, открити в Алалах и Угарит, са създадени под силното художествено влияние на егейските народи. Каменните скулптури говорят за значително влияние на хетското изкуство. А великолепните сребърни чаши на финикийците, украсени с фин орнамент, свидетелствуват за силно въздействие на египетското изкуство. Така се формира синкретичното в основата си финикийско изобразително изкуство, което до голяма степен спомага за разпространяване по целия Средиземноморски басейн на най-високите достижения на художественото творчество у древноизточните народи.

13 ГЛАВА

ДРЕВНА ПАЛЕСТИНА

ПРИРОДНИ УСЛОВИЯ

Палестина се простира от южните предпланини на Ливан до северозападните граници на Арабския полуостров. На изток тя граничи със сирийско-месопотамската степ, на запад се мие от Средиземно море. Територията на Палестина е твърде малка — само 26 000 км². В географско отношение Палестина може да бъде разделена на четири части: крайбрежие, плато на запад от Йордан, долината на Йордан и плато на изток от Йордан. Южната част на крайбрежието се напоява от голям брой рекички и е известна с плодородната си почва; особено плодородни са земите на Саронската низина, която наричат понякога „райска градина". Славят се с плодородието си и някои вътрешни области на Западна Палестина — например Израелската равнина, напоявана от река Кишон, и Йерихонската равнина, по която протича Вади-Келт. В тези горещи и влажни райони може да расте дори финиковата палма.

На запад от северната част на долината на Йордан се намира Галилея със своите долини, равнини и планински склонове, добре напоявани от планинските потоци и извори. Тази страна, благоприятна за развитие на земеделие, в древността е гъсто населена, за което говорят многобройните развалини на древни градове. Много плодородни са и някои области на изток от Йордан. Такава е страната Башан, известна със своите продукти на селското стопанство. Но не всички части на Палестина са удобни за земеделие. Неплодородни са планинските области в южната част на Западна Палестина, наричани „планините на Ефраим" и „планините на Юда". Тук започва суха степ, населението на която е принудено да се занимава със скотовъдство. Слабо плодородните и недостатъчно напоявани плата на Източна Палестина също са по-удобни за развитието на скотовъдство, а не на земеделие. С по-особени условия се отличава долината на Йордан. В някои райони, като например край Генисаретското езеро, тя е плодородна и благоприятна за развитие на селско стопанство, но почти по цялата си дължина тази тясна ивица земя, обраснала с тръстика, прилича на джунгли, населени с хищни животни. Затова долината на Йордан е нещо като бариера, която рязко отделя Западна Палестина от Източна.

Естествените богатства на Палестина са незначителни. В източната част на Палестина и на юг в древността все още са запазени гори, но това са по-скоро горички. Високи дървета се срещат рядко и се считат за обител на божество. Големи дървета за строителство и корабостроене трябва да се докарват от съседните страни. Палестина няма собствена метална руда. Най-близките медни рудници се намират в планините на Ливан и в страната Едом, на югоизток от Палестина, а така също край залива Акаба, където са открити древни медни находища. Почвата на Палестина е богата на глина, а това е добра суровина за керамиката и от древността служи за направа на кирпич и съдове. Различните видове камък се използуват за строеж на градски и крепостни стени, а така също и на големи сгради.

РАЗКОПКИ

Археологическите разкопки показват, че в Палестина хора са живели още през епохата на каменния век. Например в една пещера на северозападния бряг на Генисаретското езеро е намерен череп на човек, близък до черепа на неандерталеца. Пак там са открити ръчни приспособления за удряне, стъргала, оръдия с остри върхове и други оръдия от късномустерски и ориняшки тип. Също такива оръдия от времето на горния палеолит са намерени в пещерата край Шукби на северозапад от Ерусалим.

Ценни комплекси от паметници на неолитическата епоха са открити при разкопки на древния Гезер в западната част на долината на Аялон, която отделя Средна от Южна Палестина. В пещерите, които се намират в скалистите планини край Гезер, са живели хора от неолитичния период. Намерените в най-древните слоеве на Гезер и на други места в Палестина каменни оръдия и керамика са характерни за неолита.

От по-късното време на халколита са интересните паметници, открити на североизток от Мъртво море, в Телейлат-ел-Гхасул. Ако се съди по намерените вещи, тук през IV хилядолетие пр. н. е. са живели земеделци, преминали към уседнал начин на живот. Запазени са остатъци от къщурки от суров кирпич, строени върху каменна основа. По това време се усъвършенствува техниката на изработка на оръдия и глинени съдове. Каменните брадви се заменят с бронзови. Глинените съдове се правят на грънчарско колело и се украсяват с геометричен орнамент. Особено интересни са намерените тук стенни рисунки. Строго стилизирани, те дават представа за изкуството на това време и по-точно за усложнения геометричен стил. Запазените изображения на богове и на слънчеви символи са свързани с древен култ към слънцето.

На територията на Палестина са проучени археологически развалините на много градове, които в древността са имали голямо икономическо, военно и културно значение. Такива са развалините на Йерихон, открити на северозапад от Мъртво море, в западния край на долината на Йордан. Очевидно тук още в V хилядолетие пр. н. е. съществувало градско селище. В IV—III хилядолетие градът е бил

защитен със стени и е представлявал силна крепост, разположена на кръстовището на търговски и военни пътища. При разкопките са открити няколко слоя, които стигат до римската и елинистическата епоха. Сред намерените предмети трябва да се отбележат запазените като отживелица каменни оръдия и медните оръдия със самобитна сирийска форма, което говори за самостоятелно развитие на местните занаяти. Намерени са също много вносни изделия, египетски скарабеи и кипърски вази, което говори за развита външна търговия. Много интересни са развалините на Лахиш, открити между Газа и Хеброн, в южната част на Палестина. Разположен на търговски път, който води от крайбрежието навътре в страната, Лахиш още през III хилядолетие пр. н. е. достига голям разцвет. Градът е заобиколен от кирпична стена, защитена с ъглови кули. Вътре в града са разкопани остатъци от храм от IV в. пр. н. е. със следи от жертвоприношения.

В развалините на Лахиш са намерени различни видове оръжие и оръдия от закалена мед, а така също египетски скарабеи с надписи от времето на XVIII—XIX династия. Запазени са също надписи от древнохананейски тип.

Ценни резултати дават разкопките на град Мегидо, разположен в Израелската равнина. Този град съществува от дълбока древност, но придобива особено важно значение през II хилядолетие пр. н. е., когато се превръща във важен стопански център и силна крепост. Тук е открита керамична работилница с дървен грънчарски кръг. През епохата на хиксоското завоевание Мегидо се включва в царството на хиксосите, за което говорят египетски скарабеи от хиксоски тип. В Мегидо са намерени и развалини на дворец, който между XVI и XII в. пр. н. е. неколкократно се е преустройвал. В подземната съкровищница на двореца са запазени около 200 художествени изображения, изработени от слонова кост. Те дават представа за изкуството на онова време и свидетелствуват за влиянието на египетската култура.

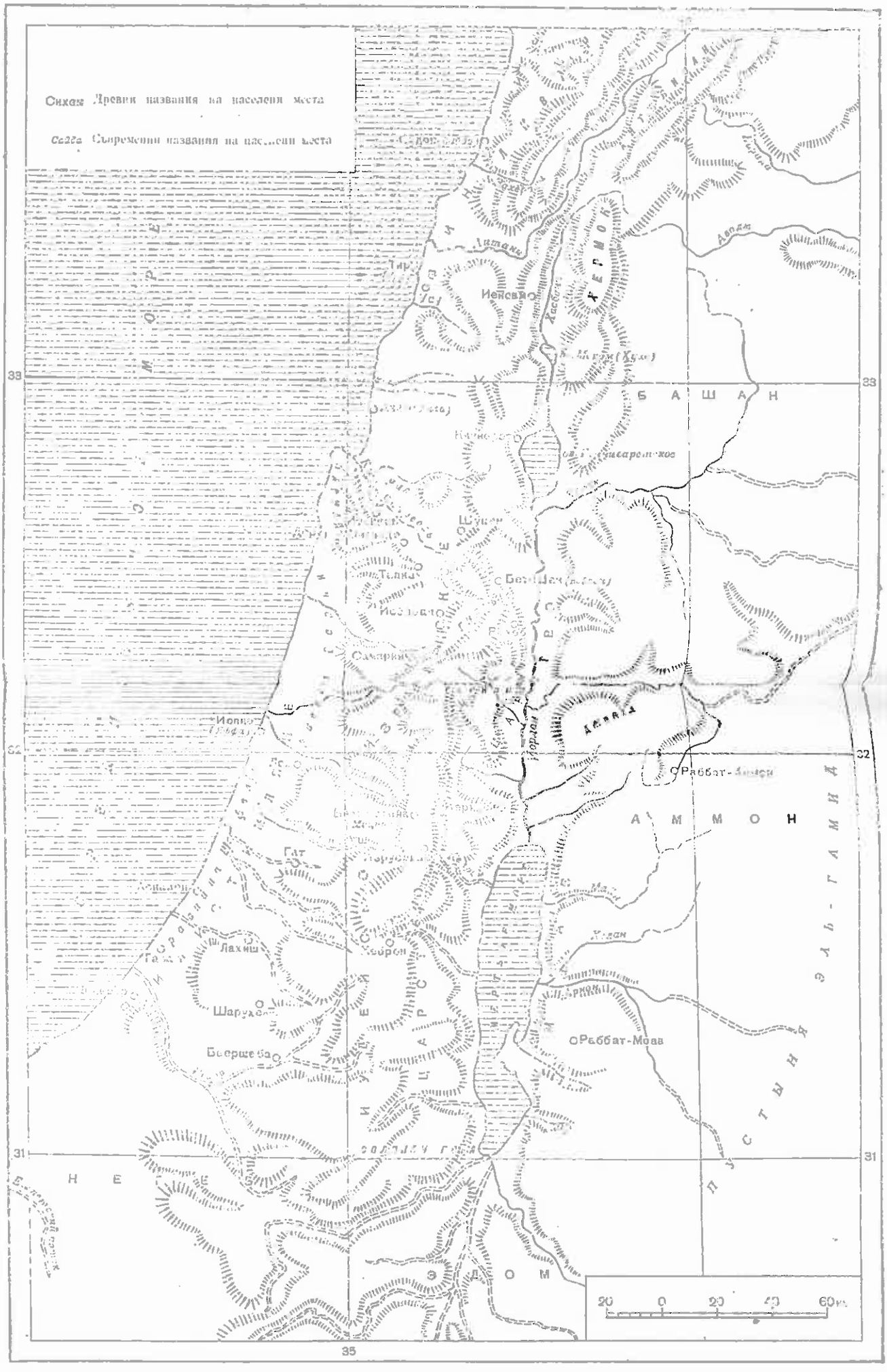
Богат материал за проучване на взаимоотношенията между Палестина и Египет дават разкопките на древния град Бет-Шан (съвременния Бейсан), разположен на 5 км от вливането на Нар-Джалуд в Йордан. Още през III хилядолетие пр. н. е. Бет-Шан е голям търговски център, където заедно със стоките достигат и чужди влияния. Така например в развалините на Бет-Шан са намерени египетски предмети от времето на Средното царство. В XVIII в. пр. н. е. Бет-Шан, завзет от хиксоси, става добре защитена крепост. От времето на Новото царство Бет-Шан попада под египетско влияние. В развалините му са открити остатъци от два египетски храма, голям брой египетски предмети и два големи надписа от времето на XIX династия, в които се описват походите на Сети I и Рамзес II. Предмети, които характеризират взаимоотношенията между Египет и Палестина, са намерени при разкопките на Джерар, една от граничните крепости.

За историята на Палестина от I хилядолетие пр. н. е. дават известен материал проучванията на древна Самария, където са разкопани дворците на Омри и Ахав и са открити различни предмети, например изделия, изработени от слонова кост, а така също отломъци с надписи — етикети, които съпровождат пратки вино. Освен това в Ерусалим са намерени гробници, градски укрепления и подземен канал, който снабдява града с вода. Напоследък американският археолог Причард разкопа древния град Гибеон, където са намерени интересни древни надписи.

ПИСМЕНИ ИЗТОЧНИЦИ

На територията на Палестина археолозите откриват в развалините на древните градове голям брой предмети от материалния бит и културни предмети. Но и тук, както във Финикия и Сирия, са запазени малко надписи. Очевидно по време на постоянните войни са унищожени повечето древни документи. Така например в двореца на Ахав в Самария са намерени само около 75 отломъка (остракa) с датирани документални записи по стопанска отчетност. В Ерусалим е намерен така наречените Силоамски надпис, издълбан върху стената на тунел и датиран от VIII—VII в. пр. н. е. (може би 714 г. пр. н. е.). В отвъдйорданската област е намерен надпис на моавския цар Меша, в който се описват взаимоотношенията и войните между моавското царство и древноизраелската държава. В този интересен надпис, в който се споменават имената на моавския бог Кемош и израелския бог Яхве, Меша гордо съобщава за своите победи над израилтяните и за придобитата плячка, а така също и за своята строителна дейност. Надписът се датира от IX в. пр. н. е. В развалините на крепостта на Лахиш е открита кореспонденция на началника на укрепения град Кириат-Иераим с военния комендант на Лахиш и съседните крепости. Тя се датира от около 586 г. пр. н. е. Освен това за характеризиране на земеделската икономика е интересен надписът, намерен в Гезер. В него се изброяват месеците с указание за извършваните земеделски работи.

Разнообразни сведения за древна Палестина съдържат надписите, намерени в съседни страни: в Египет, Финикия и Месопотамия. В голям летопис на Тутмос III, в надписи на Сети I и Рамзес II подробно се описват походите на египетските фараони към Палестина и Сирия. В египетските литературни текстове са запазени описания на Палестина и на съседните области. Надписът на фараон Мернепта, египетските списъци на покорени области и градове в Предна Азия съдържат голям брой древни географски названия, които дават възможност частично да се възстанови историческата география на древна Палестина. Особено ценни са дипломатическите документи от Амарнския архив, датирани от края на XVIII династия. Очевидно те са пазени в столицата на фараона Ехнатон. Тези документи прекрасно характеризират отношенията, съществували между управниците на отделни области и градове на Палестина и Египет през периода, когато египетското влияние отслабва и в Палестина проникват племената „хабири“. Някои египетски надписи са намерени и на територията на самата Палестина, например в Бет-Шан. Вавилонски и

Сихам Древни названия на населени места
Сихем Съвременни названия на населени места
Б А Ш А Н
А М М О Н
Г А Л А А Д
Г А Л И Л Е Я
С А М А Р И Я
Ю Д Е Я
Н Е Г Е В
П У С Т И Н Я Э Л Ь - Г А М И Н Я
Э Д О М
Ермон
Йордан
Йерихон
Самария
Йопия
Гат
Лахиш
Шарухен
Беершеба
Раббат-Моав
Раббат-Аммон
20 0 20 40 60км
33
32
31
35

асирийски надписи съдържат редица важни сведения от по-късно време. Освен това финикийските митологични поеми, намерени в развалините на град Угарит (съвр. Рас-Шамра), дават възможност да се сравнят митологията и най-древните религиозни вярвания на финикийците с религията на древните племена, населявали Палестина през II—I хилядолетие пр. н. е.

Важен източник за историята на Палестина е Библията — сборник от много различни по време на възникване и по съдържание произведения на древноевропейската литература. Този сборник получава значението на „свещено писание" за древните евреи, а по-късно и за християните. В него са включени исторически книги, описващи историята на израелското и юдейското царство, древни митове (например за сътворението на света или за вселенския потоп), възникнали отчасти на базата на вавилонската или финикийската митология, героични легенди, образци от светска и религиозна поезия, поучения, сборници със законодателен характер и освен това социално-политически речи и памфлети на така наречените пророци. Най-древната част на Библията се датира от IX в. пр. н. е. Редакторът на тази част на Библията, живял по време, когато господствува многобожието, използува думата „богове" — „елохим", и затова бива наречен „елохист". От VIII в. пр. н. е. се датира онази част от Библията, която е сборник легенди и исторически предания. Редакторът на този сборник назовава главния израелски бог с името Яхве, затова този редактор обикновено наричат „яхвист". През VII в. пр. н. е. двете редакции на Библията се обединяват. По-късно Библията неведнъж се обработва редакционно, така че древният текст е запазен в твърде променен вид. Затова за изучаване историята на древна Палестина, а така също и на древноеврейската религия е било необходимо библейският текст да бъде подложен на строго критичен анализ. Критичното изучаване на библейския текст постепенно се превръща в специална научна дисциплина, наречена „библейска критика".

Още през XVII в. известният философ Спиноза отделя някои проблеми на библейската критика. Спиноза доказва, че „Петокнижието" заедно с книгата на Исус Навин е създадено едва през V в. пр. н. е., че книгите „Паралипоменон" са написани през II в. пр. н. е. и че „Книга на псалмите" не е съставена от Давид, а много по-късно. Формално-критическият анализ на библейския текст дава възможност на Астрюк към средата на XVIII в. да установи, че съществуват два главни източника на „Книгата на битието": редакциите на елохиста и на яхвиста. Продължавайки работата в областта на библейската критика, Дьо Вете установява през 1805 г., че „Книгата на второзаконието" е тъждествена с онази „Книга на закона", за която в Библията се казва, че е била намерена (по-точно съставена) от жреците през 18-а година от царуването на Иосия (т. е. в 622 г. пр. н. е.). Голяма роля в по-нататъшното развитие на библейската критика изиграват и трудовете на Ю. Велхаузен, по-точно неговият „Увод в историята на Израел" (1879), в който авторът се опитва да подхожда към изучаване на Библията, като има за основа фактите

на историческата действителност. Така например той обръща внимание на това, че сложното законодателство на „Юдейския кодекс" не съответствува на примитивния обществен строй на древноеврейските племена и следователно явно е съставено по-късно. Велхаузен изучава религиозния култ на древните евреи във връзка с общата история на древна Палестина и показва как този култ се е променял в зависимост от интересите на едни или други обществени групи. Критичното изучаване на библейския текст продължава и до днес, макар че то вече е дало значителни резултати. Така става възможно да се установят главните източници на библейските книги, времето на тяхното създаване, взаимоотношенията им и цяла редица факти относно историята на древен Израел и древна Юдея. Но това не пречи на реакционните западноевропейски и американски учени да използуват резултатите от библейската критика за историческо обосноваване на библейските легенди, за оправдаване на религиозните догми и за доказване на съществуването открай време на древноеврейско единобожие. Нещо повече, някои съвременни историци, като например Финеган, широко използуват всички факти от древноизточната история, за да покажат как „еврейско-християнската история придобива новия смисъл на реалност и става интересна за нас". Като свеждат по такъв начин цялата история на Палестина до историко-археологически „фон", върху който се разиграват събитията на „библейската и раннохристиянската история", съвременните буржоазни историци съсредоточават вниманието на читателите главно върху историческата „реалност" на описаните в Библията събития. В това проличава тенденциозността на техните трудове, претендиращи за историческа „научност".

Като се стремят да обосноват исторически библейските сказания, буржоазните историци понякога не вземат под внимание факта, че библейският текст е подлаган на късни преработки, а понякога прибягват дори и до фалшифициране на този текст с цел да го приспособят към по-късни религиозни вярвания. Задача на истински научната и обективна библейска критика е изучаването на библейския текст на базата на неговата проверка чрез съпоставяне с всички налични в историческата наука източници и с точно установени факти. Историците трябва да открият също основните източници на библейските книги и да установят тяхната датировка, да изчистят библейския текст от по-късни изопачавания и да проучат възстановения по такъв начин древен текст на Библията.

Голям и ценен принос за библейската критика и за изучаване историята и културата на древна Палестина дават съветските учени, например акад. П. М. Николски и проф. А. Б. Ранович, които подлагат на строго критично проучване както Библията, така и редица други източници.

Първоначалният текст на Библията е написан върху пергамент и папирус с древносемитски шрифт без означаване на гласните и без отделяне на думите. През последните векове пр. н. е. Библията е преписана с арамейски квадратен шрифт. През VII в. от н. е. масоретите (пазителите на текста) преписват текста отново, като използу-

ват знаци под реда за означаване на гласните. През III в. пр. н. е. главната част на Библията, така нареченото „Петокнижие", бива преведена на гръцки език в Египет. След това на гръцки се превеждат и останалите библейски книги. За критично изучаване на библейския текст трябва да се използуват всички запазени редакции, версии и преводи на този текст, многократно променян в течение на вековете.

Ценни сведения по историята на древен Израел и на древна Юдея са запазени в трудовете на Йосиф Флавий (37—100 г. от н. е.), главно в произведението му „Юдейски старини".

НАСЕЛЕНИЕ

Както показват разкопките, Палестина е заселена от времето на старокаменния век. Населението на Палестина е твърде неоднородно. Тъй като се намира на кръстовището на търговски и военни пътища, съединяващи Предна Азия с Егейския морски район и Египет, Палестина неведнъж е обект на нашествия и завоевания, а така също и на продължителна колонизация от страна на съседни племена и народи. Още две хиляди години преди н. е. в Палестина навлизат морски народи, например от Кипър. По крайбрежието на Средиземно море живее егейското племе филистимци, които дават названието на страната (на древноеврейски — Пелешет, на древноегипетски — Пелесет). Най-древните семитски племена, които населяват Палестина, са хананеите, за които се споменава в Библията и които дават названието на страната Ханаан (в египетски надписи па-Канан). В Библията хананеите се представят като главно и коренно население на Палестина, с което древните евреи водят упорита и продължителна борба. Отделна група западносемитски племена образуват аморитите, които идват от сирийско-месопотамските степи в Палестина като завоеватели и колонисти. Освен това в някои документи, главно от Амарнския архив, се споменава за племето хабири, което през средата на II хилядолетие пр. н. е. навлиза в Палестина. Има основания да се смята, че названието на племето хабири е тъждествено с библейското название на древните евреи (ибрим), а така също и с древноегипетската дума „аперу", с която египтяните назовават жителите на Палестина, пленени от тях през периода на Новото царство. Ако се съди по библейските разкази, по собствените имена, които се срещат в надписите, намерени в Палестина или свързани с историята на тази страна, а така също и по археологическите данни, ще стане ясно, че в Палестина са живели много египетски, хетски и хуритски колонисти. Този разноплеменен състав на населението пречи на обединяването на страната в една държава и улеснява завоевателите при нейното покоряване.

ХАНААН ПРЕЗ III—II ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР. Н. Е.

През III хилядолетие пр. н. е. Палестина и съседните й области представляват едно културно-историческо цяло, макар че тук няма една голяма и повече или по-малко трайна държава. Цялата тази територия отдавна, още преди бронзовия век, населяват хананеите, които създават тук своеобразна култура, намираща се под влиянието на Шумер, Вавилон, Египет и отчасти на егейските народи. Още през III хилядолетие египтяните организират походи в Палестина и в края на краищата фараоните от XVIII династия завоюват цялата страна. Още през XIV в. пр. н. е. египтяните започват да наричат тази страна па-Канан, което съответствува на по-късното название Ханаан. Ако се съди по разкопките, Ханаан е гъсто населена страна. Редица градове и селища на Ханаан се споменават в египетските надписи. Развалините на някои градове, като например Гезер, Йерихон, Мегидо и Ерусалим, се датират от III хилядолетие пр. н. е. Разкопките на тези градове, съществували векове наред и изиграли значителна роля в историята на Палестина, дават възможност да се възстановят процесът и равнището на развитие на стопанството и културата на Ханаан.

Главно занятие на населението е селското стопанство. По-изостаналите планински и степни племена на скотовъдци водят номадски живот, но в долините, в плодородните низини и по крайбрежието хананеите още в III хилядолетие пр. н. е. преминават към заседнало земеделие. Ако се съди по разкопките на Гезер, били са опитомени овцете, козите, биковете, магаретата и кучетата. Засявали са ечемик, просо, пшеница и овес. Земеделските оръдия са много примитивни: мотика, а след това груб плуг. Каменна мотика е намерена в халколитичния слой на Телейлат-ел-Гхасул; изображение на много древен палестински плуг е запазено върху стените на една пещера в Гезер. По време на жътва използуват много архаични сърпове с кремъчни зъбци. В Джерар са намерени към 400 кремъчни зъбеца от такива сърпове. Наред със зърнопроизводството широко е разпространено и овощарството. В богатите овощни градини на Палестина се отглеждат нарове и маслини.

В египетските надписи от времето на Старото царство се споменава за смокинови дървета и лозя. Египтяните изнасят от Палестина маслиново масло, което говори за значително разпространение на маслината в тази страна. Не по-малко развито е и лозарството и винарството. При разкопки са открити приспособления, които приличат на преси за изстискване на масло и на вино.

Занаятите се развиват много в Палестина още от дълбока древност. Остатъци от различни здания, градски стени, врати и крепостни укрепления говорят за ранно развитие на строителството. Стените в Телейлат-ел-Гхасул са зидани от необработен камък. За строеж често се използува сушен на слънце кирпич. Липсата на вода налага създаване на водопроводи. В развалините на древни градове, в Мегидо и Гезер, а така също и при разкопките в Ерусалим са намерени

остатъци от канали, издълбани в скалите. Дълго време правят различни оръдия и оръжие от камък — за това говорят каменните мотики, брадви, тесли и хромели от Телейлат-ел-Гхасул, кремъчните остриета на сърпове от Джерар и каменните върхове на боздугани. Много каменни оръдия са намерени в ханаанейския слой на Йерихон. С течение на времето обработването на камък отстъпва пред металургията. Много дълго време в Ханаан правят оръдия от мед. В Бет-Шан са намерени брадви от мед, а така също кинжали, брадви и статуетки от бронз. Но металургията в Палестина се развива много бавно — за това говори фактът, че нарел с металите за изработване на оръдия и оръжие използуват и камък. Така например през III—II хилядолетие пр. н. е. в Ханаан правят върхове на боздугани от здрав камък.

Желязото се разпространява в Палестина към XII—XI в. пр. н. е. под известно влияние на егейските народи, настанили се по крайбрежието на страната. В развалините на Джерар, Бет-Шемеш и Гезер, които се датират от това време, са намерени железни предмети: оръжие, оръдия, между които и селскостопански. Преходът от бронз към желязо става доста бавно. В течение на известно време използуват желязото за изработване на острието, а бронза — за художествени изделия. Така например намерена е брадва, чието острие е направено от желязо, а онази част, която съединява острието с дръжката — от бронз, украсен със злато. По това време в Палестина значително се развива керамиката, за което говорят многобройните открити от археолозите глинени съдове със своеобразна форма. Важно място заемат предачеството и тъкачеството, възникнали може би под силно египетско влияние. Тъканите се правят от вълна и лен. Особено ценени са цветните, украсени с шарки и рисунки великолепни тъкани изделия и дрехи.

Ханаанската култура достига своя разцвет през XVIII в. пр. н. е., когато политическото влияние на Египет в Палестина и Сирия отслабва и когато търговските градове на Ханаан получават възможност да се развиват повече или по-малко самостоятелно. Своеобразни изделия на ханаанските художествени занаяти са намерени в Тел-Бейт-Мирсим и в Мегидо. Особено интересни са керамичните изделия, фаянсовите, металните предмети, произведенията на бижутерското изкуство, а така също най-фините инкрустации от слонова кост, използувани за украса на дръжки на кинжали и на вътрешни стени в богати домове. Такива шедьоври на ханаанските занаяти и изкуство са намерени в богати домове и в Гезер, Йерихон, Бет-Шемеш и на други места.

Недостатъчните писмени източници не позволяват да се правят изводи за особеностите на обществения строй през тази епоха. Може само да се предполага, че имущественото и класовото разслояване са били доста значителни. В Тел-Бейт-Мирсим в слоя от хиксоската епоха са намерени остатъци от кирпичен дом, който се е състоял от голяма зала и няколко отделни стаи. От по-късно време са така наречените господарски домове, открити в Таанах и Мегидо. Всички тези доста големи сгради са принадлежали очевидно на заможни хора.

Градовете, съществуващи от III хилядолетие пр. н. е., възникват на търговските пътища, които съединяват страната с градовете на Сирия и Финикия, с крайбрежието на Средиземно море, със сирийската степ и с Египет. Много важно значение има търговският път от Египет през Палестина до Сирия. Особено много е развита керванната търговия. От Палестина изнасят главно продукти на селското стопанство: пшеница, плодове, восък, лен, кожи и вълна, и в по-малко количество занаятчийски изделия. В Ханаан от островите на Егейско море внасят в голямо количество микенски съдове. А за тях от Ханаан изнасят пурпурни тъкани, занаятчийски изделия, зърно и миро.

От XVII—XVI в. пр. н. е. се датират високо художествени изделия на ханаанските занаяти, главно керамика, глиптика и бижутерски изделия. Прекрасни образци от подобни изделия са намерени в богатите ханаански домове в Гезер, Йерихон, Бет-Шемеш и Мегидо. Упадък в ханаанската култура се констатира през XIII в. пр. н. е., което се обяснява, от една страна, с египетското завоевание, а, от друга — с нашествията на чужди племена, главно морски народи, които заемат част от морското крайбрежие, а така също и семитски племена, особено арамеи, които приближават към Ханаан от Изток.

ЗАВОЮВАНЕ НА ПАЛЕСТИНА ОТ ДРЕВНОЕВРЕЙСКИТЕ ПЛЕМЕНА

Племената хабири (прадеди на древноеврейските племена) се появяват в Палестина и в съседните страни, ако се съди по амарнските документи, от средата на II хилядолетие пр. н. е. Библейските легенди запазват късни спомени за завоюването на Палестина от древноеврейските племена. Местните ханаански племена оказват упорита съпротива на нахлулите племена от израилтяни и юдеи. Особено продължително и ожесточено им се съпротивяват филистимците, които заемат южната част на палестинското крайбрежие. Многобройните разкопки дават възможност да се проучи така наречената филистимска култура. Филистимците спадат към егейските племена, които египтяните наричат „народи на морето“. Те се появяват в Сирия и Палестина очевидно през XII в. пр. н. е. и завземат плодородната част на крайбрежието на юг от планината Кармил. За стабилността на филистимската колонизация говори фактът, че филистимците дават названието на самата страна, название, което се среща дори в египетски надписи (Пелсет). Както и другите егейски племена, филистимците широко използуват желязото. Възможно е именно те да са спомогнали за разпространяването на желязото в Палестина. При разкопки на филистимски селища и погребения са намерени разнообразни железни предмети, оръдия, оръжие и украшения. В Тел-Джем са открити дори остатъци от пещи за топене, които са служели за леене на желязо.

В Библията подробно се описва железното въоръжение на приказния великан Голиат, който хвърля в ужас древните евреи.

В древните сказания за завоюването на Палестина от еврейските

племена са запазени елементи на героичен епос, в който се възпяват легендарни герои, като например Самсон, чието име (Шимшон – „слънчев мъж") говори за съществуване на древен култ към слънцето (Шемеш или Шамаш — б. р.) в Палестина. Възможно е тези легенди да водят началото си от някои исторически факти, свързани с борбата на древноеврейските племена за завладяване на Палестина.

Но всички библейски сказания са придобили легендарна форма поради сравнително късна литературна обработка. Само в някои части на Библията, например в „Песента на Дебора", са запазени далечни отгласи от онова време, когато древноеврейските племена са водили борба с ханаанските племена за завоюване на Палестина и за образуване на единна държава.

РАЗВИТИЕ НА СТОПАНСТВОТО И ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ

Древноеврейските племена, както и по-древните племена, които населяват Южна Палестина и планинските области на изток от Йордан, през II хилядолетие пр. н. е. водят номадски живот на скотовъдци. Египтяните, които се сблъскват с номадските племена от Синайския полуостров, арабските степи и Южна Палестина, ги считат за културно изостанали и гледат на тях отвисоко. Египетските надписи и описанията на пътешествия на египтяни в Сирия обрисуват доста примитивния бит на тези племена. В египетския език се среща думата „ихер", която означава „палатка на номад" и съответствува на семитската дума „ахел". Следователно представата за палатка на номад египтяните получават именно в Предна Азия. Възможно е думата, която се използува за означаване на палатка на номад, египтяните също да са заимствували от номадските скотовъдни племена от Предна Азия. За древен номадски бит на племената в Палестина говорят и някои изрази, които се срещат в древноеврейския език. Така например, вместо да кажат „връщам се в къщи", те казват „връщам се при своите палатки". Ако искат да кажат „тръгвам", употребяват израза „вадя колчетата на палатката", а фразата „техните колчета са извадени" е трябвало да означава „те умряха". Думата „път" значи „начин на живот, поведение". Думата „пасище" е тъждествена с думата „жилище".

Номадските племена в Палестина отглеждат главно дребен рогат добитък — овце, главно дебелоопашати, и дълговлакнести кози. За това се говори в Библията: „Твоите слуги са пазачи на дребен добитък: това е нашият поминък, както е било и при нашите бащи." Главни продукти на скотовъдството са месото, млякото, вълната и кожите. От вълната правят дрехи и плътна тъкан за палатки, а от кожата — мехове за вода, вино и мляко. От овнешки рога изработват съдове за маслинено масло. Дребният рогат добитък е широко разпространен, за което говори обичаят да се принасят в жертва именно тези животни. Номадите познават и някои породи едър рогат добитък. Магарета и мулета използуват за пренасяне на товари. В Библията се споменава за големи стада, които принадлежат на богати хора. Нав има 7000 глави дребен добитък, 3 хиляди камили, 50 чифта впрегатни волове и 500 магарета. Набал от планините на Юдея владее 3000 глави дребен рогат добитък. Меша, цар на Моав, дава на Израел като данък 100 000 агнета и вълната на 100 000 овна. Археологическите разкопки откриват селища от това време, например в Тел-Харашим, в планинската област от централната част на Галилея.

Големите родово-племенни групи дълго водят в Палестина номадски, скотовъдски живот. Районите на пасищата на всяка от тези групи са точно определени. Ако родово-племенните групи нараснат и пасищата не стигат за стадата им, тогава групите се разпадат на няколко части. В Библията образно е описано как Исак се отделя от Яков, защото „техният имот бил толкова голям, че те не могли да живеят заедно, и земята, по която бродели, вече не ги побирала, понеже имали много стада".

Благоприятните естествени условия, по-точно плодородната почва и наличието на реки, спомагат за развитие на земеделието в различни райони на Палестина — в Изреелската равнина, в Шаронската низина или в страната Башан. Пшениците и ечемикът, които се срещат тук в диво състояние, са аклиматизирани още в дълбока древност. В един египетски разказ от времето на Средното царство се описват богатствата на Палестина, „в която има смокини и грозде, виното е повече от водата, голямо е изобилието на мед, има много маслини и разни други плодове по дърветата... Има там и пшеница, и ечемик, а различни видове добитък има безброй много." Още през средата на II хилядолетие пр. н. е. древноеврейските племена започват да заимствуват богатия земеделски опит на своите предшественици, ханаанските племена. Главни зърнени култури са пшениците и ечемикът, по-малко значение има лимецът (емер). Освен това са известни лещата и бобовите култури, а така също някои видове зеленчуци и фуражни треви.

Земеделските оръдия задълго запазват примитивния си характер. В градините, лозята, по стръмните склонове на планините, където е трудно или невъзможно да се използува плуг, обработват земята с мотика; образец на такава мотика е намерен при разкопките в Тел-Джем. Обикновено разорават земята с плуг, в който впрягат чифт волове, по-рядко — магарета или мулета. Железен лемеж започват да използуват едва в XI в. пр. н. е. Формата на примитивния плуг, ако се съди по отвора за сеене, е заимствувана от Месопотамия. Недостатъчното напояване, липсата на торове, твърде тънкият слой от плодородна почва, примитивните земеделски оръдия са причина за чести слаби реколти, след които идва глад и нужда да се внасят храни от съседни области. Реколта, по-висока от 1 : 30, е рядко явление. Обикновено тя не надхвърля 1 : 10 и 1 : 15.

Овощарството и лозарството са широко разпространени. Най-много се отглеждат грозде, смокини и маслини. По-рядко се срещат нарове и фурми. Особено ценни са маслините, от чиито плодове се получава маслиново масло, използувано като храна, за осветляване, за приготвяне на лекарства и козметични средства. Маслиновото

маслo се използува и за износ — изнасят го например в Египет. Много широко са разпространени лозарството и винарството. Върху някои по-късни древноеврейски монети се среща изображение на лоза или на грозд, които очевидно се считат за емблема на Юдея. За широкото разпространение и голямото значение на земеделието в древна Палестина говори и древният текст, наречен „Календар от Гезер". В него е запазено изброяване на месеците с указания за различните земеделски работи: например месец на жътвата (или прибиране на реколтата, може би от маслини), месец за сеитба на зърнените култури, месец за късна сеитба, месец за прибиране на лена, месец за прибиране на ечемика, месец на жътвата (на всички други житни култури) и съответен празник, месец за зарязване на лозите, месец (за прибиране) на летните плодове.

Поради недостатъчни местни суровини занаятчийските производства се развиват бавно. Главни видове суровина са камъкът и глината, руда се среща рядко, а дървеният материал е малко. Налага се да се внасят суровини от съседните страни. Занаятчийските производства в Палестина отдавна се развиват под чуждо влияние. За това говорят многобройните предмети, които имат следи от египетско, егейско, сирийско-хетско или асирийско влияние. Дори в X в. пр. н. е. израелско-юдейските царе докарват опитни майстори от съседните страни. Но занаятчийските производства играят важна роля в стопанския живот на страната. Отделни видове занаяти започват постепенно да се съсредоточават в определени райони (например предачеството в Тел-Бейт-Мирсим) или дори в определени квартали на големите градове, като например кварталa на хлебопекарите в Ерусалим. Големи специализирани работилници (дърводобиващи, тухларски, грънчарски) са собственост на държавната власт. Значително се развива кожарското производство, например изработването на мехове, сандали, кесии, щитове, колчани, сбруи, колани и т. н. За текстилно производство говори намирането на част от вертикален тъкачен стан при разкопките на Тел-ел-Дувейр. В Ел-Хирб археолозите намират останки от град, който очевидно е бил голям занаятчийски център; тук са запазени следи от металургично производство, текстилно производство и бояджийство. В развалините на този град е намерена улица, застроена с къщи и голям хан, в който са отсядали идващите в града да закупуват стока търговци.

За развитието на каменоделството може да се съди по каменната зидария на долните части на стените, открити в развалините на древните градове, по цистерните, каналите и тунелите, запазени частично, като например в развалините на древния град Гибеон. Голямо значение има металургията. Най-древен известен метал е медта. Като се почне от XII в. пр. н. е., разпространява се и желязото, очевидно заимствувано най-напред от хетите, а след това от филистимците. Железен сърп и железен плуг са намерени в Тел-Бейт-Мирсим в архаичния слой от филистимската епоха. Във филистимските гробници в Тел-ел-Фара са намерени железни гривни, пръстени и кинжали. Различни железни изделия, оръдия, оръжие и украшения са намерени в Джерар, Бет-Шемеш, Гезер и други древни селища. При

разкопки в Тел-Джем са намерени остатъци от пещи за топене на желязо.

Номадските древноеврейски племена живеят дълго в условията на родов строй. Родът (мишпаха) съществува самостоятелно, пресели се и вопова като неразделима обществена единица. Според обичая за кръвно отмъщение целият род е длъжен да отмъщава за убит роднина и едва след време това кръвно отмъщение отива задължително на най-близкия роднина на убития. Земята се владее общо от целия род. Работите на рода се обсъждат на съвет на всички членове на рода, които се считат равни помежду си. Начело на рода е старейшината, който се избира от всички членове на рода. Родовете имат свои специални религиозни празници и родови гробища. В Библията се разказва, че Аврам купува от хетите пещерата Махпела, за да направи там родово гробище.

Дълго време се запазват остатъците от матриархат. Правото на майката да дава име на детето и по такъв начин да го присъединява към своя род се счита за неоспоримо. В най-древните времена жената и децата остават в семейството и в родовата група на майката. Затова палатката се счита собственост на жената, а мъжът само „влиза" в палатката на своята жена.

Остатъци от майчино право са запазени в обреда на осиновяване, в магическите заклинания и в своеобразното използуване на думи. Думата „рехем" (майчина утроба) означава понятието „род". Названията на страната и на градовете се придружават от думата „майка". Общоприет е изразът „майката на Израел".

Но в епохата, която изучаваме, следите от матриархата все повече изчезват. Майчиното право бива изтласкано от бащиното. Оформя се и укрепва патриархалното семейство. Всички племена се считат разраснали се семейства, които произхождат от родоначалниците си. Така например асирийците произхождат от Асур, ханаанеите — от Ханан, израилтяните — от Израел. Трайно социално-икономическо ядро е „домът на бащата" (бет-аб) — понятие, което съответствува на древновавилонския термин „бит-абия". За стабилността на древните родови връзки говори типичното за тази епоха наказание — прогонване от племето (аикарет), което лишава човека от помощта и подкрепата на роднините. Остатък от древното обичайно право е законът за еквивалентност на възмездието (талионно право), запазен в Библията в известната формула „счупване за счупване, око за око, зъб за зъб". Формите на патриархалното семейство, на което са присъщи многоженството, правото на първородство и левиратът, дават възможност патриархалният бит на древните племена от Палестина да се уподобява на патриархалния бит на другите древноизточни народи. Бащата се ползува с всички права на робовладелец по отношение на децата си. За дълго се запазва обичаят да се продават децата в робство, този обичай е дори утвърден със закон. Нещо повече, бащата може да убие детето си, дори дядото може да убие своя внук. В едно библейско сказание се описва как главата на семейството осъжда снаха си на изгаряне. Също така осезаеми са и правата на мъжа, който се нарича „господар" на жена си. За невяста

на бащата или на братята й обикновено се дава специално заплащане или откуп, наречен „мохар".

За укрепването на патриархалното семейство особено допринася правото на първородство, което осигурява на най-големия син най-голям дял от наследството и чрез това — привилигировано положение в семейството. Този обичай спомага за натрупване на семейното имущество в едни ръце и по такъв начин укрепва патриархалното семейство, в недрата на което се засилват имуществено разслояване и социалното неравенство. За концентриране на имуществото в едни ръце допринася и обичаят на левирата, според който вдовицата трябва да се омъжи за брата на своя починал съпруг.

Преходът към уседнало земеделие е свързан с установяване на системата на общинно земевладение. Всяка община има свой старейшина (наси) и свой жрец (левит). Общинниците са обвързани с взаимно поръчителство и са длъжни да откупуват от дългово робство задлъжнелите си съселяни. Първоначалната поземлена собственост на общините се запазва на места чак до царския период. В Библията се говори за разпределяне на земята по жребий и определяне на междите с помощта на земемерна връв. Периодични преразделяния на общинните земи са правени още през VIII в. пр. н. е. В „Книга на пророк Михей" се казва: „Няма да ти размерват земята по жребий". С работите на общината се занимава „общо събрание", което разглежда споровете между общинниците, например конфликтите между неволен убиец и „отмъстител за кръвта". Освен това общинниците, обединени от извършването на специални религиозни обреди, са длъжни общо, в пълен състав, да наказват престъпника.

Робството възниква в Палестина по същите причини, по които това става и в другите древноизточни страни. Най-древните форми на домашно робство възникват в недрата на патриархалното семейство. Неплатежоспособните длъжници обикновено биват превръщани в роби. Виновните за извършване на престъпление, например крадците, които нямат възможност да върнат откраднатото или да го компенсират, също биват превръщани в роби. Развитието на производителните сили в земеделското стопанство и в занаятите изисква увеличаване на количеството работна ръка. Тази работна ръка идва от войните, които осезаемо увеличават количеството роби в страната. Широко е разпространена и търговията с роби, което е тясно свързано с широкото развитие на транзитната търговия в древна Палестина. Най-често купуват, продават и препродават роби-военнопленници, които се считат за пълна собственост на господаря си. За това говори и определението за роб — „сребро", т. е. имущество или собственост на своя господар.

Някои буржоазни историци, идеализирайки положението на робите в Палестина, твърдят, че на тежка експлоатация са били подлагани само робините. Това обаче не е вярно. Робството в Палестина е широко разпространено, за това има редица доказателства в библейските разкази. Древните евреи, след като завоюват Ханаан, превръщат покорените племена в държавни роби. Много роби работят в царското и в храмовото стопанство. Така например в ерусалимския

храм има „необрязани роби", очевидно измежду пленниците от други страни. В големите земеделски стопанства повечето работа се извършва от роби. В имението на царския наследник Саул работят роби. В голямото скотовъдно стопанство на Набал също работят роби (неарим). В Библията често се казва, че робите работят на нивата, например по време на жътва, или че пасат добитък. Трудът на робите се използува в горското стопанство и в занаятчийските работилници. Робите вършат най-тежката физическа работа, работят например при мелничните камъни. Робите са един от най-важните видове богатство, на тях се гледа като на движимо имущество и обикновено ги изброяват наред с добитъка. Имуществото на Аврам в Библията се описва така: „И той имаше дребен и едър добитък и магарета, и роби и робини, магарици и камили." Библейските поучения, които отразяват възгледите и интересите на робовладелците, препоръчват спрямо робите да се прилагат най-жестоки форми на насилствено принуждаване.

Често в роби се превръщат длъжници измежду разорените свободни общинници, които губят своите участъци земя и биват заробвани за дълг от богатите. В Библията постепенното заробване на свободни хора в древна Палестина се характеризира така: „И се надигна голям ропот сред народа и сред жените му срещу неговите братя юдеи. Имаше такива, които казваха: „Ние, нашите синове и нашите дъщери, сме много и ние бихме искали да намираме хляб и да се храним и да живеем." Имаше такива, които казваха: „Ние залагаме нивите си и лозята си, и домовете си, за да намерим хляб и да не гладуваме." Имаше такива, които казваха: „Ние вземаме назаем сребро за данък на царя, като залагаме нивите си и лозята си; а ние имаме същите тела, както и нашите братя. И синовете ни са същите, както техните синове. И ето че ние трябва да дадем нашите синове и нашите дъщери в робство." Имаше и такива, които казваха: „Нашите жени са поробени. Нямаме никакви средства да ги откупим. И нивите ни, и лозята ни са в ръцете на други."

Следователно в ръцете на богатите отиват не само цялото имущество и всички участъци земя на бедните. Аристократите заробват самите бедняци, превръщат ги в роби и това води до рязко изостряне на класовите отношения, до „голям ропот". Очевидно този „ропот" намира отражение в законите, които установяват юридическо ограничаване на робството с определен срок. Но не може да се счита, че параграфите на закона напълно са спасявали длъжниците от робство. В законите например се казва, че евреин, който е заробен, трябва да работи само шест години, а на седмата трябва да бъде пуснат на свобода, което би трябвало да смекчи формите на робовладение. Но след това законодателят веднага намалява силата на този параграф с уговорката, която позволява на робовладелеца да задържи роба за по-дълъг срок. Според тази уговорка разрешава се, в случай че робът се съгласи, да го заведат при съдиите, да го изправят до рамката на вратата и да му пробият ухото с шило, след което този роб остава навеки роб на своя господар. Класовият закон винаги защищава интересите на робовладелеца. Ако робът умира от

робовете на своя господар, законът само в най-обща форма заплашва виновния, че трябва „да му се отмъсти“. Ако пък агонията на роба трае един или два дни, „не трябва да се наказва (господарят), защото това е негово сребро“. Очевидно се счита, че робовладелецът е достатъчно наказан с това, че е загубил роб.

ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ

Като се почне от III хилядолетие пр. н. е., Палестина е населена както с номадски, така и с уседнали земеделски племена. Влиянието на съседните културни държави, като например Египет, съдействува за развитието на земеделското стопанство, търговията и за растежа на търговско-занаятчийските градове. Но в Палестина трайно се запазва „общото съотношение между заседналостта на една част от тях (племената — В. А.) и продължаващото се чергарство на друга“[1], тъй като номадските племена често нахлуват в Палестина от Арабия и сирийско-месопотамската степ. Към такива номади спада и племето хабири, за което се споменава в писма от Амарнския архив.

Племената кенити, които населяват южната част на Палестина чак до Синайския полуостров, скитат със своите стада по пустинните области на Негеб. В цяла Юдея и дори в областта Вениамин, разположена на северозапад от Мъртво море, още през I хилядолетие пр. н. е. живеят културно изостанали номадски племена. Самото название „Вениамин“ („бене-иамина“ — „деца на юга“) се среща в акадските надписи от Мари, датирани от II хилядолетие пр. н. е., и очевидно обозначава номадско южносемитско племе, което влиза в групата на семитските племена от сирийско-месопотамската степ. В Библията племето („коляното“) на Вениамин се сравнява с хищен вълк, който сутрин ходи на лов за дивеч, а вечер дели плячката.

Постепенно в Палестина все по-стабилно се установяват уседналите земеделски племена. Поземлените участъци се разпределят между общинниците чрез жребий още през VIII в. пр. н. е. В Библията са запазени отгласи за онова време, когато земите, принадлежащи на целия род, не могат да излизат извън границите на рода и се предава само на пълноправни членове от същата родова група. Но благодарение на ръста на производителните сили, на развитието на търговията и на имущественото разслояване общинният строй и общинното земеползуване започват да се разпадат. В общините се появява ва аристокрация, която забогатява благодарение на заграбването на земи от съседните племена. В Библията често се говори за това, че израилтяните, след като са завоювали Ханаан, навеки са завладели земите на хананейците. Забогатяването на част от членовете на общината води до разоряване на масата общинници. Думата, която означава „общинен участък земя“ (хелек), започва да се използува за означаване на участък, който може да бъде купен срещу „сребро“, т. е. за пари. В Библията се разказва как Аврам купува за 400 шекела сребро „ниви и пещера, която е в нивата, и всички дървета,

[1] *К. Маркс* и *Фр. Енгелс*, Съч., т. 28, стр. 202.

което са в нивата“. Може би текстът на този разказ възпроизвежда формата на договор за продажба на поземлен участък.

През епохата на образуването на древноеврейските царства частното земевладение става толкова трайно, че дори царете са принудени да купуват земя от частни лица за строеж на град. Когато веднъж цар Ахаз се опитва да конфискува земята на някой си Набот, тази своеволна постъпка на царя бива призната за престъпление, което предизвиква гнева на бог Яхве.

Така наред с общинното възниква и частно земевладение. Голямо количество земи се съсредоточават в ръцете на висшата аристокрация, възглавявана от царя. Завоюването на съседни територии, изкупуването на поземлени участъци и завземането на общинни земи водят до образуване на голям фонд царски земи. В документ от VII в. пр. н. е., в така нареченото „Оплакване на жътваря“, намерено в развалините на крепост край Яфа, се говори за това, как началникът на крепостта отнема върхната дреха на бедния жътвар очевидно като глоба за неизпълнение на определената работа по време на жътвата. Можем да предполагаме, че този жътвар заедно със своите „събратя“ (съдружници) изпълнява тежка трудова повинност на земя, която влиза в царския поземлен фонд. Авторът на една от библейските исторически книги изброява правата на царя и посочва правото му да завзема общинни земи: „И най-добрите ваши ниви, и вашите лозя, и вашите маслинови горички ще вземе и ще ги раздаде на своите слуги.“ Очевидно, както и в други страни, в древна Палестина царете раздават земи на аристократите, воините и чиновниците. Първият израелски цар Саул раздава на робовладелците „ниви и лозя и ги слага началници на 1000 и на 100“. Освен големи съществуват, разбира се, и средни и дребни земевладелци.

На богатите велможи, чиновници и жреци противостоят роби и бедняци, а така също и заселници (герим), очевидно чужденци, заселили се в градовете, където се занимават със занаяти и търговия — фактически това са почти безправни пришълци. Средният свободен слой от населението е така наречения народ на земята (ам-гаарец), главно земеделци и занаятчии.

ОБРАЗУВАНЕ НА ИЗРАЕЛСКОТО ЦАРСТВО

Развитието на търговията и войните със съседните народи спомагат за разпадането на родовия строй. През периода на разпадането на родовия строй започват да наричат старейшините и племенните вождове, които образуват родовата аристокрация, „могъщи, благородни“, „князе“ или „началници“. Те решават съдебните спорове и застават начело на войската. Като символи на тяхната власт служат жезълът на старейшина и пръчицата на писар. В сказанията специално се подчертават съдебните функции на племенните вождове. Това са така наречените съдии, чиято власт предшествува царската власт, която се появява в епохата на образуване на класи и държави.

Отслабването на Египет през XI—X в. пр. н. е. спомага за образу-

ване в Палестина на отделни независими държави. Но малката територия и сравнително немногобройното население не дават достатъчна база за образуване тук на голяма държава. За укрепването на малките държави в Палестина особено спомага развитието на външната търговия. Палестина се намира на кръстопътя между Египет, Сирия, Месопотамия и Арабия. Тук се пресичат търговски керванни пътища, които се присъединяват към големия морски път от Египет покрай средиземноморското крайбрежие към финикийските търговски градове, към остров Кипър и към южното крайбрежие на Мала Азия.

Керванните търговски пътища водят от Палестина на юг през Синайския полуостров към Арабия и към крайбрежието на Червено море, където на брега на залива Акаба са открити развалини от древно селище. На север пътищата водят към големите търговски градове от вътрешните райони на Сирия, например към Дамаск, където израилтяните имат свои търговски улици. От друга страна, сирийски и финикийски търговци се заселват в градовете на Палестина, например в Самария. От Палестина се изнасят произведения на селското стопанство, зърно, плодове, восък, мед, лен, кожи, вълна, ароматни смоли. От съседните страни, например от филистимските градове, в Палестина докарват метални изделия и оръжие, а също така и великолепни произведения на художествените занаяти, като например пластинки от слонова кост, използувани като украшение за изящни мебели и стени на здания; такива пластинки са намерени в Мегидо и в Самария. Тези пластинки, изработени в египетски и в кипърски стил, очевидно са докарани в Палестина от финикийски търговци.

В процеса на борба между отделните племена се образуват племенни съюзи. Начело на съюзите застават най-богатите и могъщи племенни вождове, като например „съдията" Самуил, управникът на Офра на име Гидеон, Авимелех, който управлява в Сихем. Тези вождове, които съсредоточават в свои ръце функциите на военачалник, съдия и жрец, обединяват под своя власт отделните области на Палестина. В Библията са запазени предания за това, как са се образували тези племенни съюзи, от които израстват най-древните държави. Един от управниците на област от племето манаси (менаше) на име Гидеон удържа победа над племето мадианити, обединява под своя власт няколко племена и образува племенен съюз с център в Офра. Постепенно сред богатата родова аристокрация се стабилизира представата, че е необходимо цялата върховна власт да се предаде на един човек, за да може той да потиска трудовите маси и да защищава страната от нападения на съседни племена. В едно библейско сказание се говори следното: „рекоха израилтяните на Гидеон: „Владей ни ти и твоят син, и синът на твоя син, защото ти ни спаси от ръцете на мадианците." Гидеон като върховен военачалник взема за себе си част от военната плячка — над 1700 златни шекела, и ги жертвува в храма, който е построил в Офра. Макар че Гидеон се отказва от царската власт не само от свое име, но и от името на синовете си, все пак още през тази епоха се утвърждава принципът за наследствената власт на племенния вожд. Един от синовете на Гидеон, Авимелех, премахва насилствено всичките си съперници и завзема върховната власт в Сихем. „Всички жители на Сихем... определиха Авимелех, за цар край дъба, дето е близо до Сихем." Самото име Авимелех, което значи „моя баща-цар", говори за оформяне на принципа на наследствено предаване на върховната власт.

Най-силна държава в Палестина през XI в. пр. н. е. е израелското царство, основано според преданието от Саул. Откъсите от героичен епос, който разказва за завоюването на Палестина и за образуването на най-древното израелско царство, съдържат описание на легендарните подвизи на този най-древен израелски цар. В откъсите се разказва как народният герой Саул освобождава град Иабеш (в планинската област на изток от Йордан), обсаден от племето амонити. След освобождаването на Иабеш Саул свиква опълчение, главно измежду племето вениаминити, и започва упорита борба с отдавнашните врагове на евреите — филистимците. След като освобождава родния си град Гибеон от властта на филистимците, Саул бива провъзгласен от израелските племена за цар. В царството на Саул все още се запазват следи от стари племенни отношения.

Патриархалният бит от това време образно е описан в библейското сказание за Саул, живял и управлявал в своя роден град. Един път месечно по новолуние той събира у дома си дружината и прави военен съвет под свещената ракитовица. Завзетите ниви и лозя на враговете той раздава на своите воини.

Същевременно Саул се опитва да обедини под своя власт целия Израел и да разпростре влиянието си върху съседните страни. За да защити израелските племена, които живеят в отвъдйорданската област, той води война с царя на Моав. Защищавайки северните израелски племена, той тръгва срещу арамейското царство Соба. Заздравявайки влиянието си в Южна Палестина, той води война с амалекитите и установява контакти с племената кенити и калебити. Освен това той присъединява към израелското царство ханаанските градове, все още запазили своята независимост. Енергичната военна дейност на Саул води до образуване на доста значителна израелска държава начело с цар, чиято власт и авторитет се заздравяват и освещават от религията и жречеството. Така например в легендите за Саул се подчертава неговото благочестие и се посочва, че той е бил „обзет от духа на Яхве", че той е представител на „бога на Израел". Запазвайки древните жречески задължения на племенен вожд, Саул участвува в изпълняването на най-важните религиозни обреди.

ДАВИД

Обединителната дейност на Саул продължава Давид (началото на X в. пр. н. е.), който в библейските предания е изобразен като народен герой. Давид се настанява в южната част на Палестина и още докато Саул е жив, образува там самостоятелно юдейско царство с център в Хеброн. След смъртта на Саул той в течение на седем години води борба с приемника и сина на Саул — Ишваал; тази борба завършва с победа на Давид. В резултат на тази победа Давид обединява под своя власт Израел и Юдея.

Опирайки се на военните сили на обединената държава, Давид започва упорита борба с филистимците. Решаващата битка се води край филистимския град Гат. Давид завоюва този град и филистимците биват прогонени от израелската страна.

След това Давид завоюва древния ханаански град Ерусалим, който, намирайки се в центъра на кръстосването на търговските пътища, прсчи на заздравяването на връзките между Юдея и Израел. След като завоюва Ерусалим, Давид го прави столица на обединената държава и го обявява за главен религиозен център на страната. Стремейки се да засили единния държавен култ и да укрепи религиозното единство на страната, Давид връща от филистимската страна заграбения по-рано от филистимците свещен символ на древноеврейската религия — „ковчега на завета“, и присъединява към държавния култ към бог Яхве и култа към древните ханаански светини, свещените извори и скали.

Освен това библейските легенди приписват на Давид мерки, насочени към вътрешно укрепване на обединеното израелско-юдейско царство. Наред с древното опълчение, което свикват с помощта на тръби и огньове, Давид организира постоянна войска, в която влизат отряди от наемници, събирани главно измежду филистимците. При него се оформя апаратът на държавната власт, в който влизат съдии, писари, бирници, които събират налози и данъци от завоюваните области. Данъчните чиновници се намират под властта на главния ковчежник. Една от най-важните длъжности е специалната длъжност „докладчик на царя“.

СОЛОМОН

Обикновено по библейска традиция за разцвет на израелско-юдейското царство се счита времето, когато царува Соломон — един образ, обвит в мъглата на безброй легенди. Този период се характеризира с по-нататъшно укрепване на държавата. С цел да развие занаятчийското производство Соломон привлича в Палестина финикийски занаятчии — металурзи от Тир и дърводелци от Бибъл. Процъфтява търговията, особено външната. Укрепват мирните връзки със съседните страни. От Тир Соломон получава строителен материал, а от Киликия — коне, които след това препродава по цялата страна. Като създава търговски път към Червено море през град Ецион-гебер, разположен на брега на залива Акаб, Соломон установява търговски връзки със страната Офир, която се намира може би в Арабия. От тук в Палестина докарват ценни видове дървен материал, злато, сребро, скъпоценни камъни, слонова кост, маймуни и пауни. От Палестина търговските кервани карат във Финикия зърно и масло. Икономическият разцвет намира ярък израз в широка строителна дейност. В Ерусалим са построени великолепни дворци, прочутият храм в чест на бог Яхве и крепостта. Ерусалим и редица градове, които имат икономическо и стратегическо значение, са превърнати в силни крепости. Такива са например Мегидо и Гезер, разположени на важни военни пътища. Разкопките на тези градове дават представа за

строителството и материалната култура на онова време. Израелско-юдейското царство започва да участвува активно в международната политика.

По това време на североизток от Палестина се засилва арамейската държава Дамаск, названието на която се среща още в египетските надписи от периода на Новото царство. Дамаск застрашава царството на Соломон и извършва враждебни действия срещу него. Стремейки се да парализира враждебната политика на Дамаск, Соломон поддържа приятелски отношения с Хирам, царя на Тир, и сключва мирно споразумение с Едом, опирайки се на подкрепата на Египет. Възможно е Соломон да е сключил съюз с един от последните египетски фараони от XXI династия и да го е закрепил с династичен брак. Египетската принцеса, омъжена за Соломон, му носи като зестра град Гезер.

Развитието на стопанския живот и на външнополитическите отношения изисква реорганизация на държавния апарат и на системата от вътрешни окръзи, които вече не съответствуват на древното племенно делене. Тези окръзи включват не само територите на самите Израел и Юдея, но и завоюваните области на Ханаан с техните градове и селища. Всеки окръг се управлява от специален чиновник, който се занимава със събирането на натурални данъци. Същевременно се реорганизира и засилва армията, в която се включват отряди от конници и колесници. Но икономическият и политическият разцвет на израелско-юдейското царство по времето на Соломон не трябва да се надценяват. В Библията се съобщава, че за да получи 120 таланта от Тир, Соломон е принуден да отстъпи на цар Хирам 20 градове и селища в Галилея. Целият външен блясък и разкош на аристократическия бит и придворния живот в Ерусалим се базират на онези големи средства, които робовладелците начело с царя изсмукват от народните маси.

По-късната историческа традиция, запазена в Библията, се стреми с всички средства да възвеличи образа на Соломон. Времето на неговото царуване се изобразява като „златен век“ за израелско-юдейското царство. В историческите и поетическите сказания Соломон се превръща в приказен образ на идеален цар, мъдър владетел и съдия. Приписват му се сборници с поучения, така както на цар Давид приписват поетично оформените псалми, запазили обаче все още чертите на древен магизъм. На Соломон приписват също създаването на 1005 лирични произведения и на 3000 изречения. Може би по негово време е съставен първият сборник народни епически песни.

ОТДЕЛЯНЕ НА ИЗРАЕЛ ОТ ЮДЕЯ

Обединената израелско-юдейска държава не е трайна. Северната част на Палестина — Израел, е богат земеделски район, тясно свързан в икономическо и културно отношение с Финикия, Северна Сирия и Дамаск. Южна Палестина, населена главно с юдеи, до голяма степен запазва древните примитивни форми на скотовъдно стопан-

ство. Тези икономически и културни противоречия започват да се проявяват още при Соломон. Сред израилтяните назрява недоволство от дейността на Соломон, който облага северните области с тежки данъци. Начело на недоволните застава Иеровоам. Но Соломон разполага с достатъчно количество сили, за да потуши подготвяното въстание от самото му начало. Иеровоам е принуден да бяга в Египет, където фараон Шешонк го приема радушно и го подкрепя. По това време Египет се опасява от засилването на израело-юдейското царство и се стреми поне отчасти да възстанови предишното си влияние в Палестина и Сирия. След смъртта на Соломон неговият приемник Ровоам не успява да задържи властта над Израел. Опирайки се на подкрепата на Египет, Иеровоам се връща в родината си, вдига въстание против Ровоам и възстановява независимото израелско царство, на което той бива провъзгласен за цар. Шешонк му оказва военна помощ. Начело на голяма войска той нахлува в Палестина към 928 г. пр. н. е., удържа няколко победи над юдейските войски, превзема и ограбва Ерусалим. Така израелско-юдейското царство се разпада. Оттогава между Израел и Юдея започва упорита и продължителна борба, която води до тяхното взаимно отслабване и до засилване натиска спрямо тях от страна на съседните държави. Израел трябва да води особено тежка борба с арамеите, населяващи значителна част от Сирия, и по-точно с Дамаск, който се стреми да завладее търговските пътища към Средиземно море. Изтикван от Дамаск, Израел е принуден да му отстъпи северната част на страната си. В борбата със съседните народи Израел напряга всички сили, за да запази независимостта си. Тази борба се води с променлив успех. Понякога някои израелски царе успяват да печелят победи над своите врагове. Най-големи успехи постига Омри, който изгражда новата столица Самария, в развалините на която са открити останки от царски дворец, някои надписи и египетска ваза с името на фараон Осоркон II.

Израелските царе са принудени да водят упорита борба и с моавитите, които живеят на изток от Мъртво море. Кратко, но ярко описание на тази борба, особено на някои нейни епизоди, е запазено в надписа на Меша, цар на Моав (IX в. пр. н. е.). В този надпис се казва, че „Омри, цар на Израел, много дни потиска Моав", но че след това Меша печели редица блестящи победи над израелските войски. Царят гордо съобщава как „тръгна нощем и се сражава против него (Израел — В. А.) от изгрев слънце до пладне и като го превзе, изби го целия — седем хиляди мъже и юноши, жени и момичета, и робини..." Меша залавя много пленници и използува техния труд за строеж на водоеми, цистерни, пътища, градски врати и „царски дом".

Продължителните войни разоряват народа. Военната политика и развитието на външната търговия спомагат за забогатяването на аристокрацията и същевременно за разоряването на свободните селяни, за попадането на бедните под тежка зависимост и постепенното им превръщане в роби. Все повече се разширява едрото робовладелско стопанство, което се базира на експлоатацията на робски труд, на труда на попаднали в дългово робство и на бедняци, стигнали до тежко положение, главно селяни, останали без земя. Изострянето на социалните противоречия води до големи народни вълнения, които намират отражение в литературните произведения, главно в политическите памфлети от онова време, в известните книги на пророците.

ПРОРОЦИ

В книгите на пророците, като се почне от втората половина на VIII в. пр. н. е., са запазени резки разобличения на аристократите, които живеят в разкош и забогатяват за сметка на бедните. Пророците, представители на неофициалното жречество, до известна степен свързано със средните слоеве от населението, се обявяват против тежката експлоатация на бедните от богатите. Пророците Амос, Михей и Исая бичуват особено рязко в пламенните си речи жестоките и алчни богаташи, които постоянно се стремят към лично забогатяване за сметка на разоряващите се бедняци. Пророк Амос възклицава: „Чуйте това, вие, които жадувате да погълнете бедните и да погубите сиромасите, вие, които казвате: „Кога ще мине новолунието, за да продаваме жито, и събота, за да отворим житниците, да намалим мярката, да увеличим цената на шекела и да измамваме с неверни везни, да купуваме безимотните за сребро и бедните за чифт обувки, а отсевките от жито да продаваме... Няма ли да се разтърси земята от това и няма ли да заплаче всеки, който живее на нея? Тя цяла ще се развълнува като река и ще се издига и спуска като реката египетска."

Като се обявяват рязко против богатите и търговците, пророците възвестяват необходимостта от връщане към предишния патриархално-племенен живот, който те с всички средства идеализират. Но тези консервативни опити изкуствено да се спре процесът на обществено развитие не могат да доведат до реален резултат.

ПАДАНЕ НА ИЗРАЕЛ И ЮДЕЯ

Острата класова борба отслабва малките и обособени държави Израел и Юдея. Продължителните войни със съседните народи и държави ги обезсилват. Най-тежък удар нанасят на Израел асирийските войски. Още през IX в. пр. н. е. асирийският цар Салманасар II предприема завоевателни походи в Сирия и Палестина. Окончателно разгромява израелското царство асирийският цар Саргон II. В 722 г. пр. н. е. той завзема Самария и откарва в плен израелския цар Осия, а заедно с него и 27 290 израилтяни, които след това биват преселени в Мидия и в Месопотамия. На тяхно място в Израел той заселва вавилонски и арамейски колонисти, които от този момент „владеят Самария и започват да живеят в градовете ѝ". Така рухва израелското царство.

Разгромът на Израел спомага за известно засилване на Юдея, която отдавна съперничи на своите северни съседи. По това време Асирия започва да запада и това дава възможност на Юдея да за-

сили борбата за независимост. По времето на юдейския цар Иосия са провеждат реформи, които имат за цел да смекчат изострената класова борба, за да може в крайна сметка държавата да укрепне вътрешно. В 622 г. пр. н. е. тържествено се съобщава, че в ерусалимския храм е намерена „Книга на закона", която е специално съставена от жреците с цел да се централизира религиозният култ. В тази книга рязко се осъждат запазените у юдеите като остатък от древността вярвания и обреди от ханаанската религия, „кадене по височините" (култ към планините), почитане на сирийските богове Ваал и Астарта, почитане на природата и небесните светила — слънцето, луната, съзвездията и „цялото небесно войнство". Същевременно се въвежда един общ за целия народ и държава централизиран култ към бог Яхве, който трябва да се изпълнява в ерусалимския храм. Така стремежът да се засили и централизира държавната власт намира отражение в опита да се централизира държавната религия. Освен това с цел да се постигне известно, макар и ограничено смекчаване на класовите противоречия в „Книгата за закона" е включено нареждане след шестгодишна служба еврейските длъжници, попаднали в дългово робство, да се пуснат на свобода, и то не „с празни ръце", а като им се даде някакво имущество. Възможно е тази „Книга на закона" по-късно с някои добавки и изменения да се е превърнала в книгата „Второзаконие". От това време започва оформянето на юдейското канонично право.

Но никакви опити за консолидация не могат да спасят юдейското царство. В 587 г. пр. н. е. Ерусалим е превзет от вавилонския цар Навуходоносор II и след това, в 586 г. пр. н. е., окончателно разгромен. Навуходоносор отвежда голямо количество пленници от завоюваната страна. Така започва вавилонският плен.

РЕЛИГИЯ И ЛИТЕРАТУРА

Религията на древните евреи се образува под силното влияние на религиозните възгледи и вярвания на онези древни народи, които от древността населяват Палестина, Сирия и Финикия и постоянно поддържат близък контакт с египтяни, вавилонци, хети и егейци, създали великите култури на древния свят. Така например при разкопки в Бет-Шан са намерени развалини на храмове, построени под силно египетско влияние по времето на фараоните от XVIII—XIX династия, по-точно при Сети I и Рамзес II. В тези храмове почитат местните сирийско-финикийски богове Ваал-Дагон и Ваалат-Ашорет. В един храм от времето на Тутмос III е запазена стела, издържана в определено египетски художествен стил, с египетски надпис, но с изображение на сирийско-финикийски бог, наречен в този надпис Мекал. Същевременно в Бет-Шан почитат свещената змия, за което говорят многобройни културни предмети, например къщички на свещената змия, названието на която — „шан", се среща в древновавилонските надписи. Тези форми на религия съответствуват на най-древните религиозни вярвания на древноеврейските племена. Древните евреи, както и другите древни народи, обожествяват различните сили и

явления на природата. В Библията намират отражение религиозните вярвания, свързани с култа към камъни, дърветата и животни, който се запазва в тях до късно. В египетските надписи от времето на Тутмос III се споменава за местност в Палестина, наречена „планината на бог Ел". Първият израелски цар Иеровоам строи светилище „на височина". Свещени камъни (ашери и масеби) са открити на различни места в Палестина. В Библията се описва обичай да се струпва купчина камъни „като доказателството". В друга легенда се разказва как Яков заспал върху камък и сънувал божество. Когато се събудил, Яков сложил този камък като паметник и извършил върху него жертвоприношение като върху олтар. Очевидно с това е свързан обичаят да се принасят жертви върху олтари, които трябва по форма да наподобяват свещения камък. В Палестина се запазва много дълго и култът към животните. Златният телец и медната змия, на които, както се описва в библейските сказания, се молят древните евреи, са отгласи от обожествяването на животните — нещо много разпространено в древния Египет. Освен това главният юдейски бог Яхве е запазил отчетливи черти на бог на пустинните планини и олицетворение на страшните сили на природата: огъня, бурята и вятъра. В библейските митове появата на бог Яхве пред хората често се описва във вид на стълб пламък, по време на силна буря, когато тътне гръм и „неговите светкавици осветяват вселената". Наред с това през епохата на родовия строй се оформя и култът към прадедите, остатъци от който се запазват в по-късната религия. Но наред с образуването на класовото общество и на робовладелската държава древните богове на природата, а така също и боговете — покровители на родовите групи и племена, се превръщат в местни и държавни богове, които във всеки отделен случай получават специален култ. Сред редицата други богове и богини, които се тачат в Палестина отдавна, особено изпъква култът към главния бог на древните евреи — Яхве, който постепенно се превръща във войнствен бог, покровител на държавата и на самия цар. След падането на израелското царство в 722 г. пр. н. е., особено след вавилонския плен, окончателно се оформя богословското учение за Яхве, единствения бог на еврейския народ. Това учение има за цел идеологически да заздрави представата за националната независимост на древноеврейския народ. Следователно древноеврейското еднобожие е доста късен факт в историята на древноеврейския народ. Много е възможно египетската религия да е оказала известно влияние в това отношение върху оформянето на древноеврейския монотеизъм. Особено ярко се изразява класовата основа на древноеврейската религия в тенденциите за обожествяване на царската власт. В древните легенди е запазен спомен за древния цар-първосвещеник Мелхиседек, който е „салимски цар" и същевременно жрец на бог Ел-Елийон. Царят се счита за „посветен", „помазаник на Яхве". Забранено е да се проклина царят, също тъй както не може да се хули богът. И едното, и другото се считат за светотатство.

Според вярванията на древните евреи царят като свръхестествено същество може да оказва влияние върху дъжда и слънцето, него

считат отговорен за хубавото време, за добрата реколта и глада. Царят има дори право да носи титлата „син на бога“. В „Книга на псалмите“ бог Яхве казва на царя: „Ти си мой син. Аз сам те заченах днес.“ Затова царят има право да извършва особено важните религиозни церемонии. Така жреците се стремят с помощта на религиозната идеология да заздравят царската власт и чрез това да заздравят и класовия робовладелски строй като цяло.

Религията е най-тясно свързана с литературата. В библейските книги са запазени разнообразни произведения на древната литература: религиозни митове, исторически легенди, народен героичен епос. Много от произведенията на библейската литература отразяват влиянието на по-древната ханаанска, а така също на вавилонската и египетската литература. Библейската литература на свой ред оказва влияние върху древнохристиянската литература. Гневните речи на социалните реформатори — пророците, и високо художествените лирични произведения (псалмите) се считат за едни от най-добрите произведения в световната литература.

14 ГЛАВА

АСИРИЯ

ПРИРОДНИ УСЛОВИЯ

Същинска Асирия заема малка територия покрай горното течение на Тигър и неговите източни притоци. Тази територия се простира от земите по долното течение на Долен Заб на юг до планините Загър на изток и до планините Масиос (Синджар) на северозапад. На запад от Асирия започва обширната сирийско-месопотамска степ, отдавна заселена от номадски семитски племена. На север територията на Асирия незабелязано преминава в Арменското плато. Степите и планинските райони, които заобикалят Асирия, са покрити с оскъдна растителност. Населението тук от древни времена се занимава със скотовъдство. Само в долината на Горен Заб, който през пролетта, след топенето на планинските снегове, носи много вода, е развито земеделие. Със земеделие се занимават и в долината на Тигър, която е добре напоявана от периодичните прииждания на великата река. Но притисната на изток от планини, тази долина е сравнително малка. Площта на обработваемите земи на самата древна Асирия не надхвърля 12 000 км².

И по климат, и по условия на естествено напояване Асирия донякъде се отличава от средната и южната част на Месопотамия. През есента валят дъждове или според образното описание на древен надпис „отварят се вратите на океана (небесния — В. А.)“. Зимата не трае дълго, но през декември и януари земята често се покрива със сняг и температурата слиза до 14° под нулата. Рано напролет, още през февруари, долината и степта се покриват със сочна трева — великолепна храна за добитъка. Но още в началото на лятото горещото слънце изсушава цялата растителност. Зърнените култури жънат през юли, а през август жегата става нетърпима. „Съхнат сочните растения“ дори в градините. За земеделското стопанство особено голямо значение имат дъждовете. Затова асирийците казват, че „очите им са устремени към дъжда, към небесния поток“ и „че когато в страната вали дъжд, значи ще има добра реколта“. Бог Адад се счита небесен владетел, който праща дъждове на земята. В „Асирийските закони“ се споменава за „водите на бог Адад“ (т. е. за дъжда). Земеделското стопанство в Асирия по-малко зависи от системата на изкуствено напояване, отколкото във Вавилон, но и тук периодичното

приждане на Тигър дава възможност да се създаде мрежа от канали и да се използуват водите от наводненията за напояване на ниви, зеленчукови и овощни градини. Планинските склонове се напояват достатъчно от водите на планинските потоци, ручеи и реки, които се стичат главно от Иранското плато.

Планините на места са покрити с гори и по тях има изобилен дивеч. Тук още от древността хората намират различни видове камък и метална руда, които са им необходими за развитие на занаятите. В търговско отношение Асирия заема изгодно положение: търговските пътища минават на юг по Тигър към Персийския залив, на изток — по долините на реките към Иранското плато, на север — през планинските проходи към района на трите велики езера — Севан, Ван и Урмия, и по-нататък към района на Закавказието, а на северозапад — по Тигър към границите на Сирия и Мала Азия, откъдето се откриват пътища на запад към търговските градове на сирийско-финикийското крайбрежие.

НАСЕЛЕНИЕ

От много древни времена, може би от V—IV хилядолетие пр. н. е. на територията на Асирия живеят субарейски племена, които открай време населяват северната част на Предна Азия. По своя език, външен вид, културно развитие и историческа съдба тези племена са близки до хуритите, които населяват северозападната част на Предна Азия и Северна Сирия, до урартите от Задкавказието и до планинските племена, които живеят на изток от Тигър. Около началото на II хилядолетие пр. н. е. тези субарейски племена са вече частично смесени с асирийците, които влизат в групата на семитските племена. От асирийците и от племената на Акад се отличават малко аморитите, които населяват сирийско-месопотамската степ и някои области в Сирия. Езикът на аморитите е от групата на северозападните семитски езици. По-късно, по времето на образуване на асирийската държава, субарейските племена се претопяват между семитите. Господствуващ език в Асирия е северният диалект на акадския език, който спада към групата древносемитски езици на Месопотамия.

НАЙ-ДРЕВЕН ПЕРИОД В ИСТОРИЯТА НА АСИРИЯ

Разкопките, направени в Джармо, Хасуна, Тел-Халаф, Тепе-Гавра и Тел-Била, дават възможност да се установи равнището на развитие на стопанството и цялата култура на племената, които от дълбока древност населяват Северна Месопотамия. Някои от тези племена са преминали вече към уседнало земеделие. Те използуват мотики и хромели и умеят да отглеждат ечемик и емер, най-древните житни растения, известни на народите от Предна Азия. Като оръжие служат прашката и копието. Ако се съди по остатъците от кости на биваците, вече са опитомени овцете, козите, кравите, свинете и кучетата. Появяват се най-древните занаяти, например плетене, тъкачество и

керамично производство. Глинените съдове се украсяват с плетеници и геометричен, а по-късно с красив полихромен орнамент. Има някои сведения и за религиозните вярвания на най-древното население на Асирия. Ако се съди по амулетите във вид на глави на бик, игици и полумесец, по това време възникват древните форми на култ към природата. Хокерните погребения със съответния погребален инвентар, съдове, каменни и костени изделия говорят за вяра в задгробния живот.

Названията „субарейски“ племена и страна „Субарту“ се срещат в шумеро-акадските и вавилонските надписи, например в документите, намерени в Мари. Още Саргон Стари, цар на Акад, воюва със страната Субарту. Документите, намерени в развалините на двореца в Мари, доказват че вавилонският цар Хамурапи, който води борба с тези северни планински племена субари, е принуден да сключи срещу тях военен съюз със Зимрилим, цар на Мари. Държавата Мари, както и Вавилон, се стреми да заздрави своето икономическо и политическо влияние в Субарту. Зимрилим получава много писма от Северна Месопотамия, от подвластните му князе. Оттам той получава данък, жертви за боговете и храмовете на Мари и нарича себе си „цар на Горната страна“. Очевидно и Вавилон, и Мари имат интерес да заздравят всякакъв вид връзки със страната Субарту. Редица факти говорят за широкото разпространяване на субарейците и за значителното развитие на субарейската култура. На обширната територия от северното течение на Тигър чак до Нипур са намерени документи, в които се срещат субарейски имена. На изток от Тигър, край Киркук, при разкопки на разрушено субарейско селище също са намерени надписи, в които се срещат субарейски имена. Субарейското влияние прониква и на запад, чак до Сирия. Най-древните асирийски царе са свързани с коренното субарейско население на страната. Някои от тях, като например Ушпия и Кикия, имат субарейски имена. В Самара на река Тигър е намерена плочка с митанийското име на цар Арисен, който през III хилядолетие пр. н. е. царува в Уркиш и Навар.

От древността в Асирия прониква силното културно влияние от Шумер. Така например при разкопките на древносирийския град Ашур под светилището на богиня Ищар са открити развалините на по-древен храм, а под основите на този храм е намерен слой отломки, в който са открити типично шумерски скулптури. В асирийското изкуство дълго време се запазват традиционно шумерските сюжетни схеми. Асирийските художници, както и шумерските, често се стремят да изобразяват правдиво природата и човека. Градовете в южната част на Асирия са особено силно зависими от шумерската култура. Управниците на тези градове обикновено носят жреческа титла, както шумерските енси (патеси). Асирийските царе, както личи от много надписи, и по-късно запазват тези жречески титли.

РАЗВИТИЕ НА СТОПАНСТВОТО И ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ

В най-древната епоха в стопанския живот на асирийците наред със скотовъдството има голямо значение и земеделието. Естествените условия дават възможност на населението в някои случаи да се справя без големи напоителни мероприятия. Изкуственото напояване в Асирия има спомагателно значение и не играе такава изключително важна роля, както в южната част на Двуречието или в Египет. Но за това, че съществува изкуствено напояване, говорят различни документи. В асирийски надписи се споменава за дъждове („водата на бог Адад", която се използува за напояване на нивите). В своите надписи царете посочват, че са строили големи канали, „за да задоволят нашироко страната със зърно и сусам". В един параграф от асирийските закони от XV—XIII в. пр. н. е. се казва, че собствениците на общинни земи трябва да използуват водата за напояване на земите според общото споразумение: „Ако в кладенците на общинната земя има вода ,която се използува за напояване, стопаните на нивите трябва да действуват по споразумение; всеки трябва да върши работата, нужна за неговата нива, и да напоява своята нива. Ако между тях има такива, които не са съгласни, някои от съгласните може да попита съдиите, да вземе документ от съдиите и да извърши работата. Тази вода той може да вземе за себе си и да напоява с нея своята нива. Никой друг не бива да напоява с тази вода." Следователно споровете за използуване на водата за поливане е трябвало да се решават по съдебен ред. Значи дори в Асирия изкуственото напояване е имало значение за развитие на земеделското стопанство.

Освен зърнопроизводство доста развити са градинарството и овощарството. До известна степен законодателят дори поощрява тези по-интензивни форми на земеделие. Така например в асирийските закони се казва, че „ако човек в нивата на друг човек засади овощна градина, изкопае кладенец и отгледа дървета, а собственикът на нивата гледа и не възразява, тогава градината е свободна за оня, който я е посадил, но той трябва да даде на собственика на градината нива срещу нива". За овощарство често се използуват планинските склонове, които, както и в Сирия, се терасират и се засаждат с плодни дървета. Такива овощарски стопанства са разпространени както в Асирия, така и в онези области на Мала Азия, където са се заселили асирийци. В надписи от асирийски произход, намерени в Мала Азия, се споменават своеобразни названия на месеците: „месец на градините" (кератим) и „месец на смокините" (тинатим). Очевидно широкото разпространение на овощарството е отразено дори в съществуването на специален земеделски календар.

Изобилието на суровини дава възможност на населението да се занимава с различни занаяти. В планинските райони асирийците секат дървета, намират камък и метална руда. Асирийските царе вземат различни мерки за развитие на дървообработването и металургията. Така например Шамшиадад I, царувал през XVIII в. пр. н. е., пише на своя син Ясмах-Адад, който тогава е наместник в Мари, да

заповяда да изработят плугове и да разреши на корабостроителите да се върнат в родния си град Тутул. В същото писмо царят заповядва на Ясмах-Адад да се погрижи за направата на 10 000 бронзови гвоздея, като за целта купи бронз. За получаване на бронз асирийците правят сплав от мед с калай или с олово, които са еднакво разпространени в Асирия и дори се назовават с една и съща дума в асирийския език. Асирийците умеят да изработват различни видове метално оръжие и са известни в целия древноизточен свят с въоръжението на своята армия. Някои изделия от метал, открити от археолозите, са от времето на най-древната асирийска държава. Такава е например вотивната статуетка на жена със събрани ръце, отлята нацяло от мед — по външен вид тя спада към III хилядолетие пр. н. е.

В течение на вековете в Асирия трайно се запазва натурално стопанският характер на цялата икономика и много бавно ръстът на производителните сили предизвиква появата на най-древните форми на разменна търговия.

Ако Вавилон е най-голям център, който като се почне от XVIII в. пр. н. е., контролира почти цялата търговия в южната част на Предна Азия, то северната част на Предна Азия, включително и Северна Сирия, Мала Азия и Армения, през този период е вече под значително икономическо влияние на Асирия. В Кападокия, в Кюлтепе, в района на река Халис са намерени документи, които, ако се съди по асирийските имена, са по произход от асирийски колонии. Очевидно асирийците са създавали своите търговски колонии в страни, населени с хети, и са правили с тях оживена търговска размяна. Така още в края на III — началото на II хилядолетие пр. н. е. асирийската търговия се развива тук значително.

За търговията между Асирия и страните от Мала Азия голямо значение имат металите. В документите от Кюлтепе се споменава за злато, сребро, мед и олово. В много документи се говори за заеми в сребро и мед. Оловото е разпространен предмет на търговия. Асирийски търговци стоят начело на големи търговски предприятия, които водят керванна търговия с племената на север чак до Богазкьой и на юг до долината на Ефрат. При активните си търговски операции с местното население асирийците често дават заеми, което обикновено води до заробване на бедните. Неплатежоспособните длъжници, които не връщат заема в определения срок, трябва „да влязат в дома на кредитора", т. е. да се превърнат в попаднали в дългово робство длъжници, които отработват заема със собствен труд.

Асирийските колонии в Кападокия имат свое самоуправление. Начело стои специален „дом на града", колониите получават указания и нареждания от асирийската столица Ашур и се подчиняват на върховния съд на този град. Наред с асирийците в Кападокия навлизат и търговци от Акад и от западносемитските области, населени с аморити (в района на Хабур). Така в асирийските колонии в Мала Азия се образува смесено население с особен тип култура. Деловите документи от Кюлтепе са написани на език, който е междинен между акадски и ранноасирийски. От Акад в Кападокия достига вавилонската система от мерки и теглилки (талант — мина — шекел), но тук

тя се усложнява от десетичната система на броене. Наред с процеса на смесване на различни племена в асирийските колонии се кръстосват и различни култури.

По-нататъшно развитие и широко разпространение асирийската търговия придобива през XVIII в. пр. н. е. Асирийският цар Шамшиадад I в писмо до своя син Ясмах-Адад, наместник на Мари, съобщава, че е изпратил специален керван в сирийския град Катна. Описвайки строежа на голям храм на бог Енлил в Ашур, Шамшиадад I разказва, че е получил данък от Туриш и от Високата страна, а така също и от царя на страната Лабан, „която се намира на брега на Великото море". Много е възможно, че кедрите, които са му били нужни за строеж на храм на бог Енлил, асирийският цар е получавал именно от района на Ливанските планини.

Развитието на търговията е тясно свързано с развитието на военната политика и военното дело. Завземането на райони, богати на суровини, и на търговски пътища изисква организиране на военните сили. Ако се съди по асирийските документи от XVIII в. пр. н. е., асирийските царе при провеждане на завоевателната си политика се опират не само на своите войски, но и на военните отряди на своите съюзници. При обсадата на крепости, разположени източно от Тигър, асирийците още тогава започват да прилагат специални обсадни оръдия.

Военните походи в съседните страни са придружени със залавяне на голямо количество пленници, които биват превръщани в роби. Освен това асирийците жестоко експлоатират населението на Северна Месопотамия, номадските племена от сирийско-месопотамската степ и хетите от Мала Азия и превръщат длъжниците, които са в дългово робство, в истински роби. Освен това развитието на патриархалното семейство спомага за задълбочаването на социалните противоречия в недрата на древната община и като резултат на това жените и по-младите членове на семейството се оказват фактически в положение на роби. Мъжът и бащата — главата на патриархалното семейство, след като наследява всички права и цялата власт на патриарха на рода, се превръща в неограничен господар, истински робовладелец. Никъде в древния Изток формите на домашно робство не са така рязко изразени, както в древна Асирия. Това е фиксирано в асирийските закони от XIV в. пр. н. е.

Според тези закони жената няма право да се разпорежда с имуществото в дома на мъжа и да го продава. Ако тя вземе нещо самоволно, това действие се приравнява към кражба. В един параграф на асирийските закони се казва: „Ако роб или робиня получат нещо от ръцете на жената на някого, трябва да се отрежат носът и ушите на роба и робинята и да се възвърне откраднатото. Човекът може да отреже ушите на своята жена. А ако той прости на жена си и не й отреже ушите, не трябва да се режат и на роба и робинята. Не трябва да се възвръща откраднатото." Редица параграфи на закона говорят за неограниченото право на съпруга да съди и наказва членовете на своето семейство. Специален параграф разрешава на мъжа „да удря жена си, да й скубе косата косъм по косъм, да я бие по ушите и да й

нанася побой — за това той не е виновен". Подчиненото положение на жената проличава и в друг параграф на закона, според който се изисква жената да чака мъжа си пет години, в случай че той замине неизвестно къде. Тежкото положение на жената се затруднява още повече от особената форма на развод, при която „ако някой остави жена си, то ако намери за нужно, може да й даде нещо, а ако не намери за нужно, може нищо да не й дава. Тя трябва да си отиде с празни ръце". Също такива неограничени права има бащата по отношение на дъщерята. Законът му разрешава да наказва дъщеря си по свое усмотрение. Дъщерите се считат родени като робини на своя баща, който има право да ги продаде в робство — законът предвижда определена „стойност на момиче". Така например съблазнителят и насилникът трябва да платят на бащата „трикратната стойност на момиче в сребро". Запазени договори фиксират факта за продажба на момиче за 16 шекела сребро (около 134 грама).

Патриархалното семейство, което съществува в Асирия редица векове, се укрепва и засилва благодарение на обичаите на първородство и левират. Най-големият син получава според правото на първородство най-голяма част от наследството, обикновено две трети от него, като едната трета той може да вземе по свой избор, а другата получава по жребий. И в Асирия, както в древна Палестина, съществува обичаят на левират, т. е. задължителен брак на вдовицата с един от роднините на умрелия съпруг. За това говори следният параграф от асирийския кодекс: „Ако бащата занесе брачен откуп в дома на тъста на своя син, но жената още не е дадена на неговия син, а другият му син, чиято жена живее в дома на баща си, умре, тогава той може да даде на своя син жената на умрелия си син като жена, която се омъжва за втори път." Специален параграф от закона разрешава на свекъра да вземе за жена вдовицата на умрелия син, очевидно в случай, че няма друг син, който би бил длъжен да вземе за жена вдовицата на умрелия брат.

За възникването на робовладелски отношения до голяма степен спомага широко разпространеното дългово робство, което е последица от развитието на търговията и от задълбочаването на класовите противоречия. В Асирия не съществуват точно установени със закон норми за лихви при даване в заем пари или зърно. Затова кредиторът има право и възможност да взема всякакви лихви, които обикновено се движат между 20 и 80% годишно. А понякога лихварите вземат и до 160% годишно, за което говорят запазени документи. Длъжниците, които не са изплатили навреме дълга си, трябва или лично да го отработват в дома на кредитора, или да дадат на кредитора като залог и в дългово робство своите деца или роднини. Длъжникът в дългово робство трябва да работи в дома на кредитора, но кредиторът няма право да го продава, както продава своите роби. Нещо повече, някои параграфи от закона забраняват да се поробват онези, които са родени асирийци. Но едва ли тези параграфи от законите, които донякъде смекчават тежките форми на робовладелската експлоатация, се осъществяват наистина в практиката. Ако се съди по документите, асирийците фактически биват вземани в дългово роб-

ство, щом не плащат дълга си в определения срок. За значителното развитие на домашното и дълговото робство говори параграфът от закона, който забранява някой от братята да убива „живи същества" преди подялба на имуществото между всички братя. Такава присъда над „живи същества" се разрешава само на „собственика на живите същества". Очевидно под думата „живи същества" законодателят подразбира домашните роби и робите в дългово робство, а така също и добитъка в дома, като по равно им приписва „жива душа" („напишу"). Показателно е, че близката до тази дума древноеврейска дума „нефеш" също означава и домашен роб, и добитък.

Както в другите страни на древния Изток, и в Асирия развитието предимно на примитивни форми на робовладение — домашно робство и робство за дълг, е определящо заедно с някои други причини за застоя и неразвитостта на робовладелския начин на производство.

ОБРАЗУВАНЕ НА НАЙ-СТАРАТА АСИРИЙСКА ДЪРЖАВА

В Асирия, на северния край на Предна Азия, далеч от главните морски търговски пътища, се запазват дълго древните форми на патриархално семейство и примитивният държавен строй, който в края на III — началото на II хилядолетия пр. н. е. все още в много отношения прилича на съюз на племена, на военноплеменна демокрация. Най-древните владетели на Асирия носят полужреческата титла „ишакум", която съответствува на древношумерското патеси (енси), и имат едновременно и висша жреческа, и военна власт. Наред с тях значително влияние има съветът на старейшините, който, ако се съди по кападокийските документи, управлява колониите на Асирия в Мала Азия и има специални съдебни функции. Но през периода на образуването на най-древната асирийска държава този съвет на старейшините е съставен от представители на робовладелската аристокрация и поради това е орган на властта, който отразява интересите на тази аристокрация както в големите градове на Асирия, така и в асирийските търговски колонии. Енгелс пише, че органите на обществена власт от времето на родовия строй през периода на образуване на класова държава се превръщат в органи за класово господство, че все по-нарастващата самостоятелност на обществените функции спрямо обществото с течение на времето прераства в господство над обществото, „първоначалният слуга на обществото при благоприятни условия постепенно се е превърнал в господар"[1].

Поради недостатъчно документи все още е доста трудно да се възстанови подробно най-древната история на Асирия. Асирийците запазват спомени за онези най-древни времена, когато прадедите им са водили номадски живот, а царете им „са живели в палатки". По-късната историческа традиция счита за най-древен прародител на асирийските царе легендарния Енлил-банн. Ако се съди по най-древните асирийски надписи, управниците на град Ашур през XXII—

[1] *К. Маркс, Фр. Енгелс,* Съч., т. 20, стр. 182, (Ф. Енгелс, Анти-Дюринг).

XXI в. пр. н. е. се подчиняват на шумерските царе от III династия на Ур. Така например асирийският цар Зарикум в своя надпис нарича себе си „слуга на могъщия цар на Ур, на царя на 4-те страни на света Бур-Син". Възможно е някои асирийски царе да са успели да се освободят от шумерския гнет. Асирийският цар Шалимахум например в своя надпис не се нарича, както предшествениците си, „слуга" на царя на Ур. Той нарича себе си само „управник (ишакум) на Ашур" и подчертава, че и неговият баща Пузур-Ашур е носил същата титла. През периода на аморитското завоюване на Месопотамия през XX в. пр. н. е. асирийските управници водят упорита борба с аморитите, които основават вавилонското царство. В тази борба те се опират на древните градове на Шумер, които още помнят за отминалото могъщество на шумерската държава. Асирийският цар Илушума, съвременник на първия аморитски цар на Вавилон на име Сумуабу, с гордост казва в своя надпис, че „той даде свобода на акадците и на техните синове... в Ур, Нипур, Авал, Кисмар и Дер..., както утвърди свободата и в Ашур". Така Илушума подчинява под своя власт не само южната част на Месопотамия, но и някои области, разположени на изток от Тигър. За строителната дейност на този асирийски цар научаваме от неговия надпис, в който се говори за строеж на градски стени и за „откриване" в планините Абих на два извора за снабдяване на града с вода. Синът на приемникът на Илушума — Иришум, оставя след себе си няколко надписа, в които гордо съобщава за своята строителна дейност. Ако се съди по тези надписи, по негово време са построени храм на Ашур с монументална стълба за процесии и храм на бог Адад. Тези храмове са снабдени с великолепни вещи, тронове и култови съдове. Под основата на храма на Ашур са сложени две медни плочи, тежки един талант. Както се казва в надписа, тези храмове са построени като благодарност към боговете за помощта, оказана от тях на царя. Затова именно царят жертвува за бог Ашур няколко сгради и участъци земя. Може да се предполага, че Иришум в своята вътрешна политика до голяма степен се е опирал на аристократическото жречество.

Но засилването на Асирия е сравнително краткотрайно. Вавилонският цар Хамурапи успява да срази Асирия и да подчини страната Субарту, а така също и управниците на град Ашур, тогавашната столица на Асирия. В своя сборник закони Хамурапи говори за асирийските градове Ашур и Ниневия като за градове от своята държава, в които той възстановява култа към богинята Ищар. Впрочем и документи от Мари говорят, че Хамурапи е провеждал доста активна военна политика в Северна Месопотамия, стремейки се да подчини под свой контрол цялата страна Субарту. Освен това в тогавашните делови документи в клетвените формули наред с името на управника на Ашур се среща и името на аморитския цар на Вавилон. Очевидно борбата на Хамурапи с Асирия е била продължителна и упорита. Но вавилонските царе не успяват напълно и задълго да завоюват Асирия. Асирийският цар Шамшиадад I, управлявал през XVIII в. пр. н. е., оказва упорита съпротива на враговете на Асирия. Неговият баща Ила-Кабкаби е бил (ако се съди по името му) су-

бареец и е владял малкото княжество Терка. Разбит от войските на Мари, той е принуден заедно със семейството си да бяга във Вавилон. Тук Шамшиадад получава традиционно вавилонско образование, което личи от по-късните му надписи, оформени според класическите образци на вавилонската литература. Опирайки се на войска, съставена от субарейци и аморитски номади, Шамшиадад I тръгва на север с цел да възстанови независимостта на Асирия. Отначало успява да завоюва княжеството Екалатум, намиращо се на Тигър, малко по̀ на юг от Ашур. След това той продължава нататък, на север, и завзема древната столица на Асирия — град Ашур. Накрая успява да покори и царство Мари, където оставя като наместник своя син Ясмах-Адад. Другия си син Ишме-Даган той определя за свой наместник в Екалатум. Така два от най-важните предни постове на асирийско господство в Северна Месопотамия се оказват в ръцете на синовете на Шамшиадад, които трябва да водят борба за разширяване сферата на влияние на Асирия както на изток от Тигър, така и на запад от Ефрат. Дипломатическите документи, намерени в архива на Мари, дават ярка представа за този кратък период на засилване на асирийското царство. В своя голям надпис Шамшиадад красноречиво казва, че е „укрепил страната между Ефрат и Тигър", че е преустроил и великолепно е украсил храма на Енлил в своята столица, че е получавал данък от царете на Тукриш и Високата страна и е издигнал свой паметник в страната Лабан на брега на Великото море (Средиземно море). Ако се съди по това, че е почитал бог Даган, той владее не само Асирия, но и страната Хана, разположена на запад от Асирия. Затова няма нищо чудно, че през този период Асирия трябва да мине през тежка борба както с царството Мари, така и с Вавилон, където царува Хамурапи. Скоро след смъртта на Шамшиадад властта в Мари отново завзема представителят на местната династия Зимрилим, който очевидно се опира на подкрепата на Вавилон. Но царството Мари запазва своята независимост за кратко време. Могъщият вавилонски цар Хамурапи през 33-а година на своето царуване разбива войските на Зимрилим, а две години след това завзема столицата на Мари и разрушава отбранителните й съоръжения. Асирия е принудена да се подчини на вавилонското царство. Но това царство, създадено до голяма степен на базата на завоевания, също се оказва твърде нетрайно. Скоро след смъртта на Хамурапи могъщият Вавилон пада под ударите на каситските завоеватели. По това време Асирия вече не може да използува падането на Вавилон за свое закрепване. В Мала Азия асирийците са принудени да отстъпят първото място на новото хетско царство. А до Асирия израства силното митанийско царство, което, опирайки се на помощта на Египет, скоро завоюва редица съседни области и дори подчинява Асирия.

БОРБА НА АСИРИЯ С МИТАНИ

Различни надписи говорят за продължително и постепенно проникване на хуритски племена в Месопотамия ,особено в северните й области. В Самара е намерен надпис на хуритския цар Арисена, който нарича себе си владетел на Уркиш и Навар, намиращи се очевидно

на изток от Тигър. Хуритите създават свои колонии в различни части на Месопотамия, например в Нипур и в Дилбат, южно от Вавилон. Хуритски надписи с религиозно съдържание са намерени в Мари. Много хурити живеят в Северна Сирия, в Угарит, Алалах и Катна. След мирните преселници към Месопотамия, особено към северната й част, нахлуват орди от въоръжени хурити, които се настаняват по бреговете на Ефрат и застрашават източните граници на държавата Мари по времето на Зимрилим. Особено богат материал за пребиваването на хуритите в Месопотамия и за културата на хуритите дават разкопките в Тепе-Иорган край Киркук, където са намерени развалините на големия хуритски град Нузи. Ако се съди по данните от разкопките и по надписите, този хуритски град, съществувал през средата на II хилядолетие пр. н. е., има голямо военнополитическо значение. Градът е защитен със стени, фортове и специални укрепления. При разкопките са намерени остатъци от дворци, храм и жилищен квартал с няколко частни дома. Ако се съди по надписите, в града е имало храмове на богиня Ищар, бог Нергал и бог Тешуб. Главен поминък на населението е селското стопанство. Земеделците с помощта на мотика, плуг и сърп отглеждат ечемик, пшеница, емер, сусам и лен. Хуритите познават медта, среброто, оловото, бронза и златото. Като кюлчета тези метали се използуват за тегловни пари. В развалините на града са намерени голям брой документи, свързани със земя, заплащане на труд, продажба, изплащане и получаване на част от дълг. Сред тези документи се срещат списъци на стоки, списъци на хора, които са извършвали някаква работа. Ако се съди по тези документи, стопанските връзки на Нузи обхващат голям район — до Арбилум (съвр. Ербил) на изток и до Акад на юг. Налице са всички основания да се предполага, че в средата на II хилядолетие пр. н. е. в Северозападна Месопотамия се образува голяма хуритска държава, наречена Митани. Нейна столица е град Вашукани, който често се споменава в надписите. Развалините на този град още не са открити. Предполага се, че се намират в района на хълма Тел-Фехерие. Държавата Митани достига до своя разцвет към средата на XV в. пр. н. е. По това време тя заема пространството от планините Загър на изток до Северна Сирия и включва Асирия като отделна област. Един от могъщите митанийски царе, Шаушатар, разгромява Асирия, превзема Ашур и откарва в столицата си Вашукани богата плячка, сред която и великолепните врати, украсени със злато и сребро. Митанийските царе водят упорита борба с Египет за надмощие и господство в Сирия. Митанийският цар Артатама сключва с Египет споразумение и го затвърдява с династичен брак. Фараонът Тутмос IV взема за жена дъщерята на Артатама, а малко покъсно Аменхотеп III се жени за дъщерята на митанийския цар Сутарна II. Митанийската държава, ако се съди по наличните данни, става голяма сила и установява дипломатически взаимоотношения с най-важните държави на онова време. Но отслабено от продължителната борба с хетите — тази страшна сила, появила се на северозападните граници на Митани, митанийското царство постепенно губи влиянието си в Северна Месопотамия.

Асирийските царе се опитват да използуват отслабването на Митани, за да възстановят независимостта на своята страна. С тази цел те установяват дипломатически отношения с далечния Египет. Началото на активна външна политика слага асирийският цар Ашурнадинахе, който праща свои пратеници в Египет при египетския фараон Аменхотеп III и получава от него значителна материална помощ — 20 таланта в злато. Малко по-късно асирийският цар Ашурубалит праща в Египет специален пратеник и съобщава на фараона Ехнатон, че праща този пратеник, „за да види тебе и да види твоята страна. Нека той узнае твоята воля и волята на твоята страна и тогава да се върне." От друго писмо, запазено в Амарнския дипломатически архив, научаваме, че асирийският цар праща на египетския фараон подаръци — красива царска колесница и два бели коня, а така също печат от лазурит и се обръща към него с молба да му се изпрати злато, необходимо за строежа на неговия нов дворец. Очевидно по това време Асирия се стреми да установи с Египет дипломатически и търговски взаимоотношения, за да може да се опре на Египет и на неговата подкрепа в борбата си срещу Митани. Създалата се международна обстановка е изгодна за Асирия. Ашурубалит успява да освободи Асирия от гнета на Митани, да осъществи поход във Вавилон, да издигне на вавилонския престол своя родинна Кургалзу III и по този начин да укрепи влиянието на Асирия в северозападната и северната част на Месопотамия.

ПЪРВО ВЪЗДИГАНЕ НА АСИРИЯ

Постепенно Асирия почва да излиза на широката арена на международната политика и борба като силна военна държава. Наред с това се развива и асирийската търговия. Очевидно пред наследниците на Ашурубалит възниква трудната задача да осигурят безопасността на главните пътища на керванната търговия. Благодарение на победата над Митани пътищата на запад към долината на Ефрат стават свободни. Нужно е само да се завладеят местата на преминаване през Ефрат и да се отворят пътища към Сирия. За Асирия голямо значение има развитието на търговията с източните страни, но по пътя към тях от Двуречието към Иранското плато източно от Тигър, в тесните долини на Загър, са разположени малки княжества. Тези княжества все още запазват остатъци от древното културно влияние на Вавилон, през каситската епоха те не прекъсват връзките си с Вавилон. Опасявайки се от засилването на Асирия, вавилонските царе оказват подкрепа на тези източни княжества, чието население по племенен състав е близко до каситите. Затова асирийските царе, които се стремят да завладеят пътищата на Изток, трябва да водят борба не само с каситския Вавилон, но и с източните княжества в долината на Загър. Освен това приблизително по същото време в западните степи започват да се появяват номадските племена на арамеите (ахламу), които със своите набези нанасят много щети на Асирия.

Приемниците на Ашурубалит продължават неговата активна външна политика и водят редица завоевателни войни. Адад-Нирари I

удържа редица победи над войските на съседните държави. Той нанася силен удар на каситския Вавилон в района на Загър, където завзема редица градове. След това той насочва вниманието си на запад, където на територията на митанийската държава се е образувало царството Ханигалбат. В свой надпис Адад-Нирари съобщава, че е победил Шутарна, царя на страната Ханигалбат, когото пленил, докарал в Ашур и го принудил да даде клетва за вярност. Адад-Нирари превзема и ограбва столицата на страната Ханигалбат и седем други града и откарва в Ашур богата плячка. В същия надпис се посочват границите на завоюваната от асирийския цар територия. В резултат на тези победи Адад-Нирари стига на запад чак до Сирия, като завзема обширна територия от Харан до Кархемъш, през който минава важен търговски път от Северна Месопотамия до Мала Азия и до крайбрежието на Средиземно море. Заграбването на голяма военна плячка дава възможност на асирийския цар да застрои великолепно столицата си — град Ашур. По негово време се преустройват храмовете на Ищар и на боговете Ану и Адад, а така също и старият царски дворец. За да подчертае размаха на своята завоевателна великодържавна политика, Адад-Нирари получава титлата „цар на вселената" (шар кишатим), носена някога от един от неговите войнствени предшественици — Шамшиадад I.

Завоевателната политика се продължава от Салманасар I, който царува през XIII в. пр. н. е. Той започва борба със северните племена на страната Уруатри (по-късно Урарту) и покорява там „8 страни", племената на които очевидно са образували голям племенен съюз. За да затвърди влиянието на Асирия в северните страни, Салманасар основава там редица асирийски колонии. На запад Салманасар I стига до Кархемъш и го принуждава да признае господството на Асирия. Освен това Салманасар нанася силен удар на войските на каситския цар на Вавилон, който има непредпазливостта да последва съвета на хетския цар Хатушил III и да се обяви против Асирия. Хетският цар се страхува от засилването на Асирия в северозападната част на Месопотамия и с всички средства подстрекава Вавилон против асирийския цар. Салманасар строи нова столица на Асирия — град Калах, на мястото, където Горен Заб се влива в Тигър. Очевидно тук се кръстосват важни търговски и военни пътища, които водят на изток към планините Загър, на север — в страната Уруатри, а на северозапад — в страната Ханигалбат, т. е. в онези страни, които стават най-важен район на асирийските завоевания.

В своята завоевателна политика Салманасар I се опира на подкрепата на асирийското жречество. Във всички надписи той подчертава, че поваля завоюваните страни и покорените народи „в краката... на владетеля на Ашур". Затова и всяко въстание на покорения народ той представя като престъпление против бога на Ашур.

Още по-енергична завоевателна политика провежда Тукулти-Нинурта, който осъществява редица походи на изток и югоизток — в еламските области, а така също на запад и югозапад — в страните Хана, Мари и Рапику и към планините Ахламу, разположени западно от Ефрат. Тукулти-Нинурта навлиза в Северна Сирия, а може би

и още по̀ на север и разгромява северносирийските хетски княжества, като откарва оттам 30 000 пленници. Той предприема голям поход на север, към планинската страна Наири, разположена западно от Ванското езеро, и разбива коалицията от 43 князе от страната Наири. Освен това войските му завоюват страните на гутите, а така също и областите западно и югозападно от Асирия. Голям успех на асирийския цар е и победоносният поход срещу Вавилон. Асирийските войски завземат Вавилон, разрушават укрепленията му, опустошават този богат и някога могъщ град, ограбват храма на бог Мардук и откарват като трофей статуята на вавилонския бог.

Но Асирия не е още толкова силна, че да спечели пълна победа срещу Вавилон. В XII в. пр. н. е. във Вавилон стават големи промени. Последният цар от каситската династия е свален и на престола на вавилонските царе се възкачва енергичният Навуходоносор I. Продължителните и упорити войни на асирийските царе с всички съседни народи отслабват силите на страната, което води до упадък на Асирия, принудена временно да се подчини на властта на Вавилон. Едва при Тиглатпаласар I предишната мощ на Асирия отново се възстановява. В своите надписи този асирийски цар подробно описва победния поход към северната страна Наири, където той завоюва „обширни земи от Туму до Дайену и до Горното море, където залязва слънцето". Той с гордост съобщава, че е покорил и е „повалил в краката си" 30 князе на Наири, които е довел в своя град Ашур. По-нататък Тиглатпаласар I съобщава за победите си над племената на арамеите (ахламу) върху обширната територия от страната Суху до Кархемъш. Нещо повече, той стига до финикийските градове Библ, Сидон и Арвад. След като завоюва тези градове, той ги облага с данък. В яркото и образно описание на този поход се разказва дори, че асирийският цар плува в арвадски кораб по Средиземно море. Дори далечният Египет признава асирийския завоевател. Египетският фараон му праща подарък — крокодил и маймуна, очевидно с цел да се попълни менажерията в столицата на асирийското царство. Тиглатпаласар I слага тежката си ръка и върху Вавилон, като провежда няколко похода срещу Акад и на два пъти удържа победа над вавилонската войска, съставена от колесници. Асирийската армия превзема Вавилон и Сипар. Но асирийският цар не успява да завоюва вавилонското царство. Вавилонският цар Мардук-надин-ахе не само съумява да отбие асирийското нашествие, но и на свой ред нахлува на територията на Асирия, превзема големия асирийски град Екалатум и откарва оттам като трофеи статуите на асирийските богове. Така Тиглатпаласар въпреки сполучливите завоевателни походи, не успява да обедини под своя власт цяла Месопотамия. И макар че в своя голям надпис той гордо съобщава, че се е грижил за своята страна, украсил е градовете ѝ с храмове и дворци и ги е оградил със стени и укрепления, построил е хамбари за зърно, уредил е менажерии и ботанически градини, засилил е войската, разширил е границите на държавата и е дал на страната спокойствие и щастие — фактически очевидно напрегнатата военна политика изчерпва сили на асирийския народ. Затова скоро след смъртта на Тиглатпаласар I

Асирия бързо започва да запада. Отслабена от продължителни войни, страната не може да оказва нужната съпротива на номадските племена на арамеите. Техните опустошителни набези водят до гибелта на асирийското могъщество. Асирия губи всичките си завоевания. От този тъмен период на упадък на Асирия са запазени малко надписи и паметници.

ВТОРО ВЪЗДИГАНЕ НА АСИРИЯ (НОВОАСИРИЙСКО ЦАРСТВО)

Липсата на документи не дава възможност да се разкрият социално-икономическите причини на второто издигане на Асирия през IX в. пр. н. е. Но ние знаем, че в края на II хилядолетие пр. н. е. в северната част на Предна Азия започва използуването на желязо, което постепенно изтласква бронза. Още в XIII в. предмети от желязо често се използуват като вотивни предмети при полагане основите на храмове. В надпис на Тиглатпаласар I се споменава за железен връх на копие. За кинжали и мотики, направени от желязо, се споменава в асирийските летописи от IX в. Широкото използуване на желязото води до развитието на търговията и до снабдяване на армията с ново, по-съвършено оръжие — нещо, което спомага за възстановяването на военнополитическата мощ на Асирия. Желязо и железни изделия се изнасят в съседните страни. Асирийските войски, снабдени с желязно оръжие, внасят страх и ужас сред народите на Предна Азия.

Засилена завоевателна политика провежда асирийският цар Ашурназирпал II. Най-голямо значение имат войните му на запад. След няколко похода в Сирия Ашурназирпал разбива асирийските племена, които живеят в Северна Сирия между Ефрат и Балих (Бит-Адини). Тези войни се водят главно, за да се засили влиянието на Асирия върху керванните пътища през сирийско-месопотамската степ към търговските градове на средиземноморското крайбрежие. Ашурназирпал успява да пробие път чак до крайморските градове на Финикия, където „мие оръжието си във Великото море". Богатите сирийски и финикийски градове са принудени да му се подчинят и да му пращат данък. Ашурназирпал воюва и на север, например с племената от Наири, където по-късно се образува силната държава Урарту. Възможно е тук асирийските войски да са завзели някои области и да са ги превърнали в асирийско наместничество. От този период са запазени останки от великолепен дворец, построен в Калах. Високо художествените релефи, които изобразяват царя във вид на страшен воин, имат за цел да докажат мощта на асирийската държава. В развалините на двореца преди няколко години е намерен надпис, в който подробно се разказва за големи постройки на дворец и храмове, а така също и на специален канал за напояване на близкия район. В този надпис се говори за създаване на специални разсадници и ферми, в които се отглеждат чуждестранни породи дървета и се развъждат редки диви животни. В края на надписа се описва тържеството по случай завършването на строителните работи. Сред присъствуващите се споменават и пратеници от Мусасир. Очевидно

през тази епоха се установяват вече някакви връзки между Асирия и северните градове в страната Наири.

Дейността на Ашурнасирпал продължава Салманасар III (втората половина на IX в. пр. н. е.). През своето 35-годишно царуване той провежда много походи с цел да заздрави завоеванията на своите предшественици и да запази надмощието на Асирия в северната част на Предна Азия и особено в районите, разположени западно от Ефрат. Той успява да покори арамейското княжество Бит-Адини с цел напълно да подчини цялата долина на Ефрат чак до Вавилон. В 856 г. пр. н. е. Салманасар III завзема столицата на това княжество, Тил-Барсиб, разположена на брега на Ефрат, на 20 км от Кархемъш. При разкопките на този град през 1929—1931 г. са намерени развалините на дворец, построен от Салманасар III. През Тил-Барсиб минава важен търговски път от Месопотамия към Северна Сирия. Като продължава по-нататък на запад, Салманасар III очевидно има намерение да завземе всички най-важни градове на Сирия, откъдето се откриват пътища към Средиземно море. Управниците на Кархемъш, Самал и Халпа доброволно се подчиняват на асирийския цар, като излизат да го посрещнат с дан. Но след това на Салманасар оказва упорита съпротива Дамаск, който успява да сплоти цяла коалиция от сирийски и финикийски княжества и държави, към която се присъединяват дори израелският цар Ахав и арабските племена. Двете големи армии се срещат край Каркар на брега на Оронт (854 г. пр. н. е.), малко по́ на север от Хамат. Макар че Салманасар III си приписва честта на „победата", спечелена от него по време на тази битка, фактически асирийските войски понасят тук толкова големи загуби, че са принудени да отстъпят. Малко по-късно асирийската армия, този път вече в огромни размери (около 120 000 души), отново е пратена срещу Дамаск. И все пак Салманасар не успява да покори Дамаск. Той успява само да раздели силите на южносирийската коалиция и да се възползува от враждата, пламнала между Дамаск и Хамат. Тир, Сидон и Израел се покоряват на Самланасар и му пращат данък.

По-значителни успехи отбелязва Асирия в борбата си с Вавилон. Салманасар III провежда опустошителен поход срещу Вавилон и дори стига до блатистите райони на Крайморската страна до бреговете на Персийския залив. Един от местните претенденти за вавилонския престол признава върховната власт на асирийския цар и дори приема управлението от неговите ръце. На Асирия се налага да води упорита борба и със северните племена от Наири, където през тази епоха се образува урартската държава. Тук асирийският цар и неговите пълководци се сражават в трудни планински условия с урартските войски. Макар че асирийците нахлуват неведнъж на територията на Урарту, тук те не могат да удържат голяма победа. Нещо повече, Асирия е принудена да удържа натиска на урартите. За стремежа на асирийското царство да утвърди своето господство в цяла Предна Азия говори знаменитият черен обелиск на Салманасар III, върху който са изобразени посланици на чужди страни, които носят данък на асирийския цар. Запазени са остатъци от храм, построен от Салманасар III в древната столица Ашур. Остатъци от укрепленията на този град и наскоро намереният край Калах „форт на Салманасар III" свидетелствуват за значителен ръст на техниката на строителство на крепости в Предна Азия. „Фортът на Салманасар" например е типично военна постройка, която включва помещения за военния гарнизон, арсенал за съхраняване на оръжие, съкровищница, където се докарва плячката, заграбена в съседните страни, и складове. Тук са намерени огромни съдове, предназначени за снабдяване с продукти войските, разположени както в самия форт, така и близо до него — в столицата на държавата. Вътре в тази своеобразна крепост се намират приемната тронна зала на царя и редица съседни на залата великолепно уредени дворцови помещения. Очевидно асирийският цар не се чувствува достатъчно спокоен дори в укрепената си със стени столица. Намерените вътре във „форта на Салманасар III" надписи показват, че асирийските царе използуват този форт чак до разгрома на Асирия в 612 г. пр. н. е.

ОБРАЗУВАНЕ НА АСИРИЙСКАТА ДЪРЖАВА

Асирийците строят своите крепости в стратегически важни пунктове за защита на търговски пътища, на столици или в места, които имат особено важно икономическо, военно или административно значение. Строежът на крепост в централната част на Асирия говори за вътрешна неустойчивост на асирийското царство. И наистина Асирия не запазва задълго своето положение на надмощие. Засилилото се урартско царство става застрашителен съперник на Асирия. След няколко победоносни похода урартските царе успяват да изолират Асирия от Задкавказието, Мала Азия и Северна Сирия и застрашават владенията ѝ източно от Ефрат и дори от Тигър. Настъплението на урартските царе нанася големи щети на асирийската търговия и се отразява тежко върху стопанския живот на страната. Всичко това довежда до упадъка на асирийската държава, който трае близо цял век. Асирия е принудена да отстъпи на урартската държава положението си на надмощие в северната част на Предна Азия.

В средата на VIII в. пр. н. е. Асирия отново се засилва. Тиглатпаласар III възобновява традиционната завоевателна политика на своите предшественици от периода на първото и второто въздигане на Асирия. Образува се мощна военна асирийска държава, която претендира да обедини целия древноизточен свят в рамките на единна световна деспотия. Новият разцвет на военнополитическото могъщество на Асирия е свързан с ръста на производителните сили в страната, което изисква развитие на външната търговия, охрана на търговските пътища, завземане на източници на суровини, пазари, плячка, а така също роби и нова организация на държавата

СТОПАНСКИ И ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ НА АСИРИЯ ОТ IX—VII В. ПР. Н. Е.

В обширните степи и планинските области на Северна Месопотамия хората отдавна се занимават със скотовъдство. Към различните видове домашни животни, опитомени в дълбока древност, се прибавя и камилата. Двугърби камили се появяват в Асирия по времето на Тиглатпаласар I и Салманасар III, но широкото използуване на камили, по-точно на едногърби камили, започва едва от времето на Тиглатпаласар III. По време на своя поход против арабите Ашурбанипал заплаща толкова много камили, че гяхната цена в Асирия спада от 1 2/3 мина (841 г сребро) до 1/2 шекел (4,2 г сребро). Тук камилите се използуват като товарни животни по време на военни походи и при търговски експедиции, особено за големи преходи по безводните сухи степи и пустини. От Асирия домашните камили се разпространяват по Иранското плато и Средна Азия.

Заедно със скотовъдството се развива и земеделието. Доста нашироко се разпространява не само зърнопроизводството, но и овощарството. Под надзора на царския дворец са големи овощни градини, в които се отглеждат сортове плодове и зеленчуци, докарани от съседните страни, от планинските райони на Аман и от крайморската страна Халдея. Правят се опити да се аклиматизира мировото дърво и дори „дървото, което дава вълна", — може би памукът. От планинските страни докарват ценни сортове лози. В развалините на Ашур са намерени останки от голяма градина, засадена по заповед на Синахериб. Градината заема напоявана от канали територия от 16 000м², покрита с изкуствен насип. Запазени са и изображения на по-малки частнособственически градини, оградени обикновено с глинена стена.

През епохата на разцвет на материалната култура в древна Асирия занаятчиите използуват вековния опит на своите предшественици — металурзи, грънчари, каменоделци, гравьори върху камък и други майстори, които работят както в Месопотамия, така и в редица страни на Мала Азия, в Задкавказието и дори във Финикия.

Наличието на камък дава възможност той да бъде широко използуван в строителството, главно в големите градове, развалините от които са запазени и дават ярка представа за архитектурата, градоустроителството, техниката на градеж на крепости. Край Ниневия се получава варовик, който служи за изработване на монолитни статуи — изображения на гениите, покровители на царя и на царския дворец. Други видове камък, необходими за строеж, а така също и различни видове скъпоценни камъни асирийците внасят от съседните, главно северните и източните страни. Лазурит се докарва през Мидия, може би от Бадахшан, а нефрит — от страната Урарту.

В Асирия особено голямо развитие и техническо съвършенство достига металургията. В VIII в. пр. н. е. желязото изтласква медта и бронза в техниката и в бита. Сред развалините на последната столица на Асирия — Ниневия, са намерени железни предмети. Цял склад от железни изделия е открит при разкопките на двореца на Саргон II (Дур-Шарукин) — там има и оръдия (мотики, лемежи, ло-

пати, плугове), и гвоздеи, и вериги, и дори кюлчета. Добивът и обработката на желязна руда водят до преврат в техниката, предизвикват растеж и усложняване на металургията. Появяват се специални термини, с които се означават ковачите на бронз или ковачите на желязо. За много широкото разпространение на желязото говори и рязкото спадане на цената на този нов и по-достъпен метал. Инкрустирането и леенето на метал се отделят в специални производства.

Също така специфично за късната Асирия е широкото разпространение на непрозрачната стъклена паста, стъкловидния фаянс, главно кахлени (фаянсови) плочки, покрити с пъстра, многоцветна глазура. С такива плочки обикновено се украсяват стените и вратите на големите здания, храмовете и дворците. Вратите на двореца на Саргон II в Хорсабад са великолепно украсени с изображения на „гениите на плодородието" и орнамент във вид на розетка, а стените — със също така великолепни изображения със символичен характер: лъв, врана, бик, смокиново дърво и плуг. Техниката на многоцветно орнаментиране на стените с помощта на глазирани кахлени плочки е запазена и през нововавилонска епоха, а след това е заимствувана от съседни народи в Иран и Средна Азия.

В голямата асирийска държава все повече се развива търговската размяна. От чуждите страни докарват различни стоки. Тиглатпаласар III получава от Дамаск тамян. По времето на Синахериб от крайморската Халдея докарват камък, необходим за строежите, от Финикия — художествени изделия от метал и слонова кост, знаменитите сирийско-финикийски чаши и художествена орнаментация от слонова кост за мебели, ковчежета и стени. В двореца на Синахериб са намерени парчета глина с отпечатъци на сирийски и хетски печати, с помощта на които са запечатвали пратки. Голям брой документи дава възможност да се правят изводи за постоянна продажба и покупка на земи, сгради, добитък, роби и т. н. Не само големите търговци, но и лихварите печелят значително от търговските операции.

В Асирия се кръстосват важни търговски пътища, които съединяват различни страни и области на Предна Азия. Реките и каналите се използуват за превоз на товари. Стоките се транспортират главно надолу по течението. Херодот описва асирийски кораби, чиито конструкции са покрити с кожа. По думите на Херодот с тези кораби прекарват бъчви с палмово вино от северните области. Подобна конструкция на леки кораби и салове, направени от дърво, понякога напоени с асфалт, а понякога покрити с кожа, се запазва в Ирак дори в началото на XX в. Примитивната корабостроителна техника позволява да се карат стоки и хора по Тигър и Ефрат срещу течението само до Опис и Вавилон. Керванните пътища вървят от Асирия към областите на Армения, към района на големите езера — Ван и Урмия. Към езерото Урмия обикновено вървят по долината на Горен Заб през Келешинския проход. Важни пътища водят на запад от Тигър към Северна Сирия и границите на Мала Азия през Насибин и Харан към Кархемъш и през Ефрат — към Киликийските врати и към областите, населени с хети. Голям керванен път води от Асирия към Палмира и по-нататък — към Дамаск. Всички тези пътища в

крайна сметка отвеждат до големите пристанища по брега на Средиземно море. Особено важен е известният от древността търговски път от западната извивка на Ефрат към Сирия, а оттам — по море към островите на Средиземно море и до Египет.

Във връзка с търговията и с развитието на военното дело в Асирия се появяват настлани пътища, необходими за превоз на товари и особено за прехвърляне на войски. В един надпис се казва, че когато Асархадон застроил отново Вавилон, „той откри пътищата му към всичките четири посоки, за да могат вавилонците, като ги използуват, да поддържат връзка с всички страни". Тези пътища имат и стратегическо значение. Така например Тиглатпаласар I строи в страната Кумух „път за своите коли и войски". Запазен е остатък от такъв път, който е съединявал крепостта на цар Саргон с долината на Ефрат. Техниката на пътното строителство, развита от асирийците, по-късно е заимствувана и усъвършенствувана от персите. Асирийските пътища се обслужват добре. На определени разстояния се слагат указатели. Стражата, която охранява пътищата, използува за предаване на важни съобщения сигнализация с огньове. Пътищата в пустинните райони се пазят от специални укрепления и са снабдени с кладенци. В отдалечените райони керваните се излагат на голям риск: понякога ги нападат номади, разбойници, а понякога и неприятелски войски. Асирийските чиновници следят за редовното пращане на кервани. Един чиновник информира царя със специално послание, че керван, тръгнал от страната на набатейците (Северозападна Арабия), е бил ограбен и че единственият спасил се керванджия е пратен при царя, за да му докладва лично. Асирийците умеят да строят мостове, най-често дървени, но понякога и каменни. В един град срещу градските врати Синахериб построява мост от варовикови плочи. Херодот съобщава, че мостът във Вавилон е построен от дялан камък, скрепен с желязо и олово.

Наличието на пътна мрежа води до възникване на държавна служба за свръзка. Специални бързоходци разнасят царските послания по цялата страна. В големите населени пунктове има чиновници, които се занимават с пращането на царските писма. Ако тези чиновници в течение на 3—4 дни не пращат писма и пратеници, получават се оплаквания срещу тях в столицата на държавата — Ниневия. Запазени са дори отломъци от глинени плочки с текстове на най-древните пътеводители, в които се посочва разстоянието между отделните селища в часове и дни път.

Въпреки че търговският обмен е разпространен широко на голяма територия, цялата система на стопанството, общо взето, запазва своя натурален характер. Облаганията и данъците се събират обикновено в натура. Към царските дворци има големи складове, където се съхраняват различни стоки и продукти на селското стопанство, понякога данъци, пратени от съседните страни, а понякога натурални постъпления от населението.

У асирийците сравнително дълго се запазват някои остатъци от древните родови и общинни порядки, например от обичайното право. Така чак до епохата на Ашурбанипал (VII в. пр. н. е.) се запазват

остатъци от кръвно отмъщение. В един документ от това време се казва, че вместо „кръв" трябва да се даде робиня, за да се „измие кръвта". Ако някой откаже да даде компенсация за убийство, той трябва да бъде убит на гроба на убития. В друг надпис се казва, че убиецът се задължава да даде като компенсация за убития своята жена, брат или син. Наред с това съществуват патриархалното семейство и домашното робство.

Много голямото количество делови документи относно продажба на хора и имения (актове за роби и земя), царски дарствени грамоти, писма и статистически документи, между които привлича вниманието опис на земи и хора, съставен с цел да се определят облаганията и повинностите (Харански кадастрален опис) — всичко това дава възможност да се проследи процесът на класовото разслояване сред асирийското общество. В запазените надписи често се говори за купуване на роби, като „купените" хора противостоят на „свободните". Така например в едно писмено запитване до Саргон II молят за указанието на царя какви хора — „купени" или „свободни", трябва да се прехвърлят на строежите. За това, че отделни знатни хора купуват роби, се говори в много документи. Понякога се продават цели семейства от 10, 13, 18 и дори 20 души. Роби работят в царското дворцово стопанство, в храмовото или в едрите аристократически стопанства. Понякога участъците земя се продават заедно с робите, разпределени към земята. Тези хора наричат „настанени". Значителното развитие на робството води до това, че робите получават правото да използуват и да владеят имущество, да имат семейство. Но робовладелецът винаги запазва пълна власт над роба. Той може да го продаде, да го купи, да го замени, да го даде назаем или под аренда. Робът е в пълния смисъл на думата имущество на своя господар. Макар че с течение на времето отделни роби могат да бъдат освобождавани, те все пак едва ли получават правата на напълно свободни хора. Законът, както и преди, не установява точната разлика между роба и свободния.

Рязкото имуществено разслояване не само води до разделяне на обществото на две антагонистични класи — робовладелци и роби, но и предизвиква разслояване на свободното население, при което пропастта между богати и бедни все повече се задълбочава.

Както и в другите страни на древния Изток, най-голям собственик през периодите на заздравяването на централната власт е държавата в лицето на царя, който се счита за върховен собственик на цялата земя. Царете разполагат с обширен поземлен фонд и раздават големи имоти земи на видни военачалници, знатни придворни и чиновници. А това води до укрепване на частното земевладение. Саргон II, когато купува земя за построяване на столицата си Дур-Шарукин, заплаща на собствениците на участъци земя стойността на отчужденните им участъци. Много земя се намира в ръцете на частни собственици, като наред с дребните земевладелци има и едри, които понякога притежават четиридесет пъти повече земи от бедните. Запазени са редица документи, в които става дума за продажба на ниви, градини, кладенци, сгради и дори цели райони. Отделни богати

представители на едрата чиновническа или придворна аристокрация имат по няколкостотин хектара земи, закупуват нови земи, градини, роби, дават заеми до 3 таланта. Това е голяма сума, тъй като през тежките военни години на VII в. пр. н. е. за 3 таланта могат да се купят 90 тона зърно. Наред с едрите земевладелци има и дребни; някои от тях притежават земя, четиридесет пъти по-малко от заможните. Големи имения владеят не само царете, а и храмовете. Тези имения се ползуват с редица привилегии. Земите, дарени от царя със специални грамоти, се освобождават от данъци. Както и през старовавилонската епоха, царят раздава земя на военните заселници, като ги задължава да бъдат на военна служба. Това се обяснява с обстоятелството, че продължителните войни и жестоките форми на експлоатация водят до намаляване броя на свободното население. Продължавайки военната политика на вавилонските царе, асирийските деспоти по такъв начин изкуствено поддържат дребното селско, свързано понякога с военна повинност земевладение. Салманасар I заселва с колонисти северната граница на държавата. След 400 години Ашурназирпал използува потомците на тези колонисти, за да засели новата провинция Тушхан. Воините-колонисти, които получават участък земя, биват заселвани в гранични райони, за да може във военно време бързо да се съберат войски по границите на държавата. Асирийските военни заселници се намират под покровителството на царя. Техните поземлени участъци се считат за неподлежащи на отчуждаване. Ако местните чиновници заграбват насила тези участъци, дарени от царя, воините-колонисти имат право да се оплакват непосредствено на царя. В един документ например тъжителят пише: „Бащата на моя владетел-цар ми подари 10 имера орна земя в страната Халах. В течение на 14 години аз използувах този участък и никой не ми оспорваше това право. А сега дойде управителят на областта Бархалци,... ограби дома ми и ми отне земята. Моят владетел-цар знае, че аз съм само един беден човек, който изпълнява охранна служба за своя господар и който е предан на двореца. Тъй като сега ми взеха земята, моля царя за справедливост. Нека моят цар ми отплати по право, за да не умра от глад." Възможно е участъкът земя, дарен от царя на този заселник, да е бил единствен източник на неговите доходи.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ВОЕННОТО ДЕЛО

Продължителните войни на асирийските царе със съседни народи изискват значително развитие на военното дело. Тиглатпаласар III и Саргон II провеждат различни реформи, в резултат на които целият апарат на държавната власт се предоставя в служба на военните нужди. Това дава възможност да се създаде многобройна, добре въоръжена, почти легендарна армия. Асирийските войски се състоят от военни колонисти, попълват се и чрез военни набори сред широките слоеве от свободното население. Началникът на всяка област събира войски на подчинената му територия и може сам да командува тези войски. Към армията се присъединяват и контингенти от „съюзници", т. е. от покорени племена. Синахериб, син на Саргон (края на VIII в. пр. н. е.), включва в армията 10 000 стрелци с лъкове и 10 000 щитоносци от племенна от „Западната страна", а Ашурбанипал (VII в. пр. н. е.) попълва войската си със стрелци, занаятчии и ковачи от завоюваните области на Елам. В Асирия освен това се създава постоянна войска — отбран „царски отряд" (буквално „възел на царството"), който може да бъде бързо хвърлен срещу неприятел, особено за разгромяване на метежници. Освен това съществува и лична гвардия на царя, която охранява „свещената" личност на деспота. Развитието на военното дело изисква създаването на определени бойни съединения. В надписите често се говори за съединения от 50 души (кисру). Освен тях има и други, големи и малки войскови съединения. В обикновените войскови части се включват пехотинци, конници, воини на колесници. Като се почне от IX в. пр. н. е., по-широкото използуване на колесниците и организирането на конниците рязко увеличават подвижността на асирийската армия, дават възможност стремително да се атакува и бързо да се преследва отстъпващият враг. Но все пак главна сила във войската си остава пехотата, съставена от стрелци с лък, щитоносци, воини с копия и копиехвъргачи. Асирийските войски са добре въоръжени. На воините се дават броня, щит и шлем. Най-разпространени видове оръжие са лъкът, късият меч и копието.

Асирийските царе обръщат особено внимание на въоръжението и обучението на войските. Очевидно съществуват специални арсенали („екал машарти") за съхраняване на оръжие и всякакъв вид военни запаси. Такъв арсенал е открит при разкопките на Калах. В двореца на Саргон са намерени големи запаси от разнообразно оръжие. Синахериб и Асархадон (VII в. пр. н. е.) строят в Ниневия истински арсенал — „дворец", в който се съхранява всичко „за въоръжаване на черноглавите, за приемане на коне, мулета, магарета, камили, колесници, товарни коли, талиги, колчани, лъкове, стрели, най-различни вещи и снаряжение за коне и мулета". В развалините на „форта на Салманасар III" е намерен документ, в който става дума за доставяне на оръжие; може би като данък от съседните страни се доставят например лъкове от Арпад в Сирия и щитове от Дамаск. При разкопките на този форт в южната част на големия двор, в съседство с царската тронна зала, е намерена покрита каменна естрада, предназначена може би за царския трон. Може да се предполага, че тук царят е наблюдавал от височината на своя трон тържествения военен парад.

Умението да се прокарват настлани и покрити с асфалт пътища около крепости, фортове и в планинските райони, строежът на обикновени и понтонни мостове, устройството на лагери — всичко това предполага организирането на „инженерни" военни части. Запазените изображения говорят за високо за онова време развитие на фортификационното изкуство в древна Асирия. Асирийците умеят да строят големи и добре защитени със стени и кули постоянни лагери от крепостен тип, на които придават правоъгълна или овална форма. За високото развитие на строителството на крепости в древна Асирия

говорят запазените до днес развалини на крепостта Кархемъш край Ефрат (около VIII в. пр. н. е.). Своеобразна крепостна постройка е и споменатият вече „форт на Салманасар III“, построен край югоизточния ъгъл на външната стена на Калах. Целият форт е ограден с външна стена, дебела на места до 3,20 м. Стените са защитени от масивни бойници, разположени на разстояние 20 м една от друга.

Техническите постижения във фортификационното изкуство заемат от асирийците строителите на сирийско-хетеките крепости, а така също и по-късните народи, може би и персите. Асирийците умеят не само да строят големи крепости, да ги обграждат с няколко реда дебели стени с правоъгълни издадени кули и да издигат редица други отбранителни съоръжения, като бастиони, фортове, бойници, лагери и т. н. Те умеят също да използуват обсадни оръдия, което е необходимо при обсада и щурмуване на крепости. Във връзка с развитието на крепостното строителство в Асирия се появяват и начеики на най-древна „артилерия“. По стените на асирийските дворци са запазени изображения на обсада и щурм на крепости. Обикновено обсадените крепости се обграждат с насип от пръст и с ров. Край стените им се правят дъсчени настилки и площадки за разполагане на обсадните оръдия. Най-често се използуват стенобойни оръдия, своеобразни тарани на колела. Ударна част на тези оръдия е голяма греда, обкована с метал и окачена на вериги. Хора, застанали под специален навес, залюляват тази греда и с нейна помощ разбиват крепостните стени.

Широката завоевателна политика предизвиква повишаване на военното изкуство. Асирийските пълководци познават начините на използуване на фронтални и флангови атаки и комбиниране на тези видове нападения при настъпване в широко разгърнат фронт. Понякога се използуват някои „военни хитрости“, като например нощно нападение срещу врага. Наред с тактиката на разгромяване се използува и тактиката на превземане чрез продължителна обсада. За тази цел военните отряди завземат всички планински проходи, водоизточници, кладенци, бродове на реките, за да пресекат комуникациите на противника, да го лишат от вода, доставяне на провизии и възможност да получи подкрепа. Голямо предимство на асирийската войска е стремителното нападение, умението да нанесе на врага бърз удар още преди той да събере силите си. Ашурбанипал завоюва цялата планинска мъчно проходима страна Елам за един месец. Ненадминати майстори във военното изкуство на своето време, асирийските военачалници прекрасно разбират какво значение има пълното унищожаване на бойната сила на противника. Затова асирийските войски обикновено стремително и упорито преследват и унищожават врага, като за целта използуват колесници и конница.

Главната военна мощ на Асирия е многобройната, добре въоръжена и боеспособна сухопътна армия. Собствен флот Асирия почти няма и е принудена да използува ескадрите на покорените страни, главно на Финикия, както това става например при похода на Саргон срещу Кипър. Затова всяка морска експедиция асирийците представят като голямо събитие. Така например в асирийските надписи

подробно се описва изпращането на флот в Персийския залив. Корабите в този случай са построени от финикийски майстори в Ниневия, на тях се качват моряци от Тир, Сидон и Йония, след което корабите тръгват надолу по Тигър. След като от Опис ги влачат по суша до Ефрат, на тях натоварват асирийските воини. След това окончателно подготвеният флот се изпраща в Персийския залив. По времето на Ашурбанипал се правят опити да се строи флот в самия Персийски залив, но и тук асирийците не могат да се справят без финикийските корабостроители. Белибни, асирийският главнокомандуващ в Крайморска Халдея, моли в едно писмо Ашурбанипал да му прати сидонци за строеж на кораби.

В течение на векове се запазват спомените за невероятната жестокост на асирийските царе, която те проявяват съвсем открито и за която съобщават в надписите си. Едва ли може да се предполага, че с това са се отличавали само някои „жестоки“ царе, все едно дали Ашурназирпал или някой друг. Още от VIII в. пр. н. е. жестокостта става характерна черта на онази грабителска завоевателна политика, която провежда робовладелската класа на древна Асирия. Салманасар I с убийствен цинизъм съобщава, че е заповядал да ослепят 15 000 пленници. Тиглатпаласар I описва кръвопролитието, извършено от него по време на похода срещу мушките, които по онова време нахлуват в областите на горното течение на Ефрат и Тигър. В надписите на Асархадон царят нарича себе си „безпощаден в сраженията“, „озверяло куче“, което „стъпка с краката си всички неподчиняващи му се“, „озъбен вълк“, който е „страшен“ като „безпощадно оръжие“. А в надпис на Ашурбанипал направо, просто и откровено се съобщава, че по време на похода към Египет асирийските войски, разбира се, по заповед на своите висши началници, поразяват с оръжие „телата“ (на враговете), „като не оставят жив нито един човек. Телата те окачват на колове, одират им кожата и покриват с нея градската стена.“ Така се справят асирийските деспоти с враговете си. Разбойническата си жестокост завоевателите оправдават с помощта на религиозната пропаганда. Салманасар I започва описанията на своите войни с молитва към боговете, при което той най-често подчертава, че враговете „повалих в краката на моя господар Ашур“. Ашурназирпал, както и останалите асирийски царе, казва, че води своите войни за славата и с помощта на великите богове, че „с помощта на великите богове... покори всички страни и зае всички планински вериги, получаваше данък...“

УПРАВЛЕНИЕ НА ДЪРЖАВАТА

Системата на държавно управление в много отношения е в служба на военното дело и на завоевателната политика на асирийските царе. Гражданските длъжности на чиновниците се преплитат с военните задължения. Всички нишки на управлението на страната се събират в царския дворец, при висшите чиновници, които отговарят за отделните отрасли на управлението. Обширната територия на държавата се управлява от сложен държавен апарат. Запазеният списък на чи-

новници от времето на Асархадон (VII в. пр. н. е.) съдържа изброяване на 150 длъжности. И колкото по-трайно асирийските царе завоюват съседните страни, най-напред в Месопотамия, а след това в съседните райони на Предна Азия, толкова по-ясно се оформят методите на експлоатация на естествените ресурси и на получаване на доходи от покорените области. Районите, присъединени към асирийската държава, са длъжни да плащат определен данък. Областите, населени от номади, плащат обикновено данък в натура в размер една глава на 20 глави добитък. Градовете и областите с уседнало население плащат в злато и сребро, както личи от запазените данъчни списъци. Данъците от селяните се събират в натура. Определена част от реколтата, фуража и добитъка се плащат във вид на облагане. Специални мита се събират от корабите и внасяните стоки.

От данъци се освобождават само аристократите и някои градове, в които големите жречески колегии имат голямо влияние. Вавилон, Борсипа, Сипар, Нипур, Ашур и Харан са освободени от различните облагания и повинности в полза на царя, тези градове разполагат с известни права на самоуправление. Обикновено асирийските царе със специални укази потвърждават тези права на големите градове или на знатните аристократи — най-често наместници на области. След идването на власт на Ашурбанипал жителите на Вавилон се обръщат към него със специална молба, в която му напомнят, че „щом нашите владетели-царе встъпят на престола, те веднага вземат мерки, за да потвърдят правото ни на самоуправление и да осигурят нашето благосъстояние". Дарствените грамоти, които се дават на аристократите, често съдържат добавки, с които даденият аристократ се освобождава от повинности. Данъци и мита се събират въз основа на статистически списъци, които се съставят по време на преброяване на населението и на имуществото. В запазените списъци се посочват имената на хората, техните родствени взаимоотношения, имуществото им, по-точно описват се земите, които им принадлежат, освен това се споменава името на оня човек, на когото те трябва да плащат данък.

Запазеният частично сборник със закони се датира от XIV в. пр. н. е. В този сборник намират отражение древните форми на обичайното право. Такива са кръвното отмъщение или съдебното изпитание за вина с помощта на вода. Но всички те все повече отстъпват пред царската юрисдикция, която е фактически в ръцете на съдебните чиновници, решаващи делата самостоятелно. Съществува и установена от вехове съдебна процедура. Съдебният процес се състои от установяване на факта и състава на престъплението, от разпит на свидетелите, чиито показания трябва да бъдат потвърдени със специална клетва, и от вземане на съдебно решение. Висшият съд заседава обикновено в царския дворец. Както личи от документите, асирийските съдии определят различни наказания спрямо виновните, понякога твърде жестоки. Наред с глобите и принудителната работа се прилага варварско осакатяване на виновния: на осъдения режат устните, носа, ушите, пръстите. В някои случаи набиват виновния на кол или му обливат главата с горещ асфалт. С тъмница, мъчения и

смъртно наказание — с всички тези средства класовият съд защищава интересите на робовладелската държава и на класовия строй като цяло.

Колкото повече расте асирийската държава, толкова повече се усложняват формите на управление както на самите асирийски области, така и в завоюваните страни. Смесването на асирийски, хуритски и арамейски племена води до разкъсване на старите родови и племенни връзки, наложено от административната подялба на страната. Такава подялба е нужна и за да се поддържа ред в далечните завоювани страни, където често избухват въстания. При Тиглатпаласар III тази мярка се осъществява: старите големи области биват заменени от нови, по-малки по размер окръзи, начело на които се назначават специални чиновници (бел-пахати). Ако се съди по това название, може да се счита, че тиглатовата административна система от малки административни окръзи са заимствувани от Вавилон, където гъстотата на населението винаги налага създаването на малки окръзи. Търговските градове, които се ползуват със специални привилегии, се управляват от специални градоначалници. Но цялата система на управление, общо взето, е значително централизирана. За управляване на обширната държава царят използува специални „чиновници за поръчения" (бел-пикити), с чиято помощ всички нишки на управлението в огромната държава се съсредоточават в ръцете на деспота, който се намира в царския дворец. Фактически при двореца голямо влияние имат висшите чиновници и придворните, които изпълняват задълженията на пратеници, лични представители и съветници на царя, които наричат себе си приближени или приятели на царя. Съвсем естествено е, че с огромна власт се ползува висшият военачалник — турганът. Запазени са списъци на чиновници, с чието име е наречена една или друга година. Този списък от епоними (на асирийски — лиму) съдържа имена на турани, на придворни глашатаи, на главни придворни, отговорни за царската трапеза, и др. Начело на гражданското управление стои върховен сановник, когото по фактически принадлежащата му власт обикновено е прието да сравняват с арабския велик везир от по-късно време.

Воденето на постоянни грабителски войни, потушаването на въстанията сред покорените народи и широките маси асирийско население, главно експлоатирани роби и бедняци (такива въстания стават в Ашур през 763 и 762 г. и в Калах през 746 г.), налагат съсредоточаването на върховната власт в ръцете на деспота и освещаването на неговия авторитет с помощта на религията. Царят се счита за върховен първосвещеник е длъжен да извършва някои религиозни обреди. Дори знатните лица, допуснати на прием при царя, са длъжни да падат в краката му и „да целуват земята пред него" или краката му. Но фактически деспотите са само най-могъщите измежду аристократите, които оказват постоянно влияние върху политическия живот на страната. Голямо влияние имат не само военната и придворната чиновническа аристокрация, но и жречеството. Дори през епохата на най-голямото развитие на държавата асирийският цар е принуден да прибягва до съветите на жреците. Преди започване на

голям поход или при назначаване на висок чиновник на отговорна длъжност асирийските царе се обръщат за съвет към бога, разбира се, при участието на жреците. Това обръщане към оракул, например въпросите към бог Шамаш, а и към другите богове, се съпровожда от специално гадаене, например по черния дроб на агне. Като предава „отговора" или „волята" на божеството, жреческият оракул фактически осъществява реалното влияние на висшето жречество върху икономическия и политическия живот на страната. Но култът към царската власт в Асирия не стига до такава ярка и релефна форма, както в древния Египет, тъй като асирийската държава не е толкова древна и монолитна, както деспотията на египетските фараони.

ЗАВОЕВАТЕЛНИ ПОХОДИ НА АСИРИЙСКИТЕ ЦАРЕ

Истински основател на асирийската военна държава е Тиглатпаласар III (745—727 г пр. н. е.). Първата задача, която стои пред асирийския цар, е необходимостта да се нанесе решителен удар върху Урарту, стар съперник на Асирия в обширния район между северозападната част на Иранското плато и Средиземно море и особено в Северна Сирия. По време на походите си на север Тиглатпаласар III постига победа над урартската войска. В своя летопис той гордо съобщава, че е разгромил урартите в техните „планински клисури", заловил е над 70 000 пленници и дори е завзел мястото, където се е разполагал царят, като е получил богата плячка и личните вещи, носилката, печата, пръстените и ложето на урартския цар, който бяга след поражението си „за спасяване на своя живот". Нещо повече, асирийският цар успява да обсади урартите в тяхната столица Тушпа (на брега на Ванското езеро), да направи голяма битка пред вратите на тази непристъпна крепост и да сложи победен трофей във вид на статуя на асирийския деспот срещу самата столица на Урарту. Макар че Тиглатпаласар не покорява урартското царство, той значително го отслабва, като възстановява военното могъщество на Асирия в северните планински страни, по-точно в района на Арменски Тавър. Тук според данни на асирийския летопис Тиглатпаласар „завоюва изцяло и включва в границите на Асирия" някои райони, като построява военен опорен пункт и назначава специален наместник, който да управлява тази област. Тези успехи дават възможност на Тиглатпаласар III да проведе победоносни походи на северозапад, да покори окончателно арамейските племена и да установи по-трайно господство на Асирия в обширния сирийско-финикийски район чак до Палестина. Асирийските войски завоюват Кархемиш, Самал, Хамат, областите в Ливан и стигат до Средиземно море. На Тиглатпаласар III плащат данък Хирам — цар на Тир, князът на Бибъл, управникът на финикийския град Арад, Ахаз — юдейски цар, и съседните владетели на Амон и Едом. Дори далечната филистимска База признава властта на Асирия, а Ханон, управник на Газа, е принуден да бяга в Египет. Страшните войски на асирийците приближават

до границите на Египет. След като нанася силен удар на сабейските племена в Арабия, Тиглатпаласар прави опит да установи връзки с Египет, като праща там специален чиновник. Особено голям успех на асирийците по време на западните походи е превземането в 732 г. пр. н. е. на Дамаск — най-големия търговски град и постоянен съперник на Асирия в южната част на Сирия.

Тиглатпаласар III подчинява напълно под своя власт цяла Южна Месопотамия чак до Персийския залив. В летописа на Тиглатпаласар се казва, че той „подчини под своя власт" и установи господството си в „обширната страна Кардуниаш (каситски Вавилон) до най-далечната граница...", като стига до Крайморската страна. След като в 729 г. завзема Вавилон, Тиглатпаласар III присъединява вавилонското царство към обширната си държава, като си осигурява подкрепата на вавилонското жречество. В един надпис се цитират думи на царя: „Аз принесох чисти жертви на Бел..., на великите богове, мои господари..., и те възлюбиха (признаха — В. А.) моето жреческо достойнство."

Като стига на северозапад до планините на Аман и навлиза на изток в областите на „могъщите мидийци", Тиглатпаласар създава огромна и внушаваща ужас на съседните народи военна държава. За да насити вътрешните области с достатъчно работна ръка, царят докарва много роби от покорените страни. Наред с това той преселва цели племена от една част на държавата в друга, което трябва да даде възможност да се използуват хората в една или друга работа и същевременно трябва да отслаби съпротивата на покорените народи и напълно да ги подчини на Асирия. Тази система на масови преселвания на покорени племена става един от начините на подчиняване на завоювани страни.

Приемник на Тиглатпаласар III е неговият син Салманасар V. По време на краткото си царуване (727—722 г. пр. н. е.) той провежда редица военни походи. Вниманието на Салманасар е привлечено от Вавилон и от разположените на запад Киликия и Палестина. За да подчертае, че съществува нещо като персонална уния с Вавилон, асирийският цар получава специалното име Улулай, с което той се нарича във Вавилон. В това отношение той продължава политиката на своя предшественик, възкачил се на вавилонския престол със специалното име Пула (или Фула). С това, от една страна, един вид се подчертава характерът на асиро-вавилонската държава — две части, обединени в едно цяло, а, от друга — несъмненото обстоятелство, че асирийците се считат напълно приемници на вавилонската цивилизация. За смазване на въстанието, подготвено от управника на финикийския град Тир, Салманасар предприема два похода срещу Тир и неговия съюзник, израелския цар Осия. Асирийската войска разбива израилтяните и обсажда островната крепост Тир и столицата на израелското царство Самария. За да смекчи малко изострилите се класови противоречия в Асирия, Салманасар V провежда важна реформа: отменя финансово-икономическите предимства и данъчните привилегии на древните градове в Асирия и Вавилон. С това той нанася силен удар на робовладелската аристокрация, на богатите търговци,

жреци и земевладелци, които се ползуват с особено силно икономическо влияние. Реформата на Салманасар, която рязко засяга интересите на този слой от населението, предизвиква недоволство от политиката на царя и против него се организира заговор. Салманасар V бива свален и на престола се възкачва неговият брат Саргон II.

Името на този цар — Саргон (на асирийски Шарукин, което значи „цар законен"), трябва да внушава на най-широките маси мисълта, че царят „законно" използува висшата правителствена власт, макар че фактически той завзема властта по насилствен път, като сваля своя предшественик. Продължавайки завоевателната политика на Тиглатпаласар III, Саргон очевидно се опира на висшите кръгове от военната и придворната аристокрация. Той отново трябва да тръгне на война срещу Сирия, за да потуши въстанието на царете и князете от Сирия и Палестина, които очевидно разчитат на подкрепата на Египет. В резултат на тази война Саргон разгромява Израел, завзема Самария и откарва в плен над 25 000 души, като ги преселва във вътрешните области и по отдалечените граници на Асирия. Упорита съпротива оказва най-големият финикийски град Тир. Но царят на Тир не издържа на тежката обсада, покорява се на Саргон и му плаща данък. Освен това в битката край Рафия Саргон нанася тежко поражение на Ханон, княза на филистимска Газа, и на филистимските войски, пратени от фараона на помощ на предишните му финикийски владения, а така също и на помощ на Газа. В летописа се казва, че Саргон „залови Ханон, цар на Газа, със собствената си ръка" и взема данък от фараона, „царя на Египет", и от царицата на сабейските племена в Арабия. Като покорява окончателно Кархемъш, Саргон заздравява асирийското господство в цяла Сирия от границите на Мала Азия до Арабия и Египет.

Също такива големи победи удържа Саргон II над урартите през 7-та и 8-та година от своето царуване. Тази знаменита победоносна война се описва в сух делови текст на летопис и в красноречиво, почти поетично писмо, „адресирано" до върховния асирийски бог Ашур. Саргон казва, че по време на тази война той „покри" със свои войски вражеските страни „като облак", „като ято скакалци", връхлита върху им „като ураган". Големите градове той разбива „като глинени гърнета", а хората счита „за стадо овце". Най-напред асирийските войски потеглят към страната Мана, разположена на югоизток и на юг от езерото Урмия. Очевидно този път борбата между Саргон и страната Урарту пламва именно заради господството в страната Мана, която заема едно от най-важните места след Урарту измежду така наречените страни Наири. След като минават с огън и меч през тази страна и достигат до онези далечни страни, които преди това „никой не е виждал, не е чувал името им, не е получавал от тях данъци", асирийските войски очевидно настигат обединените урартски сили именно в този район и печелят пълна и съкрушителна за врага победа. Частичен резултат от този победоносен поход е завземането от асирийските войски на големия град Мусасир — вечните негови съкровища заграбва Саргон.

Вавилон, който винаги се стреми към самостоятелност, използува вътрешните смутове в Асирия при възцаряването на Саргон и въстава против асирийския гнет. Същевременно, очевидно опирайки се на подкрепата на Елам, Вавилон започва и преки военни действия срещу Асирия. Но Саргон удържа победа над враговете си и в тази война. Само четири години след тежкия урартски поход той разбива вавилонския цар Меродах-Баладан (Мардук-апал-идин) и завзема Вавилон в 710 г. пр. н. е. Очевидно в тази война Саргон II използува недоволството на вавилонските градове и на жречеството от политиката на вавилонския цар, чиято упорита, но напразна съпротива срещу асирийските войски носи големи загуби в търговския оборот на вавилонските градове и местното жречество. След като спечелва победа над вавилонските войски, Саргон според собствените му думи „влиза във Вавилон сред ликуване". Народът, ръководен от жреците, тържествено кани асирийския цар да влезе в древната столица на Месопотамия. Победите, които Саргон печели по времето на своето 12-годишно царуване, възвисяват асирийското царство, което по това време достига до голямо военнополитическо могъщество. Царят построява своята нова великолепна столица Дур-Шарукин, чиито развалини дават ярка представа за асирийската култура по това време. Дори далечният Кипър признава могъществото на асирийския цар и му праща данък.

По времето на Синахериб (705—681 г. пр. н. е.) територията на асирийската държава се разширява още повече. Военнограбителската политика стига до голямо напрежение. Но същевременно военнизираният държавен апарат вече не може да се справя с борбата на покорените народи за независимост. От друга страна, дори разположените далеч Елам и Египет, очаквайки се от прекалено бързия ръст на асирийската военна мощ, започват да участвуват по-енергично в онези коалиции и временни съюзи, които обединяват враговете на Асирия главно на запад и на юг.

Малките царства и княжества във Финикия и Палестина, като и по-рано биват подкрепяни от Египет и Вавилон, се обединяват и вдигат въстание срещу асирийския цар. На войските на Синахериб особено упорито се съпротивяват Юдея и съседните градове по крайбрежието. Но нито военната помощ на Египет, нито специалните отряди от конница и колесници на някои съюзници са в състояние да се противопоставят на нашествието на асирийската войска. Приморският град Аскалон бива разрушен, а юдейският цар е принуден да даде като откуп огромен данък — 30 таланта злато, 800 таланта сребро и голямо количество ценни стоки, като метал, скъпоценни камъни, великолепни изделия, бойно снаряжение.

Постоянно огнище на въстания продължава да бъде Вавилон, който получава открита подкрепа от Елам и от племената, населяващи крайбрежието на Персийския залив. Към тази южна коалиция се присъединяват и планинските мидийско-ирански племена. Огромните богатства, натрупани в асирийските дворцови съкровищници, дават възможност на Синахериб да построи в Персийския залив с помощта на финикийски и гръцки моряци специален флот, за да завладее крайморските области на Вавилон и да проведе наказателна експе-

диция в Южен Елам. След като нанася няколко съкрушителни удара на съюзниците на Вавилон, Синахериб превзема този древен и прославен град и завладява съкровищата му. Този път Синахериб наказва жестоко непокорните вавилонци. Запазени са спомени за опустошенията, извършени от асирийските войски в страната и във великия град. Като символ на пълна победа Синахериб заповядва статуята на Мардук да бъде пренесена като трофей от Вавилон в Ниневия. Очевидно чрез тези мерки асирийският деспот иска да покаже нагледно не само на вавилонците, но и на много покорени народи как асирийските войски ще се справят с всички бунтовници. Големите богатства, заграбени по време на завоевателните войни, позволяват на Синахериб да застрои великолепно последната столица на асирийското царство — Ниневия. Но продължителните и упорити войни, водени от Синахериб върху огромната територия от Мидия до Арабия и от Елам до Средиземно море, неизбежно предизвикват значителна опозиция в самата Асирия и дори сред висшата робовладелска аристокрация. В резултат на дворцов преврат Синахериб бива убит — според по-късни предания — от двамата си синове. Неговият син и приемник Асархадон (681—668 г. пр. н. е.) поради това е принуден донякъде да промени посоката и характера на завоевателната политика на предшествениците си.

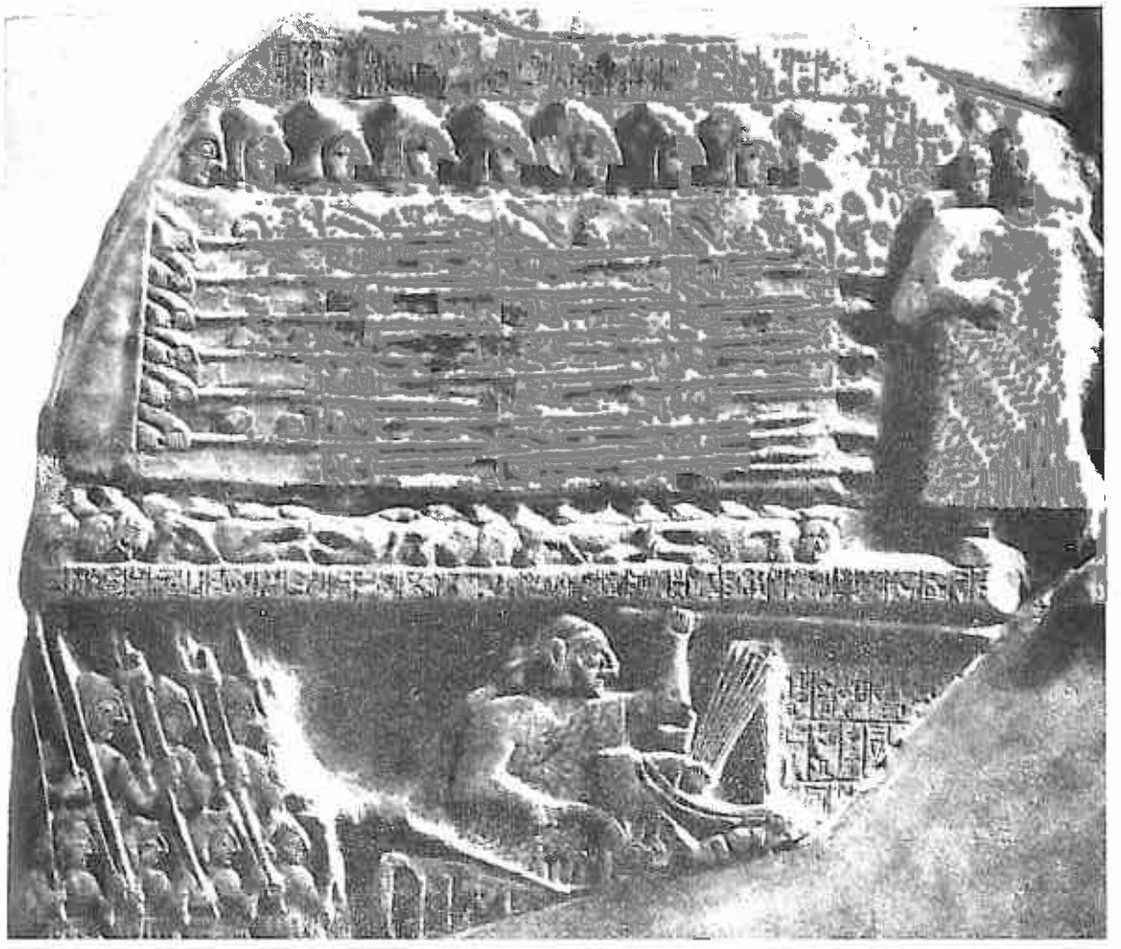
АСАРХАДОН (681—668 Г. ПР. Н. Е.)

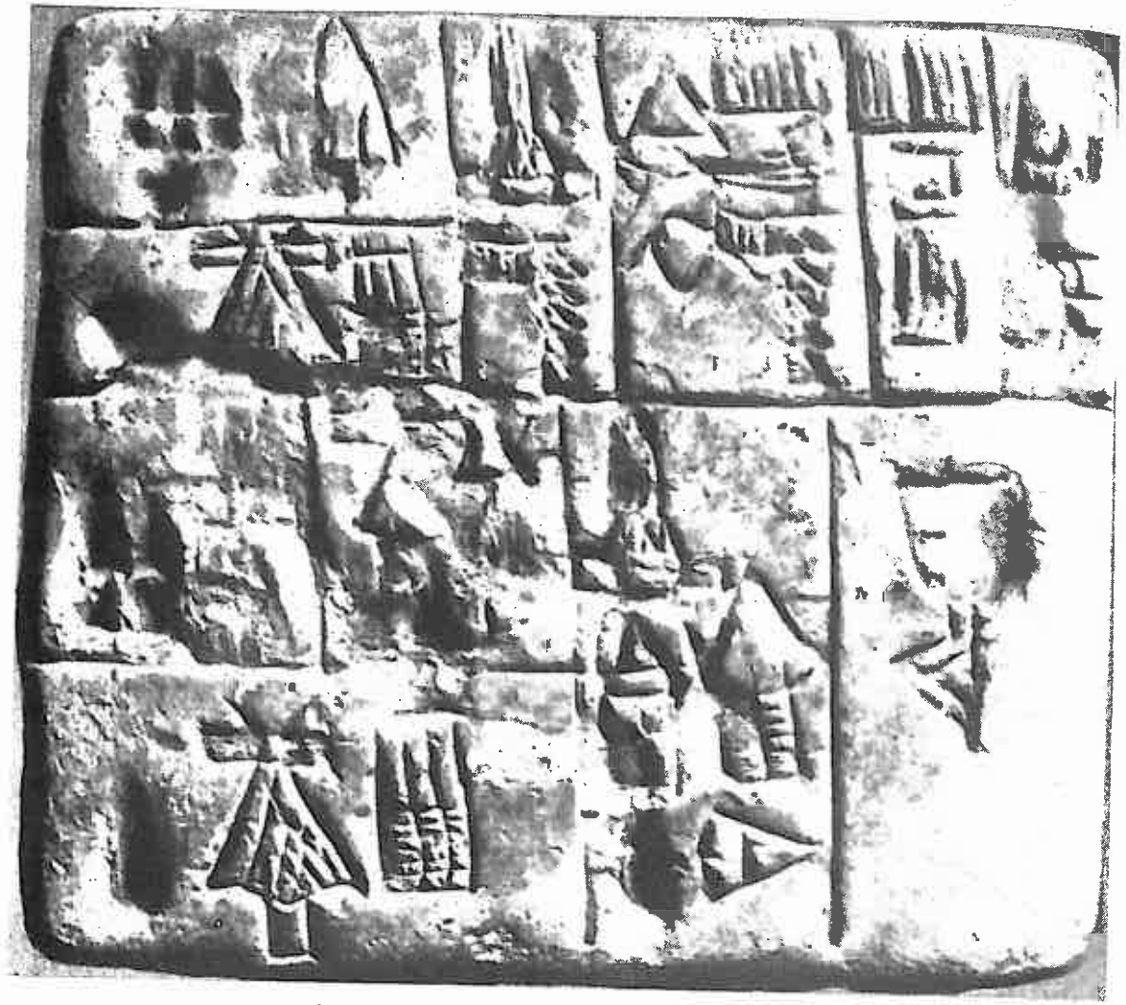
Чувствувайки известна нестабилност в своето положение, Асархадон в началото на царуването си трябва да се опре на вавилонското жречество. В течение на много векове Вавилон държи в ръцете си търговията в цялата южна част на Предна Азия, а вавилонската култура господствува сред повечето народи, включени в състава на великата асирийска държава. Затова Асархадон не само се съобразява с най-могъщите групировки на вавилонската аристокрация, но и нещо повече, принуден е да се бори с все по-нарастващата съпротива на чуждоземните коалиции и дори все по-често да прибягва до дипломатическа борба, като всява раздор сред своите врагове, например между най-големите финикийски градове — нещо, което впрочем започват да правят още неговите предшественици. Освен това той прибягва и към политиката на дипломатически съюзи, като си осигурява подкрепата дори и на далечните мидийско-ирански владетели.

С цел да заздрави своя политически престиж в страните, където господствува вавилонско-асирийската култура и религия, Асархадон започва възстановяването на силно пострадалия от предишните войни Вавилон и освобождава от повинности някои области и провинции не само във Вавилон, но и в Асирия. Същевременно, чувствувайки вътрешната нетрайност на прекалено разрасналата се асирийска държава, Асархадон още повече укрепява „форта на Салманасар III“ край Калах. Очевидно царят се чувствува не съвсем сигурно дори в своята столица. Асирийските войски принуждават вожда на вавилонските бунтовници да бяга в Елам „като лисица“. Използувайки главно дипломатически методи на борба, Асархадон постига целта си —

1 2

3 4 5

6 ▶

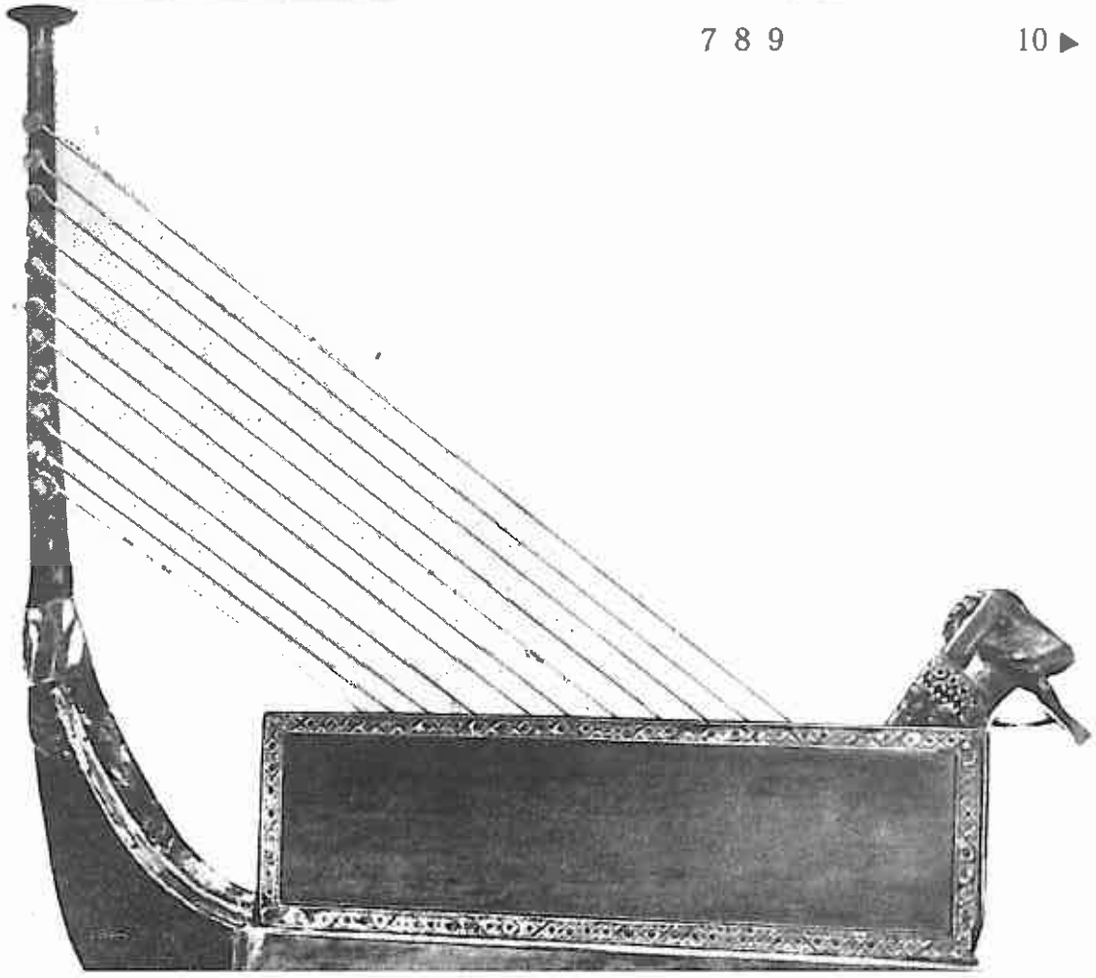

7 8 9

10 ▶

11 12 13 14 ▶ 15 ▶▶ 16 ▶▶▶

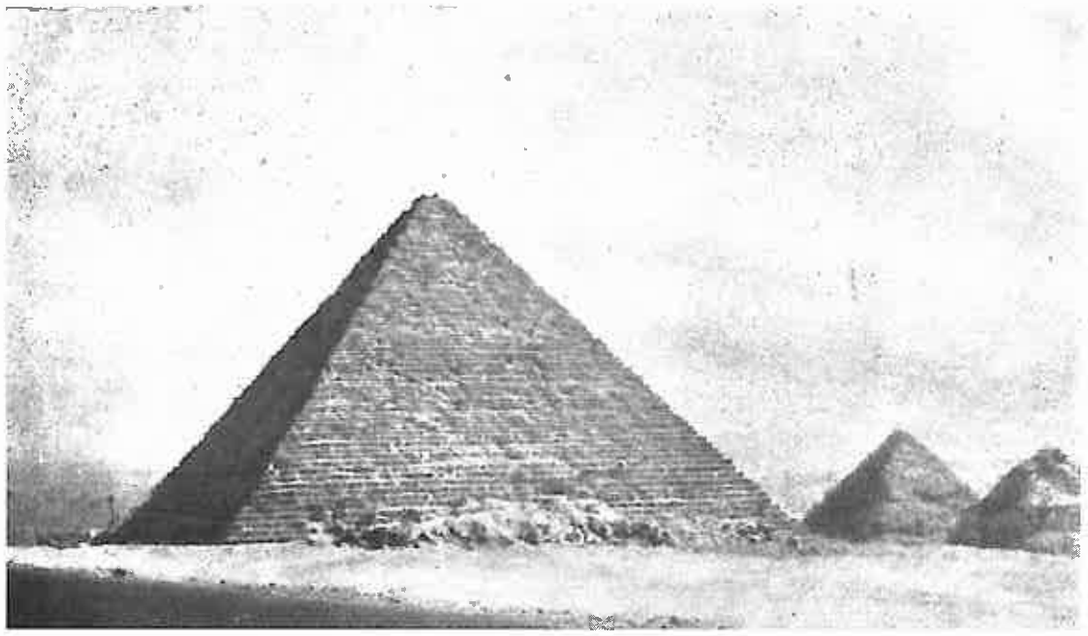

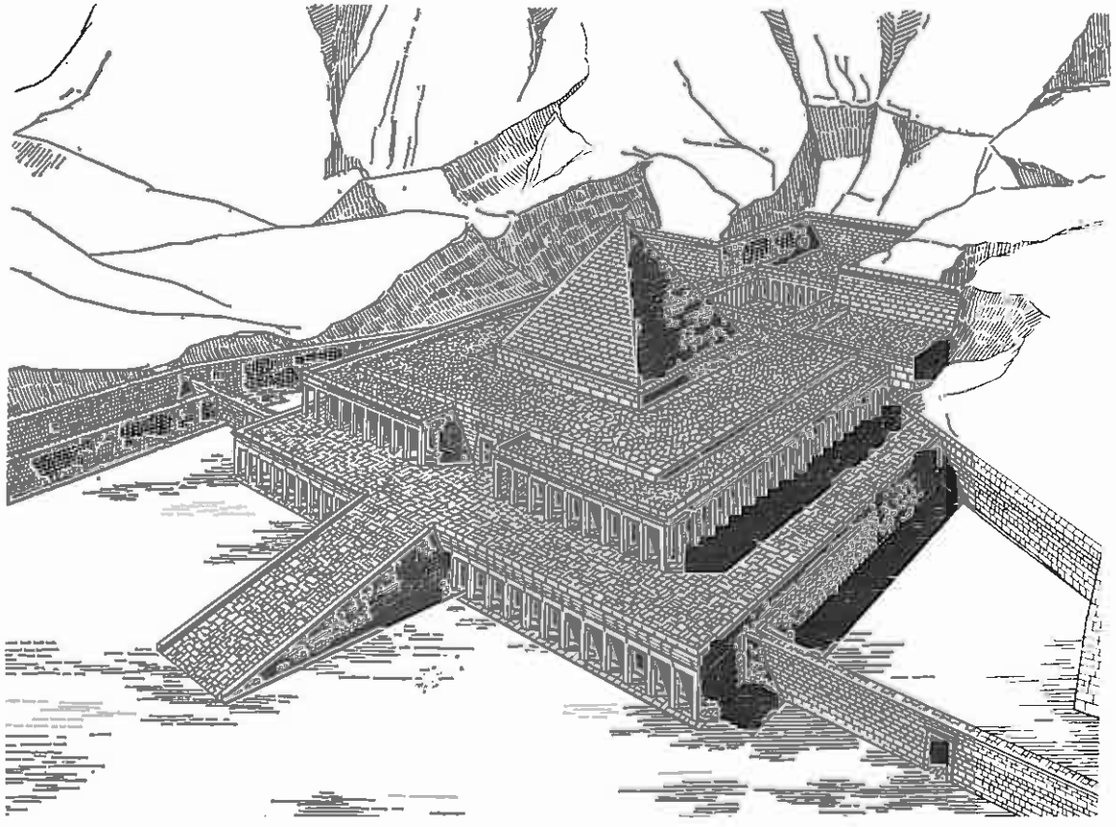
17 18

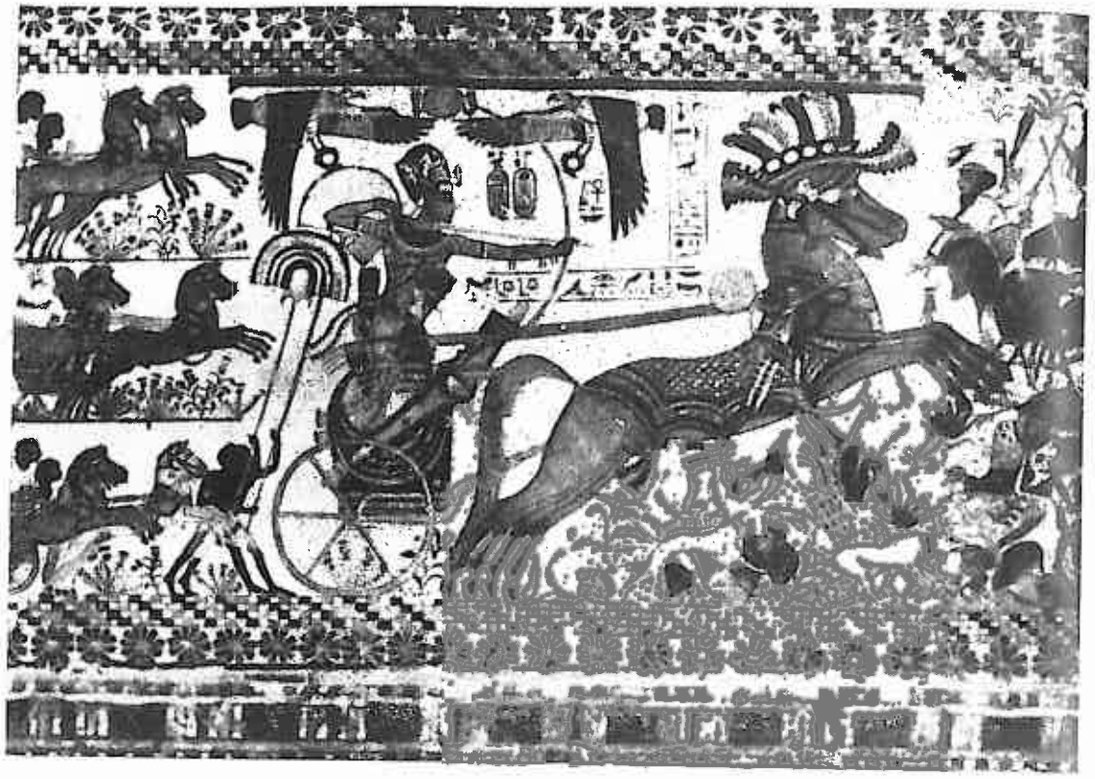

19

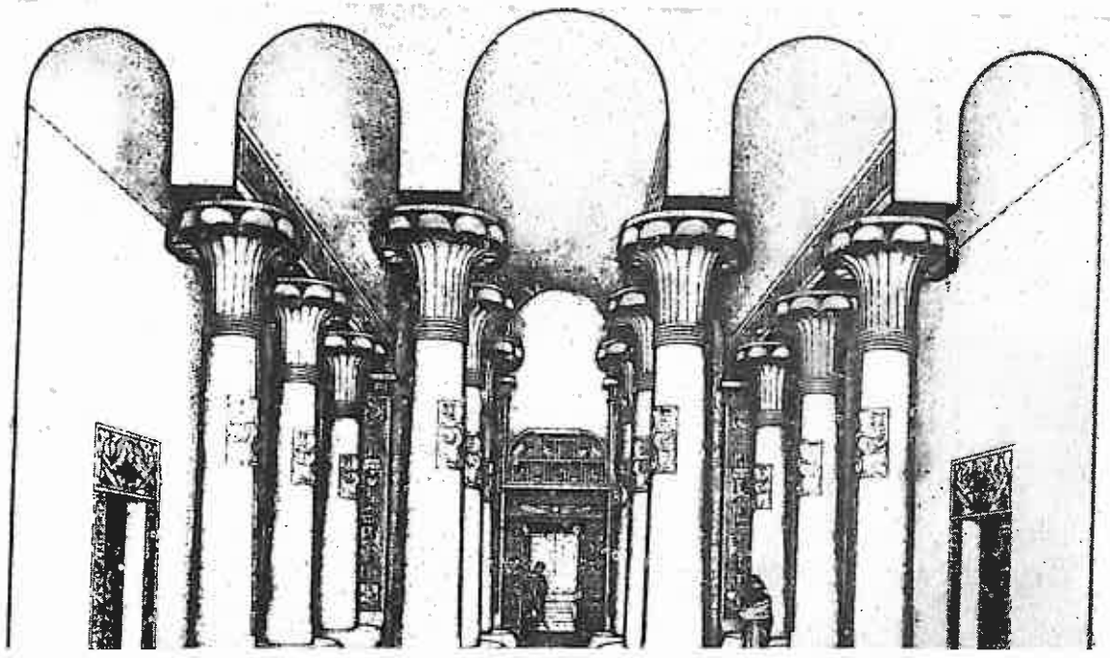

23

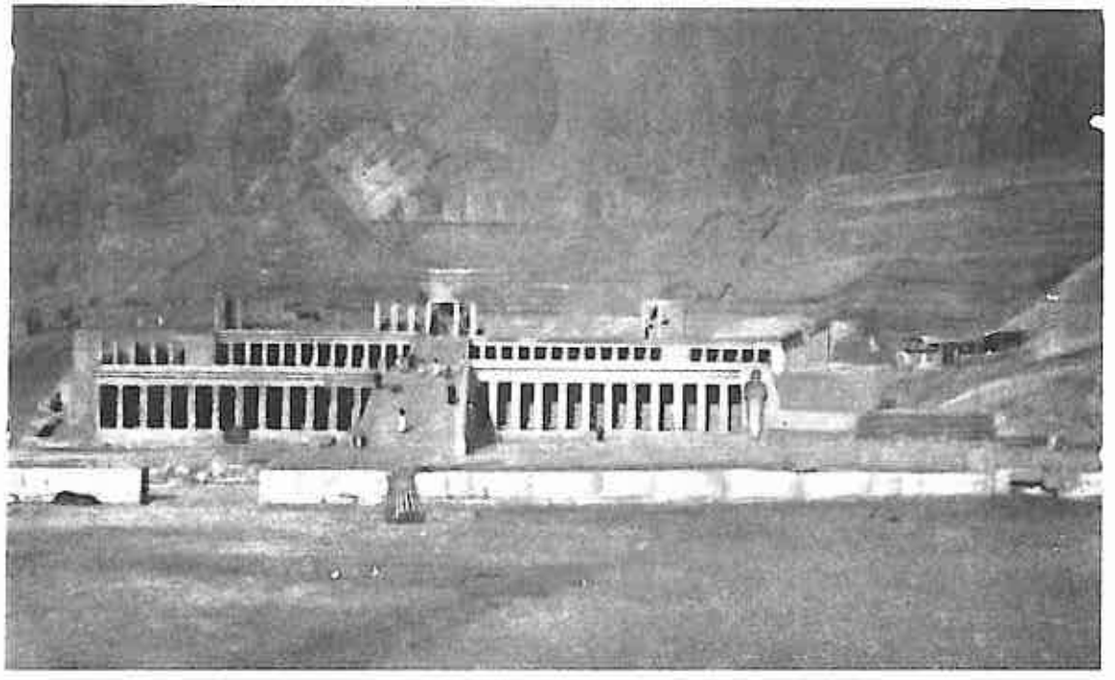

25 26 27

24

неговият противник „бе убит от меча на Елам“ за това, че е „нарушил клетвата пред боговете“.

За да заздрави окончателно господството си в Южна Сирия, Финикия и Палестина и във всички съседни страни, Асархадон се заема с трудната задача да нанесе съкрушителен удар на Египет, който така упорито се противопоставя на стремежа на асирийските царе да си пробият път до Средиземно море и до страната Негеб, откъдето пътят води направо към делтата на Нил. Подготвяйки похода срещу далечния Египет, Асархадон напада най-напред Сидон и разрушава

I. НИЛ ПРИ ГРАНИЦАТА НА ПЪРВИТЕ ПРАГОВЕ
2. ЧАСТ ОТ РЕЛЕФА ВЪРХУ „СТЕЛАТА НА ЯСТРЕБИТЕ“ НА ЕАНАТУМ — ПАРИЖ, ЛУВЪРА
3. АРХАИЧЕН НАДПИС ВЪРХУ ГЛИНЕНА ПЛОЧКА ОТ УРУК — БАГДАДСКИЯ МУЗЕЙ
4–5. КЛИНООБРАЗНИ НАДПИСИ ВЪРХУ ГЛИНЕНИ ПЛОЧКИ ОТ АСИРИЙСКИТЕ КОЛОНИИ НА МАЛА АЗИЯ
6. ГЛАВА НА БИК ОТ ЗЛАТО И ЛАЗУРИТ — ОТ РАЗКОПКИТЕ В УР
7. ГЛАВА НА СТАТУЯ НА ПАТЕСИ ГУДЕА
8. ДРЕВНОШУМЕРСКИ ЗЛАТЕН ШЛЕМ
9. АРФА ОТ ГРОБНИЦА В УР. РЕКОНСТРУКЦИЯ
10. РАЗВАЛИНИ НА ЦАРСКИ ДВОРЕЦ В МАРИ КРАЙ СРЕДНОТО ТЕЧЕНИЕ НА ЕФРАТ. XVIII В. ПР. Н. Е. СНИМКА ОТ САМОЛЕТ
11. ПОЛЕТЪТ НА ЕТАНА. ОТПЕЧАТЪК ОТ ВАВИЛОНСКИ ЦИЛИНДРИЧЕН ПЕЧАТ
12. ОТПЕЧАТЪК ОТ АКАДСКИ ЦИЛИНДРИЧЕН ПЕЧАТ
13. РОЗЕТСКИЯТ КАМЪК
14. ЕГИПЕТСКИ ЛЕТОПИС ОТ ДРЕВНОТО ЦАРСТВО
15. ЛИЦЕВА СТРАНА НА ПЛОЧАТА НА НАРМЕР
16. ОБРАТНА СТРАНА НА ПЛОЧАТА НА НАРМЕР
17. КОЛОНАДА ОКОЛО СТЪПАЛОВИДНАТА ПИРАМИДА НА ДЖОСЕР
18. ПИРАМИДАТА НА ХУФУ В ГИЗЕ
19. ГЛАВА НА СТАТУЯ НА ХАФРА
20. ПРОТОСИНАЙСКИ НАДПИС ВЪРХУ СФИНКС ОТ ВАРОВИК (ОТ СЕРАБИТ ЕЛ-ХАДИМ НА СИНАЙСКИЯ ПОЛУОСТРОВ). XVI В. ПР. Н. Е.
21. ХРАМЪТ НА МЕНТУХОТЕПИТЕ В ДЕЙР-ЕЛ-БАХРИ. РЕКОНСТРУКЦИЯ
22. СТАТУЯ НА ЕХНАТОН — КАЙРО
23. ТУТАНХАМОН НА КОЛЕСНИЦА
24. КОЛОННА ЗАЛА В ДВОРЕЦА НА РАМЗЕС III В МЕДИНЕТ-АБУ
25. ГОРНА ЧАСТ НА СТАТУЯТА НА РАХОТЕП
26. ГОРНА ЧАСТ НА СТАТУЯТА НА НОФРЕТ
27. ХРАМЪТ НА ХАТШЕПСУТ В ДЕЙР-ЕЛ-БАХРИ. СНИМКА АВТОРА
28. СКУЛПТУРЕН ПОРТРЕТ НА НЕФЕРТИТИ
29. ГЛАВА НА ЦАРИЦАТА МЕРИТ-АМОН
30. РЕЛЕФ В ГРОБНИЦАТА НА ЕЙЕ. ЕЛ-АМАРНА. СНИМКА АВТОРА

укрепленията му. Сидонския владетел, „който — по думите на асирийския цар — избяга от моето оръжие на средата на морето", Асархадон „улови в морето като риба". Победата над Сидон предоставя на Асирия цялото южнофиникийско крайбрежие. Дори могъщият Тир и гръцките управници на Кипър са принудени да дадат откуп на асирийския завоевател във вид на данък. Като заздравява властта си над арабските племена, Асархадон започва преки военни действия срещу Египет. Но едва в 671 г. пр. н. е. асирийските войски успяват да стигнат до Мемфис и да превземат древната столица на Египет с щурм. Асирийският цар взема богата плячка, назначава на висшите административни постове свои привърженици и нанася решителен удар на Тахарка, царя на Египет и Етиопия. В голям надпис, съхраняван в Берлинския музей (ГДР), е изобразен Асархадон, застанал в гордата поза на победител пред две малки фигурки на победени, като единият от победените е изобразен като етиопец, а другият — като семит. В запазения текст асирийският деспот гордо заявява, че е изтръгнал „корена на Етиопия от Египет". Възможно е Асархадон да се е опитвал да се опре на подкрепата на египетското население, представяйки своя завоевателен поход като освобождаване на Египет от етиопско иго.

На север и на изток Асархадон продължава борбата със съседните племена от Задкавказието и от мидийско-иранското плато. В надписите на Асархадон се споменават кимерийски, скитски и мидийски племена, с които асирийците са се сблъсквали и по-рано, но които сега стават реална заплаха за Асирия. Неотдавна в развалините на крепостта Калах е намерен голям клинописен надпис с текст на договор между Асархадон и един мидийско-ирански владетел. Според това споразумение мидийско-иранският владетел трябва да признае Ашурбанипал, сина на Асархадон, за престолонаследник на Асирия и с всички средства да му помага, като се задължава да не подкрепя никакви заговори, метежи и въстания, насочени срещу престолонаследника. Заедно с този надпис са намерени отломъци от други текстове с аналогични договори, сключени от Асархадон с шестима други мидийско-ирански владетели. Очевидно с помощта на тези дипломатически споразумения асирийският цар се стреми да си осигури мир и подкрепата на местните племена по източните граници на държавата. Това е особено важно, тъй като нахлуванията на кимерийци, скити и мидийци стават все по-голяма опасност за асирийската държава.

Ашурбанипал, последният значителен цар на асирийската държава, по време на царуването си с голям труд поддържа единството и военнополитическото могъщество на огромната държава, погълнала почти всички страни от западните покрайнини на Иран на изток до Средиземно море на запад, от Задкавказието на север до Етиопия на юг. Народите, покорени от асирийците, продължават борбата със своите поробители. Далечните крайморски области, съседни на Персийския залив, блатисти и трудно проходими, са прекрасно убежище за вавилонските метежници, често подкрепяни от еламски царе. Още в края на царуването си Асархадон определя за свой престолонаследник Ашурбанипал, а на Шамаш-шумукин отрежда да бъде цар на Вавилон. Очевидно по този начин се създава единна държава от две части, контролирана от асирийския деспот. Определянето на Шамаш-шумукин, син на вавилонка, за вавилонски цар трябва да създаде илюзията за нещо като автономия, подарена на Вавилон, а първенството на по-големия брат пред по-малкия трябва да укрепи господството на Асирия над Южна Месопотамия. Но „вероломният брат" на Ашурбанипал „не е верен на клетвата" и вдига въстание против Асирия в Акад и в Крайморската страна, като си осигурява подкрепата на арамейските племена от западните степи, на планинските племена от Гутиум и може би от Загър и на арабите. Така срещу Асирия се образува могъща коалиция, на която градовете на Финикия и дори на Египет не само съчувстват, но и могат да ѝ окажат известна подкрепа. Като използува глада във Вавилон и вътрешните размирици в Елам, Ашурбанипал разгромява вавилонците и еламитите и превзема очевидно с щурм великия и непокорен град, знаменития Вавилон. За да разбие окончателно еламските войски и да изолира напълно Вавилон, Ашурбанипал провежда два наказателни похода в Елам и нанася на еламитите съкрушителен удар. „Четиринадесет царски града и безброй малки селища и 12 окръга в Елам — всичко това аз завоювах, разруших, опустоших, опожарих и изгорих" — съобщава той с нескривано тържество за победата си над Елам в намерен в развалините на Ниневия летопис. Асирийските войски завземат и ограбват столицата на Елам — Суза. Ашурбанипал с гордост изброява имената на еламски богове, богини и царе, чиито великолепни статуи той заграбва като плячка и трофеи и ги докарва в Асирия.

Със значително по-големи трудности се сблъсква Асирия в Египет. Египетският фараон Тахарка, с когото още преди това воюва Асархадон, вдига въстание против Асирия, като използува сложната ситуация, възникнала в Месопотамия, Елам и Финикия. Водейки борба с Тахарка — етиопец по произход, Ашурбанипал прави опит да се опре на египетската аристокрация, по-точно на полунезависимия управник на Санс на име Нехо. Въпреки че Ашурбанипал подкрепя своята дипломатическа игра с помощта на оръжие, като праща в Египет войски и провежда там опустошителни походи, Псамтик, син и приемник на Нехо, използувайки вътрешните затруднения на Асирия, се отделя от асирийския цар и образува независима египетска държава. Следователно Ашурбанипал след дълга и упорита борба с Египет не съумява да подчини тази страна, макар че тя е отслабена от вътрешни раздори и чужди завоевания. Асирийското правителство успява само с голям труд да запазва и по-нататък политически контрол над Сирия и Финикия. По време на войната с Египет, за да осигурят своя тил и разтеглени комуникации, асирийските войски са принудени да провеждат наказателни походи срещу могъщия Тир. Но в асирийските летописи не се споменава за превземане на тази силна морска крепост, считана за непристъпна. Очевидно и в този случай е било сключено само временно споразумение за „подчинение" или по-точно за неутралитет на Тир. Малко по-късно, по време

на войната с арабските племена, асирийските войски опустошават някои области, принадлежащи на Тир. Очевидно всички тези военни рейдове имат за цел, от една страна, да осигурят границата на асирийската държава, а, от друга — да лишат главните съперници на Асирия (Вавилон и Египет) от подкрепата на техните съюзници във Финикия и Сирия. Ашурбанипал, както и неговите предшественици, считат, че завоюваните от него страни трябва напълно да се подчинят в „асирийското иго". Но в различните завоювани райони непрекъснато стават размирици, въстания и метежи. За това се говори в различни документи, в летописи и донесения на асирийски чиновници, резиденти и разузнавачи. Така например в едно писмо съобщават на асирийския цар, че Икилу, управник на силен финикийски град — може би Арад, — незаконно спира кораби, които пътуват до Средиземно море към „асирийско пристанище", като с това нарушава интересите на Асирия.

Асирийските царе особено внимателно следят това, което става по северните и източните граници на асирийската държава. Постоянна опасност за Асирия са многобройните номадски племена, които живеят на север и на изток от Асирия, като например кимерийци, скити (асгусаи), мидийци и перси, чиито названия се споменават в асирийски надписи от VII в. пр. н. е. Руса II и Сардури III, царе на Урарту, пращат на Ашурбанипал посолства, а понякога и „тежки дарове", но въпреки това асирийските войски не могат да претендират за пълно господство в тези северни райони. Асирийските царе не успяват да подчинят напълно Урарту и да разбият окончателно Елам. Освен това Вавилон никога не се отказва от мечтата да възстанови своята независимост и древното си не само търговско значение, но и политическо могъщество. Така асирийските деспоти, които се стремят към световно господство и са образували огромна държава, деспоти, които постоянно предприемат военни походи за завоюване на нови страни, не успяват да смажат съпротивата на покорените народи. При това трудовите маси, които страдат особено силно по време на войните, проливат кръвта си по бойните полета за робовладелци, аристократи и богаташи, страдат от тежки данъци и повинности, от злоупотреби на чиновници — тези трудови маси често предизвикват метежи вътре в страната.

Административната система на управление на обширната асирийска държава постепенно се видоизменя. Целият управленчески апарат се използува за военна политика, за дипломатически цели, за изсмукване на материални средства от трудовото население. Майсторски разработената система на шпионаж спомага за постоянното получаване в столицата на Асирия на най-различни сведения за това, какво става на границите на държавата и в съседните страни. На асирийския цар постоянно се съобщават сведения за подготовката за война, за придвижвания на войски, за сключване на тайни съюзи, за приемане и изпращане на пратеници, за избягали изменници, за откарване на чужд добитък, за реколтата или за нарушаване на нормалното корабоплаване в съседните страни.

Асирийската държава е, както обикновено се казва, колос на

глинени крака. Отделните части на тази огромна държава не са здраво свързани помежду си икономически. Цялото това грамадно здание, построено с помощта на кървави завоевания, на постоянно потискане на покорените народи и на експлоатацията на роби и бедняци, не може да бъде трайно и скоро рухва. Малко след смъртта на Ашурбанипал върху Асирия връхлитат обединените сили на Мидия и Вавилон, нападат най-големите градове на Асирия и разгромяват асирийските войски. Отначало пада Ашур, а в 612 г. пр. н. е. мидийските и вавилонските армии завземат Ниневия. При разкопките на „форта на Салманасар III" са намерени стрели от чуждоземен тип. Вавилонският историк Берос, писал значително по-късно, съобщава, че Сарак — един от последните царе на Асирия, когато узнава за настъплението на вавилонските войски, подпалва двореца си. Може би от този трагичен момент на рухване на асирийската държава са и следите от голям пожар във вид на дебел слой пепел, открити в крепостта на Салманасар край Калах. Асирийският военачалник Набопаласар, който произхожда от крайморската област на Месопотамия, застава начело на вавилонските войски, завзели Ниневия. В своите надписи той гордо казва, че е „покорил Асирия" и е „свалил тежкото иго на асирийците". Най-сетне в 605 г. пр. н. е. под ударите на чужди завоеватели цялата асирийска държава окончателно рухва. Въпреки помощта на Египет последните асирийски отряди биват разбити от вавилонските войски в района на Харан и Кархемиш.

КУЛТУРА

Историческото значение на Асирия се състои в образуването на първата голяма държава, която претендира да обедини целия известен тогава свят. Асирийската култура, която достига до доста високо равнище на развитие, в много отношения се базира на културното наследство на древния Шумер и Вавилон. От древните народи на Месопотамия асирийците заимствуват системата на клинообразна писменост, много литературни произведения, характерни елементи от изкуството, типични черти в религията и освен това редица научни познания. От древен Шумер асирийците заемат някои имена и култове към богове, например към небесния бог Ану, архитектурната форма на храм и на храмова кула (зикурат), много художествени сюжети. Културното влияние на вавилонците се засилва особено много през XIII в. пр. н. е., след като Вавилон бива завзет от асирийския цар Тукулти-Нинурта I. От вавилонците асирийците заемат широко разпространени произведения на религиозната литература, например епическата поема за сътворяването на света и химните към древните богове Енлил и Мардук. Пак от Вавилон преминават у асирийците системите за мерки и теглилки, някои особености в организирането на държавното управление и много елементи от правото, разработено през епохата на Хамурапи. Напълно естествено е, че вавилонците предават на асирийците много елементи от по-древната шумерска култура, макар че племената от Северна Месопотамия имат възможност да възприемат културните достижения на шумерите непосред-

ствено от самите тях. Някои елементи на културата асирийците заемат от хуригите и хетите. Много интересен е въпросът за културните взаимовлияния между Асирия, Урарту и сирийско-финикийския кръг от страни.

За значително развитие на асирийската култура говори знаменитата библиотека на Ашурбанипал, намерена сред развалините на двореца в Ниневия (Куюнджик). В тази библиотека са събрани голямо количество разнообразни религиозни надписи, литературни произведения и други текстове, между които особено интересни са надписите, които съдържат астрономически наблюдения, медицински текстове, освен това граматически и лексически справочници, своеобразни предшественици на по-късните речници и енциклопедии. Като преписват грижливо според специални царски разпоредби, а понякога и подлагат на известна преработка най-различни произведения на подревната писменост, асирийските писари събират в тази библиотека цяла съкровищница от културни достижения на древните народи в Предна Азия. Някои литературни произведения, като например псалмите на покаяние или „жалните песни за успокояване на сърцето", свидетелствуват за високото развитие на асирийската литература. В тези песни древният поет с голямо художествено майсторство предава чувството на лична скръб на човека, преживял голяма мъка, осъзнал вината си и своята самотност. Към оригиналните произведения на асирийската литература спадат летописите на асирийските царе, които описват главно военни походи, битки, обсади и щурмуване на крепости, метежи сред покорените народи, царски лов на диви зверове, например лъвове, и големите сгради на дворци и храмове. Тези летописи се създават по заповед на отделни царе: Салманасар III, Синахериб, Асархадон, Ашурбанипал. Летописците използуват отделни документи, в които се описват войни и големи строежи, извършвани по заповед на един или друг цар (от името на този цар се прави и съответният надпис или съответният летопис). Всички тези своеобразни произведения на официалната придворна литература имат за цел да възвеличат подвизите на обожествения деспот. Затова им се придава тържествена, понякога пищна форма. Далеч не всички писари притежават литературен талант, затова те често използуват такива изрази, сравнения и художествени образи, които, повтаряйки се от поколение в поколение, постепенно стават стандартни. Само по-късните летописи, като например летописа на Ашурбанипал, се отличават със своеобразна и ярка художествена форма, която все пак тук-там е пропарена със стари, узаконени от векове шаблони.

Прекрасна представа за асирийската архитектура от времето на нейния разцвет дават развалините на дворците на Ашурбанипал в Калах и на цар Саргон II (Дур-Шарукин, край съвременния Хорсабад). Дворецът на Саргон е построен по типа на шумерските парадни сгради на голяма изкуствено насипана тераса. Той е съставен от голям брой асиметрично разположени зали и дворци. Този дворец е типичен за асирийското строителство образец на свързване на архитектурата с монументалната скулптура, художествените релефи и декоративното орнаментиране. Край величествения вход към двореца се издигат огромните статуи на гениите — пазители на царския дворец, изработени във вид на фантастични чудовища, крилати бикове с човешки глави. Стените на парадните зали в асирийския дворец обикновено се украсяват с релефни изображения на разнообразни сцени из придворния живот, войната и лова. Тези релефи, особено изображенията на животни в сцените на царски лов, са най-високите постижения на асирийското изобразително изкуство. Асирийските скулптори умеят с голяма правдивост и изразителна сила да изобразяват диви животни, газели и лъвове, за които така обичат да ходят на лов асирийските царе. Много известни са релефните изображения на ранена лъвица и на умиращ лъв, направени с великолепно разбиране на природата и с голямо художествено майсторство. Всички тези релефи, ако се съди по запазените остатъци от боя, са били ярко оцветени. Но наред с това в асирийската скулптура са запазени чак до VII в. старите традиционни сюжети, проникнати от религиозен култ и стремеж навсякъде да се изобразява царят като свръхмощен, богоподобен владетел, който гордо се въздига над всички останали хора.

Хетите и хуритите, с които асирийците често се сблъскват през II хилядолетие пр. н. е., оказват значително влияние върху развитието на асирийската култура, което се чувствува особено силно в архитектурата, в своеобразните черти на религиозните вярвания, а така също и в коневъдството. В развалините на Ашур са намерени фрагменти от малък трактат, в който става дума за това, как трябва да се опитомяват и обяздват коне. Този текст, написан на средноасирийски език, спада към XIII—XIV в. пр. н. е. Възможно е той да е бил създаден под известно хетско или хуритско влияние, тъй като е известен хетски текст по коневъдство, създаден от митанието Кикули. Във всеки случай обучаването на коне, грижите за тях и дресирането им са съвместни постижения на най-древните народи от северните области на Предна Азия. Хетите и хуритите оказват известно влияние на асирийците при развитието на строителното дело и архитектурата. Използуването при строежа на дворци на големи каменни блокове, покривани понякога с релефни изображения и надписи, едрокаменната (циклопична и мегалитична) зидария на стените възникват очевидно под значителното влияние както на хетското, така и на хуритското изкуство. Фантастичните изображения на могъщи зверове с криле на птица и човешка глава, фигурите на крилати човекоподобни гении с птичи глави — всички тези чудовищни изображения, които красят стените на асирийските дворци, са донякъде плод на въздействие на изкуството на хетски и хуритски майстори. Към тях се присъединяват и мотиви от сирийско-хетското изкуство, което отчасти е под влияние на Египет, особено от средата на II хилядолетие. В това отношение са характерни изображенията на вървящ сфинкс във вид на крилат лъв с глава на човек, украсена по египетски, и с изображения на свещената змия, пазителка на фараона (урей).

Целият този смесен (синкретичен) тип художествени изображения, изявен както в монументалната скулптура, така и в релефа, и в

приложното изкуство, е ярко изразен в произведенията на изкуството на Северна Сирия и съседните страни от Мала Азия и Северна Месопотамия. В Асирия през последните години от съществуването на голямата асирийска държава това изкуство достига върха на своето развитие. В такъв стил са изработени и многобройните части на стенна инкрустация от слонова кост, намерени в различни места на Асирия, например в развалините на „форта на Салманасар III". Сред асирийските богове могат да се открият образи на хетско-хуритски богове, например на бога на бурята и мълнията Тешуб и на богиня Хепат. Очевидно хуритите предават на асирийците много елементи както от своята, така и от хетската култура.

През епохата на разцвет на митанийската държава се образува своеобразна хуритска цивилизация, много елементи от която са заимствувани от асирийците. Но в основата на асирийската култура се намират постиженията на древните шумери и вавилонци, чиято писменост, литература и религия асирийците нашироко заимствуват. Затова най-важното е да се отделят самобитните елементи на асирийската цивилизация и да се проследи развитието ѝ в течение на вековете, което далеч още не е извършено в рамките на историческата наука.

Благодарение на развитието на търговията и на завоюването на редица съседни страни асирийците разпространяват шумеро-вавилонската писменост, формите и сюжетите на литературните произведения, религиозните представи и вярвания, първите начеткн на научни познания из страните на древноизточния свят и така правят културното наследство на древен Вавилон достояние на повечето народи на древния Изток, включително и в северните райони на Задкавказието и планинските райони, съседни на обширната територия на Иранското плато.

15 глава

УРАРТУ

ПРИРОДНИ УСЛОВИЯ

Държавата Урарту заема голямото плато, разположено между източните области на Мала Азия, северозападната покрайнина на Иран и Северното Двуречие. На север Урарту включва басейна на Аракс и южните притоци на Кура. Следователно в Урарту влизат значителни области от Задкавказието — територите на съвременните Арменска ССР и Южна Грузия. От всички страни Урарту е защитена от планински хребети. В тесните клисури, по високите проходи в крепостите, наподобяващи орлови гнезда, населението на Урарту може успешно да се защищава от набезите на съседните племена и от грабителските завоевателни походи главно на асирийските царе.

Природните условия на Урарту са твърде разнообразни. Цялата територия е прорязана от многобройни планински гребени, които достигат голяма височина. Над тях се издигат отделни масиви и върхове; някои, например Големият Арарат (5156 м), са покрити с вечен сняг. Малко от проходите в Среден Кавказ са разположени по-ниско от 3000 м. Планинските склонове са покрити с ливади, отчасти с гора, като горната граница на гората минава на доста голяма височина — от 2500 до 2600 м над морското равнище. Разбира се, в древността по тези места е имало значително повече гори. Долините на големите реки Аракс и Арацани понякога се разширяват до доста големи низини (Араратската равнина, Мушката низина). На места се срещат степи, преминаващи тук-там в полупустини. Тези големи територии въпреки наличието на извори са почти лишени от растителност и са слабо плодородни. Но там, където населението е създавало напоителна система, е било възможно земеделие. Някои долини, например по средното течение на Аракс, а така също и низини, особено Араратската, са много плодородни. Но тук отдавна се използува изкуственото напояване. По високите плата за напояване на почвата използуват извори и планински потоци. Край изворите слагат каменни плочи, върху които се издълбават култови изображения на риба, така наречените вишапи. Стремежът да се използува за напояване всеки извор намира отражение в обожествяване на водата, божеството на водата се изобразява във вид на риба. Главни естестве-

ни богатства на Урарту са камъкът, дървеният материал и металите. Особено значение имат находищата на мед, желязо, олово и калай, които обуславят ранното и високо развитие на металургията.

НАСЕЛЕНИЕ

През II хилядолетие пр. н. е. на територията на Задкавказието и съседните области от Мала Азия, Северното Двуречие и планинските райони на североизток от Тигър живеят племена, които спадат към семейството на най-древните народи от северната част на Предна Азия. Тези племена са родствени на протохетите и на хуритите. В асирийските надписи се срещат редица названия, използувани за означаване на планинските страни, разположени на север и североизток от самата Асирия, и на опези многобройни племена, които са я населявали. Най-често се споменават названията Наири и Уруатри, които обхващат обширни, доста неопределени територии и редица племена, обединени в съюзи. Възможно е названието Наири да е във връзка с думата Нахарина, с която египтяните и семитските племена от Сирия и Палестина означават „страната на реките", разположена източно от Ефрат.

През II хилядолетие пр. н. е. урартите образуват племенния съюз Уруатри, който след това се превръща в могъщата държава Урарту. Някои буржоазни историци, например немският учен Леман-Хаупт, твърдят, че урартите са дошли от запад в резултат на преселване на народите (миграция) и че някога са били близко родствени на древните гърци. Но тази хипотеза не се потвърждава от исторически документи. В надписите не са запазени някакви преки и точни данни за легендарната „прародина" на урартите, разположена на запад или някъде по-далеч от Задкавказието. От друга страна, старите и съвременни названия на градове и области в Задкавказието водят началото си от дълбока древност. Така например древното урартско название на страната Биаинили е запазено в обозначаването на езерото Ван, названието на страната Кумаха (северозападно от Ефрат) е свързано очевидно с античното название Комагена. Възможно е в района на Ерзерум и в горното течение на Ефрат да е живяло близкото до урартите племе диаухи, наричано от древногръцки историци (Ксенофонт) таохи. Особено тясно са свързани урартите с хуритите, които отдавна населяват областите в северната част на Предна Азия. Има всички основания урартските племена да се считат коренно население на Задкавказието, трайно уседнало на тази територия от дълбока древност.

Стопанският живот, племенните съюзи, възникнали в древността в Задкавказието сред урартите и живеещите наблизо диаухи и манейци, културата, религията и езикът на древните урарти са несъмнено свързани с живота на съседните народи — хурити, асирийци и древни народи от Задкавказието. Но цялата култура на урартите има самобитен характер и се развива самостоятелно. Възможно е племената на урартите да са родствени на народите, които са населявали по-късно северната част на Предна Азия. В свои трудове съветските

учени доказаха, че арменците са потомци и наследници на едно от племената, населявали Задкавказието през последния период от съществуването на урартската държава. В различни райони на Грузия и в Армения са намерени развалини от урартски селища, надписи, паметници на материалната култура на урартите, които говорят, че културата на съвременните народи в Задкавказието води началото си от урартска епоха. Възможно е прадедите на древните арменци и грузинци да са били племена, родствени и близки на древните урарти.

Езикът и културата на урартите оказват известно влияние върху съседните и по-късните народи, които населяват територията на Урарту. Асирийците заимствуват урартски думи. Наречията на арменците, които и до днес живеят край езерата Ван и Урмия, отчасти запазват следи от фонетичната система на урартския език. Предполага се, че между урартския език и отделни съвременни езици на народи от Задкавказието съществува приемственост и дори може би родство. Затова именно историята на страната Урарту има голямо значение за изучаване живота на най-древните народи от Задкавказието и отчасти — от Кавказ.

ИЗТОЧНИЦИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Главни източници на нашите сведения за древната страна Урарту са клинообразните надписи, намерени на територията на Задкавказието и в съседните страни, например в Асирия. Макар че досега са известни само около 400 урартски надписа, те все пак дават някои сведения, особено за политическата история на урартите. Най-големи и съществено важни сред тези надписи са хорхорският надпис на Аргищи I и големият надпис на Сардури II. В тези своеобразни летописи се говори за военни походи към съседни страни и се изброява заграбената плячка. В големия надпис на Сардури II, издълбан в ниша на скала край езерото Ван, в 295 реда се разказва за войните, които този урартски цар е водил в течение на 8 години. Надписът на Сардури II спада към периода на разцвет на урартското царство, когато през VIII в. пр. н. е. то започва с успех да съперничи на Асирия. В урартските надписи се говори и за походи на урартите към различни области на Задкавказието и към други съседни страни.

В останалите по-кратки надписи се описва строежът на големи съоръжения с държавно значение — крепости, храмове, дворци, канали. Понякога надписите засягат урартската религия. Така например в ниша в скалата край Ван („Вратата на Мхер") е издълбан списък на урартските божества и на жертвите, които им се принасят. Списъкът се датира от IX в. пр. н. е. За съжаление документи от друг вид, например юридически, стопански, битови и литературни текстове, не са запазени с изключение на няколко глинени плочки със сметки и надписите върху шлемове и бронзови съдове, намерени в Кармир-Блур, край Ереван. Редица урартски надписи се пазят в съветски музеи, главно в Тбилиси и Ереван. Някои от тези надписи са намерени на територията на СССР.

Много голямо, дори първостепенно значение имат и досега аси-

рийските надписи. Те дават известна представа за историята на урартите от XIII до IX в. пр. н. е. Например надписите на Салманасар III хвърлят светлина върху историята на възникването на урартското царство. Особено ценни за историята на Урарту са надписите на асирийския цар Саргон II, в които се описват походите му срещу Урарту, например големият поход от 714 г. пр. н. е. Сложните взаимоотношения между Асирия и Урарту през VIII—VII в. пр. н. е. намират отражение в асирийските надписи от това време, например в кореспонденцията на асирийските царе с техните чиновници. Много нови данни по историята на Урарту биха могли да дадат хетските надписи, но те са все още слабо изучени от такава гледна точка.

По паметниците от материалния бит може да се създаде представа за равнището на развитие на техниката, за отделни страни от стопанския живот, за изкуството на урартите. Макар че сегашните повече или по-малко големи разкопки са правени само в центъра на древната държава, във Ван, а така също в северната част на страната (разкопките на Б. Б. Пиотровски в Кармир-Блур край Ереван), все пак откритите паметници на материалната култура представляват много интересни исторически находки. Сред тях трябва да се отбележат оръдията на труда (лемежи, брадви, вили, ножове, мелнични камъни), оръжието (мечове, върхове на стрели, щитове, шлемове), керамиката, произведенията на художествените занаяти и на изкуството и освен това предметите на религиозния култ. Всички тези вещи дават възможност да се създаде представа за стопанския живот и културата на древните урарти и да се определят техните взаимоотношения със съседните народи, например с народите на Месопотамия, Мала Азия, Кавказ и Сирия. Съвременните изследователи проучват бита и фолклора на народите, които по-късно населяват района, където първоначално са се заселили урартските племена. Нартският епос, древноарменската епическа поема „Давид Сасунски", разнообразните легенди, предания, приказки и песни на народите от Задкавказието са запазили много отгласи от далечната древност, отгласи, които може би водят началото си от урартската епоха. Също такива следи от далечното минало са запазени в историческия труд на древноарменския писател Мойсей Хоренски. Освен това сравнителното проучване на урартските географски названия редом с асирийски, хетски, антични, древноарменски и други дава възможност да се получат редица сведения за политическата история на урартите.

Още в началото на XIX в. пътешественици и археолози започват да проявяват интерес към изучаването на археологическите паметници на Армения. През 1828—1829 г. Шулц обследва Ванския район, описва някои паметници на древността и копира редица клинообразни надписи. Той успява дори да влезе в старинната крепост върху Ванската скала. Пръв опит да дешифрира ванските надписи прави Хинкс през 1848 г. Но този опит не дава осезаеми резултати. По-сериозно значение имат работите на Сайс, който в 1882 г. дава пръв сборник от вански надписи, придружени от направен според силите му, но сега вече остарял превод. Трудът на Сайс е сериозен тласък за по-нататъшното изучаване на урартската писменост. В самия край

на XIX в. Леман-Хаупт и Белк събират в Армения голямо количество паметници. Техните археологически изследвания върху обширна територия и разкопките на Топрак-Кале им дават възможност да издадат няколко труда, посветени на историята на Урарту. Още в тези трудове се обръща внимание на високото развитие на металургията и на мегалитичната (едрокаменна) архитектура, типична за културата на задкавказките народи. Но поради недостатъчно задълбочено проучване на надписите Леман-Хаупт не съумява да намери правилен подход към въпроса за формите на социално-икономическите отношения у онези народи, които са населявали тази част на древноизточния свят, като например преувеличава жреческия (теократичен) характер на урартската държава. Западните буржоазни историци в свои общи и специални трудове, посветени на древната история на Предна Азия, отделят малко внимание на историята на Урарту. Считайки, че урартите са се появили от запад в резултат на голямо преселване на народите и че урартската култура е под силното влияние на хетската и на асирийската, те често твърдят, че „културно изостаналият и разбойнически народ на урартите" само „пречи" на асирийските царе при организиране на тяхната „мощна държава" и затова те подлагат този народ на „репресии". Такива изказвания са антиисторически. Урартите са били коренно население на Задкавказието, народ, който в дълбока древност е създал своя самобитна култура, близка до културата на съседните народи, а по-късно — и своя държава. В течение на векове урартите се борят упорито за своята независимост, защищавайки страната си от нашествията на асирийските завоеватели.

Ценен принос за изучаване на историята на Урарту дават руските и арменските, а по-късно съветските учени — археолози, лингвисти и историци. Около средата на XIX в. К. П. Патканов посвещава специален труд на клинообразните урартски надписи, намерени на територията на Русия. А. С. Уваров и А. А. Ивановски правят редица проучвания, разкопки и обследвания в Задкавказието. Най-големият руски асириолог на своето време М. В. Николски проучва археологическите и епиграфските паметници на Задкавказието и в специален труд издава сборник урартски надписи, намерени в Задкавказието. Този труд на М. В. Николски на времето има голямо научно значение, тъй като поставя основите на руското урартознание. Сред арменските специалисти, които събират и издават клинообразни надписи, трябва да се отбележи Месроп Смбатянц. От 1916 г. руските учени започват сериозно археологическо изследване на Задкавказието и съседните области. И. А. Орбели намира в една от нишите на Ванската скала извънредно ценен надпис с текст от летописа на Сардури II. По-късно съветски археолози изследват циклопическите крепостни съоръжения на Задкавказието.

Най-голямо значение за изучаването на Урарту имат разкопките, започнати от 1939 г. от Б. Б. Пиотровски край Ереван. На високия хълм Кармир-Блур („Червеният хълм") са открити развалини на крепост, а така също и на град Тейшебаини — резиденция на урартския наместник в VII в. пр. н. е. Край Кармир-Блур, на хълма

Арин-Берд, са започнати разкопките на древния град Еребуни, построен тук от урартите в VIII в. пр. н. е. При разкопаването на тези два урартски укрепени града са открити огромно количество предмети от материалния бит, произведения на изкуството, паметници на религиозния култ, които хвърлят ярка светлина върху историята и културата на урартите от VIII—VI в. пр. н. е. Най-голямо постижение на съветските учени е установяването на тясна връзка между историята, културата и езика на урартите и съседните народи, например хуритите, с най-древните народи от Задкавказието. Върху тези сложни проблеми хвърлят известна светлина разкопките, правени от Б. А. Куфтин в Кавказ, главно в Грузия — Триалети, а така също и работите на много други археолози в Грузия, Армения и Азърбайджан.

Съветските учени са изследвали целия материал, с който разполагат. В трудовете си Б. Б. Пиотровски описва резултатите от своите разкопки в Кармир-Блур и дава очерк на материалната култура и политическата история на Урарту, по-точно на взаимоотношенията между ванското царство и Асирия, като засяга и съответните въпроси на етногенезиса. Г. А. Меликишвили издава 370 урартски надписа, към които дава транскрипция, превод и кратък коментар. В своя голям труд „Наири — Урарту" грузинският урартолог дава интересен очерк на социално-икономическите отношения, политическата и културната история на урартите, като обръща особено внимание на въпросите на етногенезиса и топонимиката. И. М. Дяконов издава в руски превод голямо количество асиро-вавилонски документални източници по история на Урарту. Г. В. Церетели проучва урартските надписи от Държавния музей на Грузия в Тбилиси и ги публикува. Г. А. Капанцян посвещава редица трудове на историята и културата на Урарту, по-точно на въпроса за взаимоотношенията между Урарту и древна Армения. Понастоящем много археолози, лингвисти и историци проучват внимателно различни въпроси относно историята и езика на урартите и съседните им племена.

ВЪЗНИКВАНЕ НА УРАРТСКАТА ДЪРЖАВА

Първите сведения за урартите са от XIII в. пр. н. е. и са запазени в асирийски надписи от това време. Но многобройните разкопки, направени в северната част на Предна Азия, по-точно в Задкавказието, дават възможност да се проучи културата на най-древните народи, които са населявали тази обширна територия през II хилядолетие пр. н. е. Най-древните племена, от които се формира народът на урартите, създал по-късно своя държава, се занимават със скотовъдство и земеделие. Известни са им дребният и едър рогат добитък, свинете, а от края на II хилядолетие пр. н. е. — и конете, за което говорят находките на бронзови мундщуци и по-късни погребения на конник с кон. В речните долини и съседните на тях плодородни райони хората се занимават със земеделие. Земята обработват с помощта на много примитивна мотика, модел от която е намерен в Грузия — Цалкински район. В същия район, в Триалети, са намерени кремъчни зъбци от дървени сърпове. Тези първобитни сърпове за дълго остават основно оръдие и много бавно отстъпват пред бронзовите. Засяват просо, ечемик и пшеница. От занаятите особено се развиват обработването на камък и металургията. На много места в Кавказ, особено в Южна Грузия (Цалкински район), са открити голям брой изделия от обсидиан (вулканично стъкло), чиято техника на обработване води началото си от дълбока древност. Камъкът се използува много в строителството. От много древни времена се строят долмени от големи каменни плочи. Такива долмени са запазени по черноморското крайбрежие на Кавказ, в Абхазия и в други части на Грузия, а така също в Азърбайджан. Към същия тип мегалитична (едрокаменна) архитектура спадат и крепостните съоръжения, открити на много места в Задкавказието. Остатъци от тези древни примитивни крепости се датират от урартската, а може би и предурартската епоха. В Армения, например в района на езерото Севан, са запазени развалини от такива крепости. Ако се съди по намерените тук надписи, тези крепости са били центрове на урартското политическо влияние и господство в областите на Задкавказието. Възможно е някои от тези древни крепостни съоръжения на Задкавказието да са били построени още в предурартската епоха и да са служили на местното население като убежище най-напред през периода на междуплеменни войни, а след това и за защита на населението от урартски войски, които често нахлуват в границите на Задкавказието. По своята едрокаменна зидария тези крепостни съоръжения на Задкавказието са тясно свързани с циклопичната архитектура на народите от северната част на Предна Азия, например на хетите.

У най-древните кавказки племена особено процъфтява металургията. Важни центрове на металургично производство са открити в различни райони на Кавказ и Задкавказието. Така например в Кобански район (Северна Осетия) са намерени голямо количество художествени изделия от бронз, брадви със своеобразна форма и токи за колани, украсени с фин орнамент. Бронзовите изделия от „кобански тип" се разпространяват нашироко на голяма територия. Важен център на металургията в Задкавказието е Цалкински район. Тук са намерени различни изделия от мед, бронз, сребро и злато. Всички тези често пъти художествено изработени предмети говорят за голяма специализация в областта на металургията. Познати са коването, леенето и запояването. Високо равнище достига бижутерското изкуство. От глина умеят да правят различни съдове, украсени с орнамент. По това време е познато и тъкачеството — правят тъкани от вълна. Ако се съди по някои големи и богати погребения, през тази епоха вече се отделя родова аристокрация. Но хората все още живеят в условията на родовия строй, остатъци от който се запазват твърде дълго в Кавказ.

В плодородната долина на Аракс и в долините на реките на юг от него през средата на II хилядолетие се оформя народът урарти. В XIII в. пр. н. е., когато Асирия за пръв път се сблъсква с урарти-

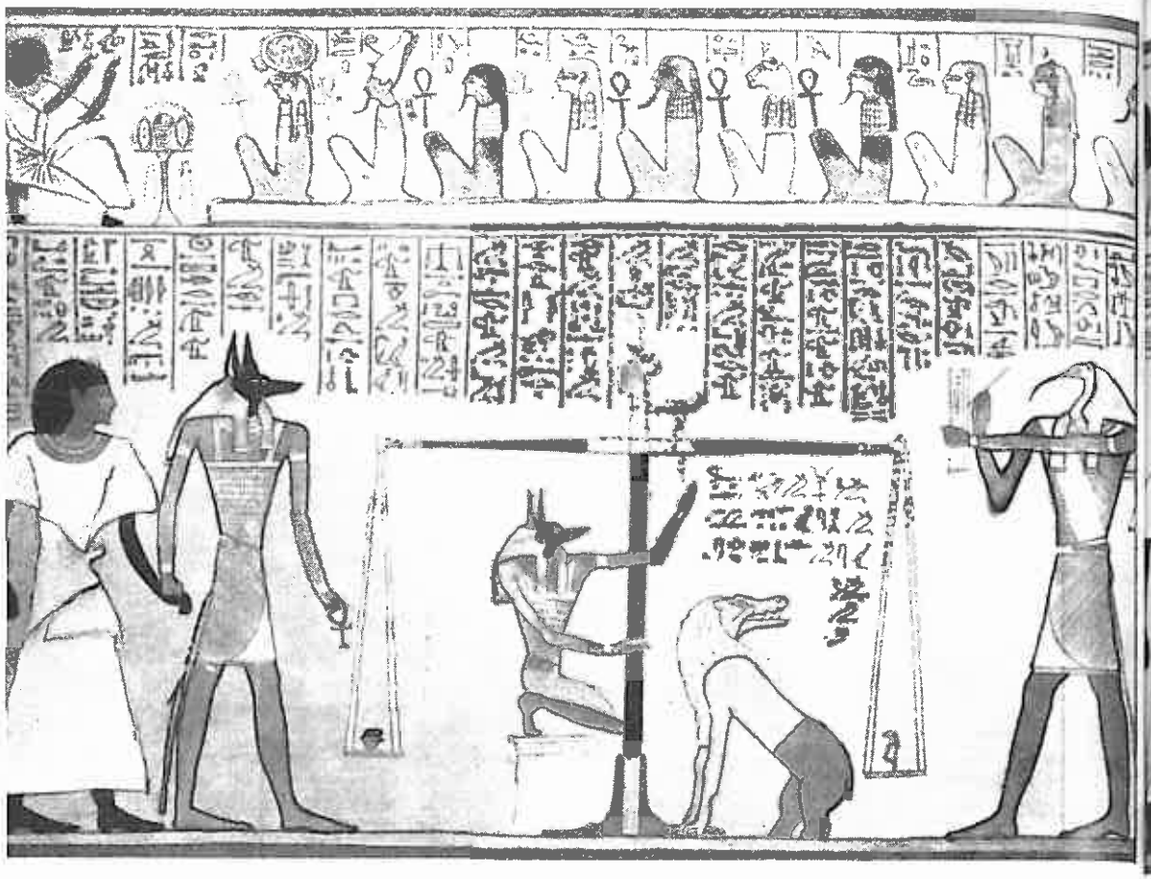
те, в страната на реките и езерата, разположена северно от Месопотамия, съществуват редица племенни съюзи. Такъв е съюзът на племената диаухи, който заема обширна територия на северозапад от Ванското езеро в района на горното течение на Ефрат и по-нататък на север и североизток по посока към Черно море. На изток от езерото Урмия живеят племената манейци, които през VIII—VII в. пр. н. е. образуват значителна държава. На югозапад от езерото Урмия, в горното течение на Северен Заб, край съвременния гр. Ревандуз, се е намирал най-древният религиозен център на урартите, посветен на култа към върховния бог Халди. Този град урартите наричат Ардини, а в асирийски надписи той е наречен Мусасир. Макар че в този район живеят много хурити и дотук достигат племена от загро-еламската група, тук въпреки това се формира едно от най-древните огнища на урартската култура. Този древен религиозен център с главен храм на бог Халди се ползува с особеното уважение на урартите и тук биват коронясвани урартските царе. Асирийските надписи споменават за борба на асирийците с „царете" на страните Наири и Уруатри. Но през този най-древен период от урартската история това са все още не царе, а само племенни вождове. Едва през IX в. пр. н. е. племенните съюзи на урартите се превръщат в доста силното ванско царство.

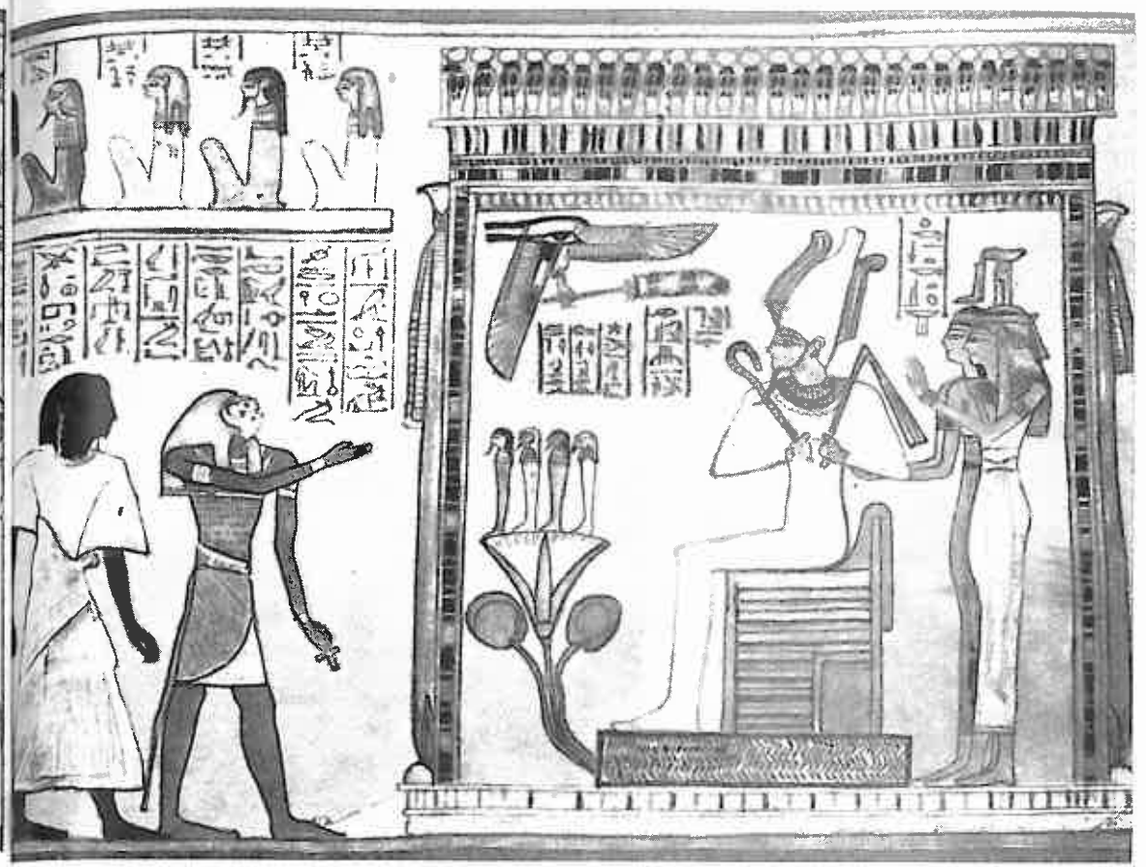
ИКОНОМИКА И СОЦИАЛНИ ОТНОШЕНИЯ

От най-древни времена урартските племена се занимават с развъждане на добитък, като скотовъдството има дълго време примитивен полуномадски (със сезонни прехвърляния на добитъка) характер. През лятото откарват добитъка към планинските ливадни пасища, а през зимата отново го връщат в долините и низините. Главни видове домашни животни са кравата, овцата и свинята, кости от които са намерени в голямо количество при разкопки в Задкавказието. Названията на тези животни, написани с асирийски идеограми, се срещат в урартските надписи. Опитомяването на домашните животни става в течение на много векове, от времето на неолита. Опитомен е едър рогат добитък и специални породи от древната тънковлакнеста овца (меринос). В надписите могат да се намерят указания за това, че скотовъдството в урартските страни е широко разпространено и с голямо значение. Върху Балаватските врати на Салманасар III е изобразено откарване на добитък от страната Гилзан (край езерото Урмия). В надписите си урартските царе изброяват огромно количество добитък, откаран като плячка. Така например урартският цар Сардури II след поход в Задкавказието докарва 110 000 глави едър и 200 000 глави дребен рогат добитък.

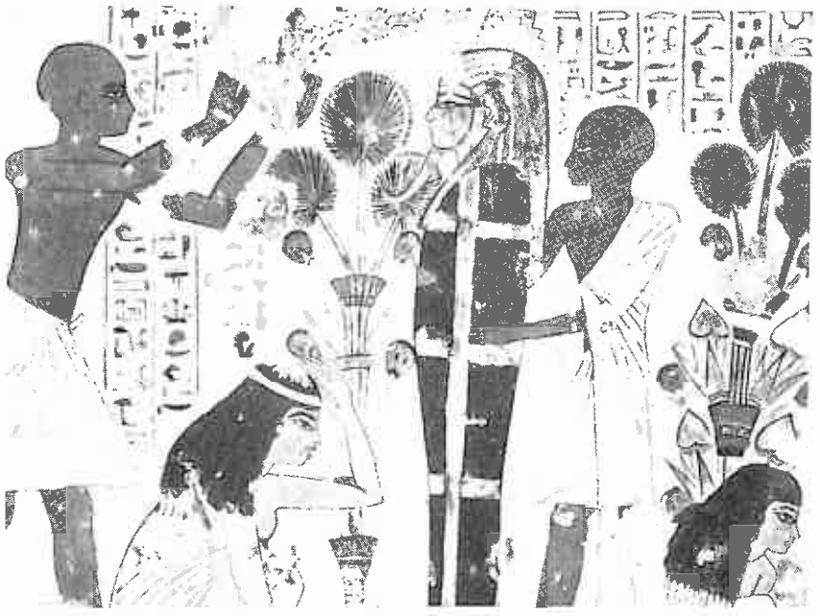
Асирийските царе също откарват голямо количество добитък от Урарту и съседните страни. В скотовъдното стопанство на урартите особено голямо значение има коневъдството. В някои области на Урарту специално се отглеждат определени породи ездитни коне. Ксенофонт и Страбон пишат, че Армения се слави с конете си. Спо-

◀31 32 33 34

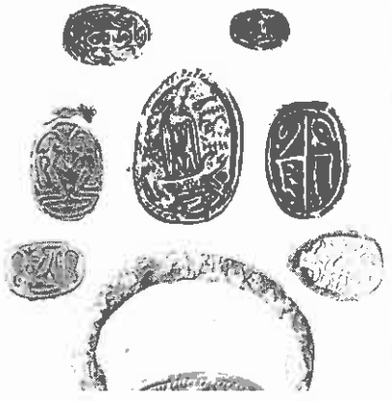

44 45

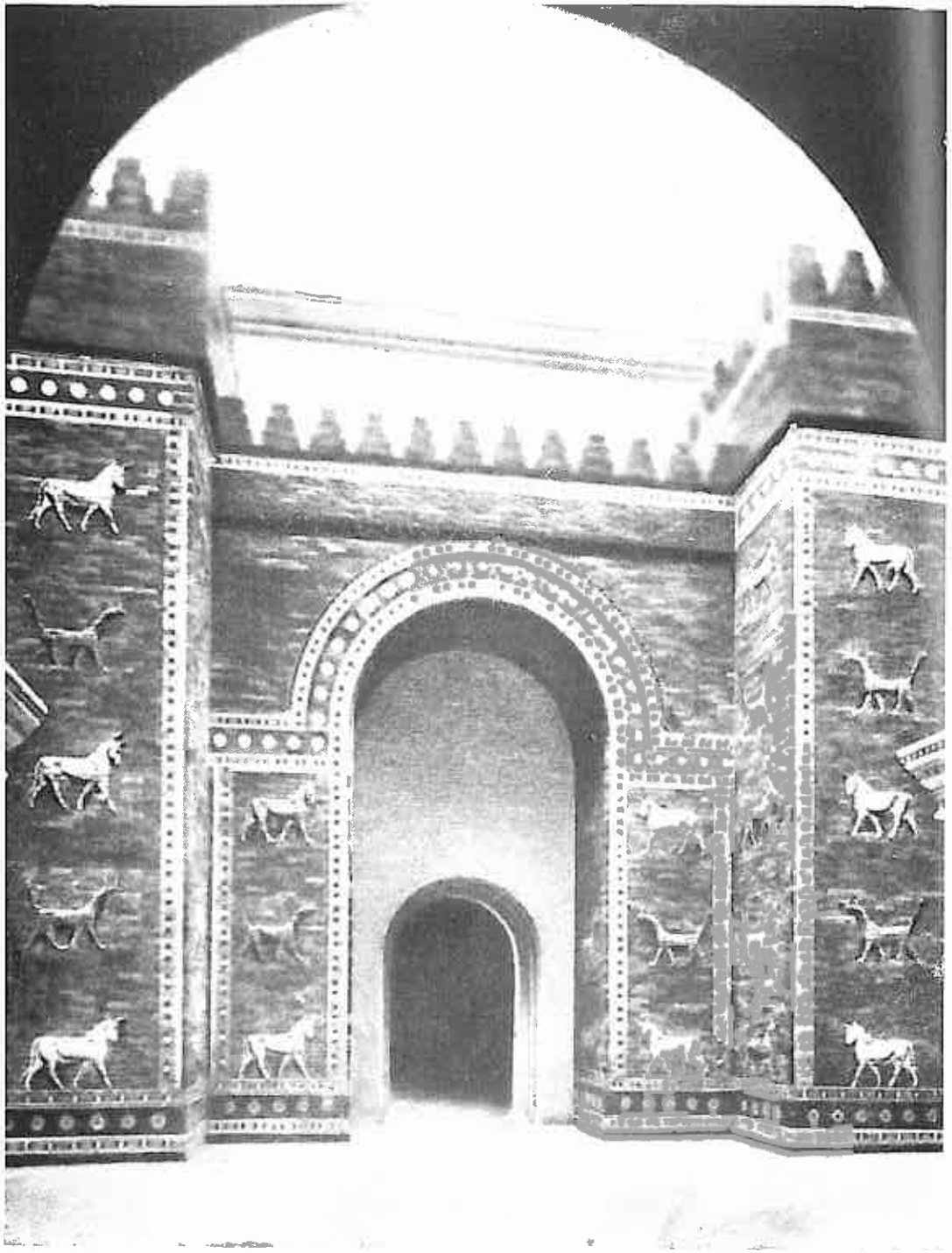

46 47 48

ред думите на Ксенофонт Армения плаща данък на персийския цар в коне. Древните арменци считат, че конят е свещено животно, посветено на бога на слънцето, и че арменските коне „са по-дребни от персийските, но затова пък са по-буйни". На територията на Грузия са намерени сребърни блюда с изображение на свещен кон, застанал пред олтар. Всичко това говори за значението, което най-древните племена на Урарту отдавна са придавали на коневъдството. И наистина в страните на Урарту конят се използува доста често. Коне се впрягат обикновено в колесниците. Изображения на конници и колесници са заназени върху паметници, например върху бронзов колчан, а така също върху шлемовете на Сардури и Аргищи, намерени в развалините на урартската крепост в Кармир-Блур. Асирийските и урартските царе често съобщават за заграбване като плячка на го-

31. СТАТУЕТКА ОТ ГРОБНИЦАТА НА ТУТАНХАМОН
32. ПРЕТЕГЛЯНЕ НА СЪРЦЕТО. КНИГА „НА МЪРТВИТЕ. ПАПИРУС НА ХУНЕФЕР
33. ПОГРЕБАЛЕН ОБРЕД НА ОПЛАКВАНЕ
34. ИЗОБРАЖЕНИЕ НА ФАРАОНА РАМЗЕС ПРЕД БОГИНЯ ИЗИДА
35. ОСНОВА НА ДЕТСКА КОЛОНА
36. ГЛИНЕНА ПЛОЧКА С ТЕКСТ НА ХЕТСКИТЕ ЗАКОНИ
37. ХЕТСКИ ЦАР ПРЕД БОГА НА ПЛОДОРОДИЕТО
38. РЕЛЕФ ОТ РАС-ШАМРА
39. ПЕЧАТИ ВЪВ ФОРМА НА СКАРАБЕИ ОТ ТЕЛ-БЕЙТ МИРСИМ XVIII—XVI В. ПР. Н. Е.
40. ПЛАСТИНКА ОТ СЛОНОВА КОСТ С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА ЧОВЕК, КОЙТО УБИВА ГРИФОН ОТ НИМРУД. VIII В. ПР. Н. Е. — БАГДАДСКИ МУЗЕЙ
41. СТАТУЯ НА АШУРНАЗИРПАЛ
42. АТАКА НА АСИРИЙСКИ КОЛЕСНИЦИ
43. ДОВЕЖДАНЕ НА ПЛЕННИЦИ
44. ХРАНИЛИЩЕ С ДЕЛВИ ЗА ВИНО. КАРМИР-БЛУР.
45. УРАРТСКИ ЗЛАТЕН МЕДАЛЬОН ОТ ТОПРАК-КАЛЕ. VI В. ПР. Н. Е.
46. ВРЪХ НА ВОЗДУХАН ОТ САМТАВРО
47. ШЛЕМЪТ НА АРГИЩИ
48. СТАТУЕТКА НА ТЕЛИШЕБА
49. БРАТИТЕ НА ИШТАР ВЪВ ВАВИЛОН. РЕКОНСТРУКЦИЯ
50. НУБИЙСКА КОРОНА
51. ГЛАВА НА СТАТУЯ НА МОНТУЕМХАТ, УПРАВИТЕЛ НА ТИВА
52. ГРОБНИЦАТА НА КИР. ПАСАРГАДА
53. ПЕРСИЙСКИ ВОИН
54. ЦАР, КОЙТО ПОБЕЖДАВА ЧУДОВИЩЕ. РЕЛЕФ ОТ ДВОРЕЦА НА ДАРИЙ В ПЕРСЕПОЛ
55. ПЕРСИЙСКИ ВОИНИ
56. ПЕРСИЙСКИ СТРЕЛЦИ С ЛЪК. ЕМАЙЛОВ ФРИЗ ОТ СУЗА — ЛУВЪРА, ПАРИЖ

лямо количество коне. В асирийските надписи се говори, че асирийските царе облагат Урарту с данък във вид на коне и добитък. Така например Тиглатпаласар I по време на втория си поход към Задкавказието заловя живи в плен „царете на страните от Наири“ и „ги облага с данък — 1200 коня и 2000 глави едър рогат добитък“.

За превоз на товари и при напоителните работи и насипване на бентове се използуват камили и магарета. В урартски надписи се споменава за камили. Възможно е те да са докарани в Урарту от асирийци или от Мидия.

В стопанството на древните урарти голямо значение има земеделието. От най-древни времена на територията на Армения са акклиматизирани различни видове пшеница, които се срещат там в диво състояние. В дълбока древност се прилага смесен посев (пшеница, лимец и ечемик). За обработване на земята се използуват мотика и тежък плуг, в който впрягат два вола. Железните лемежи на този плуг, намерени в Топрак-Кале, приличат по форма на мотики. Наред с железните сърпове се използуват и примитивни дървени и костени сърпове с кремъчни и обсидианови зъбци. Макар че примитивната техника на земеделските оръдия се запазва за дълго, земеделието е широко разпространено в страната на урартите. В асирийските надписи често се говори за големи запаси от зърно в урартските градове и крепости. В надпис на Саргон II (VIII в. пр. н. е.) се казва, че в страните Мана и Наири той заграбва „големи запаси от ечемик и пшеница“, насипвани в хамбари „за живота на страната и на хората“. Разкопките на хълма Кармир-Блур разкриват голямо количество пшеница, ечемик, просо, сусам и пшенично брашно. Зърното и брашното се съхраняват в големи делви — така наречените караси, — наполовина вкопани в земята, в специални помещения. Освен това в развалините на Кармир-Блур са открити обемисти зърнохранилища. Може би един от складовете, разкрити в развалините на крепостта в Арин-Берд, също е служил за съхраняване на зърно.

Сред по-интензивните култури голямо място заема лозарството. В северната част на крепостта в град Тейшебаини между другите стопански помещения през 1949—1950 г. са намерени две големи помещения за съхраняване на вино. Тук са открити 152 големи съда (караси), в които някога се е съхранявало около 150 хиляди литра вино. А в трето помещение са запазени над 1000 глинени делви за вино, може би предварително приготвени. Очевидно лозарството и винарството тук са били значително развити. В развалините на Кармир-Блур са намерени семки от различни сортове грозде.

Земеделското стопанство на урартите на много места в страната се базира на изкуственото напояване. В надписите на урартските царе се описва направата на канали. Напоителни работи се извършват там, „където обработена земя никога не е съществувала“.

Отдавна хората, живеещи в планински райони, изравняват склоновете на планините, превръщат ги в тераси и ги напояват с помощта на вода, отбита от планинските потоци. Върху тези тераси се засаждат овощни градини и лозя. Различни видове канали се прокарват в селските райони и около първите селища от градски тип. През епо-

хата на възникването на държавата изкуственото напояване става важна функция на първите държавни формации върху обширната територия, населена с урарти и съседните племена. Край своята резиденция Тушпа, разположена на брега на Ванското езеро, урартският цар Менуа заповядва да се прокопае голям канал, наречен покъсно „канал Шамирам“ по името на легендарната асирийска царица. Този канал е трябвало да снабдява столицата и околностите ѝ с питейна вода. Запазени са много надписи, в които Менуа съобщава за построяването на канала. Очевидно това е имало голямо стопанско значение. От друга страна, извършването на тази работа е изисквало значителни технически усилия и огромен труд.

До наше време са запазени много остатъци от напоителни съоръжения, например канали, които понякога се простират на големи разстояния (до 70 км) и изискват използуване на подпорни стени, които да предпазят коритото на канала от срутване. При построяването на особено важните канали, които минават по низинна местност, дъното и стените на канала се укрепяват с масивна зидария от неодялани каменни късове. В някои случаи се налага да се изкопават големи водохранилища, своеобразни изкуствени езера за равномерно снабдяване с вода на мрежата от големи и малки канали. За това се говори и в урартските надписи на Руса I и Аргищи II. В асирийските надписи ярко и красноречиво се описват напоителните работи, извършени от урартските царе, които прокопават канали и ги заставят да текат „като Ефрат“, извеждат от тях „безброй по-малки канали“, които превръщат „пустинните земи в ливади“, и карат камилите „да работят при насипване на бентове“. Очевидно през епохата на Саргон II (VIII в. пр. н. е.) урартската мрежа за изкуствено напояване е правела силно впечатление дори на най-могъщите асирийски царе.

Наличието на територията на Урарту и съседните страни на главните видове суровини — глина, камък, дърво и метал, спомага за значителното развитие на занаятчийските производства. Урартите достигат до голямо майсторство при обработката на камък. Различните видове камък се обработват с помощта на метален резец. Своеобразен, типично урартски похват на художествена обработка на камък е инкрустирането на предмети, направени от един вид камък, с детайли, изработени от камък от друг вид и с друг цвят. Този специален вид инкрустация се използува и в архитектурата. Каменните подове на великолепните здания се украсяват с многоцветни шарки от други камъни, както е например в Топрак-Кале. За висока техника при художественото обработване на камъка говорят и мънистата от полускъпоценен камък, внимателно пробити и добре полирани.

Древните урарти са изкусни строители. Своите сгради те строят или от суров кирпич, или от големи каменни късове или плочи (циклопична, мегалитична зидария). Особено здраво и грижливо се строят крепостните съоръжения, чиито външни стени понякога надминават 3 м, а вътрешните стигат до 2 м дебелина. Древноурартската крепост край Ванската скала е иззидана от огромни каменни късове, които на дължина достигат 6 м. В Топрак-Кале е разкопана основа на храм, зидан от големи късове варовик. Стените на парад-

ните помещения са облицовани с художествено украсени мраморни фризове. Разкопките на крепостите Тейшебаини и Еребуни край Ереван дават много и ценен материал за проучване на урартската архитектура. Разкритата от Б. Б. Пиотровски цитадела на Тейшебаини е огромно и добре защитено здание, в което има над 120 помещения. При изграждане на крепостните стени се използува релефът на строителната площадка, обикновено висок хълм. Масивните стени са защитени от ъглови кули и са укрепени с контрафорси.

При развитието на занаятите голямо значение има металургията. Задкавказието и съседните райони от северната част на Предна Азия образуват един от най-древните райони на високо развитие и самобитна металургия, където особено рано се появява и се разпространява нашироко желязото. Металургията достига до високо равнище на развитие и разцвет и в страната Урарту. Разкопките на Топрак-Кале и Кармир-Блур показват, че за изработване на оръдия на труда, оръжие и други предмети урартите много често използуват желязото. Освен това, тъй като имат на разположение олово и калай, те умеят да правят бронзова сплав и изработват различни предмети от бронз. За високо развитие на металургичната техника говорят художествено изработените фигурни крачета и скулптурни части на трон, отлети от бронз по восъчен модел. В надписите на асирийския цар Саргон II, където се описва плячката, взета при завземането на урартския град Мусасир, се изброяват огромно количество разнообразни метални предмети. Урартските царе внасят мед от съседните страни, например от страната Диаухи, и облагат вождовете на съседните племена с данък в злато, сребро и мед. В съкровищниците на урартските царе се натрупват огромно количество кюлчета и изделия от различни видове метал. В библейските предания и у античните автори са запазени спомени за това, че северните народи халиби и тубали се славят с умението си да обработват метал.

Липсата на достатъчно документи не позволява да се говори подробно за стопанския и обществения живот на древните урарти. Без съмнение развитието на селското стопанство и на различните занаяти предизвиква разделение на труда, специализиране в областта на производството и спомага за появата на най-древни форми на търговия. Както в другите древноизточни страни, и в Урарту на държавната власт принадлежи голямо количество земи, с които се разпореждат непосредствено дворцовото управление и царят. В надписите често се казва, че при строеж на градове и крепости царете заповядват веднага на същото място да започват големи напоителни мероприятия, да се строят канали и водохранилища, за да може пустеещите преди това земи да се превърнат в земеделски райони, да се засадят там овощни градини и лозя. Понякога царете дават на тези територии своето име, за да отбележат, че тези земи принадлежат на царя. В крепостите се устройват големи зърнохранилища и винарски изби, остатъци от които са намерени при разкопките на Кармир-Блур. Понякога в надписите се посочва, че каналите се правят за снабдяване с вода на големи градове или области. Така например в своя надпис „Аргищи, син на Менуа казва: аз построих величествена

крепост, избрах име (за нея) — Аргищихинили. Земята беше пустиня: там нищо не беше подредено. Аз отведох четири канала от реката, засадих лозе, овощна градина, извърших там подвизи.“ А в друг надпис същият цар съобщава: „Аз издигнах Аргищихинили, от реката отбих канал за страната Аза...“

Очевидно към укрепените градове или могъщите крепости, построени в наскоро завоювани страни, се намират големи царски имения, а заедно с тях съществуват и големи храмови владения. Особено големи богатства са съсредоточени в храма на бог Халди в Мусасир. Този храм може би е притежавал голямо количество добитък и земи. Урартските царе често жертвуват за храмовете различни ценности, например добитък. Както предполагат изследователите, в един надпис се споменава за добитък, който храмът има право да продава. Възможно е храмовете да са водили оживена търговия, което още повече увеличава богатствата им. Има основания да се предполага, че в Урарту през епохата на съществуване на силна държава вече се оформя робовладелска аристокрация, в която, ако се съди по асирийските надписи, влизат „велможи“, „съветници“, „управници на области“ и „военачалници“. Главна част от населението са свободните трудови маси общинници и робите. В надписите на урартските царе се говори за залавяне на голямо количество пленници — „юноши“, „живи мъже“, „воини“, които биват превръщани в роби, а така също за откарване в Урарту като роби на голям брой хора, особено жени. Може би в някои случаи това са били масови преселвания от цели райони, засти от урартски войски. Пленниците, заловени при завоюване на съседни страни, като правило превръщат в роби. Роби се използуват в строителството и при напоителните работи. Разкопките на урартския град Тайшебаини показват, че някои жители на града нямат собствено стопанство и може би получават снабдяване в натура от държавата. Има всички основания да се предполага, че съставът на жителите на града е от чиновници, воини и занаятчии, а така също и голям брой роби,които обработват държавните земи, разположени край града. Разбира се, храмовите имения и земите, принадлежащи на богатите, също се обработват с помощта на принудителния труд на роби и бедняци. Но разкопките в градските жилищни квартали засега дават твърде малко резултати, за да може да се очертае по-пълна картина на социално-икономическите отношения в Урарту.

РАЗШИРЯВАНЕ НА УРАРТСКАТА ДЪРЖАВА

Ръстът на производителните сили води до значително развитие на търговията както вътре в страната, така и със съседни народи. Страната Урарту, разположена между Кавказ, Мала Азия, Северна Месопотамия и Северозападен Иран, може да служи като посредник при търговията, която обединява страните от северната част на Предна Азия. Разкопките в Задкавказието и дори в Северен Кавказ разкриват редица предмети от предноазиатски произход, донесени от

урартски колонисти, воини или може би търговци. В задкавказки гробници са намерени бронзови гривни, чиято тежест е свързана с главната мярка за тегло в Предна Азия — с мината. В гробниците в Планински Карабах са открити златни предмети от предноазиатски произход, а в Ходжалинската гробница е намерено мънисто от ахат с клинообразен надпис, в който се среща името на асирийския цар Адад-Нирари. Освен това в египетски надписи се казва, че дърво за изработване на колесници се докарва от Нахарина, а една запазена египетска колесница е направена от дърво, докарано от Урарти. При разкопки на Кармир-Блур са намерени доста голямо количество разнообразни предмети, докарани от различни чужди страни. Очевидно град Тейшебаини, чиито развалини са запазени край Ереван, дори и да не е бил подчертано търговски център, все пак в търговско отношение е бил свързан с редица съседни, а понякога и по-далечни местности. Така например тук са намерени асирийски цилиндрични печати, метални изделия и каменни мънисти, египетски амулети и малка фаянсова статуетка на жена с глава на лъвица, използувана като амулет или като висулка, и дори малоазийски и средиземноморски каменни печати и златни обици.

В различни райони на Кавказ са намерени разнообразни египетски предмети. Например египетски скарабеи, малки статуетки на божества, фигурки на легнал лъв, амулети, мънисти, направени най-често от фаянс или стъкловидна паста, са намерени на територията на Армения, Грузия и дори в Северен Кавказ. Макар че някои от тези предмети са от по-късно време в сравнение с урартската епоха, все пак търговските пътища, по които тези изделия са докарвани от далечни страни, са били известни още в началото на I хилядолетие до н. е. Особено близки търговски връзки съединяват страната Урарту с по-северните области на Задкавказието. Различни предмети с явно урартски произход са открити върху обширната територия от Арарат чак до областите на Северен Кавказ. Край южното подножие на Арарат е намерена гробница от края на I хилядолетие пр. н. е. с редица предмети от урартски произход, между които привличат вниманието своеобразните урартски печати. Впрочем дотук стигат стоки и от по-далечни страни, като например мънисти от ахат, докарани може би от територията на Иран. Освен това чак в Кубан е открита златна чаша с изображения на животни, която е изработена в урартски стил от VII в. пр. н. е. Всичко това говори за икономически и културни връзки на урартите с различни народи и области от Задкавказието и Кавказ като цяло.

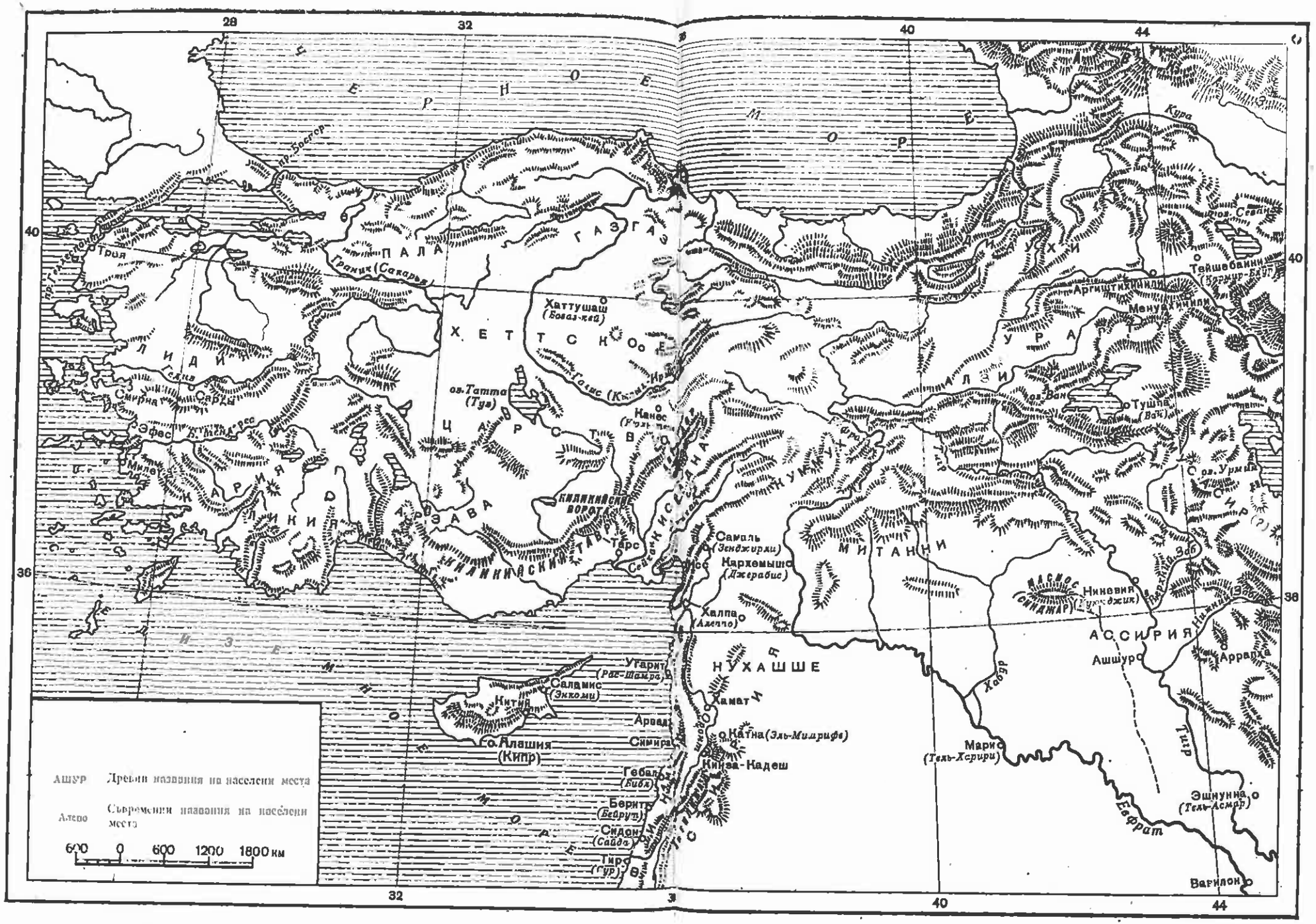
Урартските царе водят упорити войни със съседните страни с цел да заграбят всякакъв вид плячка: метал, различни суровини, ценни изделия, добитък и освен това роби и робини. Грабителските войни и стремежът на урартските царе да заемат господствуващи позиции в северната част на Предна Азия водят до неизбежно сблъскване на Урарту с Асирия, която има надмощие в тези райони и претендира да вземе в свои ръце цялата търговия и всички ресурси в планинските райони на Задкавказието, източната част на Мала Азия и Северна Сирия. Първите, известни по документи походи срещу „страната

Урарту“ провежда асирийският цар Салманасар I в XIII в. пр. н. е. Оттогава асирийските царе организират често походи и наказателни експедиции против Урарту. Те не се задоволяват със заграбване на богата плячка, откарване на добитък и пленници — те опустошават цели страни. Победителите облагат победените с тежки данъци и ги заставят да поднасят „дарове“. Като изброяват в своите списъци на титли завоюваните области, асирийските царе понякога наричат себе си не само „цар на страната на субарейците (или шубарейците)“, но и цар на всички „страни от Наири“.

В IX в. пр. н. е. се образува доста силната урартска държава, която е реална заплаха за асирийската търговия и за северните граници на асирийската държава. Налага се Салманасар III (859—825 г. пр. н. е.) да води продължителна и упорита борба с урартите, като асирийските войски често навлизат в тяхната страна. В своя надпис Салманасар III съобщава, че е „обсадил и завзел града“ Сугуния, по-точно крепостта, която принадлежи на Арам, урартски цар, „избил многобройните му воини, заловил пленници, издигнал кула от глави срещу града и изпепелил с огън 14 негови селища, разположени в този район..., слязъл към морето на страната Наири, измил в морето своето оръжие“ и „издигнал над морето“ паметник със своето изображение и с надпис, който разказва за неговата победа. Може да се предполага, че Сугуния, укрепеният град на Арам урартски, се е намирал някъде край Ванското езеро. Следователно асирийските войски са нахлули в самия център на ванското царство. Ярки сцени на най-важните моменти от този поход, от щурм на урартски крепости, откарване на многобройни пленници са запазени върху различни асирийски паметници, например върху бронзовата обковка на така наречените „Балавatски врати“ и върху черния обелиск — паметници, които спадат към този период от завоевателната политика на Асирия.

Асирийските войски успяват да стигнат чак до района на изворите на Ефрат и Аракс, да си пробият път до езерата Ван и Урмия и да опустошат големи области. Но асирийците не успяват да разгромят напълно страната Урарту. В борбата с асирийците укрепва ванското царство, около което урартите обединяват няколко съседни племена. Очевидно урартският цар Сардури I успява да устои и може би дори да даде отпор на асирийските войски. По негово време е построена непристъпна крепост край Ванската скала. Сардури I, който възглавява урартското царство, гордо нарича себе си „велик цар, могъщ цар, цар на вселената, цар на страната Наири, цар, който няма равен на себе си, изумителен пастир, който не се бои от сражения, който подчинява непокорните“. Ако се съди по тези пищни титли, които малко приличат на обикновените титли на асирийски деспот, урартският цар се стреми да не отстъпва по нищо на своя асирийски съперник. След него урарските царе Ишпуина и Менуа, които властвуват в края на IX и началото на VIII в. пр. н. е., полагат основите на бъдещото могъщество на ванското царство.

Ишпуина и неговият син Менуа водят успешни войни със съседните племена и разширяват границите на страната. Те затвърдяват

СЕВЕРНАТА ЧАСТ НА ДРЕВНА АЗИЯ В ДРЕВНОСТТА

властта си върху територията между езерата Ван и Урмия, по-точно върху планинските райони югоизточно от столицата Тушпа, завоюват области край южния бряг на езерото Урмия и провеждат походи на север към равнината на Аракс. Важен опорен пункт в борбата на урартите с асирийците е градът, който асирийците наричат Мусасир (на урартски Ардини). Разположен край съвременния град Ревандуз, той е древен религиозен център на култа към върховния бог Халди и същевременно силна крепост, която защищава редица търговски и стратегически пътища, например Келяшинския проход. Тук между другото е намерен и надпис, в който се казва, че Ишпуина и неговият син Менуа са се „явили", очевидно начело на войска, в Мусасир, построили са тук малко светилище на бог Халди, „на високия път" са издигнали паметник и са принесли жертви на върховния бог, с други думи, осигурили са си подкрепата на могъщото жречество.

Дейността на Ишпуина продължава Менуа (810—781 г. пр. н. е.). По негово време урартските войски нахлуват в страната Мана и в страната Диаухи с царски град Шашилу, разположен в района на съвременния Ерзерум. През тази епоха урартските царе строят градове, крепости, храмове, прокарват канали. Това обширно строителство отразява започващия разцвет на страната Урарту. На 7 км от Ван Ишпуина строи храм — така се казва в надписите върху основи на колони, които се пазят в Тбилиския музей. Менуа прави отбранителни укрепления, строи крепости на подстъпите към столицата на държавата — град Тушпа, завършва строежа на стените на ванската крепост, издига мощни крепостни съоръжения в северната част на страната и изгражда знаменития канал, който снабдява столицата с питейна вода. На 10 км от Ван е намерен надпис, в който се споменава за това, че цар Менуа, син на Ишпуина, строи дворец.

През първата половина на VIII в. пр. н. е. ванското царство достига до своя най-голям разцвет при царете Аргищи I и Сардури II. Урартските царе водят успешни войни, покоряват значителни области в Задкавказието, завземат територия по средното течение на Ефрат и се придвижват навътре в районите на Северна Сирия. Особено упорита е борбата на урартските царе със страната Мана, която се намира край езерото Урмия. Аргищи I (780—760 г. пр. н. е.) в своя голям летопис, издълбан върху Хорхорската скала, описва с пределна краткост и сила успехите си в тази упорита борба: „Тръгнах аз на поход срещу страната Мана, разорих страната, изгорих градовете..., царския град, укрепен в боя, завоювах, мъжете и жените оттам откарах)." В друг надпис същият цар описва победите си и в страната Диаухи, където опожарява „царския град", а след това очевидно в друга съседна страна разрушава 105 крепости и опожарява 453 града (изглежда, просто населени пунктове). Така Урарту става не само съперник на Асирия в северната част на Предна Азия, но дори за известно време и главна сила, като изтласква асирийската държава на второ място. Аргищи I излиза победител от борбата с Асирия; като разгромява асирийските войски, той разширява северните граници на Урарту, завоюва страната Етиуни (областта между Карс и езерото Севан) и построява на север град Аргищихинили, който става

най-важната база за придвижване на урартските войски към Задкавказието.

Ако се съди по надписа, намерен на хълма Арин-Берд (край Ереван), Аргищи I построява тук „могъща крепост" и я нарича „град Еребуни (Ирпуни)". Както показва археологическото проучване, крепостта е заемала доста голяма територия (6 хектара). Възможно е тази крепост да е имала не само военно, но и административно значение. В развалините ѝ са намерени водопроводни тръби от туф, а в едно помещение — остатъци от рухнала, някога богато орнаментирана и украсена с рисунки стена. Край крепостта може би са били разположени градските постройки.

Сардури II (760—730 г. пр. н. е.) продължава завоевателната политика на своя баща Аргищи I. Той подробно описва своя летопис, чийто текст е намерен във Ван, походите, предприемани от него в течение на осем години. Ако се съди по този голям надпис, Сардури II заздравява своята власт в крайурмийската област, организира поход към страната Ерах, разположена северозападно от езерото Севан, води войни в Задкавказието и дори в Северна Сирия, като силно разширява границите на урартското царство. Настъпва разцвет не само на политическата, но и на икономическата мощ на страната Урарту. В надписа на Сардури II се говори за завоюване на богати земеделски области, за заграбването на огромно количество добитък, за докарване на ценни метали, злато, сребро, олово и бронз и за заливането на голямо количество пленници, превърнати в роби. Така след един свой поход в страната Кулхи (район в Югозападна Грузия) Сардури, както той сам казва в своя летопис, „откарва... 8100 юноши, 9110 жени, всичко 17 200 души, едни умъртви, други откара живи. Откара 1500 коне, а така също и 17 300 глави едър рогат добитък, 31 600 глави дребен рогат добитък... за бог Халди... извърши тези подвизи за една година". Други надписи на същия цар разказват за строителна дейност: за възстановяване на храм, очевидно край Армавир, за построяване на водопровод и за възстановяване на дворец. Изглежда, че през тази епоха урартската култура започва да прониква в долината на Аракс, завоювана от урартските царе.

Засилилото се ванско царство започва да застрашава дори могъщата Асирия. Урартските царе се включват в големи коалиции, в които влизат държави и племенни съюзи от Задкавказието, Северна Сирия и източната част на Мала Азия. В лицето на урартите и на другите северни народи асирийците се натъкват на опасни съперници, които застрашават северните им граници и търговските пътища. Затова към средата на VIII в. пр. н. е. Асирия мобилизира силите си против ванското царство и неговите съюзници. Тиглатпаласар III провежда два похода срещу урартите и нанася голямо поражение на урартските войски.

Следващият урартски цар, Руса I (730—714 г. пр. н. е.), е принуден да води упорита борба за възстановяване на предишното могъщество на урартското царство и за пълно покоряване на областите в Задкавказието. В Нор-Баязетския район Руса I строи редица крепости и потушава метежа вътре в страната, организиран от наместни-

ците на граничните области, които, използувайки отслабването на урартската държава, се опитват да образуват самостоятелни княжества. В едно писмо на асирийски разузнавач потушаването на това въстание, към което с част от армията се присъединява и върховният командуващ войските (турган), се описва по следния образен начин: „При тях (урартите — В. А.) имаше голямо клане. Сега страната му (на урартския цар — В. А.) се успокои. Велможите му си отдъхна всеки на своя страна. Какадану, неговият турган, е заловен. Самият урартски цар се намира в (областта) Уазуан." Очевидно за да отслаби прекомерно засиленото влияние на наместниците в граничните области, Руса разделя Задкавказието на редица по-малки области и във връзка с това старите административни центрове, като например Аргищихинили, биват заменени с нови. Малко по-късно, в VII в. пр. н. е., значителен административен център на урартите в Задкавказието става Тейшебаини.

В края на VIII в. пр. н. е. Асирия отново се засилва. Въпреки че Руса I успява да потуши метежа вътре в страната и след няколко похода да възстанови властта на Урарту в съседните страни, могъщият асирийски цар Саргон през 714 г. пр. н. е. извършва опустошителен поход и разгромява напълно урартските войски. В своя летопис Саргон съобщава, че „изтребване" „подготви за Урса (Руса) урартски, залови 260 членове на неговия дом, негови конници". Руса се опитва да се спаси чрез бягство, но разгромът на урартските войски и заемането от асирийските войски на всички съседни области го принуждават да завърши живота си със самоубийство. В летописа на Саргон за това е казано кратко и изразително: „Със своя собствен железен кинжал той се прободе и прекъсна живота си." Страната Урарту бива включена в асирийската държава. Но асирийските деспоти не успяват да завоюват напълно страната Урарту и да смажат съпротивата на урартския и на съседните северни народи. Нещо повече, упоритата съпротива на тези северни народи и на първо място на урартите е може би една от причините за отслабването на Асирия, която в 605 г. пада под ударите на обединилите се врагове на асирийската държава. Урарту запазва независимостта си и след падането на Асирия. Едва в началото на VI в. пр. н. е. големите урартски градове биват разрушени от нахлулите откъм север номадски племена кимерийци и скити. Скоро след това страната Урарту бива завоювана от мидийци и включена най-напред в мидийската, а след това в персийската държава.

УРАРТСКА КУЛТУРА

Урартската култура е още твърде слабо изучена. Но и сега е напълно ясно, че урартите създават своеобразна култура, тясно свързана с културното творчество на другите народи от северната част на Предна Азия, но отличаваща се с голяма самобитност. Урартите имат своя собствена йероглифна писменост, някои картинни знаци от която са открити върху отделни намерени предмети. Тяхната архитектура и металургия стигат до високо съвършенство. От историко-худо-

жествена гледна точка особено интересно е изображението на мусасирския храм, запазено върху стена в двореца на Саргон II. Този храм е строен през IX—VIII в. върху висок стилобат. Със своя двусклонен покрив, с фронтона си и с шестте стълба или колони, които красят фасадата, този храм твърде много наподобява малоазийските образци на най-древните гръцки храмове. За използуване в архитектурата на кръгли колони говорят запазените основи, някои от които се съхраняват в Тбилиския музей. За високо развитата металургия може да се съди по многобройните запазени изделия от бронз. Сред тях изпъкват скулптурните части на великолепни тронове, които изобразяват фигури на крилати бикове с човешки лица. Тези изящно изработени предмети са отлети от бронз по восъчен модел, допълнително са обработени чрез изчукване и са покрити с най-тънък слой злато, което предава добре всички подробности в орнамента на бронзовата основа. Лицата, направени от бял камък, инкрустираните очи и вежди и вдлъбнатините на крилата, украсени с червена стъклена паста, създават ярък цветен ефект. Тази своеобразна техника на изработване на художествени изделия от метал, която е била разпространена в страната Урарту, заема съвсем самостоятелно място в изкуството на древноизточните народи.

Остатъците от стенописи, открити в развалините на крепостта на хълма Арин-Берд, построена в VIII в. пр. н. е., дават известна представа за урартската живопис. Ако се съди по тези отломъци, стените на древната зала са били украсени с многоцветен фриз. Горната орнаментна част се състои от звезди, палмети и изображения на стъпаловидна кула. По-долу са изобразени животни и свещени дървета, от двете страни на които се намират урартски божества.

Урартите съумяват да използуват и високите достижения на асиро-вавилонската култура. От асирийците те заимствуват клинописа, като малко променят формата на клинообразните знаци и приспособяват клинообразната писменост към особеностите на урартския език. Металургията и изобразителното изкуство на урартите се развиват в тясна връзка с техниката на металопроизводството и художественото творчество на асирийци, хети и хурити. Художествените образи на крилати бикове с човешки глави и на фантастични грифони са запазени както в изкуството на урартите, така и в художественото творчество на асирийците, хетите и митанийците. За съжаление до нас стигат твърде малко урартски надписи, които биха дали възможност да се говори за развитие на урартски литературен стил. Урартските летописи, царските победни и строителни надписи в повечето случаи са създавани под влияние на аналогични по-древни асирийски образци.

Урартската религия изминава целия път на развитие от древен фетишизъм и култ към природата до култ към богове — покровители на царя и държавата. Както и много други планински народи, урартите през най-древната епоха на своята история почитат планините, скалите и камъните. В изброяването на жертви за боговете (надписът „Мхер-Капуси") наред с имената на различни божества се споменават просто „планини" и „врати" на главните богове. Очевидно тук

имат пред вид нишите, издълбани в скалите, през които според религиозните вярвания на урартите излиза от свещената скала божеството, което живее в планината. В страната Урарту е широко разпространен и култът към свещеното дърво. Върху урартски печати са запазени сцени на поклонение на свещено дърво, като този обред се извършва понякога от жрец, а може би и от цар в ролята му на първосвещеник. Върху едно изображение от печат край свещеното дърво ясно личат изображенията на три каменни стели и стълбове, може би култови предмети.

За върховен бог се счита бог Халди, който през епохата на образуването на държавата става бог — покровител на царя. В древното светилище на бог Халди в Мусасир свещените фетиши щит и копие е трябвало нагледно да демонстрират и да олицетворят военната мощ на върховния бог Халди, който според урартските вярвания освещава със своя авторитет военната политика на урартските царе. Интересно е да се отбележи, че по думите на Херодот скитите имат древен обичай да се покланят пред „старинния меч" — своеобразен символ на бога на войната. Важно място в пантеона на урартите заема богът на бурята и лошото време Тейшеба, чийто образ е тясно свързан с образа и името на аналогичния хетско-хуритски бог Тешуб. Трети в троицата върховни богове е богът на слънцето Шивини; неговият символ — крилат слънчев диск, твърде много напомня аналогичния символ на бог Шамаш, заимстван може би от урартите измежду асирийските божества.

Урартите оказват влияние върху развитието на културата на съседните народи, особено от близките области на Задкавказието и източната част на Мала Азия. На територията на Армения са запазени развалини на крепости, строени под влияние на урартската архитектура. Урартския език, религия и митология, запазвайки редица черти, заимствувани от народите на Месопотамия, оказват голямо влияние върху развитието на културата на древноарменския народ и на най-древните народи в Грузия. Арменският историк от VIII в. Мойсей Хоренски ни разказва за легендите, в които се описва борбата на древния герой Хайк с Бел — предводителя на полубогове-полувеликани, и за не по-малко древната легенда за царица Шамирам, която още дълго след това считат строителка на големия вански канал. Като цитира старинната легенда за царица Шамирам и за Ара Прекрасния, арменският историк описва как на източния бряг на Соленото езеро, очевидно езерото Ван, царица Шамирам строи голям град с непристъпна крепост на върха на планината, в която са издълбани голям брой пещери.

Така урартите предават много елементи от древноизточната култура на съседните и по-късните народи, например на древните народи в Задкавказието и в Кавказ като цяло.

16 ГЛАВА

НОВОВАВИЛОНСКО ЦАРСТВО

Отслабен от каситското завоюване и от опустошителните нашествия на асирийските царе, Вавилон все още запазва значението си на голям икономически и културен център на Месопотамия. В края на II хилядолетие пр. н. е. в южната част на Месопотамия се появява семитското племе халдейци, което завоюва Южна Вавилония и създава държавата Крайморска страна. Царете на тази страна, опирайки се на подкрепата на Елам, водят упорита борба с Асирия и се опитват отново да възстановят отминалата мощ на древен Вавилон. Очевидно и през този период на своята история Вавилон е богата и силна търговска страна, която упорито се бори за своята стопанска и политическа независимост. Използувайки отслабването на Асирия, Вавилон след смъртта на Ашурбанипал не само се освобождава от властта на асирийските царе, но и в съюз с Мидия нанася на Асирия решителен удар. Асирийският военачалник, халдеец по произход, Набопаласар (626—605 г. пр. н е.), пратен във Вавилон, минава на страната на вавилонците, обявява се за вавилонски цар и основава нова вавилонска династия. Като се опира на подкрепата на вавилонското жречество, на вавилонската търговско-робовладелска аристокрация и на военния съюз с мидийския цар Киаксар, Набопаласар нанася на Асирия редица тежки поражения. Очевидно мидийците и вавилонците са подкрепяни и от други народи от Предна Азия, които асирийските деспоти така жестоко потискат. Древноеврейският пророк Наум описва гибелта на някога могъщата Асирия така: „Твоите пастири спят, о, царю на Асирия, твоите бойци са проснати, твоят народ е пръснат из планините и няма кой да го събере. Няма лекарства за язвите ти и раната ти е смъртоносна. Всички, които чуят за тебе, ще ръкопляскат, защото кого не е застигнала злобата ти." В 612 г. пр. н. е. напълно е разгромена Ниневия, великолепната столица, в която са натрупани огромните богатства на асирийските деспоти. Върху развалините на асирийското царство израства новата вавилонско-халдейска държава.

СТОПАНСКИ И ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ

Цялото селско стопанство в нововъзникналото царство е под контрола на богатите робовладелци и на храмовете. На тях принадлежат не само големите земи, но и водата в онези канали, които минават

през имотията им. Най-едрите земевладелци със свои средства прокарват отводни канали и събират от околното население такса за използването на водата. С течение на времето все повече се стабилизира частната собственост не само върху земята, но и върху водата. Това спомага за по-нататъшното имуществено разслояване, за съсредоточаване на големи богатства у отделни единици, за разоряване на дребните собственици и общинници и превръщането им в арендатори, зависими длъжници и роби.

Законите от онова време защищават интересите на едрите земевладелци, които дават земя под аренда. Така например според запазени фрагменти от тези закони нехайният арендатор, който обработва лошо своята нива, и селянинът, който не поддържа в ред своя бент, поради което разлялата се вода нанася вреда на съседните ниви, са длъжни да компенсират загубите според реколтата от съседната нива, т. е. като изхождат от средния добив от аналогична нива в дадената местност. Ако се съди по запазените арендни договори, под аренда често се дават не само участъци земя, но и изкуствени езерца и къщи. Арендното заплащане се дава обикновено на два пъти годишно в натура, като понякога то представлява част от реколтата. Под аренда се дават и градини, засадени например с фурмови палми, като реколтата и големината на арендното заплащане се установява от специална комисия, която не трябва „да причинява вреда на градинарите". Огромни поземлени владения принадлежат на храмовете. Храмовете дават тази земя под аренда, а така също събират от населението специален данък, така наречената десетина, т. е. една десета част от дохода. Този данък в зависимост от професията на данъкоплатеца се дава в ечемик, фурми, растително масло, вълна, дрехи, добитък, птици, риба, дървета, метални изделия, сребро, злато и т. н. Такъв данък плащат пастири, земеделци, градинари, занаятчии и дори чиновници и жреци. Онези, които не са в състояние да платят десетината, трябва да дадат на храма в дългова зависимост най-младия член от семейството. Така храмовете все повече забогатяват за сметка на разоряването и поробването на широките слоеве свободно население.

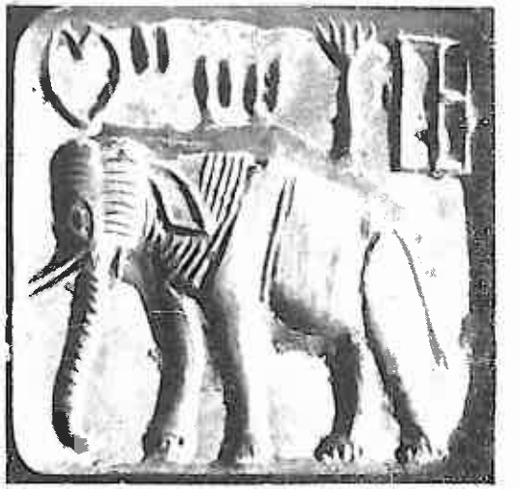
За по-рязкото класово разслояване спомага и развитието на търговията, която прониква във всички пори на обществото, става широко разгърната и разнообразна. Продава се не само зърно, добитък, вълна, различни продукти на селското стопанство, суровини и занаятчийски изделия, но и най-различни видове недвижими имоти, ниви, постройки, градини и дори роби. Търговски сделки се сключват толкова често, че става нужно за тази цел да се правят специални документи, в които грижливо се записват обектът, условията на продажбата и задълженията на страните. Нещо повече, законите от това време изискват търговските сделки, особено при продажба на недвижими имоти, да бъдат фиксирани в писмени документи. Богаташите и едрите търговци, които очевидно стоят начело на търговски предприятия, не сключват сами търговски сделки, а могат да прибягват до помощта на доверени лица, като за целта издават специални пълномощни.

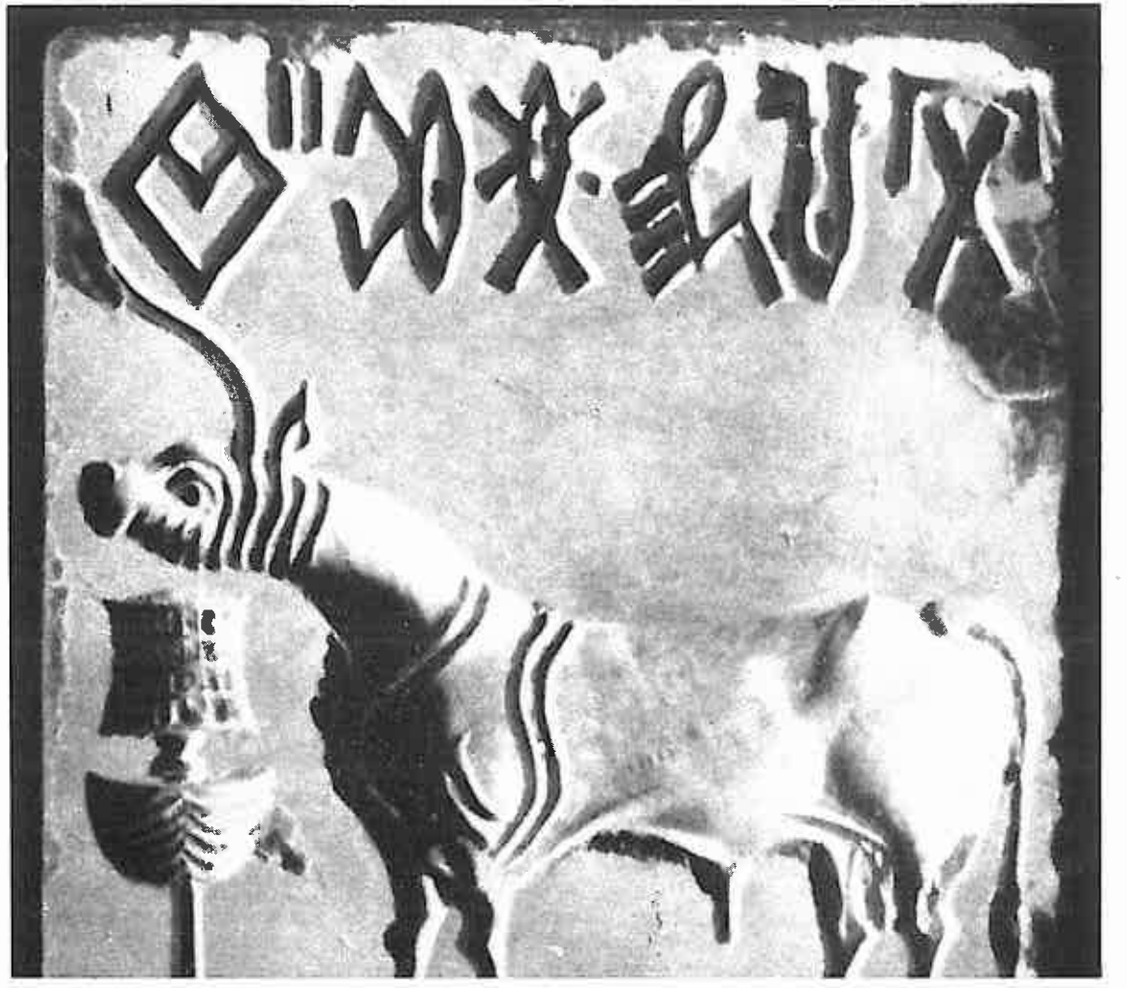

61 62 63

64 65 66

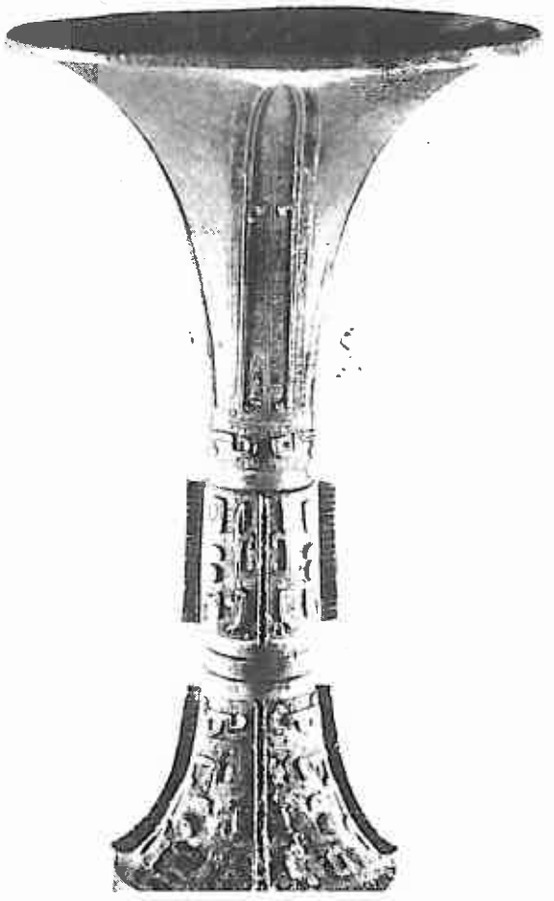

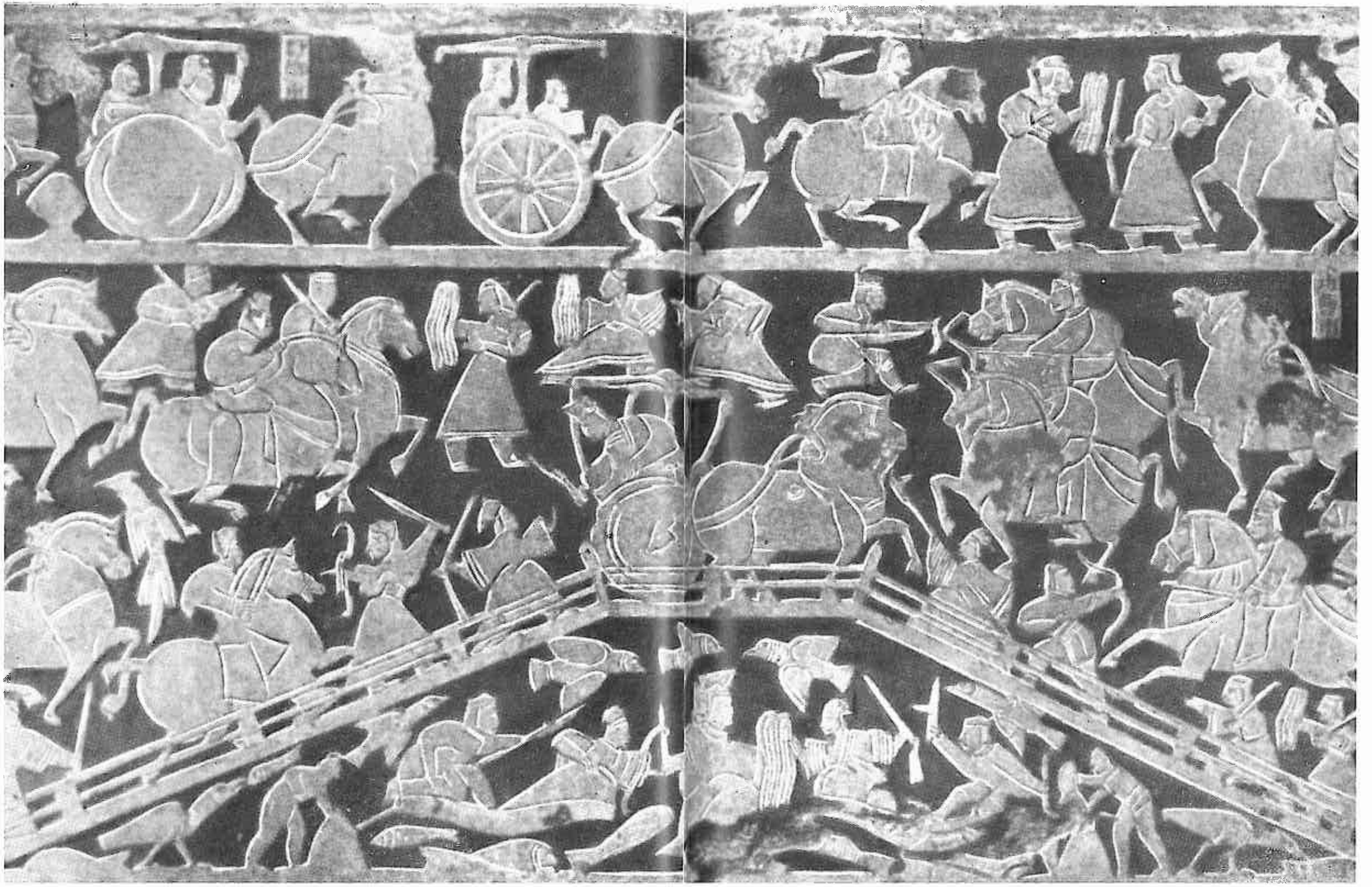

67 68 69

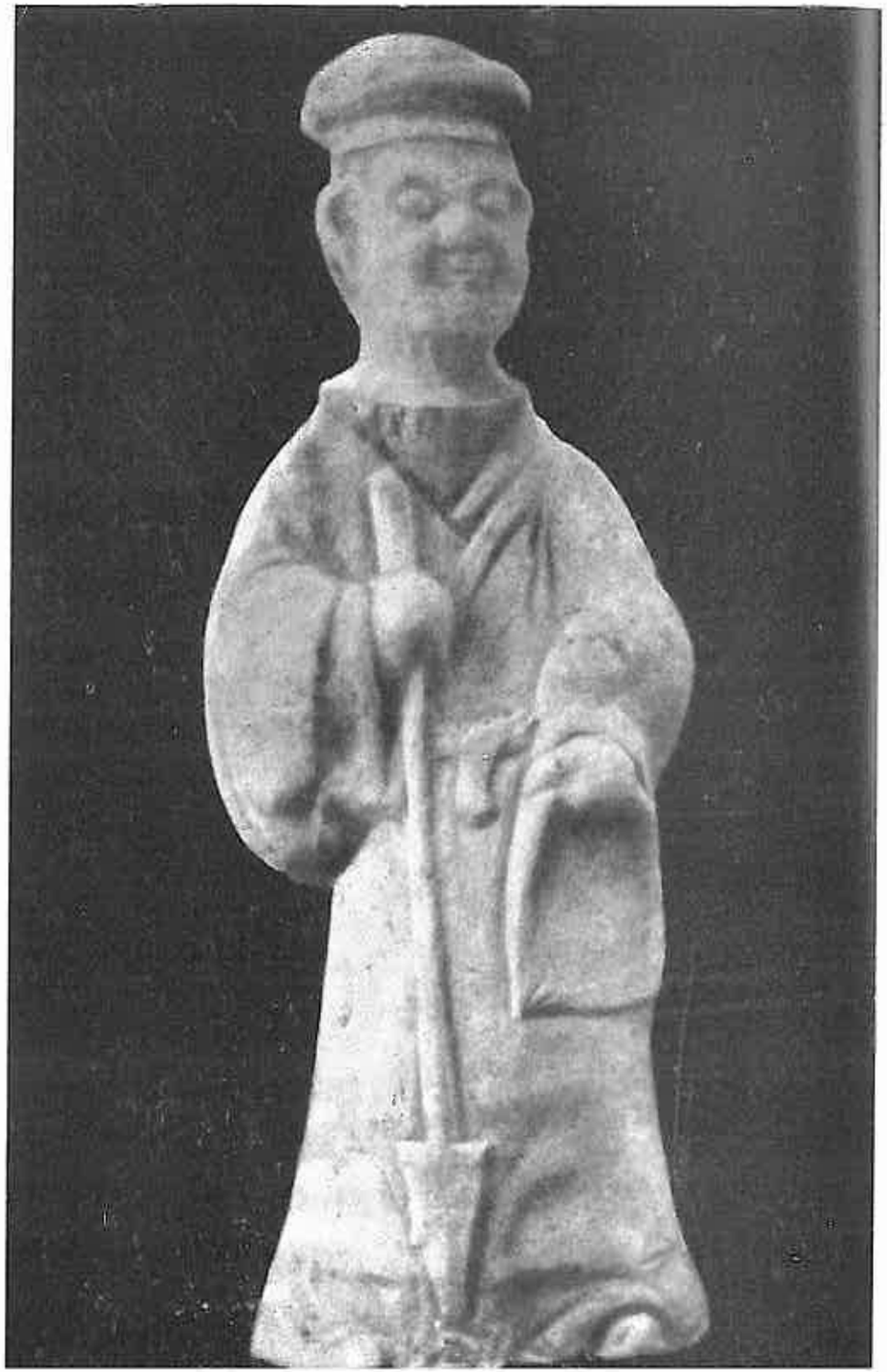

◀ 70 71

Законът установява определени форми за продажба на роби, за да се опазят интересите на робовладелците и по-точно на купувача. Ако се окаже, че продадената робиня е отлъчена от някого, тогава „продавачът трябва да даде на купувача парите в тяхното (пълно) количество". Ако се окаже, че робинята е родила деца, купувачът е длъжен да плати на продавача по 1/2 шекел сребро за всяко дете.

С течение на времето големи богатства се събират в семействата на едри търговци, което води до образуване на търговски къщи, своеобразни търговски фирми. Във Вавилон се образува търговска къща на „Синовете на Егибн", а в Нипур — на „Синовете на Мурашу". Тези богати семейства държат в свои ръце значителна част от търговския оборот и оказват силно влияние върху стопанския живот на страната. Наред с търговските операции „Синовете на Мурашу" се заемат и с водене на стопанството в големи имения, принадлежащи на богати перси. В документи от Нипур се говори за обработване на земи край Нипур, споменават се растения и семена за овощни градини и ниви, говори се за канали и за напояване, а така също за плащане на данъци.

Бурният ръст на търговията, рязкото имуществено разслояване, организирането на големи аристократически и храмови стопанства и търговски къщи, съсредоточаването на голямо количество ценни метали (главно сребро) в страната предизвикват снижаване стойността на среброто и повишаване цената на продуктите. В делови документи от това време вече не се споменават най-малките тегловни и парични единици, наричани „зърно" (ше'ум — 46 3/4 мг), а при уреждане на по-малки сметки се използуват само сравнително неголеми части от шекела (от 2/3 до 1/24 шекел).

Вавилон става най-големият търговски център на целия древноизточен свят, където се стичат търговци от най-далечни страни. Сред пъстрата тълпа, която гъмжи на вавилонските пазари, могат да се

57. ПЕРСИЙСКА БОЙНА КОЛЕСНИЦА
58. КИЛИКИЙСКИ ДАНЪКОПЛАТЦИ
59. ГЛИНЕН СЪД ОТ СУЗА
60. ПЕРСИЙСКА ЗЛАТНА ГРИВНА
61. АРАМЕЙСКИЯТ НАДПИС НА АШОКА
62. ПЕЧАТ С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА СЛОН ОТ МОХЕНДЖО-ДАРО
63. ПЕЧАТ С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА ЕДНОРОГ И С ДРЕВНОИНДИЙСКИ НАДПИС ОТ МОХЕНДЖО-ДАРО
64. СЪД ОТ ЧАНХО-ДАРО
65. СТАТУЕТКА НА ХАРПОКРАТ ОТ ТАКСИЛА
66. БУДА, КОЙТО НАПУСКА СВОЯ ДОМ. РЕЛЕФ ОТ ГАНДХАРА
67. СЪД ВЪВ ФОРМАТА НА КУКУМЯВКА
68. СЪД ВЪВ ФОРМАТА НА СЛОН
69. СЪД ОТ ВРЕМЕТО НА ЧЖЪУ
70. РЕЛЕФ ОТ ШАНДУН
71. СТАТУЕТКА НА СЛУГА

срещнат халдейци, асирийци, арамеи, перси, египтяни, финикийци и евреи. Във Вавилон от халдейската епоха пристигат дори стоки от далечен Египет. Така например при разкопки на Вавилон са намерени късноегипетски съдове от алабастър. Вавилон запазва голямото си търговско значение дори през периода на завоюване на цялото вавилонско царство от персийските царе.

Развитието на икономиката на страната води до промяна на обществения строй. Старите форми на примитивно домашно робство постепенно все повече отмират. Изчезва обичаят да се продава дъщерята на годеник, като за нея се получава определена стойност като за стока. Напротив, когато омъжва дъщеря си, бащата й дава зестра (нудуну). Този обичай став атолкова привичен, че дори със закон се предвижда правото на бащата, в случай че той изгуби част от състоянието си, да намали зестрата, което в този случай лишава годеника от възможност да се откаже от сключване на брак.

Богатите робовладелци и земеделци, особено едрите търговци и лихвари често заемат важни постове в управлението на страната и са тясно свързани с жречеството и с храмовото стопанство — те представляват висшият слой от населението. Стремейки се да подчертаят „благородния“ си произход, пълноправните свободни граждани наричат себе си „син на законнороден“ (мар-бани). Шепа богаташи притежават огромни ценности, пари, стада, роби, големи имения, сгради. Дребните собственици все повече се разоряват. Увеличава се броят на робите — частна собственост. Остатък от предишното домашно робство са „домашните синове“, очевидно роби, родили се в дома на робовладелеца. В някои случаи родителите все още продават децата си, но този обичай постепенно отмира. Робовладението нараства извънредно много. Робите се продават, купуват, наследяват, дават се като залог или под аренда. На робите се разрешава да имат малка частна собственост, понякога им се дава възможност да имат свое самостоятелно стопанство или дори да търгуват при условие, че плащат на господаря си определена сума, своеобразен оброк.

Във връзка с широкото развитие на храмовото стопанство и забогатяването на храмовете робите (ширку) попадат в по-особено положение. Тези роби имат клеймо, с което се установява принадлежността им на определен храм; те са потомствени роби. Децата им остават роби на храма дори тогава, когато майката не е храмова робиня. Положението на храмовите роби е много тежко. Храмовете имат право самостоятелно да наказват своите роби и дори да ги оковават във вериги и да ги пращат на заточение. В документите се разказва как храмови роби се опитват да се спасят чрез бягство. „Базия, син на Набу-кишир, ширку на богиня Белит в Урук, беше държан в царския склад като затворник, той смъкна железните си вериги, избяга и когато ние (храмови чиновници или служители — В. А.) започнахме да го преследваме, той вдигна срещу нас железен меч.“ При разглеждането на това дело железният меч е бил представен като веществено доказателство.

Широкото разпространение на робството, увеличаването на количеството роби в страната, големият приток на роби от чужди страни, честите бягства на роби от господарите им и постоянният преход на роби от един ръце в други поради широко разпространената търговия с роби — всичко това изисква органите на властта да следят робите. Възможно е в специални учреждения да са регистрирали правата на робовладелците върху един или друг роб. Робите често биват заклеймявани, за да се опазят интересите на робовладелците.

РАЗЦВЕТ НА НОВОВАВИЛОНСКОТО ЦАРСТВО

В началото на VII в. пр. н. е. вавилонската робовладелска аристокрация, в която се включва и висшето жречество от големите храмове, е много силна. Едрите търговски къщи във Вавилон контролират широко разгърнатата търговия на Месопотамия и на съседните страни. Естествено вавилонските аристократи се стремят да заздравят властта си в рамките на здрава и политически силна държава. Това става възможно след падането на Асирия.

В Нововавилонското царство ръководна политическа роля играят могъщите жреци, едрите робовладелци и търговците. Основателят на Халдейската династия Набопаласар до голяма степен се опира на вавилонското жречество. В своята дейност той се старае да подчертае религиозното си благочестие и постоянния стремеж да угоди на боговете или, с други думи, на вавилонското жречество. Той започва дейност за възстановяване на вавилонските храмове, например на знаменития храм Е-сагил с неговата голяма седемстъпална кула Е-темен-анки („Дом на основата на небето и земята“). В своя надпис той казва, че боговете са го призовали „да господствува над страната и хората“, тъй като той „постоянно е почитал светилището на Набу и на Мардук“, главни богове на Борсипа и на Вавилон. Стараейки се не само да възкреси, но и с всички средства да укрепи древните религиозно-политически традиции, Набопаласар, както на времето един от най-древните царе на Шумер, Ур-нанше — управник на Лагаш, изобразява себе си и своите синове като обикновени каменари, които при тържественото полагане основите на храм скромно носят на главите си кошници с кирпич.

Следващата важна политическа задача е укрепването на границите на вавилонското царство, особено на северозападните граници, където се опитват да намерят убежище последните остатъци от асирийските войски. Като завзема най-големите градове на тази област — Харан и Кархемъш. Набопаласар оставя тук свои гарнизони и се връща във Вавилон. Нужно е да се натрупат сили за по-нататъшно разгръщане на активна външна политика.

Главен опасен съперник на Вавилон е Египет, който по това време преживява последния период на своя разцвет. Енергичните саиски фараони се опитват да възкресят отминалата мощ на египетската държава. Египетският фараон Нехо се стреми да завладее не само Палестина, но и Финикия и Сирия. Но придвижвайки се твърде далеч на североизток, той не може да осигури, както трябва, нито фланговете, нито тила, нито прекалено разтегнатите комуникации. Тъй

като не разполага с достатъчно военни сили, в 605 г. в битката край Кархемъш Нехо заедно с асирийските войски търпи пълно поражение. Вавилонската армия под командуването на Навуходоносор II, син и наследник на Набопаласар, разбива без остатък обединените египетско-асирийски войски. Заемайки вавилонския престол (605—562 г. пр. н. е.), Навуходоносор напълно реализира своите военни успехи. След като заема цяла Сирия, той се придвижва чак до границите на нилската делта. Така вавилонският цар укрепва властта си на сирийското крайбрежие.

Но нито Вавилон, нито Египет могат да се примирят със създалото се положение, тъй като нито едната, нито другата страна би искала да се откаже от влиянието си в Палестина, Финикия и Сирия. Затова рано или късно предстои ново сблъскване. Египетското икономическо и културно влияние в тези страни е все още твърде силно от времето, когато тези територии са били за пръв път завоювани от Египет. Следи от това влияние са запазени и през I хилядолетие пр. н. е. Дори през II в. от н. е. гръцкият писател Лукиан пише, че според жителите на финикийския град Бибъл „египетският Озирис е погребан при тях и че оргията и трауърът се изпълняват... в чест на Озирис". Египтяните имат многобройни привърженици в Палестина, между които и юдейският цар Йоаким. Юдея се отделя от Вавилон и юдейският цар отказва да плаща данък. Това е сигнал за започване на нова война. Навуходоносор насочва своите войски към Юдея и обсажда Ерусалим. След тримесечна обсада столицата на Юдея, доста силна крепост, бива превзета от вавилонските войски — 597 г. пр. н. е. Юдейският цар се предава в ръцете на победителя и заедно със семейството си и с най-знатните лица, със занаятчии и военнопленници бива пратен на принудително заселване във Вавилон. Вавилонските войски ограбват знаменития и богат ерусалимски храм. Египетският цар не се решава да дойде на помощ на своя неуспял съюзник. Навуходоносор отново възстановява властта си над Палестина.

Но този успех още не води към окончателното възтържествуване на Вавилон. Египет не може да забрави за своите владения в Сирия и очевидно под негово влияние Палестина и Финикия започват да се готвят за нова борба. Египетският фараон Уах-аб-Ра (Апри) тръгва към Азия начело на войска и флот, за да завладее крайбрежието и да затвърди властта си в някои бази за политическо господство в Сирия. Отначало египетският фараон успява да постигне значителни успехи. Той завзема Сидон и принуждава финикийските градове да се предадат. Вавилонските войски, които са в района на Ерусалим, са принудени да отстъпят. Освободена Юдея вече празнува възстановяването на своята независимост. Но успехите на египтяните не са трайни. Навуходоносор насочва войските си към Сирия, разбива египетската армия и я заставя да отстъпи. Отново многобройни вавилонски войски обсаждат Ерусалим. Юдеите упорито и геройски се отбраняват, но съпротивата им е сломена. Вавилонските войски превземат с щурм Ерусалим, опустошават, ограбват и подпалват непокорния град (586 г. пр. н. е.)

Вавилонският цар жестоко наказва метежниците. Огромен брой евреи са заловени в плен и са откарани във Вавилон. В 586 г. в пламъците на опустошения Ерусалим рухва мечтата на юдеите за свобода и независимост на държавата им. Вавилонският цар стъпва здраво в Палестина и заздравява властта си в Сирия. Но за да покори напълно тази страна, Навуходоносор трябва окончателно да завладее финикийските градове, сред които на едно от първите места стои богатият и могъщ търговски град Тир, древна столица на финикийската държава. Силите на Тир са толкова внушителни, а защитниците му — така мъжествени, че вавилонските войски в течение на 13 години обсаждат непристъпния град, разположен на остров и прекрасно укрепен. Продължителната обсада изтощава силите на защитниците на града и принуждава Тир временно да се подчини на Вавилон.

След като завладява Финикия, Навуходоносор започва да подготвя решителен удар срещу Египет, за да парализира силите му и да го лиши от възможността да води активна политика в Предна Азия. Неясните и разпокъсани сведения от източниците не дават възможност да се проследи ходът на тази война. Очевидно вавилонският цар все пак е успял да нанесе известен ущърб на Египет. Глух отглас от тези събития е основаването в Египет, край Хелиопол, на град, който по странен начин получава названието „Вавилон". Възможно е основаването на този египетски „Вавилон" да е именно от това време. Но Египет е все още достатъчно силен. Египетският фараон Яхмос II (Амазис), опирайки се на силен флот, превзема Кипър и оттам застрашава търговските градове на Финикия, като се опитва да противодейства на проникването на вавилонското влияние в района на Източното Средиземноморие. След като завоюва цяла Месопотамия, Сирия, Финикия и Палестина, Навуходоносор чувствува цялата нетрайност на своето така бързо изникнало царство. В надписите си, издълбани върху скалите край река Нахр-ел-Келб, до тържествените победни релации на египетските фараони и асирийските завоеватели Навуходоносор скромно премълчава своите победи.

Очевидно именно затова вавилонският цар отделя толкова внимание на строителството, стремейки се да създаде около Вавилон пръстен от отбранителни съоръжения и да превърне цялата вавилонска област в мощен укрепен район. Навуходоносор сам съобщава за това в своите надписи. Спомени за тези грандиозни укрепления се запазват у гръцките автори, например у Херодот. Дори късновавилонският автор Берос пише, че „Навуходоносор, след като пое върховната власт, обкръжи Вавилон със стена и троен насип". Остатъци от тези съоръжения са открити по време на разкопките на вавилонската столица. Ако се съди по данните от тези разкопки, Вавилон е бил обграден с три стени, дебели от 3,3 м до 7,8 м, като след последната стена е издълбан крепостен ров. Една от тези стени е укрепена с кули, широки 8,36 м и разположени на разстояние 44 м една от друга. Може да се предполага, че по дължината на всички стени са се издигали над 300 такива кули. Сложна система от хидротехнически съоръжения дава възможност, в случай че се появи враг, низината

около Вавилон да бъде наводнена. В свой надпис царят пише за това така: „За да не може врагът, замислил зло, да приближи до стените на Вавилон, аз обградих страната с могъщи води, които приличат на приждащи води. Преминаването през тях прилича на преминаване през огромно море от солена вода."

При воденето на завоевателна политика Навуходоносор във всичко подражава на предшествуващите завоеватели, египетските фараони и асирийските царе. За да покаже блясъка на своето могъщество и същевременно да свърже по-здраво съдбата на династията с вековното вавилонско жречество, вавилонският цар започва огромни строежи, които трябва да превърнат Вавилон във великолепна столица на древния свят, достоен приемник на отминалото могъщество на разрушената Ниневия и на отжиеялата величието си египетска Тива. Развалините на големите сгради, издигнати от Навуходоносор, са запазени до наши дни. Разкопките разкриват остатъци от големи здания, чиито фасади са украсени с големи изображения и пъстър орнамент, прекрасно изработен с помощта на емайлирани кахлени плочки. Вътре в хълма „Бабил" е намерен дворец, съставен от множество дворове, големи и малки помещения и построен на тераса, висока до 20 м. Върху плочите на пода, направени от пясъчник, е запазен надпис: „Дворец на Навуходоносор, цар на Вавилон, син на Набопаласар, цар на Вавилон."

При разкопки на хълма „Касър" са открити остатъци от така наречената Южна крепост. Пак тук са намерени развалините на огромен дворец с великолепна тронна зала, чиито размери (60 на 20 м) дават представа за големината на дворцовите помещения от това време. Върху фасадата на двореца са запазени изображения на колони и капители, облицовани със светлосини, тъмносини и жълти кахлени плочки. Край този дворец минава свещеният път за тържествени религиозни процесии, настлан с огромни каменни плочи и от двете страни ограден с крепостни стени, украсени с изображения на лъвове. Пътят минава през монументални врати, наречени по-късно „Врати на богиня Ищар". Фактически има две врати, чиито развалини са сравнително по-добре запазени и стигат до 12 м височина. Вратите са защитени от две издадени кули и са съединени със стени, които образуват вътрешно дворче. Този богато украсен монументален вход прави впечатление на отбранително съоръжение на крепост. Върху огромните плочи, с които е настлан пътят, е запазен надпис: „Аз съм Навуходоносор! Цар на Вавилон, син на Набопаласар, цар на Вавилон. Аз настлах вавилонския път за процесните на великия владетел Мардук с плочи от камък шеду. Мардук е владетел! О, дари ме с вечен живот!" Този път за процесни води към главното светилище на Вавилон, към храма на бог Бел-Мардук, наречен „Е-сагил" (Храм с висок връх), близо до който се намира храмовата кула (зикурат). Храмовете са преустройвани при Навуходоносор. Вавилон от това време, украсен с монументални и великолепни постройки, става един от най-красивите градове на Предна Азия. Дори 333 години след смъртта на Навуходоносор във Вавилон, както се вижда от един надпис, все още има 53 храма и 955 малки храма, макар че

времето на разцвет на Вавилон отдавна е отминало и че III в. пр. н. е. е период на голям упадък и запустяване на древната столица на Месопотамия.

Навуходоносор умира в 562 г. Неговото 43-годишно царуване е период на най-голям разцвет на Нововавилонското царство. Слабите приемници на Навуходоносор не съумяват да продължат по достоен начин неговата дейност. Дворцовите размирици, инспирирани от влиятелни жреци, водят до чести смени на царете. За 6 години на вавилонския престол се сменят трима владетели, двама от които биват убити по време на дворцови преврати. Сложната политическа обстановка, острите класови противоречия вътре в страната, заплахата от персийско нашествие изискват от вавилонското правителство енергични действия и голяма политическа гъвкавост. Набонид, възкачен на вавилонския престол след държавен преврат в 555 г., се опитва, доколкото може, да продължава дейността на Навуходоносор II, като често го споменава в надписите си и благоговейно го почита като свой бог-покровител.

В течение на своето царуване (555—538 г. пр. н. е.) Набонид е принуден да се бори упорито за запазване целостта на държавата. Отначало му се налага да потуши въстание в Северна Сирия и да предприеме поход в страната Амуру като на юг стига до Едом. Но главната опасност за Вавилон не се крие тук. Сирия и Палестина са смазани и не могат да се надяват на помощта на отслабналия Египет. Тир се управлява от Хирам III, възкачен на престола от самия Набонид. По-сложно е положението в Северна Месопотамия. Мидийският цар Астиаг (Ищувегу) потегля към областите на Северното Двуречие и напада района на Харан. В своите надписи Набонид съобщава, че е тръгнал срещу „уманмандите" (мидийците), но че Кир, цар на Аншан, разбива мидийците. Много е възможно, като вижда падането на мидийското царство и въздигането на Персия, Набонид да вземе решение да укрепи северозападните си граници и затова да обръща особено внимание на Харан. Стремейки се да се опре на богатото жречество, той възстановява харанските светини, които по думите му са силно пострадали от мидийските нашествия.

Предчувствувайки заплахата от неизбежно персийско нашествие, Набонид се опитва да заздрави връзките си с далечна Арабия и за тази цел предприема поход към Тейма, превзема този град и дори го превръща в своя резиденция, където може да се чувствува сравнително безопасно. На политическия хоризонт на вавилонското царство се трупат страшни облаци. Кир II, цар на Персия, след като в 550 г. пр. н. е. покорява Мидия, тръгва срещу Лидия, завоюва лидийското царство и по такъв начин придвижва съвсем близо до Месопотамия владенията си на изток и на север. Във „Вавилонската хроника" грижливо се отбелязват всички успехи на персийския цар, които започват вече да застрашават непосредствено самия Вавилон. За 546 г. в тази хроника се съобщава, че „еламитите" (очевидно персите или еламските съюзници на персите) нахлуват в Акад и в Урук е назначен еламски управник. На изток от Тигър персите завладяват областта Гутнум, разположена между Долен Заб, Тигър и Диала. В 539 г.

Кир нахлува в Месопотамия и разбива вавилонските войски край Опис. В 538 г. Кир завзема Сипар и наближава до Вавилон. На Набонид не му помагат нито неговата набожност, нито неговата ученост, нито статуите на богове, които той събира от цялата страна и докарва във Вавилон, като превръща столицата в най-големия музей на религиозни старини. През есента на 538 г. пр. н. е. Кир влиза във Вавилон, премахва Набонид и присъединява Вавилон към могъщата персийска държава.

Така пада Нововавилонското царство и завършва последният опит да се образува велика държава с център във Вавилон. Но Вавилон известно време все още запазва своето голямо икономическо и културно значение, тъй като е важен център на търговията и на онази древна култура, която оказва такова огромно въздействие върху развитието на културния живот не само у древните народи от Предна Азия, но и от Средиземноморието. Далечни спомени за знаменитата „вавилонска кула", за последния могъщ цар Навуходоносор, който разрушава Ерусалим и откарва във „вавилонски плен" хиляди юдеи, а освен това и за големите достижения на вавилонците в областта на астрономията са запазени както в библейските книги, така и в трудовете на античните автори, стигнали до наши дни.

17 ГЛАВА

ЕГИПЕТ ОТ КЪСНИЯ ПЕРИОД

Продължителните войни, които фараоните от XVIII—XIX династии водят в Предна Азия, особено голямата война с хетите, водят до упадък на страната. Могъщата някога египетска държава започва да се разпада на отделни части. Тиванските първосвещеници, които вземат властта в свои ръце, в началото на XI в. пр. н. е. образуват теократична държава в Южен Египет с център в Тива. Макар че върховните жреци претендират за господство в цялата страна, те не успяват да удържат под своя власт делтата — там се образува независима държава с център в Танис. Отслабен от вътрешна борба, Египет скоро става плячка на чужди завоеватели, либийците, които навлизат в Египет и в египетската армия като наемници. Техните вождове, които командуват обособени и многобройни отряди либийци, включени в египетската войска, заемат влиятелно положение не само в армията и във военното управление, но и в страната. Те започват да командуват гарнизони в най-големите крепости на Северен Египет и скоро се утвърждават като началници в редица големи градове, например в Хераклеопол. Един от либийските военачалници, Шешонк I, заграбва царската власт и основава XXII династия.

ИКОНОМИКА И ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ

Макар че в сравнение с блестящия разцвет на египетската държава от предишните периоди сега Египет преживява време на упадък на политическото влияние, стопанският живот в страната не замира. Голямо значение има по-нататъшният прогрес в областта на металургията, която изтласква техниката на обработка на камък. През тази епоха, ако се съди по многобройните паметници на материалната култура, египтяните изработват с голямо майсторство най-различни предмети от бронз, например изящни статуетки, инкрустирани с тънки сребърни и златни нишки. Статуетките на египтянка и на царица Каромама, спадащи към либийско-етиопската епоха, са прекрасни образци на тази сложна инкрустационна техника. Възможно е за инкрустиране да е използувана и платина. Намереният в Танис сребърен саркофаг на цар Пасебхан и 9 сребърни съда, а така също откритите пак там малко по-късно сребърен ковчег и 4 малки сре-

бърни ковчега и великолепните златни маски на Пасебхан и Шешонк са доказателство за забележителните постижения в областта на художествената обработка на ценни метали. Римският автор Плиний съобщава, че „египтяните оцветяват среброто". Много е възможно той да има пред вид използуването на почерняне, за което говори малко бронзово ковчеже от времето на XXV династия, украсено с почерняне. Статуетките, съдовете, оръжието се правят почти изключително от метал. Постепенно бронзът бива изтласкан от желязото, което внасят в Египет от Предна Азия, а може би и от района на Егейско море. При разкопки на град Джерар в Южна Палестина, близо до границата с Египет, са намерени пещи за топене на желязо, а така също и оръдия и оръжие, изработени от желязо. В самия Египет са открити много железни предмети. В Тива е намерен шлем и цял комплект инструменти на оръжеен майстор. Ако се съди по асирийската форма на шлема, тези железни предмети са от времето на завоюване на Египет от асирийците. В гроба на Шешонк, фараон от XXII династия, е намерено желязно „свещено око", инкрустирано в златна гривна, и желязна подложка за глава. Железни оръдия и желязно оръжие — ножове, брадви, длета, мотики, стъргала и върхове на стрели, са открити в развалините на Дафне и Навкратис, които се датират от VII в. пр. н. е. Особено интересно е това, че в Навкратис са открити остатъци от работилница за топене на желязо (VI в. пр. н. е.).

Развива се много и тъкачеството. Възникват специални центрове на текстилното производство, например Ахмим, а по-късно Мемфис. Предачи и тъкачи са обединени в специални затворени професионални групи, нещо като цехове. Съществува дори специален култ към богинята на тъкачеството Таит и към средноегипетския бог на тъкачеството на име Хедж-хетеп (Белият е доволен). Известна е техниката на оцветяване на тъкани (запазени са вълнени оцветени тъкани от VII—III в. пр. н. е.). До голямо съвършенство стига производството на фаянсови изделия. От фаянс изработват разнообразни предмети за домашна употреба, украшения и статуетки до 25 см височина. Особено интересна е техниката на изработване на фаянс с трети допълнителен слой, а така също и на твърд стъкловиден фаянс с оловна глазура. Към предметите на лукса, изработвани за богатите и за износ зад граница, спадат и различните благовония и масла за мазане. По това време умеят да приготвят специално масло от бели лилии, което се използува например за помазване на чиновници при назначаването им на служба.

По документи може да се проследи по-нататъшното развитие и усложняване на търговията. Все по-често пристигат в Египет чужди търговци. Египтяните, както и преди, изнасят от Палестина и Финикия нужните им стоки. В „Отчет за пътешествието на Уну-Амон в Сирия" се описва подробно закупуването в Библ на дървен материал за строеж на свещена ладия на бог Амон. В това литературно произведение се разказва как египтяните през периода на XXI династия търгуват с Финикия. Голям брой плавателни съдове пътуват от Сидон към делтата на Нил, в град Танис, и поддържат търговия с

някой си Баркетел, очевидно един финикийски търговец. Наред с широката външна търговия съществува и по-ограничена търговия на дребно. В папируса на Лансинг се говори за доставка на стоки от Финикия и същевременно се описва тежката участ на търговците, които плават нагоре-надолу по реката и превозват стоки „от един град в друг". Очевидно в дадения случай става дума за търговец на дребно, който не е особено добре осигурен материално и доста страда от спънките на митническите чиновници. От времето на XXI—XXII династии при търговски операции стоките се разменят срещу сребро, което е във форма на кюлчета. В документите от това време среброто се нарича „отлято" или „пречистено". Очевидно държавата вече се опитва да въведе тегловни сребърни пари от стандартен тип и се грижи за сплавта на това сребро, което дава възможност на държавната власт да регулира вътрешната търговия. В някои документи от XXI династия се фиксира продажбата на роби, на участъци земя, зърно, тамян и миро. Всички тези стоки се продават срещу сребро. Деловите документи на XX династия говорят за значително нарастване на цените на зърното, което се обяснява със стопанската и политическата криза. Но цените на земята са много ниски — една арура земя (2735 м²) се продава за един дебен (91 г) сребро.

Характерно за тази епоха е развитието на търговски връзки със страните, разположени западно от Египет, например със западните оазиси Ел-Харге, Ел-Дахле и Сива. В един надпис от времето на фараона Шешонк става дума за организиране на напояването и на управлението в оазиса Ел-Дахле. Както този оазис, така и оазисът Ел-Харге се подчиняват на един общ управник, който очевидно е либиец. Първите големи египетски постройки в оазиса Сива са издигнати по времето на фараона Амазис. Очевидно през оазиса Сива минава един от големите търговски пътища, който води на запад от Египет. Възможно е именно през тази епоха египтяните да са започнали прокарването на първите търговски пътища към Кирена и още по-нататък на запад — към Картаген. Находките от разнообразни египетски изделия от това време по северното крайбрежие на Африка и по-точно в Картаген ясно говорят, че египетската търговия със страните от Средиземноморието през тази епоха се развива особено много.

Развитието на търговията спомага за по-нататъшното имуществено и класово разслояване. Все по-голямо количество богатства се съсредоточават в големите храмови владения и в ръцете на отделни богаташи, главно чиновници и жреци. В документи от по-късно време се говори за продажба на роби, като понякога се посочва чуждият им произход (сириец). Тъй като отслабването на страната не дава възможност на египетските фараони от този период да водят завоевателни войни, в Египет попадат все по-малко чуждоземни роби, което води до повишаване цените на робите. През епохата на XIX династия една робиня се продава за 4 дебена и 1 ките сребро (373,1 г), а през периода на XXI династия стойността на един роб стига до 20 дебена сребро (1820 г). Храмовете, жреците, едрите чиновници и търговци съсредоточават в ръцете си голямо количество земи. Бога-

тите изкупуват земята на селяните, което води до по-нататъшно разпадане на селските общини и до разоряване на дребните собственици както на село, така и в града. Все повече се стабилизира представата за частно земевладение, което постепенно преминава в право на частна собственост върху земята. Богатите аристократи завещават на децата си поземлени владения, дори цели имения. Така например Иувалот, син на Осоркон III, който заема длъжността върховен първосвещеник в тиванския храм на Амон, посочва в завещанието си, че оставя като наследство на своя син имение в размер 556 арура (1520,66 хектара). В същото завещание се посочва точно от кого са купени тези земи и се оказва, че Иувалог ги е изкупувал главно от земеделци, воини и граждани. Понякога изкупуването на земя се превръща в откровено заграбване на селската собственост от богатите или от царския дворец. В документ от времето на XXII династия един жрец се оплаква, че незаконно са му отнели кладенец и очевидно съседния на кладенеца участък земя. Запазени са много документи от либийската и саиската епоха, в които се фиксира продажба на участъци земя от най-различни размери (2, 10, 33 и 100 арура). Същият факт е отразен и в художествената литература. В „Поучението на Аменемоп“ авторът казва: „Не махай граничния камък от границите на нивата... Не се стреми да заграбиш лакът земя и не нарушавай границите (на участъка земя) на вдовицата.“

Концентрирането на големи поземлени владения в ръцете на отделни богаташи и разоряването на общинниците, изгубили своите участъци земя, води до развиване на арендни отношения. В същото „Поучение на Аменемоп“ се споменава за човек, „който раздава на хората участъци земя под аренда“. В демотическите текстове от саиския период има интересни сведения за арендуване на участъци земя — нещо, което е много разпространено сред храмовите земевладелци. Жестоката експлоатация на роби и бедняци, разоряването и ограбването на някога свободните общинници води до въстания. Запазените от това време документи неясно споменават за остри форми на класова борба. Така например Шешонк I (941—920 г. пр. н. е.) праща един чиновник, началник на окръг, да въведе ред в оазисите, където е избухнало въстание, очевидно свързано с незаконното заграбване на селски земи. В големия надпис на Осоркон, първосвещеника на храма на Амон, се описва голямо въстание, избухнало по времето на Такелот, когато „годините минаваха в борба и всеки заливаше своя съсед“. В 570 г. пр. н. е. в Египет отново избухва въстание, начело на „метежниците“ застава Яхмос, който сваля фараон Апри (Уах-иб-Ра) и взема царската власт в свои ръце.

В обстановката на остра класова борба някои царе се опитват да смекчат прекалено изострените класови противоречия. Гръцките историци запазват спомени за цар Бокхорис (на египетски Бакнеренеф, 732—726 г. пр. н. е.), който забранява на частни лица да превръщат в роби неплатежоспособните длъжници египтяни и разрешава свободна продажба на земя. Египетският цар Яхмос II (Амазис) по думите на Херодот „издаде за египтяните закон, според който всеки египтянин е длъжен ежегодно да съобщава на областния началник

всичките си средства за живот; оня, който не направи това или който не може да съобщи, че живее със законни средства, се наказва със смърт“. При това Херодот отбелязва, че гръцкият реформатор Солон заимствува този закон от египтяните и че „(по това време) Египет се радваше на пълно задоволство“. Гръцкият историк представя Яхмос II като социален реформатор, който провежда редица реформи с цел да ограничи произвола на богатите.

Характерна черта на обществения строй по това време е наследяването на длъжности и професии и образуването поради това на затворени обществени групи жреци, воини и някои занаятчии. Сред жреците, които се отделят в затворена социална група и съсредоточават в свои ръце големи имения и богатства, от XXII династия насам се образува затворена група воини, които получават участъци земя от царя. Военни колонисти се заселват главно в делтата. Държавната власт, подпомагайки обособяването и заселването на такива социални групи, се стреми да укрепи робовладелското общество и държава, която в резултат на рязката класова борба започва да проявява все по-явни признаци на разпадане.

ЗАВОЮВАНЕ НА ЕГИПЕТ ОТ ЛИБИЙЦИТЕ

Либийците отдавна населяват областите, които на запад са съседни с делтата и със северната част на Нилската долина, а така също и западните оазиси. Върху много паметници са запазени изображения на либийци, които египтяните от времето на Старото царство обикновено изобразяват в тяхното национално облекло и с типичното за тях покриване на главата. Египтяните дълго воюват с тези независими и културно изостанали племена. През епохата на разцвет на Египет в периода на Новото царство на египетска земя се заселват много либийци. Фараоните ги вземат на военна служба като наемници и им дават участъци земя, главно в делтата. Особено се засилва притокът на либийци в Египет по времето на XX—XXI династии, когато Египет вече не е в състояние да мобилизира големи армии и все по-често е принуден да използува отряди от наемници. Някои от знатните либийци заемат високи военни и граждански длъжности, получават звания на жреци. В надпис на един либийски военен командир и първосвещеник на бог Хершефи в Хераклеопол се дава родословието му в течение на 15 поколения и става ясно, че неговият прародител Буювава очевидно се е заселил в Хераклеопол по времето на жреческата XXI династия. Потомците му заемат длъжности на „велики вождове“ в либийските войски и на жреци в хераклеополския храм. Един от представителите на този знатен либийски род се сродява с царското семейство. Неговият внук Шешонк заграбва царския престол и основава XXII династия.

Фараоните от либийски произход са принудени не само да се съобразяват с тиванското жречество, но и до голяма степен да се опират на него. Царете от новата династия се сродяват със стария царски дом и назначават синовете си за тивански първосвещеници.

Основателят на либийската династия Шешонк I е енергичен владетел. Опирайки се на силите на либийците и на тиванското жречество, той обединява цял Египет и прави опит да възобнови активната външна политика в Азия. Представяйки се като продължител на дейността на великите фараони от XVIII—XIX династии, той издига в Тива, в Карнакския храм, „дворец на Бубастидите" и голям пилон. Запазените тук изображения и надписи говорят за победите на Шешонк в Палестина. Особено интересно е голямото изображение на бог Амон, повел вързани след себе си 156 азиатски пленници, които, ако се съди по надписите, трябва да символизират палестинските градове, завзети от египетските войски. В това изброяване на градове на древна Палестина са запазени редица добре известни названия, например Таанах, Шунем, Бет-Шан и Мегидо. За да заздрави династията си, Шешонк обявява за столица на своята държава град Бубастис в делтата, от който династията му получава и названието си — династия на Бубастидите. Благодарение на това, че е близо до Пелузийския и Танинския ръкав на Нил и до долината Вади-ел-Тумилат, този град още през периода на Новото царство придобива голямо търговско и политическо значение. Всички експедиции, пращани за тюркоаз и медна руда, военните експедиции към Азия минават през Бубастис.

По време на своето царуване (941—920 г. пр. н. е.) Шешонк I се стреми да укрепи във всяко отношение египетската държава. Той строи крепост край Фаюм. На левия бряг на Нил, срещу остров Хибе, са открити развалини на крепост с релефи и надписи от времето на Шешонк. Своите победи над други народи и своя военен триумф Шешонк увековечава и върху стените на храма в Хибе, където са изобразени чуждоземни пленници, докарани в Египет от него. Шешонк украсява с големи постройки и град Танис в делтата, който през тази късна епоха стига до своя разцвет. В Танис Шешонк издига големи монументални врати, съставени от две масивни кули, фасадите и амбразурите на които са украсени с барелефи, изобразяващи Шешонк, който извършва религиозни обреди пред египетските богове. Така възцарилият се в Египет либийски вожд с всички средства се стреми да се представи за истински наследник на египетските фараони, който свято изпълнява всички техни задължения. В 1938—1939 г. в Танис е открита напълно запазена гробницата на Шешонк. В нея е намерен саркофаг от електрон (сплав на злато и сребро) с добре запазена мумия на фараона, чието лице е покрито с великолепна златна маска.

Приемниците на Шешонк вече нямат реална възможност да продължат достойно неговата дейност. Засилването на Асирия принуждава фараоните от XXII династия да се затворят в границите на нилската долина и делтата. Схващайки заплахата от сирийско нашествие, Осоркон II оказва известна подкрепа на коалицията от сирийско-палестински царчета и владетели, които се обявяват против асирийския цар Салманасар. В асирийските надписи се споменават „1000 мусри" (египтяни), които са се сражавали против асирийците в битката при Каркар през 854 г. пр. н. е. Разкопките в Самария потвърждават, че Осоркон II се е опитвал да установи известни връзки с Израел. Но тези опити не са могли да дадат сериозен резултат. Страната е разкъсана на части от остра вътрешна борба, особено засилена по времето на Такелот II. В резултат на това държавата започва постепенно да се разпада на части, управлявани от независими малки владетели, военни командири — потомци на либийски военачалници, или от първосвещеници. Спомени за това време на размирици и разпадане на държавата са запазени в „Сказания из цикъла на цар Петубаст". Гръцките историци наричат този период „додекархия", т. е. управляване на 12 царе. Фараоните от либийски произход са принудени дори в своите официални надписи да признават, че не се подчинява далеч не цялата страна. В надпис върху своя статуя Осоркон II изразява скромното за един египетски фараон пожелание „неговото потомство, произлязло от неговото семе", да управлява в Египет и да го признават, „като склонят пред него сърцето си", първосвещениците на Амон-Ра, царя на боговете, великите вождове на Ма (машуашите, т. е. либийците — В. А.) и жреците на Хершефи. Обединяването на либийските командири и висшето жречество от Горен и Долен Египет е постоянна политическа задача на либийските фараони, която те не съумяват да изпълнят докрай. Разкопките в Танис, извършени от френския археолог П. Монте, откриват редица постройки и царски некропол, в който са запазени великолепни погребения на фараони от това време.

ЗАВОЮВАНЕ НА ЕГИПЕТ ОТ ЕТИОПЦИТЕ

Нубийците отдавна населяват областите южно от първия праг на Нил. От времето на Старото царство египетските фараони организират опустошителни походи в Нубия с цел да заграбят плячка, роби, различни суровини, ценности, добитък и да завоюват земи. При фараоните от XVIII династия Нубия е завоювана трайно от египетските войски чак до четвъртия праг. Царете от XIX династия, продължавайки завоевателната дейност на своите предшественици, вземат редица мерки за укрепване властта на Египет в Нубия. Стремейки се да подчинят Нубия, те строят там градове, крепости и храмове. Проникването на египтяните в Нубия води до това, че висшите слоеве от нубийското население до голяма степен възприемат египетската култура. През периода на отслабване на Египет при жреческата XXI и XXII династия Нубия става самостоятелна. Но нейните владетели са под толкова силно културно влияние на Египет, че наричат себе си египетски фараони и оставят надписи на египетски език. В своята столица Напата в подножието на свещената „планина на Амон" Джебел-Баркал те почитат върховния бог на Египет, когото наричат „златен" в чест на своите главни съкровища — „златните рудници", принадлежали някога на тиванския храм на Амон. Управляващите кръгове на Нубия са особено тясно свързани с тиванското жречество от храма на Амон. Много е възможно в Нубия в началото на VIII в. пр. н. е. да се е образувала независима държава с център в Напата.

Тази държава все още е под силното културно влияние на Египет. Нубийските царе биват погребвани според всички обреди на египетската религия, като по примера на египтяните при мумиите на умрелите се оставят статуетки на богове, амулети и скарабеи. Според египетските обреди погребват дори обикновените хора, както разкриват разкопките на некропол източно от Напата. Не е чудно, че нубийските царе от това време, използувайки отслабването на Египет по време на либийското господство, се стремят да заздравят старите си връзки с Египет, на първо място с тиванската област и с богатото тиванско жречество, за да могат постепенно да навлязат в Горен Египет и да започнат борба за завладяване на цялата Нилска долина. Пианхи, син на етиопския вожд Каща, който живее през втората половина на VII в. пр. н. е., продължавайки очевидно политическата дейност на баща си, прави енергичен опит да завоюва Египет, както става ясно от големия му надпис, намерен в Напата и съхраняван сега в Каирския музей. Ако се съди по този ценен исторически надпис, главен съперник на Пианхи е саиският княз Тефнахт, който успява да обедини около себе си не само областите от делтата, но и други части на Египет. Считайки се за законен наследник на египетските фараони, Пианхи нарича себе си „цар, жив образ на бог Атум. . ., благ бог", а Тефнахт нарича „вожд на запада" и управник на една от областите в Средната делта. В своя надпис Пианхи се представя като освободител на Египет от Тефнахт, който „се движи на юг начело на многобройна войска". Отговаряйки на призива на египетските князе и военачалници, Пианхи се обявява против Тефнахт и удържа редица победи над неговите войски. В резултат на това Пианхи завладява Тива, приближава до Мемфис и превзема с щурм този силно укрепен град на Долен Египет. След като завладява цял Египет, Пианхи натиква Тефнахт в крайбрежните блата, принуждава го да капитулира и се обявява за фараон на обединен Египет. След това той извършва тържествени церемонии в Тива и моли Амон да му даде възможност да носи неговия божествен образ по време на тържествената процесия, минаваща през Тива в деня на празника Опет.

Приемниците на Пианхи укрепват властта си в Египет. Шабака възобновява строителната дейност на египетските фараони. Следи от тази дейност са запазени в Тива, в Дендера, Мемфис, Атрибис и Буто. Един от приемниците му, Тахарка, е принуден да защищава Египет от асирийските войски. В надпис, датиран от 6-а година от царуването на Тахарка, той е представен като истински египетски фараон, който „прекарва деня и прекарва нощта, мислейки за онова, което е полезно за боговете, за да се възстановят храмовете им, които се разрушаваха, да се извият техните статуи, да се напълнят хамбарите им, да се снабдят жертвениците им и да им се принесат най-различни жертви". Подчертавайки полезната си дейност, Тахарка гордо казва, че „тази страна беше изобилна по негово време, така както е била по времето на „владетеля на всичко" (Озирис — В. А.). Всеки спеше дълго сутрин и не казваше по всеки повод: „О, ако имах това!" При управляването се ръководеха от истината, а лъжата беше

прикована към земята." Стремейки се да се опре на египетското жречество, Тахарка издига редица храмове. В Карнак (Тива) той построява великолепна колонада. Остатъци от строителството по негово време са запазени в Едфу и в Танис, който и преди това вече има голямо значение, става резиденция на Тахарка благодарение на своето важно стратегическо положение. Тахарка се опитва да води активна външна политика в Азия, като подкрепя сирийско-финикийските князе против Асирия. Но не му се удава да предотврати нахлуването на асирийците в Египет. В 671 г. пр. н. е. Асархадон завоюва Египет и заставя Тахарка да бяга. По времето на Ашурбанипал Египет на два пъти е подлаган на опустошителните нашествия на асирийските войски. Но Асирия вече е пред залеза на своето могъщество. Ашурбанипал, за да задържи властта си над Египет, трябва да се опира на северноегипетската аристокрация, като я противопоставя на етиопските царе.

ОБЕДИНЯВАНЕ НА ЕГИПЕТ ОТ САИСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ

В Саис от 685 г. пр. н. е. управлява Псамтик, потомък на Тефнахт, от либийски аристократичен род. Като се опира отначало на Ашурбанипал и като остава верен съюзник на асирийците, той успява да обедини под своя власт целия Египет и да основе нова, XXVI династия, която получава названието Саиска по името на град Саис, превърнат в столица на страната. По време на фараоните от тази династия Египет отново стига до известен разцвет. Това е последният и този път кратък и слаб разцвет на независимата египетска държавна система и култура.

През саиската епоха се развива много външната търговия на Египет. По времето на фараон Нехо са започнати работи за прокопаването на канал, който да съединява Нил с Червено море и по този начин да се създаде непрекъснат воден път от Египет в Нубия и още по-далеч — в страната Пунт. Херодот разказва, че Нехо заповядва да се построи флот както в „северно", т. е. Средиземно, така и в Червено море и че по заповед на фараона финикийски моряци са извършили плаване около Африка, което трае три години и завършва с успех. Египетските надписи потвърждават факта на възобновяване на търговските връзки на Египет със страните от Източна и Централна Африка. В Тива са открити плочи с изображение на кораби, които карат нубийски стоки в Египет. Начело на тази флотилия се намира корабът на Амон, командуван от египетския „началник на корабите" Самтауи-Тефнахт, живял по времето на Псамтик I. Край Абу-Симбел е намерен гръцки надпис, в който се казва, че египетски войски, сред които има и гръцки наемници, са стигнали „по-горе от Керкис". Очевидно това е била военна експедиция в Нубия, организирана по времето на Псамтик II и стигнала до втория праг на Нил. Всичко това говори за укрепване на търговските връзки на Египет с областите от Източна, Южна и Централна Африка и за използуване в случая както на сухопътни, така и на морски търговски пътища.

Особено се засилват търговските и културните връзки на Египет с карийско-лидийските племена от Мала Азия, а така също и с обширния гръцки свят, главно с йонийците. Още през VIII в. пр. н. е. милетски търговци и колонисти построяват в западната част на делтата укрепена търговска фактория. По времето на Псамтик I край Канопа се строи лагер за гръцките наемници. В източната част на делтата разкопките откриват голямо търговско селище на йонийците, наречено Дафне. В западната част на делтата са разкопани остатъци от голямо гръцко селище — Навкратис, което по думите на Херодот е построено от египетския фараон Амазис. Тук са открити разнообразни и многобройни произведения на изкуството и предмети от бита, докарани от гръцки търговци или изработени на място в гръцки стил от заселили се тук, в Египет, гръцки занаятчии. Многобройни изделия в гръцки или в своеобразен гръко-египетски стил се разнасят от търговци из всички съседни страни и са намерени по време на разкопки в различни райони на Средиземноморието.

Отслабен от дългогодишни войни, опустошителни нашествия на асирийските войски и продължителна междуособна борба, Египет вече не може да противопоставя многобройни армии, необходими за поддържане на външнополитическия престиж на Египет в Азия. Саиските фараони са принудени до голяма степен да се опират на малоазийски и гръцки наемници, които очевидно са главно ядро в техните войски. В един египетски надпис от времето на фараон Уах-иб-Ра (Апри) се говори за въстание „на либийски, азиатски, гръцки и чуждоземни наемници", които заплашват фараона, че ще отидат в Нубия. Друг надпис разказва, че фараонът Уах-иб-Ра е начело на армия, в която има „безброй много гърци". Гръцките историци, поточно Херодот, обръщат сериозно внимание на проникването на гръцки търговци и наемници в Египет, на „гръцката ориентировка" на саиските фараони и на културното сближаване, което става през този период между гърци и египтяни. Очевидно тези факти имат голямо значение за гърците и развитието на тяхната търговия и колонизация през VII—VI в. пр. н. е. Във връзка с това възникват много легенди и сказания, които Херодот цитира. Така например той разказва, че оракул предсказва на Псамтик I, че откъм морето ще дойдат „медни хора", т. е. карийци и йонийци, оковани в медни доспехи, които ще му окажат помощ.

Развитието на външната търговия и укрепването на икономическите връзки на Египет с гърците водят до развитието на най-древните форми на паричното стопанство, монетопроизводството и лихварството. Временният икономически подем на Египет спомага за забогатяването на господствуващата класа на робовладелската аристокрация, главно на жречеството, на либийската военна аристокрация, на малоазийските и гръцките търговци и донякъде на чуждите наемници. Надписите от това време говорят за големи богатства, натрупани в храмовете. Така например един знатен велможа, „наследствен княз, единствен приятел (на царя), началник на двореца, главен лекар, началник на златната хазна, велик в двореца и почитан в царския дом... Пефнефдинейт" в своя надпис казва, че е предал на

абидоския храм хиляда арура (2735 хектара) земя. Саиските фараони изразходват огромни средства за възстановяване на древните храмове и за строеж на нови. Те жертвуват за храмовете много земя, добитък, роби, селскостопански продукти, както личи от надписа на Апри, намерен в Митрахине. Нещо повече, фараоните понякога предават земите, принадлежали на отделни частни лица, на храмовете като храмова собственост. Така например началникът на гарнизона на остров Елефантина Несухор предава на Мендеския храм свое имение в 10-и горноегипетски ном, което му е било дарено от царя. Предаването става очевидно по указание на царската власт.

В своята вътрешна политика саиските фараони са принудени да лавират между военната либийска аристокрация, египетското жречество и гръцките заселници и търговци. В борба с влиятелното египетско жречество, а така също и с онези многобройни почти независими малки князе, които все още продължават да претендират за известна самостоятелност, саиските фараони трябва за укрепване на своята власт да се опират на чужди, главно на малоазийски и гръцки наемници. Така например Псамтик I, след като се възкачва на престола, се опитва да се опре на гръцките наемници и търговци. Фараонът Амазис по думите на Херодот „обичал елините, на някои от тях направил много добрини, а на преселващите се в Египет отделил за заселване град Навкратис". Навкратис получава от саиските фараони редица привилегии. Той се счита за единствено „място за търговия за чужденци". Много гръцки градове строят в Навкратис храмове на своите богове. Освен това Навкратис получава нещо като търговска автономия. Той има право да назначава собствени „пазители на тамошната търговия". Разкопките на Флиндерс Петри, извършени на мястото на древния Навкратис, дават богат материал за характеристиката на гръцкото влияние в Египет през тази епоха. За да подчини напълно под своя власт тиванското жречество, Псамтик I принуждава върховната жрица на Амон, „съпругата на бога" Шепенопет II, да признае неговата дъщеря Нейтикерт за своя дъщеря, което е фиксирано в специален документ.

В своята външна политика Псамтик I се старае да подкрепя Асирия, чието могъщество вече запада. Псамтик I дължи своето възвисяване на асирийския цар. Освен това той има интерес асирийската държава да се запази, тъй като предпочита слабата Асирия пред силния Вавилон, който постоянно застрашава Египет и египетското влияние в Предна Азия. Очевидно именно затова Псамтик не само взема решителни мерки, за да отблъсне нашествието на скити край границите на Египет, но и ги преследва на територията на Палестина. Нещо повече, около 616 г. пр. н. е., когато Набопаласар тръгва срещу Асирия, египетски войски се появяват край Ефрат, за да подкрепят намиращото се на косъм от гибелта асирийско царство. Още по-енергично се опитва да помогне на Асирия Нехо, синът на Псамтик. След като се възкачва на престола в 611 г., той праща войските си в помощ на Асирия, за да могат с общи усилия да завладеят отново Харан. Египетско-асирийските войски успяват да завземат Кархемъш. Но край Кархемъш Навуходоносор кара обединените войски на

египтяни и асирийци да претърпят поражение. Разкопките в Кархемъш откриват интересни следи от пребиваването в този град на египтяни и на гръцки наемници. В развалините на един дом са намерени египетски бронзови статуетки, съдове от алабастър и фаянс, глинени отпечатъци с името на Нехо, бронзов пръстен с името на Псамтик и бронзов йонийски щит с изображение на Горгона.

Псамтик II (595—589 г. пр. н. е.) продължава елинофилската политика на своите предшественици. По негово време връзките на Египет с Гърция стават още по-трайни от преди. Херодот разказва, че елидийците пращат при Псамтик II пратеници, за да искат от египтяните съвет как най-добре да организират олимпийските състезания. И Херодот, който не пропуска случая да отбележи мъдростта на древните египтяни и високото равнище на развитие на тяхната култура, съобщава какъв остроумен отговор са дали египтяните на елидийските пратеници. Следващите саиски фараони Уах-иб-Ра (Апри) и Яхмос II (Амазис) са принудени да продължават тази политика. Запазеното изображение на Апри с коринтски шлем говори, че този фараон се опитва да подражава на гърците дори в облеклото. Неговата гръкофилска политика предизвиква недоволството на египтяните. По време на неговото царуване избухва въстание, възглавявано от един от неговите военачалници Яхмос (Амазис). Яхмос застава начело на метежниците, разбива войските на Априй, съставени главно от гръцки наемници, и завзема царската власт. Но и Яхмос II е принуден да продължава същата политика. Той се жени за гъркиня от Кирена и поддържа дружески отношения с Поликрат Самоски и Крез, цар на Лидия. Той щедро дарява гръцките храмове, като с това купува приятелството, помощта и подкрепата на гърците. Активността на външната му политика намира отражение в един вавилонски надпис, в който се споменава за настъпление на египетските войски и се цитира името „Амасу". Но възможно е това да са били само гранични сблъсквания. По-сериозно е придвижването на Амазис към Източното Средиземноморие, където той завладява остров Кипър. Характерно е, че влиянието на египетското изкуство върху кипърското е твърде значително.

Но това са вече последни години от съществуването на независимата египетска държава. На изток се разраства могъщата персийска държава, която се стреми да обедини под своя власт наследството на асирийските царе. А Египет е твърде слаб, за да отблъсне нашествието на персийските войски. Скоро след смъртта на Яхмос II персийският цар Камбиз в 525 г. пр. н. е. нахлува на територията на Египет, в битка край Пелузиум разбива египетските войски, сваля от трона Псамтик III и завоюва някога могъщото, а сега рухнало в развалини древно царство на фараоните.

КУЛТУРАТА НА САИСКАТА ЕПОХА

От времето на Новото царство Египет излиза на широката арена на международната политика и установява икономически и културни връзки с редица съседни и по-далечни страни. Египетски търговци

все по-често пътуват до Палестина, Финикия и Сирия. Египетските фараони завоюват обширни области в Предна Азия и в Нубия, заздравяват властта си на юг чак до четвъртия праг на Нил и дори се опитват да навлязат в далечната страна Пунт. Общувайки с редица съседни народи, египтяните им оказват значително културно влияние и на свой ред заимствуват от тях много неща. Установяват се все по-активни връзки между Египет, егейския свят, Предна Азия и Нубия. През късната епоха, когато политическото влияние на Египет отслабва, когато Египет губи чуждоземните си владения и дори бива подлаган на нашествия отвън и на завоевания, търговските връзки на Египет със съседните страни продължават да съществуват. Либийските, етиопските и асирийските завоеватели не могат да не се поддадат на влиянието на високата и древна египетска цивилизация. Това влияние изпитват особено силно културно изостаналите либийци и етиопци, които след като завоюват Египет, се покоряват на египетската култура. Либийските и етиопските царе, завоювали Египет и основали там свои династии, носят пищните титли на фараони, пишат надписите си на египетски, почитат египетските богове и във всичко подражават на египетските си предшественици. Така например Тахарка нарича себе си „Хор, владетел на двете диадеми..., златен сокол, който защищава двете страни, цар на Горен и Долен Египет, благ бог". Нубия и преди това е била под египетско културно влияние, а през епохата на завоюване на Египет от етиопците това влияние значително се засилва. Развалините на египетски храмове, построени в Нубия, говорят за силно египетско влияние. Късната мероитска азбука (Мерое — по-късно нубийско царство от III в. пр. н. е. — III в. от н. е.) възниква на базата на египетската демотична писменост.

Египетската култура достига и до областите на Предна Азия, главно до Палестина, Финикия и Сирия и дори до далечния Кипър. В Палестина и Финикия са намерени голям брой египетски паметници, а така също местни изделия, изработени под силното влияние на египетското изкуство. Такива са например прекрасните инкрустации от слонова кост. Във Финикия достигат култовете към египетски богове, например Хор, Тот, Пта, Хатхор и главно Озирис и Изида, които саиските фараони слагат на първо място сред останалите богове. Чак до античната епоха се запазва легендата, че ковчегът с тялото на Озирис или неговата глава са изхвърлени от морските вълни в Библ. През саиската епоха култът към Изида става централен култ и дори изтласква на второ място култа към Озирис, в чест на когото се изпълняват специални мистерии почти във всички египетски храмове. Очевидно оттогава култът към Изида и свързаните с него мистерии се разпространяват широко по цялото Средиземноморие и спомагат за още по-силното влияние на египетската религия и египетската култура върху редица съседни народи. Произведенията на древноеврейската светска и религиозна литература, събрани в Библията, са проникнати от древноегипетски влияния. Библейският разказ за Йосиф и за жената на Пентефрия доста много напомня сюжета на египетската приказка за двамата братя. Еги-

петският монотеизъм от времето на XVIII—XIX династия не може да не окаже влияние върху възникването на библейското еднобожие и на култа към единствения бог Яхве. Химнът за Амон прилича на един от псалмите на Давид. Египетската любовна лирика е близка до библейската „Песен на песните". Египетските „поучения" и „пророчества" намират отражение в аналогични произведения от библейската литература.

Древната култура на Египет оказва голямо влияние върху формиращата се култура на гръцките племена. В Гърция се прекланят пред древната мъдрост на египетските жреци, пред тайните, богатствата и великолепието на величествените египетски храмове и пирамиди. Историци и философи, като например Херодот и Платон, отдават дължимото на постиженията на египетската култура. Според мнението на Аристотел египтяните слагат началото на математическите познания. Според античната традиция философът Талес заедно със законодателя Солон дълго време прекарва в Египет, като Талес изучава геометрия при жреците от Мемфис и Тива. Интересно е да се отбележат многобройните връзки, които съединяват египетската култура с гръцката. В „Илиада" се говори, че в „египетска Тива — жилищата там са пълни със съкровища. В този град има сто врати, тъй широки, че от всяка двадесет мъже с коне, с колесници могат да излязат един до друг." Архаичните статуи на гръцкия бог Аполон извънредно много наподобяват египетски статуи, по-точно статуи от саиско време, по фронталната композиция на тялото и по типичното за тази епоха изобразяване на усмивката. Гръцката вазопис е запазила сюжети и мотиви, заимствувани от Египет. Гръцките наемници, търговци и колонисти, заселили се в Египет, са свързващо звено между античния свят и угасващата египетска цивилизация.

Саиските фараони, които откриват пред гърците широк достъп до Египет, разтварят вратите на Египет и за гръцката култура. Гърците строят в Египет военни лагери, колонии, градове и храмове, посветени на гръцките богове. Гръцки художници и занаятчии наводняват Египет с произведения на своите занаяти, особено много процъфтяващи в Навкратис. Затова не е чудно, че гръцкото изкуство оказва известно въздействие върху египетското. В това отношение е характерна египетската статуетка с името на Апри, съхранявана в Тюбингенския музей, която прекрасно предава както общия тип, така и индивидуалните черти на знатния аристократ. Художественият реализъм в изкуството получава завършен вид в Египет през VI в. пр. н. е. В египетските релефи от този период художникът изобразява по-добре човешкото тяло в профил и по-свободно разполага върху плоскостта фигурите и предметите. Портретната скулптура достига голямо съвършенство. Главата на Монтуемхат и главата на жрец от зелен шифер са шедьоври на скулптурния портрет от това време.

Известни чужди влияния проникват в Египет от Финикия и Палестина. Така например очевидно от Ханаан идват в Египет обичаят и религиозният обред да се изгарят жертвите върху олтара.

Финикийски и еврейски колонисти строят в Египет храмове на своите богове, което би трябвало да окаже известно влияние върху промяната на религиозните възгледи на древните египтяни. Финикийците водят оживена търговия с Египет и изнасят оттам вино. В Мемфис има цял квартал, населен с финикийци, който е наричан „квартал на тирените". От либийския период насам в Египет се засилва култът към древната либийска богиня Нейт. Култът на брадатия богаджудже Бес, заимствуван може би от Нубия, през късната епоха се разпространява широко в Египет и се запазва чак до християнско време. Такива са културните взаимодействия между Египет и съседните страни в Африка, Предна Азия и егейския свят.

Постепенното отслабване на египетската държава, което става именно в този период на засилване на културните взаимодействия между Египет и съседните страни, поражда мисълта, че причина за упадъка на Египет е навлизането в страната на чужденци, разтварянето на египетската култура в тази бурна вълна от чужди влияния, забравяне на старите традиции и на древната египетска религия. Затова главно през саиската епоха започва реакция срещу чуждите влияния и рязък стремеж да се възроди във всяка сфера египетската древност, да се възстановят древните форми на държава, език, писменост, изкуство и религия от времето на първия разцвет на Египет през периода на Старото царство. Египетските жреци се опитват да изолират египтяните и преди всичко самите себе си от чужденците с помощта на голям брой религиозни и битови забрани. Херодот пише, че „нито египтянин, нито египтянка биха целунали елин по устните и биха употребявали нож, вилица, котел, принадлежащи на елин, не биха яли дори непорочен бик, ако той е заклан от нож на елин". Изискванията на строгата обредност, забраните по отношение на храната и правилата за културна чистота прокарват почти непроходима рязка граница между египтяните и чужденците. Стремежът изкуствено да се възроди забравената отдавна древност, своеобразната архаизация се долавят в паметниците на писмеността и литературата, в произведенията на изобразителното изкуство и предметите от религиозния култ. Изкуството се запазва и дори се усложнява неудобната система на йероглифна писменост въпреки широкото разпространение на знаците от азбуката и появата на опростения бързопис, така наречената демотика, удобна за бързо записване на делови документи. В религиозните текстове се срещат цитати от текстовете на пирамидите на Старото царство, които най-грижливо се копират и преписват. По стените на гробниците внимателно се възпроизвеждат изображения, запазени в гробниците на Старото царство. Широко се разпространяват културните към древните богове на Египет — Изида и Озирис. Жрецът Иба, един от свитата на принцеса Нейтикерт (XXVI династия), описва положения от него труд за издигане на храм в чест на Озирис. Знатният велможа Пефнефдинейт, който заема редица високи длъжности при Яхмос II, подробно съобщава за дейността си във връзка с възстановяването и разширяването на храма на Озирис в Абидос. Той гордо разказва, че е „възстановил дома на свещените

свитъци след запустяването му, записал е жертвите в чест на Озирис и е установил ред във всички бележки". Фараоните от саиската династия строят храмове за боговете, особено в Саис, където са открити голямо здание с колони, построено от Псамтик I, голямо здание с много помещения, създадено от Нехо II, и освен това голяма зала за тържествени празници, издигната от Апри.

През тази късна епоха в Египет широко се разпространява култ към различни животни, например култът към свещените бикове (аписите), в чиято чест строят огромни гробници (серапеи), и към свещените котки, посветени на богиня Бастет, която се почита в Бубастис — за това говорят гробищата на свещените животни и многобройните им статуетки и изображения, запазени в голямо количество до наши дни. Наред с това се възражда древната магия, чието развитие върви паралелно с появата на нови култове на смесени богове, които едновременно олицетворяват различни явления на природата (синкретизъм и пантеизъм). Стремежът да се възкреси далечното минало, подражаването на отминалата древност проникват в изкуството и в литературата. Сюжетите в литературата се свързват с образите на древни царе, като например Рамзес II, за когото разказват, че пратил статуя на бог Хонсу, за да се излекува дъщерята на азиатски цар. В литературните произведения се възкресяват стилът и фразеологията на египетската литература от класическо време — разцвета през епохата на Средното царство. В изобразителното изкуство се появява стремеж робски да се подражава, понякога почти да се копират художествените произведения от времето на Старото царство.

Всичко това води до рязко отделяне на изкуствено възкресяваната древна култура от онези форми на културно творчество, които още свидетелствуват за жизнеспособността на египетския народ. Така например демотичната писменост се откъсва от архаизиращата религиозна и официална йероглифика, народният език — от отмиращия „литературен език" на класическата древност, народните форми на религия — от сложните и непонятни за народа богословски системи на жречеството, свежото реалистично изкуство — от едноообразното повтаряне на художествените произведения от дълбока древност.

Но всички последни опити да се запазят самостоятелността и независимостта на египетската държава и египетската култура се оказват напразни. Египетската държава рухва под ударите на могъщите персийски завоеватели. Но египетската култура надживява своите създатели и оказва силно влияние върху развитието и културата на съседни народи, главно на гърците.

18 ГЛАВА

СРЕДНА АЗИЯ И ИРАН В ДРЕВНОСТТА

ПРИРОДНИ УСЛОВИЯ

Средна Азия представлява голяма низина, почти от всички страни заобиколена от планини и възвишения. На запад тя граничи с източното крайбрежие на Каспийско море, на изток — с Тарбагатайския и Джунгарския хребет и със западните области на Китай и на югоизток — с района на планините Хиндукуш. Една четвърт от територията на Средна Азия са планински райони, сред които се откроява високопланинската област Памир. Огромната низина на Средна Азия на големи тераси слиза от изток на запад към крайбрежието на Каспийско море. Цялата тази страна е нещо като голям басейн, лишен от оттичане. Немногобройните реки се вливат в езера или се губят в пясъците на пустините, преди да стигнат до морето. Климатът на Средна Азия е рязко континентален. Най-благоприятни за човешки живот области в Средна Азия в древността са били долините на немногобройните й реки, главно Сърдаря, Амударя, Зеравшан и Мургаб. Но, както и в много други страни на древния Изток, и тук развитието на земеделско стопанство е възможно и дава добри резултати само при условие, че се създаде сложна мрежа за изкуствено напояване.

Иран представлява голямо плато, затворено от всички страни и защитено от планински хребети. На юг и югозапад Иранското плато е обградено от южноиранската планинска дъга, на северозапад Иран е отделен от Месопотамия от планините Загър, на изток планините Брагуй и Соломонови делят Иранското плато от западната част на басейна на Инд. На север планините Копет-Даг и Хиндукуш са граница между Иран и Средна Азия. Населението на Иран дълго време живее като в крепост, защитена почти отвсякъде с планини. Само на север племената на Иран имат близък досег с източноиранските племена, живеещи в Средна Азия. Племената в Иран излизат на арената на световната история по-късно от другите. Само югозападната част на Иран, наричана в древността Елам, близо до Южна Месопотамия, още в дълбока древност е отчасти въвлечена в културния живот на древноизточния свят.

Типично континенталният климат на Иранското плато се отличава с резки колебания на температурата и е много сух. Известно

количество дъждове валят в планините и в областите край Каспийско море и Персийския залив. Централната част на Иранското плато е безводен район с голям брой солени езера и блата. На територията на Иран има малко реки, те са маловодни, неудобни са за плавателни съдове и често не стигат до морето, губейки се в сухите степи или в пясъците на пустините. Голямата река Хилменд започва в планините Хиндукуш, събира водите на многобройни планински рекички, но губи много вода и постепенно изчезва в пустинните пространства на Централен Иран. Сухият климат, недостатъчното количество валежи и оскъдните вътрешни води още от древността налагат на населението да създаде изкуствено напояване, като за тази цел се използува главно водата, която тече от планините при топене на снеговете, от планинските езера и подземни водохранилища.

Иранското плато е богато с полезни изкопаеми, особено метална руда и нефт. Желязна руда се среща в различни части на Иран (Мезандеран, Исзд и Фарс) и в предпланините на Елбрус. Медна руда намират в Иранското плато, по-точно в Карадаг (Ирански Азърбайджан), където има и калай. Мед са получавали край Исзд и на юг от Техеран. Освен това на територията на Иран се срещат злато, сребро и олово. Различни метали се получават в Иран още в дълбока древност, за което говорят бронзовите изделия, намерени в Луристан, и разнообразните оръдия от Суза.

Планинските склонове в районите, където климатът е по-малко сух, отколкото в областите на вътрешен Иран, а така също и долините са били покрити с гори. Благоприятните климатични условия по тези места дават възможност на населението да се занимава с овощарство. В по-сухите степни райони, покрити с оскъдна трева, могат да пасат само стада дребен рогат добитък. Населението тук се занимава главно със скотовъдство.

Керванни пътища съединяват района край Каспийско море с крайбрежието на Персийския залив, водят от долината на Тигър на изток и от източните области на Иран към Индия. От Месопотамия важен търговски път води по долината на Диала към Мидия. От столицата на Мидия — Екбатана, голям търговски път води към Сузиана. Редица търговски пътища свързват Иран със Задкавказието и с областите на Средна Азия.

НАСЕЛЕНИЕ

Планинските области, разположени между Месопотамия и Иран, още през II хилядолетие пр. н. е. са заселени с касити, наричани от гръцките автори косаи или каспии. Тези племена са близки до еламските племена, названието на които се среща в шумерски и акадски надписи. Еламитите населяват голяма планинска страна на изток от Шумер в басейна на реките Карун и Керха (древните реки Улан и Укну). По̀ на север, в планинските области, живеят племената лулубеи, изпитали културно въздействие от страна на шумери и акади. Край Сарпул, между Багдад и Хамадан, са намерени паметници на лулубейска култура. На един релеф е изобразен цар Анубанини, стъпкващ врага с крака. Богиня, покровителка на войната, води към

царя заловени пленници. Ако се съди по акадските надписи и по стила на изображение, този релеф се датира от времето на Нарамсин (XXIII в. пр. н. е.). В югозападната част на Иран, в Хузистан, а така също и в източната част на Иран — в Белуджистан, са запазени остатъци от древно тъмнокожо население. Възможно е в древността тези племена да са живели по еритрейското крайбрежие, от Елам до устието на Инд, а така също отчасти и във вътрешните области на страната. Херодот споменава за парикаиийци, които населяват два окръга на персийското царство, и ги изброява наред с „азиатските етиопци". Очевидно това са тъмнокожи племена, които гръцкият историк сближава с африканските етиопци.

Племената на мидийци и перси, които образуват големи племенни съюзи на територията на Западен Иран, за пръв път се споменават в асирийски надписи от IX в. пр. н. е. През IX—VII в. пр. н. е. асирийските царе неведнъж предприемат опустошителни набези в страните, населени от мидийци и перси, и откарват оттам плячка: пленници, добитък (коне, камили, овци и мулета), и високо ценения по онова време скъпоценен камък лазурит.

Каситите, лулубеите и еламитите представляват част от коренното население на Предна Азия. Персите, които населяват областите на Западен и по-точно на Югозападен Иран, спадат към групата на западноиранските племена. Към източноиранските племена, населяващи в древността обширното пространство от Каспийско море до Хиндукуш и Тян-Шан, спадат племената, които гръцките историци наричат скити и масагети, а древноперсийските надписи — саки. Саките, които населяват главно Средна Азия и съседните области, се делят на три големи групи: 1) саки хаумаварка (саки с листа от култовото растение хаома), населявали може би областите на Фергана и Памир; 2) саки тиграхауда (саки с островърхи шапки), живеещи в степните области на Киргизия и Казахстан; 3) саки тиай-тара-дарайя (презморски саки или саки отвъд реката), които може би са живели отвъд някоя от големите реки в Средна Азия. Античните автори и древноперсийските надписи споменават освен това племената дан или дахи, населяващи страната на изток от Каспийско море, очевидно областите на Южна Туркмения. На североизток от дахите, чак до Сърдаря, живеят масагетите, които влизат в групата на скитско-сакските племена. На запад от Амударя живеят хорезмийци, чиято древна култура стана известна благодарение на разкопките на С. П. Толстов. Между долното течение на Амударя и Сърдаря в басейна на Зеравшан от древността живеят согдийци, а малко по̀ на юг, чак до Мургаб, а така също на територията на Северен Афганистан — бактрийци.

ИЗТОЧНИЦИ

Историята на Средна Азия и Иран в древността е все още малко проучена, тъй като на територията на тези страни са намерени малко писмени източници. Сред немногобройните клинообразни надписи, датирани от времето на царуването на първите персийски царе

от династията на Ахеменидите (558–530 г. пр. н. е.), най-голямо значение все още има големият надпис, издълбан върху Бехистунската скала, източно от Керманшах. В този надпис персийският цар Дарий I съобщава как след смъртта на Камбиз е потушил въстанията, разгромил е метежниците, организирал е поход срещу саките и е възстановил целостността на персийската държава. На същия цар принадлежи и клинописен древноперсийски надпис с египетски превод, запазен в района на Суецкия канал. В този надпис се говори за построяването на канал, който да съединява Нил с Червено море, след което „корабите тръгнаха по този канал от Египет към Персия". За строителната дейност на Дарий I разказва надписът за строеж на дворец в Суза. Този надпис съдържа редица сведения за различните материали, докарани от многобройни далечни страни за строеж на дворец. В надписите на Дарий I, по-точно в Бехистунския и в Накши-Рустамския (край Персепол), са запазени списъци на области и страни, включени в персийското царство.

Голямо значение за изучаването на древноперсийската религия има надписът на Ксеркс, в който се забранява култът към древните племенни богове — дайвите, и се въвежда държавен култ към върховния бог на персите Ахурамазда. Малки персийски надписи са намерени в Персия, в Пасаргада, Египет и Мала Азия. Освен това особено интересен е надписът, намерен в Накши-Рустам, върху гробницата на Дарий I. Този надпис е на древноперсийски език, но е писан с помощта на арамейската азбука, което говори за широкото разпространение тогава на арамейска писменост в персийската държава.

Много персийски надписи са запазени не само с персийски клинопис, но и с преводи на вавилонски, еламски и египетски език, което дава възможност внимателно и всестранно да се проучат тяхното съдържание и форма.

Немногобройните древноперсийски надписи до известна степен се допълват от вавилонски и египетски. Така например манифестът на Кир II и вавилонската хроника на Набонид подробно описват превземането на Вавилон от войските на Кир и съдържат сведения за външната и вътрешната политика на основателя на персийското царство. Голям брой нововавилонски документи от времето на Ахеменидите, по-точно от архивите на търговските къщи Егиби и Мурашу, хвърлят светлина върху стопанския и обществения строй на Месопотамия от това време. Голямо значение имат и египетските текстове. Така например надписът на първосвещеника на богиня Нейт в Саис, египетския жрец Уджагоресент, дава възможност да се уточнят взаимоотношенията между египетското жречество и персийския цар. Пак от това време са и демократическите надписи, които характеризират стопанския живот на Египет през периода на персийското господство. Известно значение имат и арамейските надписи, намерени в различни части на обширната персийска държава, например в Египет, като например арамейски папируси от юдейската колония на остров Елефантина (край Асуан). За това, какво са представлявали отделните части на Иран през епохата, предшестваща образуването на персийско царство, говорят еламските делови

документи от Суза, написани на акадски език и датирани от II хилядолетие пр. н. е.

Недостатъчното количество надписи от времето на Ахеменидите изисква грижливо и всестранно използуване на паметниците на материалната култура, произведенията на изкуството и предметите на религиозния култ. Археологически територията на Иран е недостатъчно проучена, но разкопките вече са дали някои ценни резултати.

През средата на XI Хв. Фланден и Костá правят първите на територията на Иран разкопки на дворец в Персепол. Те намират тук скулптурни паметници и правят опит да възстановят тронната зала на персийските царе. В края на XIX в. археологът Дьо Морган открива в Суза редица археологически слоеве, като се почне от архаично време, когато още се използуват каменни оръдия, и се стигне до разцвета на персийската държава, когато Суза става един от важните административни и културни центрове на Иран. Освен това вече през XX в. частично е разкопана и столицата на Персия — Персепол. Тук са разкрити развалините на голям дворец, построен върху изкуствена тераса. Към него водят широки стълби, украсени с барелефи, и монументални врати със статуи на свещени крилати бикове, пазители на царския дворец. Сред забележителните произведения на изкуството, намерени в Персепол, особено изпъкват изображенията на царя и на данъкоплатците от различни племена, които носят най-разнообразни дарове.

През последните години на територията на Иран и Средна Азия са направени доста много разкопки, така че има възможност за тези места да бъде възстановен процесът на възникване и по-нататъшно развитие на земеделското стопанство. Едно от най-древните селища е намерено в Джейтун, на 30 км северозападно от Ашхабад. Ако се съди по намерените зърна ечемик, пшеница и кремъчни зъбци на ножове за жътва, живелите тук хора са се занимавали със земеделие. За уседнал начин на живот говорят и остатъците от къщи, градени от глинени блокове. От по-късен период, от времето на халколита, е земеделското селище, намерено в Сиалк (Централен Иран). Тук хората живеят в глинени къщи, занимават се със скотовъдство, земеделие и вече умеят да използуват металите, за което говорят кованите медни карфици, игли и шила. Освен това в Средна Азия, в оазисите на Крайкопетдагската равнина, особено в Карадепе и Намазга-депе, са намерени селища на земеделски племена от времето на халколита, когато хората от лов и събирателство преминават напълно към скотовъдство и поливно земеделие. Особено интересни са големите къщи с много помещения, хамбарите за зърно, стените, които заобикалят селищата, и керамиката покрита с многоцветни шарки. През тази епоха може би вече са били известни колелото и тъкачеството.

Разкопките, направени от съветски археолози на територията на Средна Азия в широк мащаб, дават възможност да се проследи развитието на икономиката и социалните отношения сред племената на Средна Азия, като се почне от най-древни времена. В пещерата Тешик-Таш са намерени останки от детски скелет и груби каменни

оръдия от времето на палеолита. Развитието на материалната култура се проследява доста подробно още от времето на неолита, от периода на поява на медни, а след това — разпространение на бронзови оръдия. За тези периоди особено значение имат паметниците от така наречената култура Анау, открити за пръв път край Ашхабад, а след това в различни райони на Средна Азия. Между тези паметници може да се отбележат по-специално остатъците от нашарени глинени съдове, украсени със своеобразен геометричен орнамент.

По материал, по форма и по художествен орнамент тези фрагменти спадат към „оцветената керамика тип Анау", срещана в южната част на Средна Азия, във Фергана и в Хорезъм.

За изучаване на материалната култура и историята на най-древните народи в Средна Азия голямо значение имат разкопките, провеждани от 1937 г. в Хорезъм. В Къзъл-Кумската пустиня е открито неолитическо селище с голямо количество кремъчни и костени оръдия. В по-късни селища са намерени бронзови оръдия, а в селища от I хилядолетие до н. е. — железни оръдия. Ако се съди по глинените съдове, материалната култура се развива приемствено у племената от Хорезъм в течение на няколко хилядолетия. Разкопките на „градища с жилищни стени", на селища от различен тип и до цели градове за пръв път дават представа за хорезмийската култура, обхващаща цяло хилядолетие исторически живот (VI в. пр. н. е. — VI в. от н. е.). Особено интересни са „домовете на огъня", които са центрове на обществения живот и може би са имали религиозно значение, а така също и забележителните паметници на изкуството — монументален стенопис и скулптура. По-късните селища в Хорезъм, ако се съди по намерените в тях монети, могат да бъдат отнесени към първите векове на новата ера.

Археологически проучвания, които дават ценен научен материал, са извършени и в други райони на Средна Азия. Разкопките край Термез показват, че тук хората са живели от времето на неолита и че няколко века пр. н. е. тук се е намирал древен град. Цели археологически комплекси и дори отделни паметници, намерени в различни части на Средна Азия, дават възможност сега историята на най-древните народи от Средна Азия да се изучава във връзка с историята на народите от Предна Азия и Индия. От тези паметници особено значение имат великолепните бижутерски изделия от „Аму-Даринското съкровище", датирани от времето на Ахеменидите.

Освен това античните автори съобщават твърде важни сведения за древната история на Средна Азия и Иран. За историята на Мидия и Персия подробно разказва Херодот. Далеч не винаги това, което той разказва, е точно, но в много случаи то е достоверно и често бива потвърдено от други източници. До известна степен, но много внимателно може да се използува по-късният религиозен сборник на древните перси „Авеста", редактиран през първите векове на новата ера. Неясни отгласи от далечното минало са запазени в по-късни художествени произведения чак до X—XI в., например в известната поема на Фирдоуси „Шах-Наме" и в народния епос на средноазиатските народи, например на таджиките.

ЕЛАМ

Свързващо звено между Иран и Месопотамия е Елам — един от древните центрове на самобитна култура в Предна Азия. Разкопките, извършени в Суза и малко по̀ на север в Тепе-Мусиан, откриват много глинени съдове, украсени с орнаменти, и други изделия, свидетелствуващи за това, че тук от времето на неолита съществува своеобразна култура. Отделни племена продължават да водят номадски живот в планините, но в речните долини хората още от дълбока древност преминават към уседнало земеделие. При разкопките на първо селище в Суза са намерени сърпове и хромели. Високо равнище на развитие достигат обработването на камък, керамиката и тъкачеството. Металургията се развива много бавно. Затова медните оръдия дълго време запазват формата на каменните. В археологическия слой на второ селище в Суза, датирано от времето на акадския цар Нарамсин, се появяват бронзови изделия. Находки на обсидиан и лазурит говорят за връзки с други страни, откъдето са докарани тези видове камък. Очевидно Елам е водил търговия не само с Месопотамия, но и с Иран и със северните страни. В Елам възниква самостоятелно най-древна картинна писменост, която по-късно бива заменена с по-усъвършенствувана — с клинопис, заимствуван от народите на Месопотамия.

Най-древните владетели на Шумер и Акад са принудени непрекъснато да защищават земеделските области на Двуречието от нашествията на еламските племена. В свои надписи те съобщават за нахлуванията на еламити и за свои походи в страната Елам. Така например владетелят на Лагаш Еанатум „строши главата на Елам. Елам беше прогонен в своята страна". Манищусу, цар на Акад, завоюва Аншан — очевидно една от областите на Елам — и я облага с данък. По времето на царете от III династия на Ур шумерите завоюват някои области на Елам, които започват да се управляват от специални шумерски чиновници. Падането на III династия на Ур води до освобождаване на Елам. Еламските царе използуват размириците в Месопотамия и отново започват да нахлуват в долината на Двуречието и дори се настаняват в южната ѝ част — в Ларса. Вавилонският цар Хамурапи е принуден да води упорита борба с еламитите. Едва след като обединява под своя власт значителна част от Месопотамия, Хамурапи е в състояние да прогони еламитите от Шумер.

Известна представа за социално-икономическите отношения в древен Елам през II хилядолетие пр. н. е. дават намерените в Суза делови документи, написани с клинопис на акадски език. Ако се съди по тези документи, тук вече е започнал процесът на класово разслояване и разоряване на бедните, принудени да прибягват към заеми и да дават в залог своите ниви, градини, къщи и добитък. Очевидно сделките за заем са толкова чести, че се създават специални форми на дългово право. Но няма основания да се говори за окончателно разоряване и обедняване на дребните земевладелци по това време.

По-късно и асирийските царе са принудени да водят упорита борба с Елам. В VIII в. Саргон II се сблъсква с еламските войски, които заедно с вавилонските нанасят поражение на асирийците. Голям поход срещу Елам извършва Синахериб. В летописа на своите походи той съобщава, че „34 укрепени града заедно с малките селища в околностите им, които нямат чет, аз обсадих, завоювах, ограбих, разруших, опустоших, изгорих и с дима от пожарищата им покрих широкото небе като ураган". Еламският цар Кудурнахунди заповядва на населението да се скрие в крепостите, а той самият отстъпва в далечните планински области. Синахериб се опитва да преследва противника, но няма успех. Като се позовава на „извънредно силен студ" и „ужасна буря", на „сняг и дъжд", Синахериб се връща в Ниневия. Очевидно асирийците не успяват да завоюват напълно Елам. Стремейки се да нанесе на еламитите решителен удар и да укрепи влиянието на Асирия в Елам, Синахериб провежда втори поход в тази планинска страна. Борбата на Асирия с Елам завършва едва по времето на Ашурбанипал, който в 645 г. пр. н. е. опустошава и жестоко ограбва Елам, като постига поражение на вековния враг на Асирия. Но по това време и самата Асирия е вече в навечерието на своята гибел.

Така Елам в течение на векове не само се съпротивява на шумерски, вавилонски и асирийски завоеватели, но дори често и сам минава в настъпление срещу държавите на Месопотамия. Очевидно Елам е населен от свободолюбиви и независими племена, които са принудени да отстъпят едва пред превъзхождащите военни сили на могъщите асирийски царе. Разкопките, извършени в Елам, дават възможност да се открият паметници на древната, висока и своеобразна еламска култура. Тази страна, чиято история води началото си от III хилядолетие пр. н. е. е едно от звената, които свързват най-древните народи на Иран с културните центрове на Предна Азия така, както Задкавказието свързва племената на Средна Азия с народите, страните и културните центрове от районите на Черно и Средиземно море.

СТОПАНСКИ И ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ НА НАЙ-ДРЕВНИТЕ ПЛЕМЕНА ОТ СРЕДНА АЗИЯ И ИРАН

Недостатъчното количество археологически паметници и липсата на надписи не дават възможност да си представим напълно точно социално-икономическия живот на племената от Средна Азия и Иран преди началото на I хилядолетие пр. н. е. Едва разкопките, извършени през последните години от съветски археолози, хвърлят известна светлина върху стопанския живот на най-древните народи на Средна Азия. Така например археологическото проучване на Хорезъм дава възможност да се проследи животът на древните народи, населявали района на Амударя, от времето на неолита чак до ранното средновековие. Заселището Джанбас-Кала № 4, където са намерени много микролити (малки кремъчни оръдия), свидетелствува

за съществуването на примитивно стопанство на риболовци и ловци, преминали обаче към уседнал живот. За това говорят остатъците от жилище, строено върху стълбове и покрито с камъш. Възможно е в този „голям дом" да е живяла цяла родова община. Предметите, типични за намерената тук култура, наречена „келтеминарска", могат да бъдат сравнявани с находките в по-късните селища на Западен Казахстан. Следователно още през IV—III хилядолетие пр. н. е. Хорезъм е включен в обширен район, населен от родствени племена приблизително на еднакво равнище на културно развитие.

Костите на домашни животни (крава, коза или овца), остатъците от каменен хромел и някои изделия от мед, намерени в различни селища на Средна Азия, говорят за поява на скотовъдство и на първобитно мотично земеделие, а така също и за възникване на металургия. Скотовъдството придобива особено голямо значение в степните и планинските райони и особено на Иранското плато, където се запазва в течение на векове. В началото на своята история най-древните племена в Иран водят номадски скотовъден живот. Те отглеждат в голямо количество едър и дребен рогат добитък, а така също и коне, широко разпространени в Мидия. В религиозния сборник „Авеста" са запазени отгласи от древен бит на скотовъдци, намерил отражение в обичаите и митовете. Кравата и кучето се считат свещени животни. В най-древната част на „Авеста" — „Гати", често се срещат древните митологични образи „душата на кравата" и „творецът на кравата". В по-късна част на „Авеста" — „Видевдат", цяла глава е посветена на кучето. Херодот разказва легенда за това, как куче с отхранило и пастир е отгледал малкия Кир, който по-късно става основател на персийската държава. По думите на Херодот персийските царе принасят в жертва на божеството до хиляда бика наведнъж. Древните мидийци отдавна се занимават с коневъдство. Особено известни са конете, отглеждани в Нисейската равнина и в Хорасан. В Мидия започват да култивират и фуражната трева люцерна, наречена „конска храна". Изображения на мидийски конници и коне са запазени върху асирийски релефи от VIII в., върху еламски печати от VII—VI в. и върху персийски релефи от V в. от Персепол.

Там, където природните условия са благоприятни за създаване на изкуствено напояване, възникват различни форми на напоявано земеделие. В планинските области земеделците използуват планинските потоци, като укрепват коритата им и събират водите им в изкуствени водохранилища. В долините на реките се правят канали, водохранилища, бентове и шлюзове. Херодот описва големи напоителни съоръжения в Хорезъм. Археологическото проучване показва, че тези канали са били прокопани в VIII—VI в. пр. н. е. и по дължина надминават по-късно прокопаните канали. Така например каналът Чермен-яб в древността е достигал до 200 км дължина. Остатъци от голяма напоителна мрежа са открити и в Бухарския оазис. С иригация в древността си служат и на територията на Иран. Но поради липса на големи реки тук иригацията има по-малко значение, отколкото в Средна Азия. Характерна черта на изкуственото напоя-

ване в Иран е съоръжаването на подземни канали (кяризи) за събиране на подпочвени води. За системно прочистване тези канали се снабдяват с инспекционни шахти, разположени на определено разстояние една от друга.

Религиозните вярвания на племената от Източен Иран и Средна Азия се оформят през периода на преход от номадско скотовъдство към уседнало земеделие. Точно затова в религиозния сборник „Авеста" се дава идеалът за праведен живот на земеделеца, който си строи дом, създава семейство, отглежда добитък, оре земята, сее житото, фураж, плодни дървета, напоява безводната почва и пресушава блатата. Още по това време религията се използува от върхушката на обществото за укрепване икономическото положение на тази върхушка. Затова именно по-изгодният земеделски труд се счита за праведно дело, а житото — за свещено растение, което притежава могъща сила в борбата със зли духове. Жреците учат, че човек, който сее житно зърно, сее добро и спомага за разпространяването на култа на добрия бог Ахурамазда. Според ученията на жреците праведният човек трябва с всички сили да развива земеделието. От житните растения са разпространени пшеницата, просото и ечемикът. Гроздето се среща в Иран и в Средна Азия в див вид и тук се аклиматизира още от древността. В градините се отглеждат различни плодни дървета — ябълки, круши, кайсии, праскови и нарове. От фуражните треви е разпространена люцерната, която служи за храна на конете и която римляните наричат „мидийска трева".

Наред със земеделието с течение на времето се развиват и занаятите. Най-голямо значение има развитието на металургията, за което спомага наличието на метални руди, например на злато, сребро и желязо. Древни находища на мед и също така и древни пещи за топене, разположени наоколо, са открити в Каракалпакска АССР. В горните слоеве на северния и на южния хълм в Апау археолозите откриват медни и бронзови предмети, например сърпове, ножове, върхове на копия и украшения. Намерените в Иран на територията на Луристан разнообразни бронзови предмети — мечове, кинжали, съдове, украшения, пръстени, гривни, части от конски амуниции, мундщуци със странни изображения на животни, датирани от периода между средата на II и началото на I хилядолетие, характеризират високото равнище на металургическата техника и на приложното изкуство. Още Херодот пише, че масагетите, живеещи в Средна Азия, разполагат изобилно със злато и мед и правят от тях различни предмети. Може да се предполага, че златото се е добивало в Согдиана, в долината на Зеравшан, а освен това се е докарвало от съседни страни, например от района на Алтайските планини през Бактрия.

Желязото се появява в Средна Азия доста късно, приблизително в средата на I хилядолетие пр. н. е., и в южните земеделски области на Согдиана и Бактрия малко по-рано, отколкото в по-изостаналите степни райони. Така в различните части на Средна Азия още в дълбока древност възникват центрове на металургическо производство, главно за обработване на мед, бронз и злато, което несъмнено оказва влияние върху развитието на металургия сред древните народи на Иран.

За обществения строй на древните народи от Средна Азия и Иран можем да съдим по данните от разкопките, а така също и по някои оскъдни сведения, които могат да се получат от трудовете на гръцките писатели и от „Авеста". В началото на I хилядолетие пр. н. е. мидийците, населяващи северозападната част на Иран, запазват древния родово-племенен строй. Херодот, описвайки възникването на мидийската държава, съобщава, че мидийците се делят на шест племена и преди обединяването на тези племена в племенен съюз „живели на отделни села", т. е. там е съществувала родово-племенна организация. Също такъв строй се запазва дълго време и у персите, които се делят на шест земеделски племена и на четири племена скотовъдци-номади. Върху обширната територия на Иранското плато много до късно наред с племената на уседнали земеделци живеят и номадски племена на скотовъдци. В древноперсийския език се срещат специални думи, характерни за древния родово-племенен строй, които обозначават първичното ядро на това общество, голямото патриархално семейство (нмана), родовата община (вис), селската община (вардана), племето (занту) и племенния съюз или областта (дахю). За обозначаване на началник или вожд на община, племе и племенен съюз към всяка от тези думи се прибавя думата „пати". Освен това върховният вожд и жрец на племенен съюз носи и специалната древна титла „кави".

При разкопки в Хорезъм са открити селища от това време, наречени „градища с жилищни стени", които много приличат на селищата, описани в „Авеста" под названието „вар". Тези огромни градища заемат територия 1100×700 м, заобиколена от дебели кирпичени стени, вътре в които са разположени две или три дълги жилищни помещения, своеобразни коридори, дълги по 6—7 км; те очевидно са служили за жилища на цяло племе, което може би наброява няколкостотин души. Откритото пространство, затворено между тези „жилищни стени", служи като заградено място за добитъка. Населението на „градищата с жилищни стени" се занимава със скотовъдство и земеделие. Очевидно точно към началото на I хилядолетие пр. н. е. спада и създаването на големи напоителни канали, остатъци от които са открити в Хорезъм.

Развитието на скотовъдството, земеделието и занаятите води до имуществено разслояване вътре в рода, към отделяне на богатата върхушка. Енгелс сочи, „че на прага на достоверната история вече навсякъде намираме стадата в обособена собственост на главите на семействата"[1]. На богатите принадлежат метална покъщнина, предмети на разкоша и освен това „човешки добитък" (домашни роби). Най-древното имуществено разслояване намира отражение в „Авеста", в която се описват митични образи на герои от древността. Тези знатни богати скотовъдци обикновено се наричат „богат със стада", „богат с бикове" или „богат с коне". Наред с тях в най-древните части на „Авеста" се споменава за жреци на свещения огън (атрапаван) и за

[1] *К. Маркс и Ф. Енгелс*, Съч., т. 21, стр. 59.

знатни воини на колесници (ратаеста), които съставят древната родова аристокрация. Описвайки обичаите на персите, Херодот казва, че на жертвоприношения непременно трябва да присъствува жрец, който пее „свещената песен". Маговете, т. е. жреците, представляват затворена социална група хора, които „рязко се отличават от останалите" със своето богатство, състоящо се от добитък и роби. Постепенно започват да се отделят аристократически родове, към които спада например персийският царски род на Ахеменидите, а също и онези знатни родове, представителите на които заедно с Дарий образуват заговор с цел да свалят властта на Гаумата. Постепенно в Персия все повече се обособява военночиновническата аристокрация. Така например в Бехистунския надпис наред с воините, които са живели „в общините", се споменава и за „народ-войска", който се намира „при мене", т. е. онези воини-аристократи, които влизат в състава на военночиновническата аристокрация около царя.

Ръстът на производителните сили неизбежно води до развитие на частната собственост и размяната. Излишъците от селското стопанство, суровините и занаятчийските изделия все по-често се разменят, продават се — превръщат се в стока. В Анау и в Суза е намерен обсидиан, докаран от Армения, и лазурит, докаран очевидно от Бактрия. Може да се предполага, че лазуритът, получаван в Бадахшан, се изнася от Средна Азия в Месопотамия, а може би и още по-надалеко, в югозападните страни на древноизточния свят. Още в IX в. асирийците изнасят в голямо количество коне и камили от Средна Азия и Иран. Старинни търговски пътища свързват Иран с Месопотамия и Задкавказието. Възможно е от Иран да са изнасяли в Месопотамия олово или калай, необходими за получаване на бронз.

Други търговски пътища водят от Средна Азия и Иран на изток към Китай и на югоизток към Индия. Така например още в средата на I хилядолетие пр. н. е. Бактра става важен център на търговията с Индия. Във връзка с развитието на търговията все по-голямо икономическо значение придобиват древните селища от градски тип. Такива икономически центрове в Средна Азия са древните градове, чиито развалини са разкопани в Хорезъм, а освен тях Бактра (съвременният Балх) и Мараканда (съвременният Самарканд), главен град на Согдиана, с окръжност равна на 11 км. В западната част на Иран най-важни центрове са Суза и Екбатана, столица на Мидия.

Източниците дават възможност да се проследи процесът на появяване и развитие на градовете в древна Мидия. Още в VIII в. пр. н. е. в Мидия възникват градове, очевидно административни центрове на отделните области, които имат главно военно, а понякога може би и търговско значение. В разказа за осмия поход на Саргон II в страната на парсуа, манейците и мадаите се описват големите градове, завзети от асирийските войски. Такъв е град Ушкая, „резиденцията на страната", построен на издигната тераса, оформена върху скала, и заобиколен от голяма стена, дебела 8 лакътя. Такъв е град Улху, чиито стени са изградени от камък и в които се намира дворец с покрив, построен от огромни кипарисови стволове. В надписа на Саргон се описват каналите, които снабдяват тези градове с вода,

големите сгради, огромните зърнохранилища, градините и лозята. Изображения на тези градове, построени най-често върху високи скали и добре укрепени с назъбени стени и бойни кули, са запазени върху релефите, които украсяват стените на двореца на Саргон II в Хорсабад.

ВЪЗНИКВАНЕ НА ДЪРЖАВИ В СРЕДНА АЗИЯ И МИДИЯ

Според някои изследователи (например С. П. Толстов) през VIII—VI в. пр. н. е. в Средна Азия вече възниква робовладелска държава. За този факт говорят данните, получени при разкопките на древни селища в Средна Азия, сведенията на античните автори за многобройни градове и значителният брой население в някои области на Средна Азия, а освен това полулегендарната традиция, запазена в „Авеста", в „Шах-Наме" и в епоса на средноазиатските народи. Твърде е възможно напоителните съоръжения на древния Хорезъм да са създадени вече в рамките на държава, която включва територите на Хорезъм, Согдиана и Партия.

Приблизително по същото време на юг и югозапад от Каспийско море възниква самостоятелното мидийско царство, което обхваща областите на Загър и плодородните равнини източно от него. В асирийски надписи от IX—VII в. пр. н. е. се говори за племето мадаи, с което асирийците водят упорита борба. Асирийските царе предприемат походи към тази източна страна и залавят там голям брой пленници и богата плячка, главно коне. В 835 г. пр. н. е. Салманасар III нахлува в страната на мадаите и стига до области на Мидия източно от асирийския град Арбела. Тиглатпаласар III организира походи в областите на Загър и в страната на мадаите, откъдето докарва голяма плячка: коне, мулета, камили, овце, лазурит и много пленници, превърнати в роби. В 673 г. Асархадон предприема поход на изток, към страната, разположена близо до „солената пустиня", към страната на „далечните мидийци" и докарва оттам пленници — „владетелите на могъщите градове Шидир-парна (срв. персийското Читрафарна — В. А.) и Епарна заедно с техните ездитни коне, добитък, стада и камили". В процеса на борба за своята независимост, непрекъснато застрашавана от Асирия, мидийските племена се обединяват в голям и доста силен племенен съюз.

Немногобройните сведения от източници не дават възможност да се опише подробно процесът на образуване на мидийска държава. Известни данни за това са запазени у Херодот. Като представя процеса на образуване на мидийското царство като полуисторически анекдот за завземане властта сред мидийците от „праведния съдия" Дейока, Херодот, концентрирайки целия процес в едно събитие, разказва, че Дейока „принудил мидийците да образуват един град" и „слял мидийския народ в едно цяло". Някои детайли от този разказ намират потвърждение в асирийски надписи. В тях се казва, че „началникът на селище в страната на манеите" на име Даяку воювал със Саргон, но претърпял поражение. Херодот съобщава, че Дейока

обединява мидийските племена в едно царство, построява големия град Екбатана, чието название във формата Амадана се среща в асирийски надпис и очевидно води началото си от древната форма Хангматана, което значи „място за събрания“. Гръцкият историк Полибий (II в. пр. н. е.) запазва по-точно описание на древната столица на Мидия, потвърдено и от други източници. Очевидно по това време Мидия е съюз на племена. Тук още господствуват древните обичаи на военноплеменната демокрация, според които върховен вожд на племенния съюз се избира от всички присъствуващи, събрани на „мястото за събрания“ (хангматана).

По-нататък Херодот разказва и за приемниците на Дейока. Следващият мидийски цар Фраорт (на персийски Фравартиш) по думите на Херодот покорява персите и другите народи в Азия и дори предприема поход срещу Асирия, очевидно след като обединява всички мидийски племена. При следващия цар Киаксар (на персийски Хувахшра) Мидия се превръща в силна държава, Киаксар използува военния опит на асирийците и реорганизира мидийската войска, като я дели на части, специализирани според вида оръжие. В тази нова армия се появяват отряди от копиеносци и стрелци с лък, а така също и конница, която придобива особено значение във войската, тъй като спомага за по-бързото придвижване на военните сили, а така също и за развитието на тяхната маневреност. Като използува военната мощ на Мидия и съюза с Вавилон, Киаксар с подкрепата на вавилонски войски побеждава асирийците и окончателно сразява асирийската държава. Върху развалините на Асирия израства новото силно мидийско царство, към което Киаксар присъединява планинските области на Персия, Кападокия и Армения. Но мидийският завоевател не се задоволява с това, той тръгва на запад, за да стигне до Средиземно море. Херодот описва упоритата борба на Киаксар с Лидия. Тази борба трае 5 години и завършва с мирно споразумение. По време на едно от сраженията настъпва слънчево затъмнение, предсказано от гръцкия философ Талес. Така може точно да се установи, че сражението е станало в 585 г. пр. н. е.

Киаксар заздравява военните си успехи и завоевания с дипломатически споразумения, скрепени с династични бракове. Дъщеря си Киаксар омъжва за вавилонския цар Навуходоносор II, а сина си Астиаг жени за дъщеря на лидийския цар. Последният мидийски цар Астиаг е принуден да отбранява царството си от персите. След продължително царуване (585–550 г. пр. н. е.) Астиаг (във вавилонска транскрипция Ищувегу) търпи поражение във войната с основателя на персийската държава Кир.

Античните автори съобщават някои сведения за взаимоотношенията между народите от Средна Азия и мидийците. В VIII в. пр. н. е. саките и бактрийците подкрепят мидийците, но малко по-късно, в средата на VII в. пр. н. е., оказват помощ на Асирия в борбата ѝ срещу Мидия. Средноазиатските народи заедно с други народи участвуват в широкото движение на скитите, насочено срещу държавите от Предна Азия. Накрая, когато, след като разбива мощта на Асирия, Мидия става една от най-силните държави в Предна Азия, с войските на мидийците се сблъскват военните сили на саките.

Едновременно с образуването на държавите Мидия и Персия в Средна Азия се образуват още през VII–VI в. пр. н. е. големи племенни съюзи или дори ранни форми на класови държави, например в Бактрия и в Хорезъм. В басейните на големите реки се развива напоявано земеделие, високо равнище на развитие постига керамиката, в металургията се използува желязото. За развитие на търговията говори съществуването на големи градове: Мараканда (Самарканд) в Согдиана и Бактра в Бактрия (Балх). Точно с тези големи и силни държавни формации са принудени да водят продължителна и упорита борба персийските царе.

ОБРАЗУВАНЕ НА ПЕРСИЙСКОТО ЦАРСТВО. КИР (558–529 Г. ПР. Н. Е.)

Наред с мидийците в асирийските надписи се споменават и други племена от Иранското плато — парсуа, може би прародители на древните перси. Асирийците водят борба с тези племена, настанили се в една от областите на Елам — Аншан, и образували тук племенен съюз. В разказа за опустошаването на Елам Ашурбанипал споменава за „Кир, цар на Парсуаш“, който се подчинява на асирийския цар и праща своя син с дарове в Ниневия. Съюзът на персийските племена расте и крепне в борба с асирийците и мидийците. В средата на VI в. пр. н. е. вече се образува доста силно персийско царство. Историческата традиция и античните автори единодушно назовават като основател на тази държава Кир (очевидно Кир II, един от приемниците на Кир I — съвременник на Ашурбанипал). Стремейки се да се опре на старата традиция на еламската древна култура, Кир II нарича себе си „цар на Аншан“, а така също и „цар на Парсу“, т. е. на Персия. Херодот запазва няколко сказания, които описват детството и дейността на Кир. На тези сказания е придадена обикновената за онова време форма на идеализираща легенда, която разказва за живота на великия основател на голямата държава. Политическата дейност на Кир прави силно впечатление на съвременниците му. Затова народното творчество, а донякъде и религиозната пропаганда на жречеството създават за него много и разнообразни легенди. Разказват, че той, както и Саргон Акадски, е подхвърлено дете, отгледано от пастир, или че — както египетските фараони или както основателите на Рим, Ромул и Рем — е отхранен от милостив звяр. Към тези легенди, които подчертават свръхестествения божествен произход на основателя на персийското царство, подхожда критично дори Херодот. Възможно е тези легенди да са възникнали вече след като персийските царе покоряват със силата на оръжието множество страни. Тези легенди трябва да обяснят и да обосноват властта на персийския „цар на царете“ над многобройните покорени народи. По-исторични са сведенията, запазени във „Вавилонската хроника“ и в някои документи от това време.

В тези документи се казва, че Кир започва война с мидийския

ИРАН И ДРЕВНА АЗИЯ В ДРЕВНОСТТА

цар Астиаг (Ишувегу). Когато разказва за тази война, Херодот използува народното сказание, в което Кир е представен като внук на Астиаг. Възможно е този полулегендарен разказ да е имал за цел да обоснове домогването на Кир до мидийския престол. В по-сухото повествование на „Вавилонската хроника“ се казва, че „Ишувегу събра своята войска и тръгна срещу Кир, за да го победи. Но войската на Ишувегу се разбунтува срещу него, заловиго в плен и го предаде на Кир. Кир влезе в неговата столица Екбатана. Среброто, златото и другите съкровища на Екбатана бяха разграбени и отнесени в Аншан.“ Така тази война завършва с разгром на Мидия и с пълна победа на Кир. Персийските войски превземат столицата на Мидия — Екбатана. Мидия бива присъединена към персийското царство. И във „Вавилонската хроника“, и в разказа на Херодот се подчертава, че успехът на Кир и пораженията на Астиаг се обясняват с недоволството на мидийците, които очевидно са въстанали против Астиаг, а това помага на Кир да победи бързо мидийската войска. Запазено е предание, че след като залавя Астиаг в плен, Кир му осигурява почетно положение. Възможно е това предание да е свързано с факта, че знатните мидийци наред със знатните перси заемат в Персия специално привилегировано положение.

След като покорява Мидия, Кир разгръща широка завоевателна политика, като продължава войните на асирийските царе. В течение на кратко време Кир подчинява Армения, Кападокия, Лидия (547—546 г.) и накрая и Вавилон (538 г.). Нововавилонското царство, което при Навуходоносор II стига до голям разцвет, е една от най-големите държави на онова време, а Вавилон, този най-важен търговски център, е мощна, почти непристъпна крепост. Кир оценява високо икономическите ресурси и военните сили на Вавилон, затова най-напред насочва вниманието си към заздравяване на своята власт в северната част на Предна Азия, за да изолира Вавилон. Тъй като по това време се образува съюз между лидийския цар Крез, египетския фараон Амазис (Яхмос II) и Вавилон, Кир насочва първия си удар срещу Лидия, за да може, използувайки икономическите и човешките ресурси в северната част на Предна Азия, да прекъсне търговските и военните комуникации на Вавилон. Когато под ударите на персите Лидия пада, над Вавилон надвисва реална заплаха. Сега Кир може да насочи всичките си нараснали сили срещу вавилонския цар, още повече, че от изток и от север персийските войски вече не са застрашени. Лишен от съюзници, Вавилон, който изживява големи вътрешни вълнения, не може да се противопостави на персийския завоевател.

Запазените източници разказват, че Кир бързо завзел Вавилон и го присъединил към персийското царство. Това важно събитие е описано в хрониката на Набонид, в труда на вавилонския жрец Берос и освен това в манифест на самия Кир, чийто клинописен текст е запазен. В този манифест се казва, че войските на персите „мирно встъпиха във Вавилон“. Кир представя себе си като защитник на Вавилон, покровител на вавилонската религия и култура. Несъмнено, че при завоюването на Вавилон Кир се опира на някои групи от вави-

лонското жречество. В манифеста му е казано: „Грижата за вътрешните работи на Вавилон и за всичките му светилища ме развълнува. Жителите на Вавилон намериха изпълнение на своите желания и бяха освободени от безчестното иго... Мардук, великият владетел, благослови мене, Кир, царя, който го почита, и Камбиз, моя син и цялата ми войска със своята милост, когато ние искрено и радостно възвеличавахме възвишеното му божество.“ С това очевидно е свързан и идеализираният в по-късна легенда образ на Кир; Херодот например казва, че персите наричат Кир „баща“, тъй като той е „благ и прави всичко в полза на поданиците“. Фактически мирното присъединяване на Вавилон към персийското царство разкрива широки перспективи за развитие на външната търговия на Вавилон. Затова именно вавилонското жречество, тясно свързано с търговската аристокрация, оказва подкрепа на чуждия персийски завоевател, като изиграва предателска роля спрямо собствения си народ.

Кир не се ограничава със завоюването на Вавилон. Продължавайки военната политика на асирийските царе и отразявайки донякъде интересите на търговската аристокрация от Вавилон, която се стреми да разшири търговията със западните страни, Кир прави опит да се придвижи на запад към търговските градове на средиземноморското крайбрежие. Това придвижване на Кир има мирен характер. Известно е, че Кир възстановява Ерусалим, разрешава на юдеите да се върнат от вавилонския плен и започва да строи отново финикийските градове. Може би Кир се е стремил да заздрави политическите и културните връзки между Персия и държавите Финикия и Палестина, като предизвика техния интерес с участие в широката завоевателна и търговска политика на персийското царство. От друга страна, Кир се опитва да си осигури подкрепата на финикийските крайморски градове, за да организира военен поход срещу Египет, последния съперник на Персия. Тъй като няма собствен флот, Кир се нуждае от финикийските кораби. Освен това Финикия и Палестина могат да бъдат удобен плацдарм за разгръщане на военните сили с цел тези сили да бъдат прехвърлени в Египет. Кир тайно готви план за завоюване на Египет, който още запазва остатъци от предишното си могъщество. Но той не осъществява този свой замисъл.

Вниманието на Кир привличат събитията на изток. За да затвърди влиянието на Персия в североизточните области на Иран и в Средна Азия, особено в Хорезъм, където се кръстосват много търговски пътища, Кир предприема поход против масагетите, живеещи между Каспийско море и Сърдаря. Този поход завършва с неполука за персите. Навлезлите навътре в страната на масагетите персийски войски търпят пълно поражение, а Кир бива убит (529 г. пр. н. е.). Херодот ни разказва средноазиатската легенда за това, как царицата на масагетите Томирис побеждава Кир, заповядва да намерят трупа му на бойното поле, потапя главата му в торба с човешка кръв и казва: „Аз ще те наситя с кръв, както съм казала.“

КАМБИЗ (529–523 Г. ПР. Н. Е.) И ЗАВОЮВАНЕ НА ЕГИПЕТ ОТ ПЕРСИТЕ

За царуването на Камбиз са запазени сведения у гръцките историци и в египетските надписи. Камбиз — най-големият син на Кир, встъпва на престола като законен наследник. Но скоро започват размирици. Страните, завоювани от Кир, но икономически слабо свързани с Персия, не влизат органично в състава на персийското царство. Народите на тези страни още помнят за своята минала независимост и тук именно започват въстания срещу персите. В резултат на това много страни отпадат от Персия. На Камбиз се налага да изразходва много сили, за да смаже метежниците. Възможно е към въстанията да има отношение вторият син на Кир, който в Бехистунския надпис е наречен Бардия, а в труда на Херодот — Смердис. По думите на Ксенофонт, „когато Кир умрял, между синовете му веднага започнали разпри, веднага започнали да отпадат градове и племена". За да укрепи положението си на пълновластен цар на персийската държава, Камбиз може би убива брат си Бардия, като, както се казва в Бехистунския надпис, „когато Камбиз уби Бардия, народът не знаеше, че Бардия е убит".

Като заема трайно престола и след като възстановява властта си над въстаналите народи, Камбиз започва да подготвя поход срещу Египет, като с това продължава завоевателната политика на Кир. Египет, донякъде засилил се по време на предприемчивите фараони от XXVI династия, горд с древната си култура и отминалото могъщество, все още за персийския цар изглежда опасен съперник. Фараонът Яхмос II се опитва да заздрави икономическото и военното могъщество на Египет, като развива търговията с гърците и завербува гръцки наемници в египетската армия. Освен това фараонът сключва съюз с Кипър, Лидия, Вавилон и остров Самос. Но бързото засилване на Персия отнема последните шансове на все по-отслабващия Египет. Вавилон и Лидия биват завоювани от Кир. Кипърците, Поликрат Самоски и дори началникът на гръцките наемници Фанет, който преди това е на служба при Яхмос II, преминават на страната на Камбиз. Лишен от съюзниците си, Египет е принуден сам да посрещне страшния персийски завоевател, пред когото е склонила глава цяла Предна Азия и чиито войски се насочват към Египет като лавина.

Камбиз тръгва срещу Египет в 526 г. пр. н. е., като се опира на огромната си армия и на силния флот на своите съюзници — финикийците, кипърци и самосци. Камбиз успява да сключи споразумение и с вожда на арабските племена, който при прехода през Синайската пустиня снабдява персийската войска с вода.

Когато персийската войска приближава към Египет, умира Яхмос II, голям политически деец, който умело използува подкрепата на гърците. На египетския престол се възкачва Псамтик III. Той не успява да защити страната си от натиска на враговете. Въпреки упоритата съпротива на египтяните както по време на битката край Пелузиум, така и при обсадата на Мемфис персите удържат пълна победа и покоряват Египет. Опасявайки се от персийско нашествие, на персите се подчиняват доброволно и някои племена от Северна Африка, например либийци и киренайци.

У гръцките историци са запазени спомени за жестокия терор, установен от Камбиз в Египет. Страбон съобщава, че Камбиз опожарява Мемфис и Серапеума, а Диодор казва, че Камбиз ограбва Рамесеума. Описвайки злодеянията на Камбиз, Херодот го нарича „безразсъден и побъркан човек", който в припадък на безумие убива свещения бик на древните египтяни Апис, с удар в корема убива бременната си жена Роксана и изобщо страда от „тежко умопобъркване". Разказите на гърците за жестокото и тиранично царуване на Камбиз в Египет отчасти се потвърждава от елефантинските папируси, в които се казва, че „Камбиз разруши всички храмове на египетски богове". В един египетски надпис се съобщава за „огромния ужас, обзел цялата страна".

Но всички тези сведения са преувеличени. Очевидно завоевателната политика на Персия и деспотизмът на Камбиз предизвикват голяма опозиция в Мидия и в другите завоювани от персите страни, взрив от патриотични настроения в Египет и тревога в целия гръцки свят. В Египет започват въстания, които предизвикват репресии от страна на персите — например убийството на Псамтик III, последния египетски фараон от Саиска династия, който по думите на Херодот „бил уличен в подбуждане на египтяните за въстание". Във връзка с това в гръцко-египетските кръгове възникват разкази, почти легенди за жестокостите, деспотизма и безумието на Камбиз. Тези легенди проникват в трудовете на гръцки историци. Морализиращата гръцка историография противопоставя „хуманния и справедлив" Кир на „жестокия и безумен" Камбиз, като и в двата случая преувеличава.

Ако се съди по египетски документи, например по надписа на Уджагоресент, първосвещеника от храма на богиня Нейт в Саис, Камбиз продължава политиката на Кир спрямо завоюваните страни. Така например Камбиз се опира на част от египетското жречество, което решава да се споразумее с персите. Уджагоресент разказва, че Камбиз възстановява храма на богиня Нейт, получава египетско име и титла на фараон и дори е посветен в религиозните мистерии. Следователно Камбиз не се е обявявал чак толкова рязко против египетската религия, както пишат за това гръцките историци. Уджагоресент съобщава дори с известна гордост, че Камбиз заповядва „да се прогонят всички азиатци, които са се настанили в храма на Нейт, да се разрушат всичките им домове, които се намират в този храм..., да се умие храмът на Нейт, да му бъдат върнати всички хора и часови жреци. Негово величество заповядва да се дават дарове и да се принасят жертви на великата Нейт, майката на великите богове, които са в Саис, както е било и по-рано."

Камбиз не се задоволява с покоряването на Египет и прави няколко опита да завоюва Картаген, оазисите и далечна Етиопия, но тези опити не са успешни. Финикийският флот отказва да излезе срещу своите картагенски съплеменници. Експедицията, пратена в оази-

сите, загива в пясъците на пустинята. Войските на Камбиз не успяват да покорят цяла Етиопия. Само полугръцката Киренайка и съседните области признават властта на Камбиз. Възможно е персите да са заели и оазиса Ел-Хардже.

Краят на царуването на Камбиз се ознаменува с големи въстания, които разтърсват персийската държава. Населението на многобройните страни, завоювани от Ахеменидите, открито изразява недоволството си от персийското иго, което ляга като тежък товар върху гърба на народа. В Бехистунския надпис се казва: „Когато Камбиз тръгна към Египет, народът се надигна и настъпиха страшни злини в страната, и в Мидия, и в други области." Като се възползува от недоволството на широките народни маси, от продължителното пребиваване на Камбиз в Египет и може би от неуспешния му поход в Етиопия, един от мидийските жреци на име Гаумата, представяйки се за Бардия, убития брат на персийския цар, вдига въстание срещу Камбиз. Днес в науката съществуват две мнения за това събитие. Едни историци смятат, че това въстание действително е било предизвикано от самозванеца Гаумата, който изразява интересите на мидийската аристокрация и се стреми да възстанови независимостта на мидийската държава с цел да заздрави социално-икономическото положение на мидийската аристокрация. Според другото мнение това въстание е вдигнато от Бардия, който се стреми към укрепване на централната власт, засилване авторитета на персийския цар и разширяване социалната база на персийската деспотия. Като обещава освобождаване от военна повинност за три години и намаляване на данъците, Бардия, когото по-късната официална персийска версия нарича „самозванеца Гаумата", успява да групира около себе си значителни сили. След смъртта на Камбиз на много места в Персия започват въстания, насочени срещу персийското господство. Голямата персийска държава, създадена бързо, но лишена от вътрешно икономическо единство, започва бързо да се разпада.

ДАРИЙ I

Въстанията, пламнали в персийската държава, са описани в един от най-важните документи на персийската история, в така наречения Бехистунски надпис, издълбан върху висока скала на пътя от Багдад към Техеран. В този надпис Дарий I, който води потеклото си от странична линия на царския дом на Ахеменидите, съобщава, че след смъртта на Камбиз в страната са започнали големи вълнения; в Елам, Вавилон, Мидия и дори в самата Персия се появяват самозванци и избухват въстания. По-нататък Дарий казва, че той заедно с малка група хора, които Херодот нарича най-знатни сред персите, е убил мага Гаумата, обявил се за Бардия, брат на Камбиз. След това Дарий е потушил въстанията, удържал е победа над всички самозванци и вождове на въстаналите и е възстановил властта на единствен персийски цар и могъществото на обединената персийска държава. Бехистунският надпис съобщава за това с кратки, но изразителни думи: „Докато бях във Вавилон, следните области... се отцепиха: Персия, Елам, Мидия,

Асирия, Египет, Партия, Маргиана, Сатагидия, Скития." За крайното си тържество Дарий казва така: „Ето какво извърших аз в течение на една година по волята на Ахурамазда. След като станах цар, проведох 19 сражения. По волята на Ахурамазда разбих (противниците) и залових в плен 9 царе." Ярка илюстрация към тези думи е релефът, издълбан върху Бехистунската скала, който изобразява един повален и девет вързани врагове пред всепобеждаващия персийски цар. Този релеф и дългият надпис на персийски, вавилонски и новоеламски език са своеобразен манифест, в който Дарий възвестява за умиротворяването на страната, за това, че той е възстановил държавното единство, за „благоденствията", които е оказал на народа, и за онази привилегия, от която трябва да се ползуват потомците на неговите привърженици.

Вълненията и размириците разкриват вътрешната слабост и нестабилност на персийското царство. Народите, покорени от Кир и Камбиз, след смъртта на Камбиз започват борба за своята независимост. Във въстанията участвуват широки маси трудово население, бедняци и роби. Дори в самата Персия пламва голямото въстание на „антаците", очевидно — бедняци, което се разпространява. Особено голямо народно въстание избухва в Маргиана (съвременната долина на Мургаб в Туркменистан). За да потуши това въстание, Дарий е принуден да прати специална войска под предводителството на Дадаршиш, сатрап на Бактрия. Ако се съди по това, че при потушаването на това въстание са убити над 55 хиляди метежници, въстанието е обхващало широки слоеве от населението. След като завладява царската власт и потушава всички въстания, Дарий I е принуден да се представи като приятел на народа, който се грижи за интересите на най-широките слоеве от населението. Затова именно Дарий в своя манифест заявява: „Аз възстанових светилищата, които магът Гаумата разруши. (Аз върнах) на народа (неговите) пасища, имущество, жилища, които магът Гуамата му бе отнел."

Но, разбира се, Дарий не провежда политика на истинска и последователна защита на интересите на широките слоеве от населението. Принуден в началото на царуването си да се съгласи на някои реформи в интерес на народа, след това той отново започва да провежда традиционната политика на древноизточните деспоти, които се опират на робовладелската и земевладелската аристокрация, на богатите търговци и жречеството. Знатните перси притежават големи имения, например в Египет, в които работят роби (грда), считани за движимо имущество на знатните; робите дори биват заклеймявани като добитък.

Ако се съди по еламски делови документи от Персепол, като се почне от времето на Дарий I, в Персия започва рязко социално разслояване сред масите трудово население от свободните общини. В Персепол работят много занаятчии. Това са дърводелци, каменоделци, скулптори, инкрустатори, медникари, оръжейни майстори. Наред с тях се споменават носачи, винари, пивовари. Може да се предполага, че това са обеднели, разорили се общинници, изгубили своите

участъци земя и принудени да търсят препитание в големите царски имения и работилници или на строежи на дворци. Естествено, че държавната власт в лицето на царя, най-големия представител на робовладелската и земеделската аристокрация, трябва да взема и взема мерки, за да държи в подчинение цялата тази маса обедняло население. За да заздравят положението на аристократите, персийските царе им раздават големи поземлени владения и понякога ги награждават с титлата „благодетели на царя". Едрите земевладелци получават от царя различни привилегии: те се ползуват от правото да съдят и наказват в своите владения, освобождават се от данъци и повинности. Това постепенно води до образуването на големи, почти независими княжества, като например княжеството на Отанидите в Кападокия или на Тисаферн в Кария. Големите храмове също получават привилегии от царя. Кир освобождава от данъци и повинности храма на Аполон в Магнезия, а Артаксеркс предоставя такива привилегии на Ерусалимския храм. Персийската аристокрация владее големи имения, например във Вавилония, и дава земя под аренда на местното население. Най-големият поземлен фонд е съсредоточен в ръцете на персийския цар. На царя принадлежат големите и благоустроени имения с великолепни паркове, които гърците наричат „парадейсос (оттук по-късната дума „парадис", която в християнска епоха означава „рай"). Към царските имения има големи горски вили с изобилен дивеч за царски лов, овощни градини и разсаждани гори с разсадници за аклиматизиране на редки и ценни чуждоземни растения. На царя принадлежат и големи занаятчийски работилници, в които очевидно работят роби. Тези роби, наричани на персийски „мана" или „грда", са в повечето случаи измежду военнопленниците, а и измежду обеднелите общинници. Използуват ги на строежи, в селското стопанство и в занаятчийски работилници. От своите господари или от царската съкровищница те получават снабдяване в натура, заклеймяват ги като работен добитък. В Персепол на строежа на знаменитата „колонна зала" работят дворцови роби. Във Финикия царят притежава големи работилници, в които се изработва скъпоценният пурпур.

РЕФОРМИ НА ДАРИЙ I. ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПЕРСИЙСКАТА ДЪРЖАВА

Липсата на трайни връзки между отделните части на персийското царство и острата класова борба, пламнала при Камбиз и Дарий, налагат провеждането на редица реформи за укрепване на държавата. По сведения на гръцките историци Дарий разделя цялото персийско царство на редица области (сатрапии), облага всяка област с определен данък, който трябва да се внася в царската хазна, и провежда парична реформа, като установява единна за цялата държава златна монета (дарик — 8,416 г злато). След това Дарий започва широко пътно строителство, за да съедини важните икономически, административни и културни центрове на страната, организира специална служба за връзка и напълно реорганизира армията и военното дело. При провеждането на тези реформи отчасти се използуват културните постижения на отделните народи, включени в персийската държава.

Макар че реформите на Дарий спомагат за централизирането на държавата и водят до появата на сложна бюрократична система на управление, Персия в много отношения все още запазва примитивния характер на древен племенен съюз. Въпреки властта си царят все още зависи от влиянието на висшите представители на древната родовоплеменна аристокрация. Херодот съобщава, че Дарий е избран за цар на съвещание на седемте най-знатни перси, които си запазват правото да влизат при царя направо, а царят е длъжен да взема жена от средата на тази висша аристокрация. Дори Ксеркс, преди да започне похода против гърците, е принуден да обсъди този въпрос на съвещание на представителите на висшата аристокрация.

Но с течение на времето древният племенен съюз все повече започва да придобива класическите форми на древноизточна деспотия, чиито отделни елементи са заимствувани може би от Египет или от Месопотамия. Очевидно непосредствено към царския двор има висши чиновници, които от името на царя отговарят за отраслите на централното управление: съкровищницата, съда и военното дело. Към царя се числи и неговият личен секретар, който пише царските укази. Централната власт в лицето на царя се намесва в местното управление. Царят разглежда оплакванията на своите поданици, например на жреците от някакъв храм, определя данъчните привилегии, дава лични нареждания за строеж на храм или на градски стени. Всеки указ, който има царски печат, се счита за закон, който не подлежи на отменяне. Цялото управление се реализира от чиновници и има бюрократичен характер. Царят поддържа връзка с чиновниците с помощта на специални послания. В двореца и във всички учреждения се прилага грижливо деловодство. Всички нареждания се вписват в специални дневници и протоколи, които обикновено се водят на арамейски език, който постепенно става официален общодържавен език на персийската държава. За централизацията на управлението спомага длъжността висш държавен инспектор (окото на царя), който по нареждане на царя изпълнява функциите на върховен контрольор, например в отделните области.

Цялата съдебна власт е съсредоточена в ръцете на царя и на специални „царски съдии". Тези съдии, „както ги наричат, или носители на правото", в своята дейност изхождат от принципа на неограничено царско самодържавие. Херодот разказва, че когато Камбиз ги свиква за обсъждане на този въпрос, те намират „закон, който позволява на персийския цар да прави всичко, което поиска". Тези „царски съдии" се назначават от царя до живот. Те могат да бъдат снети от длъжност само ако са извършили престъпление или са обвинени във вземане на подкуп. Понякога длъжността „царски съдия" се предава по наследство. „Царските съдии" изпълняват задълженията си не само в Персия, но и в страните, завоювани от персите, както личи от Библията и от вавилонските документи, намерени в Нипур. Към царя са наз-

начени и специални юрисконсулти за разрешаване на трудни съдебни дела.

В Персия по времето на първите Ахемениди преобладава натуралното стопанство. Повечето продукти, които се произвеждат в общините, се употребяват на място. Само една малка част от тях стигат до пазара и се превръщат в стока. Стойността на стоките и заплащането за труда обикновено се изразяват в определено количество продукти. Така например наемните работници в Персепол получават заплащане в продукти: хляб, масло, риба и др., като такова „заплащане в продукти" се означава със специалния термин „шаг". В по-късните персеполски документи се споменават „овен и вино", които се дават като заплащане за труда. Паралелно с развитието на търговията тези примитивни стокови еквиваленти на стойността биват изтласквани най-напред от тегловни метални пари, а след това и от сечени пари. В VI в. пр. н. е. в Лидия се появяват монети, възникнали на базата на вавилонската парично-тегловна система. В Иран парите се появяват по времето на Кир, който започва да сече златни монети, получили наименованието „дарик" в Суза, Сарди и във Вавилон. Паричната търговия е особено развита в западните области, където отдавна процъфтяват такива търговски центрове като Вавилон. В източните области, по-точно в Средна Азия, обикновено се ползуват от злато на тегло. Но персийските монети стигат и дотук. Персийски дарици са намерени в Афрасиаб (край Самарканд) и в развалините на стария Термез. Външната търговия на Персия се описва в надпис на Дарий I за строеж на дворец в Суза. В надписа се казва, че за този строеж кедри се докарват от Ливанските планини, злато — от Сарди и от Бактрия, лазурит и сардоникс — от Согдиана, тюркоаз — от Хорезъм, сребро и бронз — от Египет, слонова кост — от Етиопия, Индия и Арахозия.

За по-нататъшното развитие на търговията и за затвърдяване на икономическите връзки между областите на персийското царство е нужно да се утвърди единна парична система. За тази цел Дарий I провежда парична реформа, която пуска в обръщение в цялата страна единна държавна златна монета „дарик" (от персийската дума „дари"). Три хиляди дарика представляват най-голямата тегловна и монетна единица — персийският талант. Сеченето на златни монети е обявено за монополно право на централната власт. Местните малки царе и управниците на области и градове получават правото да секат само сребърни и медни монети. Разменна сребърна монета е персийският шекел (1/20 от дарика, или 5,6 г сребро). Същевременно се определят и размерите на данъците, които отделните области са длъжни да предават в царската хазна. Събирането на данъци се предава на откуп на търговски къщи или на отделни откупчии, които печелят от това огромни богатства. Затова данъците са тежко бреме за населението. Организацията на стопанско-финансовото управление, свързано с ръста на стопанския живот и с развитието на търговията, е остроумно характеризирана от Херодот така: „Персите наричат Дарий търгаш, защото е установил определен данък и е взел други подобни мерки."

За развитието на търговията и за целия стопански живот голямо значение има строителството на пътища и организирането на служба за свръзка. За тази цел персите използуват древни хетски и асирийски пътища, като ги пригаждат за търговски кервани, за придвижване на войски и за превоз на поща. Освен това са прокарани и нови пътища. Особено значение има най-голямата пътна магистрала, получила наименованието „царски път". Този път върви от Ефес на егейското крайбрежие на Мала Азия към Сарди и Суза през Ефрат, Армения, Асирия и по-нататък по течението на Тигър до средата на Месопотамия. Друг голям път води от Вавилон през Загър, край Бехистунската скала, към границите на Бактрия и Индия. Освен това специален път пресича Мала Азия от Иския залив до Синоп, като съединява района на Егейско море със Задкавказието и северната част на Предна Азия. Гръцките историци описват доброто обслужване по персийските пътища. Те са разделени на парасанги (5 км) и на всеки 20-и километър има царска станция със странноприемница. По тези пътища се носят куриери с царски послания. На станциите има запасни коне и бързоходци, които веднага сменят пристигналите, вземат от тях царското послание и се носят по-нататък. „Случва се — съобщава Ксенофонт, — че тези пътувания не спират дори нощем и дневният бързоходец бива сменян от нощен. Както казват, при такава система някои бързоходци изминават пътя си „по-бързо от жерави". Възможно е още тогава да са използували сигнализацията с огньове. На границите на областите и пустините, а така също и при местата на преминаване на големи реки са построени укрепления и са настанени гарнизони, което говори за военното значение на тези пътища.

За запазване на държавното единство на обширната персийска империя, за опазване на проточените граници и за потушаване на въстанията е необходима организация на войската и на цялото военно дело. В мирно време постоянната войска е съставена от отряди перси и мидийци. Ядро на постоянната армия е царската гвардия, в която са включени конници-аристократи и 10 хиляди „безсмъртни" пехотинци. По време на война царят събира огромно опълчение по цялата държава, като отделните области трябва да предоставят определен брой воини, които най-често са под командуването на персийски командири. Реорганизацията на армията и на цялото военно дело, започната от Дарий, спомага за нарастване на военната мощ на персийското царство. Гръцкият историк Ксенофонт, донякъде идеализирайки нещата, описва високото равнище на военна организация в древна Персия. По неговите думи царят сам определя размера на войските във всяка сатрапия, количеството конници, стрелци, прашници и щитоносци, а така също и числеността на гарнизоните в отделните крепости. Тези гарнизони са твърде внушителни. Така например в Сард край Оронт има 100 копиеносци, а персийският гарнизон в Мемфис е още по-голям. Царят ежегодно прави прегледи на войските, особено на онези, които са разположени около резиденцията. В подалечните области тези прегледи извършват царски чиновници, назначени специално за тази цел. За добро поддържане на войските сатрапите получават повишения и награди, а за лошо ги лишават от

длъжности и ги подлагат на тежки наказания. За централизирането на военното управление спомага организирането на големи военни окръзи, които обединяват няколко области.

За вътрешното заздравяване на персийското царство е необходимо да се организира местното управление. Още Кир образува от завоюваните страни големи области, начело на които са определени специални управници, наричани от гърците сатрапи (от персийското „хшатрапаван“ — пазители на реда). Тези сатрапи — своеобразни наместници на царя — съсредоточават в свои ръце всички нишки на управлението. Те трябва да поддържат реда в своята област, да потушават въстанията. Сатрапите възглавяват местния съд, разполагайки както с углавна, така и с гражданска юрисдикция. Те командуват войските, занимават се с военното снабдяване и дори имат лична гвардия. В техни ръце са и финансово-данъчните функции. Те са длъжни да събират данъците, да налагат нови и всичко получено да предават в царската съкровищница. Освен това сатрапите са длъжни да следят стопанския живот, развитието на земеделието, което сред персите се ползува с такова голямо уважение. Сатрапите имат право и да уволняват и назначават чиновниците в своите области и да контролират дейността им. Така, разполагайки с много големи пълномощия, сатрапите често се превръщат в почти независими малки царе и дори си създават собствен двор. Тъй като са лишени от възможността да подчинят напълно на своя контрол всички части на огромната държава, персийските царе предоставят на местните представители на династии редица прерогативи. Така например царете на Киликия властвуват в земите си като сатрапи до края на V в. пр. н. е. В Мала Азия, в Сирия, Финикия и Палестина, в Средна Азия и по далечните източни покрайнини, по границите с Индия местните князе запазват властта си, като управляват от името на персийския „цар на царете“. Тази самостоятелност на местните управници и сатрапи често води до въстания против персийския цар, което изисква все по-активна намеса на персийските царе в местните работи. Така например Дарий е принуден да тръгне срещу Оройт, сатрап на Лидия, и Аршанд, сатрап на Египет, и строго да ги накаже за прекалената им самостоятелност, изразяваща се в неподчинение на персийския цар.

По времето на Дарий I персийското царство е разделено на 23—24 сатрапии, изброени в Бехистунския, Накши-рустамския и Суецкия надпис. Списък на сатрапиите с изброяване на данъците, които те плащат на персийския цар, е даден и у Херодот. Но тези списъци не винаги съвпадат един с друг и не винаги в тях се изброяват строго административни единици. Въпреки опитите на персийските царе да ограничат в някакви рамки самостоятелността на сатрапите, която стига до произвол, все пак сатрапиите за дълго запазват доста много своеобразни местни черти. В отделни сатрапии се запазват местното право (Вавилон, Египет, Юдея), местните системи на мерки и теглилки, административното делене (египетските номи), данъчната неприкосновеност и привилегии на храмовете и жречеството. В някои страни като официални се запазват местните езици, но наред с тях все по-голямо значение придобива арамейският език, превърнал се в

официален „канцеларски език“. В Египет говорят и пишат на древноегипетски език, във Вавилон — на вавилонски, в Елам — на еламски и т. н.

Основата на персийската държава са западноиранските племена, обединени в административно и военно отношение в силно и сплотено царство, в което персите заемат привилегировано положение. Те са освободени от всякакви данъци, така че данъчното бреме пада върху покорените от персите народи. В надписите си персийските царе подчертават „заслугите и достойнствата“, а така също и господствуващото положение на персите. В надгробния надпис на Дарий I се казва: „Ако мислиш за това, колко многобройни са страните, подчинени на цар Дарий, погледни изображенията, които крепят трона; тогава ще видиш (колко) далеч е стигнало копието на храбрия персиец, тогава ще знаеш, (че) храбрият персиец е побеждавал врага далеч от Персия.“ Персите се обединяват от единна култура, единен език и религия, по-точно култа към върховния бог Ахурамазда. Жреците в проповедите си внушават на народа мисълта, че сам бог Ахурамазда е назначил персийския цар за владетел на страната и затова всички перси трябва да полагат клетва за вярна служба на своя цар. В персийски надписи се посочва, че царят владее персийското царство по волята на Ахурамазда. Така например Дарий I пише: „По волята на Ахурамазда тези провинции следваха моите закони, изпълняваха (всичко), което им заповядам. Ахурамазда ми даде това царство. Ахурамазда ми помогна да овладея това царство. Аз владея това царство по волята на Ахурамазда.“ В дворцов надпис в Персепол Дарий I се моли за своята страна и за своя народ. Както личи от персийските надписи, царят тържествено обещава да отблъсне всяко нападение върху своята страна и всеки опит да се промени нейният ред. Така религиозната идеология обосновава външната и вътрешната политика на персийските царе, чиято цел е цялостно заздравяване на господствуващото положение на робовладелската аристокрация.

Наред с превръщането на Персия в огромна световна държава започват да се създават и нови форми на идеология, които трябва да обосноват стремежа на персийските царе към световно господство. Персийският цар започва да нарича себе си „цар на страните“ или „цар на царете“. Нещо повече, наричат го „владетел на всички хора от изгрев до залез слънце“. За укрепване властта на царя се използува персийската религия, която е възприела много неща от религиозните вярвания на народите, включени в персийската държава, например народите от Средна Азия. Според политико-религиозните възгледи, възприети в царството на Ахеменидите, върховният бог Ахурамазда, който се счита създател на небето и земята, е направил персийския цар „владетел на цялата тази обширна земя, единствен повелител на мнозинството“, „над планините и над равнините, оттатък и отсам морето, оттатък и отсам пустинята“. Върху стените на персеполския дворец са изобразени дълги редици от данъкоплатци, които носят най-разнообразен данък и богати дарове от всички краища на света за персийския цар. В надписите си Дарий съобщава кратко, но изразително за огромните размери на царството си: „Дарий, велик

цар, цар на царете, цар на страните, син на Хистасп, Ахеменид... Това царство, което аз владея от Скития, която е зад Согдиана, до Куш (т. е. Етиопия — В. А.), от Индия до Сард, ми даде Ахурамазда, най-великият от боговете. Нека защити Ахурамазда мене и моя дом!"

ВЪНШНА ПОЛИТИКА НА ДАРИЙ I

Продължавайки дейността на Кир и Камбиз, Дарий I си поставя за цел да превърне Персия в най-могъщата държава, която, опирайки се на силата на своето оръжие, да може да господствува над другите страни. Още Кир покорява индийските племена край Хиндукуш и в долината на Кабул, например племето гандхара. Това племе е споменато и в Бехистунския надпис сред племената и областите, подчинени на персийската държава. Възможно е Дарий да е превърнал равнината в подножието на Соломоновите планини и чак до Инд в отделна сатрапия. Стремейки се, привличан от индийското злато, да навлезе навътре в Индия, Дарий праща флот под командуването на кариеца Скилак, който да проучи течението на Инд и морския път от устието на Инд до Червено море. Това е опит да се заздрави персийското влияние по източните покрайнини и дори да се проникне в Северна Индия.

Важно място във външната политика заема проблемът за морските пътища. За да свърже Египет с Месопотамия и Иран чрез морски път, Дарий завършва работите, започнати от фараона Нехо по прокопаване на канал от Нил до Червено море. В Суецкия надпис Дарий гордо съобщава: „Аз съм персиец от Персия... Завоювах Египет, реших да прокопая този канал от реката, наречена Пирава (т. е. Нил—В. А.), която тече в Египет до морето, което иде от Персия. След това този канал бе прокопан така, както аз реших, и по този канал тръгнаха кораби от Египет към Персия..."

Вниманието на Дарий привличат и страните, разположени северно от Иран. Възможно е още Кир да е водил борба с бактрийците и саките. Херодот описва как Кир загива по време на войната с масагетите в Средна Азия, някъде в района на река Яксарт (Сърдаря). Някои области, населени със саки, са завоювани от персите още преди да се възцари Дарий I, а когато по времето на Дарий I се изброяват областите на персийската държава, споменават се Хорезъм, Бактрия, Согдиана и районите, населени с племената саки. За да заздрави властта на Персия в областите на Средна Азия, Дарий I предприема, очевидно вече в 517 г. пр. н. е., голям поход срещу саките, описан в Бехистунския надпис с такива думи: „Говори Дарий, царят: заедно с войските аз отидох в страната на саките, срещу саките, които носят островърхи шапки..., аз разгромих силно саките..., техният вожда на име Скунха бе заловен и го доведоха при мене. Там аз другиго направих вожд, както беше волята ми. След това страната стана моя." Възможно е по време на този поход Дарий да е стигнал до долното междуречие на Амударя и Сърдаря, а така също и областта, населена от племето апасиаки. Макар че Дарий печели няколко победи над саките и дори пленява един от вождовете им — Скунха,

чието изображение по-късно бива добавено към изображенията върху Бехистунската скала, все пак Дарий не успява да покори напълно средноазиатските саки. Затова той организира голям поход против европейските скити, заселени по Южното Крайчерноморие (около 512 г. пр. н. е.). Може би Дарий е възнамерявал, след като покори европейските скити, да тръгне след това на изток и да удари в тил масагетите, за да покори окончателно средноазиатските скити, които винаги оказват упорита съпротива на персийските завоеватели. Но този план на Дарий не сполучва. Навлизайки навътре в страната на европейските скити, персийските войски прекалено разтеглят своите комуникации и се откъсват от базите си. След няколко неуспеха Дарий е принуден да върне обратно персийските войски и така да признае несполучливия резултат от този поход.

Дарий постига големи успехи на запад. Като стига до Егейско море, чието крайбрежие е заселено с гърци, Дарий започва да подготвя поход на запад с цел да завоюва напълно всички гръцки области. Той праща в Гърция експедиция начело с Демокед, която обикаля цяла Гърция и стига до Тарент. За да заздрави южния си фланг, Дарий завоюва Барка в Северна Африка. След като започва борбата с гърците, Дарий завоюва Тракия, Византион, Самос и няколко гръцки острова и се сблъсква непосредствено с гръцките държави.

Безплоден опит да установи господството на Персия над целия свят прави приемникът на Дарий Ксеркс (485—465 г. пр. н. е.). Той замисля да покори всички гръцки племена и да наложи господството на Персия в Средиземноморието. Тази мисъл Херодот изразява ясно, като я предава чрез устата на Ксеркс: „Ако ние завоюваме атиняните и съседния им народ, който заема земята на фригиеца Пелоп, пределите на персийската земя ще разширим до ефира на Зевс. Слънцето няма да гледа повече нито една страна извън границите на нашата: аз ще извървя заедно с вас цяла Европа и ще превърна всички земи в една. Ако ние покорим изброените тук народи, тогава, както казват, няма да остане повече нито един град, нито един народ, които биха се осмелили да се бият с нас. И тъй ние стоварихме игото на робството както върху виновните пред нас, така и върху невинните." В края на кращата военограбителската политика довежда Персия до неизбежна катастрофа. Гръцкият свят съумява да даде отпор на персийските завоеватели. Древноизточната деспотия се оказва по-слаба от античните общества и гръцки държави, обединили се в борбата против персите.

Реакционните, по-точно фашистките фалшификатори на историята, изопачавайки съдържанието на персийските надписи, обявяват древните перси за „асирийско-нордически народ на Азия", създал най-великата държава на древния Изток, която се разпада поради това, че персите и персийската култура се смесват с племената и културите на Предна Азия. Разбира се, това изкуствено, тенденциозно разсъждение не подлежи на критика. Съвременната наука не разполага с данни, за да установи макар отделни елементи от явно митичната „арийско-нордическа" раса в Азия, тъй като още от най-древни времена персите в етническо и културно-историческо отношение са смесена група от племена.

Също така антинаучно е и твърдението на реакционните историци, че кръстосването на древноперсийската култура с културното творчество на народите от Предна Азия е довело до упадък на персийската култура и до отслабване на персийската държава. Напротив, знае се, че иранските племена заимствуват от асирийци и вавилонци клинообразната писменост и много елементи от материалната и духовната култура, а така също от държавната система. Така например персите заимствуват от вавилонците техниката на изработване на многоцветно глазирани каxлени плочки за великолепната орнаментация на сгради, запазена и досега в Средна Азия. Постиженията в пътното строителство и финансовата организация на държавата са заимствувани от асирийци, вавилонци и други народи в Предна Азия. Освен това формите на юридическа документация и имуществено право са заимствувани от вавилонците. Затова е безсмислено да се твърди, че племената ирански скотовъдци са загубили нещо от общуването си с древнокултурните земеделски и уседнали народи от Предна Азия. Културата на персийската робовладелска държава на Ахеменидите не загива, а, напротив, процъфтява благодарение използуването на културното наследство на народите от Предна и Средна Азия.

ДРЕВНА РЕЛИГИЯ НА НАРОДИТЕ ОТ ИРАН И СРЕДНА АЗИЯ

Немногобройните клинообразни надписи на персийски език от времето на Ахеменидите, художествените изображения и предметите на религиозния култ, така също и сведенията на антични автори дават възможност да се възстанови само в общи черти най-древната религия на народите от Иран и Средна Азия. Религиозният сборник „Авеста" е създаван на базата на древни предания през по-късен период, който приключва едва към началото на царуване на Сасанидите (III в. пр. н. е.). Само някои най-древни части на „Авеста", като например „Гатите" (свещените песни), отразяват религиозните представи от времето на Ахеменидите и дори от по-ранен период. Освен това остатъците от древен епос, запазени в средновековната литература и във фолклора на средноазиатските народи, могат да се използуват за проучване на най-древните религиозни вярвания на народите от Иран и Средна Азия.

Тези вярвания се отличават с подчертана примитивност и съответствуват на родовия строй, който се базира на скотовъдно и земеделско уседнало стопанство, запазило някои черти от номадския бит. Така например в „Авеста" е запазено славословие с изброяване на свещените планини. Херодот направо посочва, че персите принасят жертви „на най-високите планини". Освен това племената от Иран и Средна Азия почитат водната стихия, която в тяхното въображение изглежда като първороден вол или като свещеното езеро Ворукаша. В „Авеста" намираме отгласи от древния култ към духа на водата Ардвисура Анахита, „който живее във водата". С особена почит се ползува свещеният огън, считан за син на върховния бог. Принасят му жертви

на обикновени олтари, най-често под открито небе, както личи на изображението, запазено върху гробницата на Дарий. Възможно е с древния култ към огъня да са свързани и своеобразните мангали-олтари на четири крачета с дръжки и с изображения на крилати лъвове — такива са намерени при разкопки в Средна Азия. Култът към свещения огън придобива по-късно особено голямо значение и се разпространява широко като главен култ сред народите на Иран и Средна Азия, запазвайки се у персийците-огнепоклонници и до днес. Богът на огъня (Атар) се счита за добро божество, което побеждава триглавия дракон Дахака. Гръцки автори съобщават, че масагетите, саките и персите почитат вечния огън и свещената вода. Разкопките на древни селища в Хорезъм разкриват остатъци от „домове на огъня", където са почитали свещения огън. Гръцкият автор Страбон отбелязва, че масагетите „считат за бог само слънцето, на което принасят в жертва коне". Войските на Ксеркс са съпровождани от 10 украсени свещени коня от Нисея. Този култ към свещени животни — не само кон, но и бик, крава и куче — води началото си от дълбока древност и намира отражение в древните представи на първородния човек Гавомард, полубик-получовек. Древно изображение на това първородно същество, което по-късно започват да наричат гопатшах (пастир-цар), е намерено при разкопки в Тали-Барзу (Согдиана). Между древните богове на природата особено популярни са богът на началната светлина Митра и богинята на водата и земното плодородие Анахита-Ардвисура — техните култове се включват в системата от религиозни вярвания на древните перси и са широко разпространени в Средна Азия и в Иран. Статуетки на богиня Анахита-Ардвисура, изработени в своеобразен местен стил, са намерени при разкопки в Хорезъм, Афрасиаб и в градището Тали-Барзя. В религиозните обреди голямо място заемат свещените растения, от които се прави опиняващата напитка „хаома".

Може да се предполага, че много от вярванията са възникнали в дълбока древност у най-древните автохтонни народи на Средна Азия. Възможно е тук да са възникнали и някои елементи от онази религиозна система, оформянето на която по-късни предания приписват на легендарния пророк и основател на древноперсийската религия Заратустра, от чието име цялата религия бива наречена зороастризъм (от гръцката форма на името Заратустра — Зороастър). С това е свързан и въпросът за възникването на най-древния религиозен сборник на персите „Авеста". За това говорят някои предания, според които в Хорезъм е бил запален за пръв път „свещеният огън" на зороастрийската религия. Има основания да се предполага, че Хорезъм е бил страната „Айриана-вайджо", която се описва в „Авеста" и в която Ахурамазда „се явява" на Заратустра. Описанието на легендарната страна, запазено в „Авеста", прилича на географските условия на Хорезъм. Въпросът за религиозните вярвания на най-древните народи, населявали Средна Азия, е поставен и частично решен в трудовете на съветските учени В. В. Струве, С. П. Толстов и др.

Характерна черта на зороастризма е дуализмът, намерил отражение в религиозните вярвания, в свещените книги и в култа. При-

върженицитe на тази религия признават, че в света и в природата господствуват две основни начала: на живота и на смъртта, на светлината и на мрака, на доброто и на злото. Тези вярвания, възникнали постепенно от древните форми на култ към природата, с течение на времето създават основата на цяла система на религиозна философия и биват оформени художествено-поетически. Върховният бог Ахурамазда (на гръцки Ормузд) се счита за добър бог на светлината и доброто, в името се съчетават представите за власт и мъдрост (на древноперсийски „мазда“ значи мъдрост, откъдето идва и означаването на цялата съответна религиозна система — маздеизъм). В основата на цялото мироздание и на целия човешки живот се намира вечната борба между бога на творческата сила Ахурамазда и началото на злото — Анхра Майню (на древно-персийски — „зъл дух“, на древногръцки — Ариман). С тази представа за вечна борба в живота и в природата на две противоборствуващи начала е свързано и учението за нравствеността, върху която се базира своеобразният класов морал, изискващ от човека изпълнение на всички задължения на честен, скромен и правдив труженик, отначало скотовъдец, а след това земеделец.

От времето на Дарий I зороастризмът, разпространил се в Средна Азия и Източен Иран, започва да се използува за засилване на деспотичната държавна система. С цел да се обоснове религиозно върховната власт на персийския цар се създава култ към върховния бог Ахурамазда („Господствуваща мъдрост“ или „Премъдър владетел“), изобразяван обикновено като небесен цар с крилат слънчев диск. В надписите си Дарий I го нарича творец, който „небето е създал, който човека е създал, който е създал благоденствие на човека, който е направил Дарий цар, който на Дарий царя е предал царството“. Така върховният бог-творец Ахурамазда се изобразява като небесен цар, покровител на земния монарх. По-късно в персийската религия доста подробно се разработва учението за божествения произход на царската власт. Върховният бог, неговият пророк Заратустра и персийският цар винаги са съпровождани от божественото „царско“ и „неугасимо сияние“ (хварно), което сродява царя с божественото слънце, придава му жизнеспособна сила и възможност да побеждава винаги враговете си.

Но нито у Херодот, който дава описание на персийската религия, нито в надписите на първите царе от династията на Ахеменидите се споменава името на Заратустра. Очевидно едва по-късните сказания свързват образа на Заратустра — полулегендарния мъдрец, — основател на персийската религия, с Вищаспа, името на когото може би съвпада с името на бащата на Дарий I (на гръцки Хистасп). Във всеки случай в книгите на „Авеста“ (Гати, Ясна, Иещ) са запазени слаби отгласи от древния култ към природата със значително по-късна религиозно-философска идеология от почти богословски тип. Напълно точно е установено, че зороастрийската религия се формира в течение на векове и около хиляда години съществува като държавна религия на древна Персия.

Превръщането на Персия в огромна държава, обединила множество различни народи, изисква въвеждане на държавна религия и на единен култ към върховен бог — покровител на персийския цар. По време на царуването на Ксеркс започва преследване на древните култове към „дайвове“ — очевидно древни племенни богове, обявени оттогава за зли духове. В един надпис Ксеркс казва: „По волята на Ахурамазда аз разруших тези капища на дайвове и заповядах дайвове отсега нататък да не се почитат. Там, където по-рано са почитали дейвове, аз почитах Ахурамазда.“ Но въвеждането и укрепването на култа към върховния бог Ахурамазда, твореца на света и покровителя на персийската държава, не могат да унищожат напълно древните религии, вярата в племенни богове и религиозните култове на онези народи, които са включени в персийската държава. Така например още в IV в. пр. н. е. по времето на Артаксеркс II се възстановяват култовете към древните богове Митра и Анахита.

КУЛТУРА НА ДРЕВНИТЕ НАРОДИ ОТ СРЕДНА АЗИЯ И ИРАН

Разкопките, извършени от съветски археолози на територията на Средна Азия, разкриват множество паметници на материалната култура. Напоителните съоръжения, например големите канали, а така също и селищата, ограден със стени, говорят за значително развитие на строителната техника. Изображенията на жители на Согдиана, Бактрия, Хорезъм и на саки, запазени върху релефите на персеполските дворци, дават представа за облеклото, за шапките и своеобразното оръжие на тези племена. По думите на Херодот саките използуват лъкове, къси мечове (акинак) и секири, изработвани обикновено от мед. Ако се съди по описанията на гръцки автори и по археологическите находки, въоръжението на древните племена от Средна Азия и частично от Иран е разнообразно и достатъчно усъвършенствувано за времето си. Запазени са образци от великолепно оформяне на коне (юзди, мундщуци и броня). Херодот потвърждава, че масагетите правят от мед броня за конете, а от злато —юзди и мундщуци.

За древния епос на народите от Средна Азия може да се съди по старинните сказания и песни, запазени в някои случаи и до наши дни. Отделни легенди се използуват от гръцки автори. Такъв е например разказът за борбата на Кир с царицата на масагетите Томирис, разказ, който се доближава до древните сказания от времето на матриархата. Сходни легенди са запазени в каракалпакския епос. Отделни мотиви от народните сказания на саките могат да се намерят у късноантичния автор Полиен (II в.), който разказва как мъжественият сак Ширак отвежда персийските войски в пустинята и жертвува себе си, за да спаси своя народ от чуждо нашествие. В преданията се възпяват подвизите на древни герои, които защищават свободата и независимостта на своята родина. В по-късната персийска литература от времето на средновековието, например в знаменитата поема на Фирдоуси „Шахнаме“, са запазени неясни отгласи от древни народни сказания, разбира се, в твърде променена форма.

От най-древна епоха е и сказанието за Джемшид, древен цар, майстор-ковач, който се слави с умението си „да размеква метала над пламтящия огън“ и да кове доспехи — щит, шлем, ризници, за воини и коне. Фирдоуси предава древното сказание за победата на Джемшид над чудовището на мрака Зохак. В народните легенди е запазено предание за това, как ковачът Каве побеждава страшния дракон Дахака, чийто образ намира отражение в таджикския фолклор, където драконът се появява с името „Аджахо“. Към древните предания спада и сказанието за знаменития герой Рустам, който се бори с врагове, чудовища и дори с родния си син Сохраб. От древния епос на народите на Согдиана и Хорезъм иде и образът на младия герой Сиявуш, който се слива с образа на бога на умиращата и възкръсващата природа. Така многобройни мотиви, епизоди и сюжети от народната литература на древните народи от Средна Азия са запазени в „Авеста“ и в произведения на художествената литература на източните народи, например в поемата на Фирдоуси, а освен това те съществуват и днес във фолклора на средноазиатските народи.

Несъмнено древните перси в много отношения използуват културните постижения на различни древноизточни народи, например на племената от Средна Азия. Още Херодот пише, че „обичаите на чужденците персите заимствуват най-охотно от всички народи. Те носят дори мидийски дрехи и ги намират по-красиви от туземните. А за война те си слагат египетски брони.“

Най-древното изкуство на народите от Иран и Средна Азия е още слабо изучено. Но разкопките в Елам и главно в населените от древността области на Средна Азия разкриват забележителни образци от керамика от времето на халколита. Глинените съдове, украсени с геометричен орнамент и схематизирани изображения на растения, животни и хора, а така също и разнообразните статуетки дават представа за своеобразните форми на това изкуство от времето на образуване на класово общество. Много характерни са бронзовите изделия от Луристан и великолепните златни предмети, датирани вече от по-късно време. Изобразителното изкуство е възприело много мотиви от по-древната култура на народите от Месопотамия. Персийският цар често е изобразяван като герой, който побеждава фантастично чудовище. Този образ твърде много напомня за древношумерския герой Гилгамеш, разказът за подвизите на когото се е разпространил така широко във всички страни на Предна Азия. Този сюжет е увековечен в много паметници на изкуството не само от Шумер, но и от Вавилон, Асирия и Персия. Върховният бог Ахурамазда е изобразяван като цар-воин, намиращ се в крилат слънчев диск, което много прилича на изображение на асирийския бог Ашур.

По техниката на изпълнение, по сюжети и художествен стил релефите, които покриват стените на парсийските дворци, са близки до релефите от асирийската и нововавилонската епоха. Използуването на тераси и стълби, а така също и на огромни статуи на гениите — пазители на царския дворец, във вид на фантастични чудовища (шедуламасу) сродява архитектурата на Персия със строителството на народите от древна Месопотамия. А твърде широкото използуване на колони персите заимствуват от Египет.

Заслуга на древните народи от Средна Азия и Иран е умението да преработват творчески чуждите художествени елементи — вавилонски, асирийски и гръцки, в единен монументален художествен стил. Този стил, за който може да се говори като за специален архитектурен стил на иранската и средноазиатската античност, е ясно изразен в архитектурата на царските дворци, развалини от които са запазени и на места са разкопани. В Персепол са запазени дворците на Дарий I с величествени зали, тържествена приемна зала (трипилон), зала за царски аудиенции (ападана) и грандиозна стоколонна зала. Редица големи съоръжения са открити и в Средна Азия. Това са в повечето случаи домове за по-много семейства, храмове на огъня и крепости. В най-късните дворци, като например в двореца в Стара Ниса (III в. пр. н. е. — III в. н. е.) и в още по-късния дворец във Варахша (Бухара), са запазени несъмнени следи от самобитен архитектурен стил, израснал на базата на творческо преработване както на древноизточното, така и на гръцкото наследство. „Залата на обготворените прадеди“ в староиския дворец, изображенията, свързани с култа към местното божество Веретрагна, който се слива с гръцкия култ към героя Херакъл, своеобразният стенопис на залата в двореца във Варахша ярко характеризират специфичните черти на художествената култура и митологията, възникнали в Средна Азия и в Иран и запазени до времето на разцвет и упадък на робовладелската епоха.

Прекрасна представа за най-високите постижения на древноперсийската скулптура дават релефите, които покриват стълбите и стените на персеполския дворец. Тези релефи изобразяват царя, неговия наследник, висши сановници, данъкоплатци, които носят най-разнообразни дарове. Ритмично разположени в дълга редица, данъкоплатците са изобразени с голямо художествено майсторство.

Древните народи от Иран и Средна Азия не само заимствуват някои елементи от гръцката култура, но и оказват влияние върху развитието на античната идеология, по-точно на религията и религиозната философия. В това отношение особено характерен е дуализмът, който обяснява влиянието на природата върху живота на хората с вечната и постоянна борба на бога на светлината със силите на мрака. Това религиозно учение влияние върху развитието на гръцката религиозна философия, например на гностицизма. Култът към бога на светлината Митра се разпространява широко в много страни на античния свят. Тези религиозни култове и вярвания отчасти създават основата на по-късната християнска религия.

По източните граници персите и племената от Средна Азия влизат в досег с индийски племена, например в областта Гандхара. Персийските царе организират походи към Северозападна Индия. При разкопки в Средна Азия (Термез) и в Северна Индия са открити скулптури, които свидетелствуват за проникване на гръцко изкуство в тези отдалечени източни области. Така Персия и Средна Азия стават нещо като мост, който съединява далечния източен свят и страните от Предна Азия със света на античната култура.

19 ГЛАВА

ДРЕВНА ИНДИЯ

Многомилионните маси на народите на Индия, една от най-големите страни в света, са изиграли важна роля в историята. Реакционните буржоазни историци, опитвайки се с всички средства да оправдаят и обосноват грабителската политика на империалистическите държави, или оставят в сянка историческата роля на Индия, или обръщат внимание само на древноиндийската религиозна философия, очевидно виждайки в нея главното, почти единственото постижение на индийската култура. Съветските историци се стремят да проучат всестранно своеобразните черти на индийската култура.

В различни части на Индия, по-точно в северозападните области, например в долината на Инд, са намерени развалини от древни селища и дори големи градове — центрове на най-древните известни нам индийски държави, водещи началото си от III хилядолетие пр. н. е. Забележителните произведения на изкуството, най-древните йероглифни надписи дават възможност да се предполага, че в Индия е съществувала много древна цивилизация. Няма никакви съмнения, че древноиндийската култура е оказала влияние върху развитието на културата у съседните народи.

ИЗТОЧНИЦИ

Археологическите разкопки на територията на Индия започват отскоро и са дали сравнително малко резултати. Много от намерените паметници са слабо проучени, още не са разчетени най-древните йероглифни надписи.

До наши дни са запазени произведения от класическата литература на древна Индия — религиозни сборници, епически поеми, сборници по древно право. Много от тях са запазени само в по-късни ръкописи. Много отдавна, в дълбока древност, отделните песни и сказания са били съчинявани от народни певци и разказвачи. Народът пее тези песни, преданията и обичаите се предават устно от баща на син. И много бавно във връзка с възникването и развитието на писмеността писарите и жреците придават на забележителните произведения на устното народно творчество установена литературна форма.

Свещените книги на древна Индия, така наречените Веди, датирани от II хилядолетие пр. н. е., се делят на четири големи сборника

(самхита), наречени Ригведа, Самаведа, Яджурведа и Атхарваведа — най-късен, добавен впоследствие сборник. Наред с песнопенията и химните във Ведите се срещат заклинания, прозаични изречения, откъси от древни митове. Някои части на Ведите са пригодени за религиозно-битови обреди — сватби и погребения, а така също за религиозен ритуал, например в чест на бога на опиняващата напитка Сома (Сама-Веда). Религиозните сборници отразяват донякъде стопанския и обществения строй на онези племена, които в средата на II хилядолетие пр. н. е. частично са се преселвали, а понякога са и нахлували в Северозападна Индия. Съвременният изследовател може да намери във Ведите огромно количество сведения за древноиндийската религия. Но тези древни книги трябва да бъдат използувани много предпазливо, тъй като с течение на хилядолетията текстът на Ведите е подлаган на различни изменения. Най-древните текстове на Ведите, написани върху кора от бреза и върху палмови листа, не са запазени. Най-древните ръкописи се датират от сравнително късно време (IV—III в. пр. н. е.). Като се почне от VIII в. пр. н. е., Ведите, които постепенно стават все по-неразбираеми, започват да се придружават от коментар. От „коментарите" най-известни са „Брахмани", които представляват обяснения на религиозни ритуали, „Араняки" — своеобразни религиозно-философски разсъждения, и „Упанишади", които могат да се сравнят с богословски трактати. Тези по-късни религиозни книги характеризират индийската религия и ролята на жречеството през периода на съществуване на големи индийски държави през I хилядолетие пр. н. е.

В големите епически поеми „Махабхарата" и „Рамаяна" са запазени много елементи от народното художествено творчество. Главен сюжет на Махабхарата, за автор на която е сочен легендарният поет Вйяса, е сказанието за борбата за власт между два близки царски рода — на коуравите и на пандавите. Това сказание е създадено в началото на I хилядолетие пр. н. е. По-късно в него са вмъкнати много митове, легенди, сказания, басни, поучителни разкази и дори приказки, израснали на почвата на устното народно творчество. Класическата редакция на тази епическа поема се датира от първите векове на н. е. В „Рамаяна", при която авторството се приписва на поета Валмики, се разказва за войните и подвизите на легендарния герой Рама. Тази поема може би е била създадена между VI и II в. пр. н. е.

Древните сборници на обичайното право (Дхармашастра) определят по-скоро задълженията, отколкото правата на човека. Те характеризират обществения строй на древна Индия от периода, когато населението е разделено на редица затворени наследствени групи (касти), между които особено влияние имат знатните жреци. Един от най-древните сборници на брахманско право са законите, създадени според преданието от законоучителя Апастамба (IV в. пр. н. е.). Широко са се разпространили „Законите на Ману", за чийто автор е считан легендарният прародител на хората Ману. Тези закони са създадени към III в. пр. н. е., а след това в течение на няколко столетия текстът им е подлаган на редакционни промени.

Много сведения за социално-икономическия строй и главно за си-

стемата на държавно и административно управление има в политико-икономическия трактат „Артхашастра", приписван на Каутилия, един от министрите на цар Чандрагупта от династията Маурия. В този трактат става дума за лейността на царя, на министрите, чиновниците, тайните агенти и пратениците, а така също за административния надзор, упражняван главно по отношение на стопанския живот на страната. Тук освен това се дават редица наставления относно съдопроизводството, външната политика и военното дело на онова време. Класовият характер на този трактат, основан на защита на интересите на господствуващия слой в робовладелската държава, е изразен ясно в следните думи: „. . . науката за държавно управление е средство да се притежава онова, което не е било притежавано, средство за запазване на придобитото, за увеличаване на запазеното, тя разпределя нарасналото имущество между достойните". Специален раздел в „Артхашастра" съдържа правила, които засягат робите. Трудно е да се датира точно този политически трактат, който спада приблизително към първите векове пр. н. е. или от н. е.

От най-древните надписи голямо значение имат така наречените едикти на цар Ашока, датирани от раннобудисткия период (III. в. пр. н. е.). Тези кратки надписи съдържат религиозно-нравствени поучения. От тях могат да се почерпят различни сведения относно ранния будизъм, разпространението му в Индия и дори на територията на Афганистан и относно енергичната религиозна политика на Ашока.

Чуждите източници, персийските надписи, трудовете на гръцки и китайски писатели и пътешественици съдържат интересни сведения за Индия от втората половина на I хилядолетие пр. н. е., когато държавите от Северна Индия установяват различни взаимоотношения с Иран, Гърция и Македония. В персийски надписи на първите Ахемениди се споменава за Индия. Върху Бехистунската скала е назована областта Гандхара, а в надпис на Дарий върху златна пластинка се казва, че персийското царство се простира „от Индия до Лидия". Много интересни са трудовете на гръцки автори, писали за Индия. Така например Херодот съобщава редица сведения за индийските племена и за взаимоотношенията между Индия и Персия. Гръцкият политически деец Мегастен, пратен като пратеник при индийския цар Чандрагупта, е могъл сам да наблюдава живота и бита на жителите от Северна Индия. В своето описание на Индия Мегастен засяга социално-икономическия строй и държавното управление на Северна Индия. Трудът на Мегастен оказва голямо влияние върху по-късните гръцки историци, писали за Индия. Тези автори са запазени само с откъси в трудовете на антични писатели, например на Страбон и Ариан.

В обширния историко-географски труд на Страбон могат да се намерят интересни сведения за природата, естествените богатства, за обичаите на населението и за градовете на древна Индия. Страбон използува специалните трудове на своите предшественици — не само на Мегастен, но и на Неарх, Ератостен и др. Но той се отнася критично към някои легенди, например за походите на Херакъл и Дионис в Индия, легенди, които „Мегастен и някои други писатели признават".

Гръцкият писател Ариан посвещава своя труд „Анабазис" („Поход или скепелница") на описване похода на Александър Македонски към Индия. Малко, но ценно допълнение към тази книга е очеркът му, посветен на живота и обичаите на тази далечна и загадъчна страна, примамвала винаги чуждите завоеватели. В тези трудове Ариан съобщава много сведения за икономиката и обществения строй на Индия. Така например той описва и изкуственото напояване, и кастовата система. Ариан съумява да използува трудовете на своите предшественици, например донесенията на Птолемей, син на Лаг, и на други военни командири на Александър Македонски, книгата на Неарх, който описва връщането от Индия по море на част от македонската войска, съобщения на гръцки пратеници, например работата на Мегастен. Трудовете на Ариан, написани през II в. от н. е., но базиращи се на различни източници от около IV в. пр. н. е., са голяма ценност за съвременния изследовател.

За изучаване историята на древна Индия е интересен и трудът на китайския историк Съма Циен, а така също и произведения на китайски автори от II в. пр. н. е. През епохата на разпространяване на будизма китайски пътешественици стигат до Индия. Така например Фа Сиен, пропътувал Индия чак до Цейлон, оставя интересен очерк, в който описва социалните отношения и системата на управление в провинциите край Ганг по времето на царуване на Чандрагупта II Викрамадитя.

ИСТОРИОГРАФИЯ

Древната класическа литература се запазва в Индия в течение на векове. В религиозната лирика, в епоса и в драмата се отразява животът на народа и се запазват спомени за най-интересните събития от миналото. В това отношение са особено характерни епическите поеми и сборниците от древни легенди и предания, така наречените „Пурани". В „Пураните" са запазени митове за сътворението на света, за произхода на боговете и на героите, фантастични разкази за най-древните царе. Само най-древните, датирани от VI—IV в. пр. н. е., съдържат някои исторически сведения, например династични списъци от най-ранния период. Историческата традиция се запазва трайно в средновековната литература. Голям брой объркани предания има в Кашмирската хроника (XII в. от н. е.). В цейлонските хроники се откриват особено много предания от раннобудистка епоха — времето на династията на Маурите, пронизани обаче от религиозни поучения, което налага тези предания да бъдат изучавани строго критично.

Най-разнообразни легендарни и полуисторически сведения за древна Индия достигат до съседните страни: Китай, Индонезия, Персия. Знаменитият хорезъмски учен от X—XI в. от н. е. Ал-Бируни пише специален труд, посветен на Индия. В Европа от епохата на феодализма знаят много малко за индийската история и култура. Само малцина смели пътешественици, като например италианеца Марко Поло (XIII в.) или храбрия тверски търговец Афанасий Никитин (1466 г.), се решават да посетят толкова далечна страна. Едва през

XVII—XVIII в. благодарение на развитието на търговски и културни връзки между Европа и източните страни в големите европейски градове възниква интерес към индийската литература.

От средата на XVIII в. започва сериозно изучаване на древноиндийския език (санскрит). Г. С. Лебедев прави пътешествие до Индия, живее там няколко години, увлича се от индийския театър, изучава индийски езици и създава първата руска граматика на бенгалския език, в която има и някои правила на древноиндийския език (санскрит). Английски и немски учени превеждат на европейски езици най-известните произведения на древноиндийската литература. Ф. Бопо определя мястото на санскрита в системата на другите индоевропейски езици. В Европа стават известни драмата „Шакунтала" (V в. от н. е.), „Законите на Ману", Ведите и знаменитият индийски епос.

Изучаването на древни надписи и зараждането на индийската епиграфика водят началото си от първата половина на XIX в. Особено привличат вниманието най-важните исторически текстове — надписите на Ашока. Но едва в края на XIX в. в Индия започва да излиза специално списание, посветено на изучаването на надписите („Индийска епиграфика"). Първите археологически разкопки в Индия са едва от втората половина на XIX в.; те започват, след като директорът на археологическата служба А. Кенингъм съставя археологическа карта на Индия. Системни разкопки се организират едва през XX в. Английските учени Дж. Маршал и Е. Макей, индийските археолози Сахни, Банерджи, а след това и мнозина други откриват в Северозападна Индия развалини на древни градове. Многобройни и исторически важни паметници и надписи са намерени при разкопки на селища в басейна на Инд. Тези находки дават възможност да започне изучаване на историята на Индия от III хилядолетие пр. н. е.

Развитието на индологията през втората половина на XIX в. се използува от реакционните историци, философи и публицисти за създаване на лъженаучни „теории" за вечното превъзходство на „расата" на арийските завоеватели на Индия, които притежават свръхестествено „чиста" кръв и уж са създали „най-високата" по онова време и абсолютно специфична култура. Английският буржоазен историк В. А. Смит твърди, че завоевателите, говорещи на „арийски език", в VII в. пр. н. е. са завоювали района на Пенджаб и басейна на Ганг, тъй като са били силни „раси", които „безспорно са превъзхождали туземните раси на Индия". Археологическите данни позволяват да се твърди, че отдавна преди това в Северна Индия са съществували градове и може би държави в долините на Инд и Ганг. Напълно естествено е, че номадските скотовъдни племена често осъществяват грабителски набези в областите, населени с уседнали земеделски народи, които са създали по-висока култура. Между другото древноиндийските писмени източници, например Ведите и отчасти епическите поеми, обрисуват номадския бит на културно изостаналите скотовъдни племена, които очевидно са участвували в така нареченото арийско завоюване на Индия. Съвсем необоснованата теория за завоюването на Индия от „висша раса" на „арийски" племена, които уж са донесли в Индия по-висока култура и държавна система,

се използува за укрепване властта на империалистите, за експлоатиране и поробване на народите на Индия.

В началото на XX в. се оформя най-реакционната и невярна империалистическа теория за „арийския принцип" на световно господство, обоснована „идеологически" от Х. С. Чембърлейн.

Като се противопоставят на това, индийските историци от края на XIX — началото на XX в., водейки идейна борба с чуждите потисници, изучават историята на древна Индия на базата на критично изследване на древната литература, надписите и археологическите паметници. Трудовете на Тилак, Кунте, Раджваде и други дават материал за правилна представа относно културата и бита на древна Индия. Индийските историци, особено прогресивните, изучават формите на робовладелската експлоатация. С. А. Данге посвещава специален труд на възникването и развитието на робовладелския строй в древна Индия. Но не бива и да се преувеличава равнището на развитие на древноиндийската култура. Модернизирането на историята — обикновен недостатък на буржоазната историография, води до това, че в далечното минало на индийските народи започват да откриват форми на общество и държава (република и „самоуправляваща се демокрация"), които като че имат нещо общо със съвременния буржоазнопарламентарен строй. Трезвото проучване на източниците показва, че това е била само своеобразна военна демокрация от периода на разпадане на родовия строй. Днес все по-често възниква въпросът за икономическите и културните взаимодействия между страните на древния Изток. Съвременният индийски историк Гохал обръща специално внимание на въпроса на културното влияние на Индия върху съседните страни (Цейлон, Бирма, Индонезия и др.).

Руските учени още през XIX в. изучават езика, литературата и религиите на древна Индия. Трудовете на К. Косович, В. П. Васильев и О. Милер са дали много за изучаването на санскритската литература и на будизма. В края на миналия век И. П. Минаев и Вс. Милер изследват проблеми, свързани с индийската литература и добудистката религия. След като през 1879—1888 г. Минаев три пъти посещава Индия, той изпъква сред учените-индолози от онова време със своите познания и оригинални идеи. Още през 1870 г. той поставя въпроса за връзките на древна Индия със Запада. Руските учени постигат големи успехи в изучаването на древноиндийския език. Още през 1841 г. проф. П. Я. Петров преподава санскрит в Казан, а по-късно — в Москва. Най-големият речник на санскрит е съставен от О. Бетлинг и Р. Рот и е издаден в Петербург през 1855—1874 г.

Съветските учени акад. С. Ф. Олденбург и А. П. Баранников създават много трудове върху индийската култура. Особено ценно е издаването в превод на руски език на някои книги на „Махабхарата", пълния текст на трактата „Артхашастра" и други произведения на индийската литература. В тази област особено много е направил В. И. Калянов. Съветските учени изследват проблема за робовладението и общинния строй в древна Индия и оставят редица ценни трудове по индология.

ПРИРОДНИ УСЛОВИЯ

Индия представлява огромен полуостров, почти материк, отделен от околния свят с два океана и най-големия на земята планински хребет — Хималаите. Немногобройни планински проходи, клисури и долини на реки, като например долината на Кабул, свързват Индия със съседните страни. Централната част на Индия, така наречения Декан, се счита за най-древната част на полуострова. Геолозите предполагат, че тук се е намирал южният материк, който се е простирал от Австралия към Южна Африка и е обхващал редица страни, остатъци от които днес са Цейлон и Малайският полуостров. Деканското плато обхваща планински и степни области, джунгли и савани, на места не особено подходящи за човешки живот, особено в районите със сух климат. Най-благоприятни и удобни за заселване на хора и за ранно развитие на културата се оказват обширните области на Северна Индия, големите алувиални равнини на Инд и Ганг и притоците им. Но тук разпределението на валежите е твърде неравномерно и понякога недостатъчно за развитието на земеделско стопанство. В Северна Индия количеството на валежите се увеличава по посока към изток, а в Декан — към запад. В онези места, където валят малко дъждове, населението още в древността прибягва до изкуствено напояване, особено в Северна Индия, където текат големи и пълноводни реки — Инд, Ганг и притоците им. Плодородната почва и мекият климат способствуват за възникване на земеделие в някои области на Северна Индия, а така също и в редица други райони. Крайбрежната ивица на Индия е сравнително слабо нарязана. Делтата на Инд е тинеста и неудобна за корабоплаване. Морските брегове на Индия на много места са прекалено високи и стръмни или пък, обратното, прекалено полегати и ниски. Югозападният малабарски бряг, добре защитен от планини, с богата тропическа растителност и великолепен климат, е сякаш от самата природа създаден за човешки живот. По западното крайбрежие се срещат лагуни, удобни за корабоплаване. Тук в древността са възникнали първите търговски селища, оттук започват първите морски пътища, които водят към далечния запад свят.

НАСЕЛЕНИЕ

Индия лесно се дели на редица повече или по-малко затворени географски райони. В древността тези райони се населяват от различни племена, които се отличават помежду си по културно равнище и по език. Дори в Северна Индия големи области, напоявани от Инд и Ганд и, общо взето, близки по географски условия, са доста рязко разграничени една от друга. Сравнително малкият район, наричан в древността Курукшетра (съвременната Патиала), съединява Пенджаб с долината на Ганг. Тук очевидно са минавали най-напред ордите, а след това войските на чуждите завоеватели, тук са ставали и кръвопролитни боеве. Пъстротата в племенния състав на Индия в древността, отбелязвана в трудовете на гръцки автори и в индийския

епос, се обяснява с кръстосването на множество племена и народи върху огромната територия на Индия. И досега въпросът за произхода и родствените връзки на индийските народи не е напълно изучен. Много е възможно коренно население на Индия да са дравидите, които образуват голяма и смесена етническа група, населяваща главно средната и южната част на Индия. Ако се съди по архаичните форми на езика и по примитивния бит, през много дълбока древност са започнали да се формират племената, които говорят на диалектите мунда. Остатъци от тези племена, дълго време обработвали земята само с мотика, живеят и до днес в Средна Индия, в Хималаите и в Чота-Нагпур. В най-древните произведения на индийската литература (Ведите, епоса) се описва упоритата борба на завоевателите с местните племена, наричани от пришълците „врагове". Завоевателите често ги наричат с презрителни прозвища и не ги включват в строго определените социални групи (касти). Но източниците ясно сочат, че в някои случаи тези местни племена самостоятелно създават своеобразни форми на културата, например в областта на земеделската техника и в общинната организация.

НАЙ-ДРЕВНИ ГРАДОВЕ И ДЪРЖАВИ

Индия е населена от най-древни времена, като местното население създава своя самобитна култура още в дълбока древност. Резултатите от археологическите разкопки позволяват да се проследи почти непрекъснатото развитие на материалната култура от древнокаменния век до неолита и след това до възникването на металургическа техника. В Северна Индия край Косамби в долината на Джумна, а след това в Северозападна Индия и в различни други части чак до Бомбай са открити неолитически паметници и дори заселища. От Кашмир на север до Ориса на юг са открити остатъци от неолитически селища, като в най-късните се срещат медни и дори бронзови оръдия. Така следователно може да се твърди, че най-древната култура на Индия се развива напълно самостоятелно и приемствено. В окръга Мирзапур е намерено селище от новокаменния век, водещо началото си от времето на палеолита. В Брахмагири (Майсур, Южна Индия) са разкопани градище и гробница с голямо количество предмети и оръдия от полиран камък, мед и желязо. Пъстротата на населението, резките разлики в културното равнище, продължителното запазване на остатъци от древния бит оставят отпечатък върху развитието на древна Индия, а това намира отражение в археологическите паметници. Някои индийски племена, като например гондите, до късно живеят в условията на каменния век и използуват каменни оръдия, лък и стрели.

Развалини от най-древни градове на Индия са открити в басейна на река Инд. Най-големите археологически комплекси са разкопани в Мохенджо-Даро (провинция Синд) и в Харапа (Пенджаб). Няколко селища от същата епоха са намерени в басейна по долното течение

на Инд, а така също по-нататък на североизток чак до Рупар, на брега на река Сетледж. Имаме пълно право да считаме, че именно в този обширен район, като се включат и съседните области на Белуджистан, Пакистан и Афганистан, са възниквали много древни селища на уседнали земеделци; остатъците от тези селища са грижливо проучени от мнозина археолози, например от Г. Чайлд. С течение на времето тук възникват първите търговско-занаятчийски центрове, средища на големи държави, чиято история още не може да бъде напълно проучена.

Особено добре са запазени развалините на древен град в Мохенджо-Даро. Тук са разкопани 9 последователно разположени археологически слоя, като долният е на дълбочина 12 м. Очевидно този град, чиито размери стигат до 260 хектара, е съществувал и се е преустройвал в течение на векове, макар че често пъти паметниците от различните слоеве малко се отличават един от друг, което говори за забавено развитие на материалната култура. Този град е един от най-големите известни сега градове на Северна Индия от оня период. Тук са открити прави улици със сгради, строени от печен кирпич. Стените на някои по-големи здания са запазени на височина до 7,5 м. Правилно разположени и ориентирани обикновено от север на юг и от изток на запад, улиците позволяват да се говори за съзнателно планиране на града. Нещо повече, фасадите на зданията са разположени на една линия, ъглите им са заоблени на завоите. Ширината на главната улица стига до 10 м. Очевидно тук са използували транспорт на колела. Археолозите предполагат, че повечето жилищни сгради, построени от печен кирпич, са били на два, а може би и на три етажа. Срещат се и малки, и големи сгради. Размерите им често се менят (8×9 или 16×18 м), което говори за социално разслояване. Във всеки дом има помещение за измиване с водосточни канали от кирпич. Целият град разполага със сложна система от канализационни водостоци, като понякога за целта се използуват керамични тръби. Наред с кварталите на заможни хора се срещат и квартали на по-бедни жители, в чиито домове водосточните канали са заменени от глинени съдове, отвеждащи използуваната вода на улицата. Открити са и по-големи и сложни постройки, чийто характер още не е напълно установен. Някои изследователи намират за възможно да говорят за съществуването на голям дворец или служебно здание, на керван-сарай, дом на богаташ, резиденция на върховен жрец или на жреческа колегия. Много интересно е зданието на къпалня с басейн. Възможно е това здание да е задоволявало не само хигиенни изисквания, а и да е служило за ритуални измивания, свързани с древния култ към водата, който е така характерен за най-древна Индия и се запазва до късно.

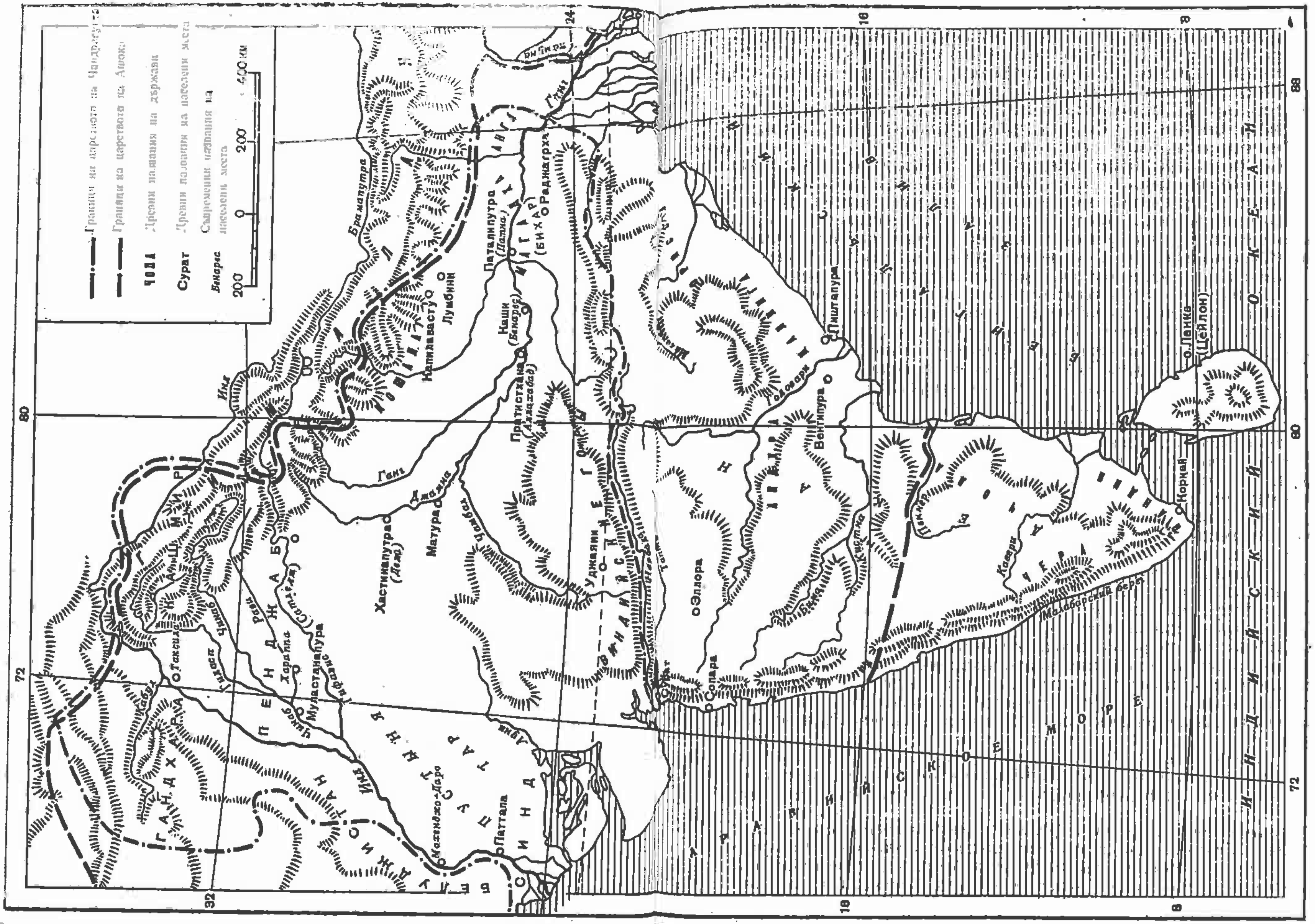
Градът в Мохенджо-Даро е голям занаятчийско-търговски център. Тук се намират големи работилници, може би свързани с металургичното производство. На юг от централния хълм е разположен покрит пазар или търговско помещение. И в Мохенджо-Даро, и в Харапа са намерени големи помещения, които приличат на зърнохранилища, а така също градски крепости, в които част от населението е могло да

се спаси по време на вражеско нападение или обсада на града. Очевидно още тогава са се строили отбранителни съоръжения за защита на градовете. Всички тези археологически данни позволяват да се допуска появата на държавна власт, която трябва да осигури на господствуващата класа от богати аристократи възможността да експлоатират трудовите маси и същевременно да разполагат с войска, необходима както за потискане на собствения народ, така и за водене на войни със съседни държави и племена. Дори буржоазните учени са принудени да обръщат внимание на съществуването на имуществено и класово разслояване в най-древна Индия. Нещо повече, английският археолог Е. Макей намира за възможно да каже, че в древноиндийските градове е имало „множество роби".

Един от най-важните видове стопанство е земеделието. В плодородните ниви в равнината на Инд се сеят пшеница и ечемик, отглеждат се грах, пъпеши, култивира се памук, който се използува за изработване на тъкани. Използуват се и плодовете на финиковата палма. Земята се разорава с помощта на примитивен плуг с лемеж от силициеви шисти. Сърповете се правят от мед. Зърното се пази в големи хамбари, разположени край градската крепост. Може да се предполага, че държавната власт с помощта на специални чиновници събира натурални данъци от населението, съставено очевидно от свободни общинници. Възникват най-древните форми на робството.

Голямо количество от запазените предмети показва, че населението в долината на Инд се занимава не само със селско стопанство — съществуват различни видове занаятчийско производство. Глинените съдове се правят с помощта на грънчарско колело, пекат се в специални пещи, покриват се с красиви шарки. От глина правят печен кирпич, често стандарен по форма и големина. Кирпичната зидария обикновено се заздравява с тинест, а понякога варен или гипсов разтвор. В строителството се използува стъпаловидният свод. Но, общо взето, занаятчийските производства се развиват бавно. Много дълго използуват камъка за изработване на най-различни предмети. От камък например правят ножове и лемежи, боздугани, ръчни хромели, пластинки за стриване на бои, гири, съдове, върхове на свредели, мъниста и печати, украсени и покрити с надписи. Все повече се разпространява металургията: при разкопките се откриват много медни и бронзови предмети. Възможно е мед да се получава отчасти и от съседни страни, например от Белуджистан, но широко се използува и местна руда. Бронзовата сплав се прави от мед и калай. Познато е и оловото. Използуват се различни начини на обработване на метал: коване от метален лист, леене, известна е техниката на занитването. От мед и бронз се изработват оръдия — брадви и тесли, пили, ножове и длета ,и оръжие — мечове, кинжали, върхове на копия и стрели, статуетки и различни други предмети. Наред с металургията се развиват и други занаяти, например тъкачеството, изработването на фаянс и стъклена паста, корабостроенето.

Много селища, намерени в обширната територия на басейна на Инд и съседните области и страни — например Белуджистан, — имат стандартен характер. Очевидно по онова време вече е възникнала

ДРЕВНА ИНДИЯ

търговията. Стоките се пазят в големи складове и търговски помещения, намерени в развалините на градовете. При размяната използуват тежести, изработени на базата на специална тегловна система. Продуктите и различните изделия се превозват по реките, по суша и дори може би по море. Познати са колите на четири колела; както и в другите страни, тогава се подготвят керван за превоз на стоките на големи разстояния. Селищата, разположени далеч от града, са може би търговски фактории.

Особено интересни са намерените в Мохенджо-Даро и Харапа печати от твърд камък, мек стеатит, слонова кост и глина. Върху тези печати са гравирани изображения може би на свещени животни, особено често на бик, а така също и надписи, които по външен вид много приличат на най-древната йероглифика на египтяните и шумерите. Тези надписи не са разчетени, макар че чешкият лингвист Б. Хрозни и други изследователи са правили опити да ги дешифрират.

Наличието на имуществено и класово разслояване, своеобразните форми на материална култура, изкуство и религия и на картинната писменост дават възможност културата на най-древните градове от Северна Индия да се сравнява с културата на Египет и Шумер от архаичната епоха — периода на възникване на примитивно робовладелско общество и държава. Особено характерни са формите както на материалната, така и на духовната култура — използуването на печен кирпич, нашарена керамика, често украсена с геометричен орнамент, първата поява на метал, запазване като остатък от миналото на каменни оръдия, картинната йероглифна писменост, най-древните форми на фетишизъм, култът към природата, по-точно към камъка и водата. Има основания да се сравнява културата на североиндийските градове с цивилизацията на най-древна Месопотамия от времето на съществуването на шумерските и акадските градове. В това отношение са показателни гравираните каменни печати, на които понякога откриваме хералдични изображения, сцена на борба на героя с две симетрично застанали чудовища, най-изящни бижутерски изделия от злато и сребро. Интересно е, че в някои градове на Месопотамия (Киш, Ешнуна) са намерени каменни печати с изображения от древноиндийски тип, например редици от слонове и статуетка на жена с чалма на главата. Тези факти дават възможност да се допуска съществуването на търговски и културни връзки между Северна Индия и далечни западни страни, а така също времето на съществуване на най-древните индийски градове да се определи около 2500—1500 г. пр. н. е.

ЗАВОЮВАНЕ НА СЕВЕРНА ИНДИЯ ОТ „АРИИТЕ"

В горните слоеве на древните градове в Северна Индия и в селищата на Южен Белуджистан са запазени следи от навлизане в Северозападна Индия на чужди племена. От това време се датира гибелта на древните културни градове Мохенджо-Даро и Харапа. Тъй като тези събития стават приблизително в средата на II хилядолетие пр. н. е.,

някои изследователи са склонни да ги отъждествяват със завоюването на Северна Индия от „арийски" племена, за които са запазени смътни следи в литературната традиция на древна Индия.

През тази епоха Индустан е заселен от тъмнокожи племена, потомци на които, очевидно дравидите, и досега живеят в южната част на страната. Дравидите, особено в Декан, са запазили остатъци от дълбока древност главно в обичаите, езика и фолклора. Някои изследователи смятат, че „предарийската" епоха трябва да се изучава на базата на използуване на този своеобразен етнографски материал. Ако се съди по класическите произведения на древноиндийската литература, през тази епоха местните племена на Индия вече живеят в укрепени градове, имат доста развито земеделие и занаяти, търговците им не се боят от далечно плаване. Възможно е „арийските" завоеватели да са намерили у туземците селска община, специфична система на земеползуване и облагане с данъци.

Племената, завоювали Северна Индия към средата на II хилядолетие пр. н. е., слизат от планините Хиндукуш и Памир и наводняват плодородните равнини на Пенджаб, като постепенно навлизат в басейна на горното течение на Ганг. Прието е обикновено по традиция тези племена да се наричат „арийски". Самата дума „ария" в древноиндийския език, както и думата „айрия" в древноперсийския език означават: благороден, знатен, аристократ, от добро семейство, като по този начин думата се възприема като социален термин. Така наричат себе си отначало завоевателите, навлезли в Индия и покорили местното население. В Ригведа местните племена са наречени „млечхаса" (варвари) и „даса" (враг). По-късно думата „даса" служи за означаване на роб; това подсказва, че завоевателите превръщат в роби част от трудовото население на покорените местни племена. В древната литература се разказва за прогонване на покорените племена в планините, за изтласкването им навътре в страната, за частичното им унищожаване и поробване. Но завоевателите до известна степен се и смесват с туземците. Във Ведите се описва упоритата война, която вождът на завоевателите Диводаса води с местните племена дасйю. В този религиозен сборник се споменават някои географски названия (Инд, Ганг, Сарасвати, Хималаи), които дават възможност да се установи районът на първоначалното заселване на завоевателите. Очевидно те не стигат до брега на океана. Във Ведите не се говори нито за мореплаване, нито за риболов, а думата „самудра", която по-късно означава „океан", през тази епоха обозначава само долното течение на широкия Инд, което дори значително по-късно туземците все още наричат „морето Синд". Така племената на завоевателите заселват най-напред Петоречието, а след това започват да се придвижват на изток и да заемат областите по течението на Джамна и Ганг.

Дълго време племената на завоевателите водят номадски скотовъден живот, като само в някои райони постепенно преминават към земеделие. Опитомяват и отглеждат едър рогат добитък. От най-древни времена биковете и кравите се считат за свещени животни, в тях виждат въплъщение на божеството или — по-късно — на неговата свръхестествена сила. Във Ведите са запазени явни отгласи от скотовъден бит. В епическите поеми за могъщия легендарен герой се казва, че има „рамене на бик и е могъщ стрелец с лък". В древната поезия и митология зората и облаците се сравняват с крави. Освен едър рогат добитък се отглеждат овце и кози. Познати са мулето и магарето. Голямо значение, особено във военното дело, придобива конят, който обикновено впрягат в колесница. Още в древния епос се споменава за боговете на утринната и вечерната заря — Ашвините, чието име означава „конници". По време на народни празненства и в тържествени дни на триумф се правят състезания по конни надбягвания и жертвоприношение на кон (и дори на стотици и хиляди коне, както се казва в древните предания), които имат за цел да осигурят религиозно-магическата защита на страната.

Скотовъдните племена за дълго запазват обичаите на номади. При извършване на религиозен обред (яджна) свещеният огън в огнището трябва да се намира в специална колиба на четири колела, очевидно своеобразна кола на номад. В „Махабхарата" се разказва как древен „мъдър" жрец взема при себе си ученици и възлага на един от тях „да се грижи за кравите", но му забранява „да използува млякото" без негово позволение.

При изброяване на жертвите добитъкът е на едно от първите места. Главни хранителни продукти са масло, сланина и месо. Дори в сравнително късния сборник „Законите на Ману" на първо място са именно тези продукти. „Храната на отшелника е мляко, сок от (свещеното растение) сома, месо, неприготвено (изкуствено)" — тези неща по самата си природа се считат жертвена храна. Възможно е скотовъдните племена на завоевателите, търсейки нови пасища, да са нахлули в плодородните равнини на Северозападна Индия.

Скотовъдните племена на завоевателите заимствуват от туземците много елементи от тяхната култура, уседналия земеделски бит, а може би и по-развити форми на селското стопанство. След като се настаняват в плодородните равнини на Петоречието и постепенно започват да разширяват площта на обработваемите земи, тези племена са били принудени все повече да унищожават горите. Затова унищожаването на вековните гори, така ярко описани в „Махабхарата", се е считало за нещо добро и полезно. Освободената от гори земя разоряват с голям и тежък груб плуг, в който обикновено впрягат бикове. Разрохкват почвата с мотика, кирка и брана. Сеят ечемик, който се среща в диворастящо състояние в Северен Иран, Средна Азия, Задкавказието и Мала Азия. Познати са просото, овесът, бобовите растения и ленът. След това се аклиматизират оризът и сусамът. Голямо значение има изкуственото напояване. В Ригведа са запазени молитви за пращане на дъжд и молитвени призиви към свещените реки с молба да напоят почвата по време на прииждане, за да осигурят плодородието на земята и да дарят на хората добра реколта. В „Атхарваведа" се споменава за „вода, получена чрез копаене на земя". По-късно системата на изкуствено напояване се развива значително. В „Законите на Ману" се порицава оня, „който отбива течението на водата и има намерение да го прегради", т. е. оня, който незаконно си присвоява чужда, може би общинна вода. С течение на времето техниката на земеделието се усложнява, особено във връзка с имущественото разслояване. Богатите имат възможност по-добре и по-дълбоко да разорават тежката почва, като използуват засилен впряг (6—12 бика). В по-късни текстове се споменава за две жътви годишно. Земеделието се счита за почтено и добродетелно занимание, което се разрешава на жреца заедно с по-древното „събиране на зърно". Богатите жреци могат да притежават не само съдове за запазване на зърното, но и цели зърнохранилища със запас от зърно за три години за цялото семейство, както се казва в по-късните „Закони на Ману". По-развитите форми на земеделие се развиват напълно значително по-късно, но дори в древния епос Махабхарата земеделието и скотовъдството се считат за главни отрасли на стопанството. В една легенда се разказва как трима могъщи асури (демони, противници на боговете, митични „небогове") решават да завладеят всичките „три свята" (т. е. цялата вселена), като в резултат на тази страшна битка „изчезнаха земеделието и скотовъдството, земята с разрушените градове и обители, покрита с кости и скелети, придоби ужасен вид".

Източниците и древните паметници не дават възможност да се опише подробно развитието на занаятчийската техника в най-древна Индия. Само някои споменавания в класическата литература дават възможност да се говори за грънчарство, за обработка на дърво, за текстилно производство и доста развита металургия. От дърво строят жилища, от дърво правят колесници, така често споменавани във ведийската поезия. Тъканите се правят обикновено от вълна, ленът се използува по-рядко. За памук в текстовете се споменава от IV в. пр. н. е. Но Херодот съобщава, че индийските воини в персийската армия на Ксеркс са облечени в памучни дрехи. Голямо значение има металургията, основана на използуването на мед, а след това и на желязо. Бронзовата сплав се прави от калай и олово. Ако се съди по казаното от Херодот, индийските воини са въоръжени с лъкове и стрели с железни върхове. Железни оръдия са намерени в развалините на Таксила и Рупар. Леенето на метал стига до голямо съвършенство. Още в Ригведа леярите се споменават наред с майсторите на колесници и на оръжие.

Обществения строй на Северна Индия, който можем да възстановим по най-древните източници, в края на II — началото на I хилядолетие пр. н. е. се характеризира с наличие на домашна (или семейна) и селска община, със значително развитие на патриархалното семейство и с възникване на най-древно робовладение. Характерна черта на обществения строй в древна Индия е семейната община, в която

расте и укрепва властта на патриарха. К. Маркс характеризира ярко индийските семейни общини, запазени като остатък от миналото до XIX в., и казва следното: „Тези организирани на семеен принцип общини са почивали на домашната промишленост, на особената комбинация между ръчното тъкане, ръчното предене и ръчното обработване на земята — комбинация, която ги е правила самозадоволяващи се.“[1]

Съвременните изследователи сочат, че в древна Индия съществуват общини, основани на общосемейна собственост, на общо жилище и потребление, на семейни религиозни обреди. В древноиндийския език (санскрита) са запазени думи, които обозначават родово-племенни, семейни и селски общини. Теза думи са „джана“ (сравни с древногръцкото γένος — род), „виш“ (сравни с древнославянското „весь“ — село, задруга, голямо семейство) и „грама“ — селска община. Колкото повече растат производителните сили, толкова повече кръвното родство се заменя със съседството и се появява ново социално ядро — селската община. Избираният началник, който стои начело на тази община, се нарича „грамани“ (кмет).

Във Ведите намираме отгласи от древния общинен строй. Индийският историк С. А. Данге предполага, че древният ритуал яджна е остатък, отражение в религията на общинния начин на производство, когато получените от общинниците продукти се разпределят и консумират заедно. Стадата се намират в общи кошари. Център на живота на общината е огнището, в което се поддържа свещеният огън. В общинния хамбар се съхраняват главните продукти — зърно, мляко, масло и т. н. Специална площадка (махаведи) служи за ежедневна работа, за съвместно хранене, а така също и за решаване на общи въпроси на общинно събрание. Превръщането на семейната община в селска териториална община намира отражение в обичаите и в термините. Така например роднини в такъв случай, са онези, които имат общ култ към почти легендарен прародител и се наричат „сапинда“, макар че в нарасналата община е много трудно да се установи степента на роднинство. Селската община, управлявана от общинни и родово-племенни съвети (сабха, самити) и от селски кметове (вишпати), е основа на трудно подвижния и бавно развиващ се социален строй, остатъци от който са съществували в Индия до неотдавна. Наред с развитието на производителните сили и на имущественото разслояване вътре в общината се отделя слой от заможни хора. От тяхната среда обикновено се избират длъжностни лица, които управляват стопанството и ръководят военните действия. Те разпределят общинните продукти и военната плячка. Тези началници на община (бразванаспати, ганапати) съсредоточават в свои ръце богатствата — стадата, оръжието, украшенията, металите; те използуват най-добрите участъци земя. Отначало военните командири са и ръководители на стопанството. Но по-късно се отделят, от една страна, хора, които ръководят стопанството на общината и извършват религиозните обреди — брахманите, а, от друга страна, отделят се военните вождове, кшатриите. Двете групи образуват слой от заможна общинна

[1] *К. Маркс, Ф. Енгелс,* Съч., т. 9, стр. 137.

аристокрация. Появата на частна собственост все повече подкопава устоите на семейната и селската община. Очертават се отделни семейства — както богати големи патриархални семейства, така и семейства на бедняни. Имущественото и класовото разслояване се задълбочава.

Голямо значение има патриархалното семейство, в което имуществото и властта се намират в ръцете на мъжа и бащата, главата на семейството (грихапати, дампати). Само бащата има право да принася жертви в чест на прародителите. Религията освещава властта на патриарха, който може да даде под наем, да продаде или да убие помлад член от своето семейство. Законите на Ману ярко характеризират принизеното положение на жената: „Момичето, младата или дори възрастната жена не трябва да правят нищо по своя воля дори в (собствения си) дом. Като дете жената трябва да се подчинява на баща си, на младини — на мъжа си, след смъртта на мъжа — на синовете си. Жената никога не трябва да бъде самостоятелна. Тя никога не трябва да желае раздяла с баща си, мъжа си или синовете си. Ако ги напусне, тя обрича и двете (и своето, и на мъжа си) семейства на презрение... Тя трябва да се подчинява на оня, на когото може да я даде баща ѝ или брат ѝ с разрешение на бащата приживе и трябва да не го пренебрегва след смъртта му.“

В други параграфи от законите на Ману се казва, че жената трябва дори лошия съпруг да почита като бог. Жената няма право на наследство. Затова в сборника закони на Апастамба вдовиците не се споменават между наследниците. Според древен религиозен обичай вдовицата след смъртта на мъжа си трябва да влезе подпре му в огъня. Обичаят вдовицата да се самоубива се споменава в Атхарваведа. А в епическата поема „Рамяна“ вдовицата, изгорила себе си след смъртта на мъжа си, се нарича жена, която се съединява със своя бог, т. е. със своя мъж. В същата поема е обрисуван идеалът на жена в образа на смирената и покорна, вярна до смърт на мъжа си героиня Сита.

За укрепването на патриархалното семейство спомага и обичаят за първородство, според който право на наследство има преди всичко най-големият син; според законите на Ману той „може да вземе цялото бащино имущество, а останалите братя трябва да живеят с него като с баща“. В законите на Апастамба се казва, че най-големият син е единствен наследник. По-късно, когато патриархалното семейство започва да отслабва, право на наследяване получават и останалите синове, но най-големият син винаги запазва правото на първородство и на наследяване на по-голямата част от имуществото на бащата. Така например законът отделя за най-големия син допълнителна част от 1/20 и най-добрата част от имуществото. Стремежът да се укрепва с всички средства патриархалното семейство се запазва до късно.

С патриархалния бит в древна Индия е свързан и обичаят да се продават деца. Отгласи от този обичай са запазени в религиозни книги и сборници със закони. При сключване на брак, наричан „арша“, годеникът „трябва да даде на бащата на младоженката бик и крава“. Открита форма на продажба на младоженката е бракът, наречен

„асура“. В законите на Апастамба за него се казва: „Ако големият плаща пари (за своята годеница) според имуществото си и след това се жени за нея, този (брак) се нарича обредът асура.“ В „Махабхарата“ се казва, че „синът принадлежи на оня, от чието семе е роден“. А според древните закони синът „принадлежи“ на стопанина в семейството.

Общинното земевладение води началото си от много древни времена. Земята владеят както селските, така и семейните общини. Наред и едновременно със закрепващото патриархално семейство се появява правото на частно притежание на земя, като главите на патриархални семейства, в чиито ръце се съсредоточава значително имущество, владеят и земя. Те се наричат „урвараса“ (получаващ орна земя) или „кшетраса“ (получаващ нива). В законите на Ману се цитира древно изречение, което прилича на поговорка: „Нивата (принадлежи) на оня, който е изсякъл гората“ — това изречение се приписва на „познаващите миналото“ (т. е. мъдреците). Очевидно в дълбока древност разчистването на земята от гори е давало право да се притежава тази земя, а тя постепенно се е превръщала в частна собственост. Разбира се, това право на частно притежаване на земя е обхващало само орните земи, пасищата още дълго време са оставали общинна собственост.

Но това имуществено разслояване не може да доведе до пълно разпадане на древните семейни общини, базиращи се на общо стопанство, и на селските общини, които се градят на основата на общинното земевладение. В „Махабхарата“ се цитират думите на древния мъдрец Вибхаваса: „От глупост мнозина искат да извършат делене (на богатствата), макар че такова делене води до раздор между роднините.“ В същата поема се описва благодатната и богата страна Чеди, където мъжете „не се стремят към отделяне от своите бащи и са предани на благото на своите родители“. Очевидно в това предание са отразени възгледите на привържениците на общинния строй, които считат такъв ред за идеален, а всякакво делене на имуществото между роднини — за вредно нововъведение.

Все пак развитието на занаятчийското производство и на търговията разклаща общините, „изтръгва“ от тях най-заможните хора, които използуват в своето стопанство роби. През тази епоха военнопленниците обикновено биват превръщани в роби. В ритуала яджна са запазени спомени за това, как в древността пленниците са били принасяни в жертва на бога на огъня Агни. Но през историческата епоха само ги изправят на жертвената площадка и размахват около тях горяща главня. Вместо хора принасят в жертва животни. А пленниците биват превръщани в роби. В Ригведа се срещат молитви за придобиване на роби и се говори за подаряване на роби. Думата „даса“ означава враг, варварин, роб. В източниците наред с другите категории роби се споменава за роби, „заловени под знамето“, т. е. по време на война. Робството в древна Индия за дълго запазва своя домашен, патриархален характер. В големите и богати патриархални семейства има много робини и роби, които обслужват стопанството на най-древните робовладелци. При изброяване на различните ка-

тегории роби на едно от първите места се споменават робите, „родени в дома“ (грихаджа). Един от източниците на робство е и задължението робство, както посочват и сборниците със закони. Длъжникът не е роб в пълния смисъл на думата, макар че жестоката експлоатация фактически го поставя в положение на роб и постепенно води до поробване на бедните от богатите. Характерна черта на древноиндийското робство е едновременното запазване на различни степени на поробване, на различни категории робство, на широкото му развитие и същевременно в много случаи на запазване на неговия домашен, патриархален характер. Робите се купуват, продават, подаряват и наследяват. Сборниците закони донякъде регулират отношенията между роби и свободни. Робите се използуват не само в домашното стопанство, но и в царското и държавното стопанство и освен това при напоителните работи.

СЪСЛОВНО ОФОРМЯНЕ НА ОБЩЕСТВОТО. ВАРНИ (КАСТИ)

Развитието на робството води до задълбочаване на класовите противоречия. Родовата аристокрация, съставена от старейшини, племенни вождове и жреци, се противопоставя на обикновения народ, обединен в общини (вишас). В Ригведа се казва, че общините „се покоряват на вожда (раджан), предшествуван от брахмана“. Вътрешното имуществено разслояване, войните и поробването на туземци от завоевателите създават предпоставки за оформяне на робството и на двете най-древни антагонистични класи: робовладелци и роби. Стремежът да се заздрави този най-древен робовладелски строй води до появата на специфична социална система — така наречената кастова система. Тази система трябва да установи определени взаимоотношения между родовата аристокрация на жреци и воини, от една страна, и масата свободно население — от друга, а така също и между завоеватели и покорено население. Освен това в рамките на кастовата система трябва да намерят място взаимоотношенията между богати и бедни, робовладелци и роби, които се свеждат главно до господство на робовладелската аристокрация, експлоатираща принудителния труд на робите и на обеднелите разорени общинници. Служейки на класовите интереси на робовладелците, индийската социална система от варни дели цялото общество на четири главни социални групи, своеобразни съсловия. Тази социална система е фиксирана в древната жреческа литература, например в запазените по-късни сборници на обичайно и жреческо право (Дхармашастра), по-точно в законите на Апастамба и Ману. Системата на варните, която е отчасти теоретическа, израства обаче от реалния обществен живот, отразява съществуващите социално-икономически условия. Тя съдействува за онази относителна застоялост, за онова забавено темпо на развитие на обществото, които са така типични за древна Индия.

Думата „варна“ е от индийски произход и означава „цвят“, „на-

чин", „същност", „каста"[1]. Варните са древни социални групи, които обединяват хората от определени райони, свързани в обща професия, общи религиозни обреди и намиращи се на едно и също стъпало на социалната стълба. Задължението на членовете на всяка каста да сключват бракове вътре в дадената каста дава представа за това, че всички членове на кастата са свързани чрез общност на родовите, отчасти и родинските връзки. Деленето на хората на варни води началото си от времето на разпадане на родовия строй, когато се оформя и укрепва родовата аристокрация. Затова в по-късните закони на Ману вместо думата „варна" понякога се използува думата „джати".

Зачатъците на тази най-древна социална система възникват още през периода на създаване на Ведите, тъй като в Ригведа се споменава за четирите главни варни. Древни предания, запазени в „Махабхарата", датират появата на „варните" от своеобразен „златен век", когато всички хора са били „свободни от грижи", когато търговците „не са продавали стока с непълно тегло" и когато добродетелта „никога не е пресеквала". По-късно тези представи започват да отразяват стремежа на господствуващата класа робовладелци да използуват най-древните форми на социално разслояване в свой интерес. Времето на възникване на първите форми на класова експлоатация съзнателно се представя като време, „когато тези земи започва справедливо да управлява кастата на кшатриите" (воини, спадащи към висшата привилегирована каста).

Формирането на социално разслояване намира отражение в обичайното и жреческото право във вид на система от четири главни варни, която трябва да узакони и укрепи най-древния класов строй. Учението за произхода, значението, правата и задълженията на древните варни, от които по-късно се развива значително видоизменената и усложнена кастова система, е запазено в древноиндийските книги, например в законите на Ману и в сборните закони на Апастамба. За главни варни се считат: 1) варната на жреците (брахманите), 2) варната на воините (кшатриите), 3) варната на земеделци, занаятчии и търговци (вайшии) и 4) варната на шудрите (най-низшите слоеве на потиснатите и безправни бедняци, които са почти в положението на роби, а така също и действителните роби). Религиозната идеология на древна Индия създава специална система от вярвания, които обосновават тази най-древна кастова система и привилегиите на трите висши касти. В едно предание се разказва, че от тялото на обожествения „прародител на всички същества", когото считат „мъж, първороден" човек — Пуруша, са създадени от самия него брахманите, кшатриите, вайшиите и шудрите, като жреците са създадени от устата му, кшатриите — от ръцете му, вайшиите — от бедрата му, а шудрите — от краката му. Съобразно с това брахманите трябва да изпълняват функциите на жреци, задача на кшатриите е „управлението и войните", главно занимание на вайшиите трябва да бъдат земеделието, скотовъдството и търговията, а за шудрите се предвижда да обслужват висшите касти на „два пъти родените" и на първо място — жреците аристократи. Така трите висши варни рязко се противополагат на четвъртата варна на шудрите. В една древна брахманска книга се разказва, че според една легенда най-напред се изброяват въздадените от бога три варни на брахмани, кшатрии и вайшии, а след това се говори за раждането на народа (праджа) и на добитъка.

Робовладелците, които гледат на потиснатите маси като на работен добитък, считат, че шудрите трябва да бъдат извън религията. Затова според законите на Ману брахманът не трябва нито да дава съвети на шудра, нито да му преподава религиозния закон и правилата на добродетелно поведение, нито да го кара да дава обети. Според ученията на брахманите рязка граница трябва да отделя трите висши касти на „два пъти родените арии" от четвъртата каста, в която влизат бедните и фактически поробени хора. Всяка варна е своеобразно затворено съсловие. Браковете между хора от различни касти се считат за недопустими. Според законите на Апастамба, ако мъж дори само се приближи до жена от друга каста, „и двамата извършват грях... и техният син също става „грешен". Според законите на Ману синът на брахман и жена-шудра се числи към низшата група хора (чандала), докосването до които осквернява два пъти родения като докосване до труп. Тези хора, нещастните чандала, са поставени от закона в положението на презирани от всички личности извън обществото. Наричат ги „най-низки от хората". Те са длъжни да живеят „извън селището", покъщнината, която са използували, „трябва да се изхвърля". Тяхно имущество могат да бъдат само кучета и магарета, а техни дрехи — одежди на покойници. Храна трябва да им се дава в очупен съд. Те имат право да носят само железни украшения. „Те трябва постоянно да скитат..., защото нямат право да ходят по селата и градовете."

Така брахманските закони забраняват смесването между варните с цел да запазят „чистотата" на кръвта сред хората от висшите касти, а фактически — за да се обоснове и оправдае правото на богатите аристократи безпощадно да експлоатират трудовите маси. Тези схващания намират отражение дори в древния епос. В „Махабхарата" се казва, че „смесването на варните" е резултат от настъпило беззаконие. Гръцки автори, например Ариан, пишат, че смесени бракове между „отделни групи" от населението в Индия не се допускат и че древните инди нямат право да преминават от една група в друга.

Системата от религиозно-битови правила, оформена в сборниците с брахмански закони, трябва да внуши представата за пропастта, която съществува между висшите и низшите касти, а фактически — между богати и бедни, пълноправни и безправни. Законът изисква не само подчинение на висшите касти, но и дълбоко уважение към тях. В законите на Апастамба се казва, че „почит трябва да се изразява към онези, които са от висша каста". В законите на Ману е за-

[1] „Каста" е дума от португалски произход, свързана с думата „касто" — чист. С това португалците, попаднали за пръв път в Индия, са искали да подчертаят, че индийските социални групи „варни", които се базират на ендогамията, т. е. на задължителни бракове вътре във всяка дадена варна, се отличават с „чистотата" на своя родово-племенен произход. Думата „каста" в португалския език и до днес означава във връзка с тази значителна „род, поколение, качество, каста".

пазена древна норма от обичайното право, законът за еквивалентност на възмездието, приложен в условията на класово общество и кастово неравенство. Виновният за нанасяне на телесна повреда на човек от висшата каста строго се наказва. Ако някой влигне ръка или тояга срещу човек от висша каста, трябва да му се отреже ръката. Ако някой „в яда си ритне с крак, трябва да му се отреже кракът".

Особено високо е положението на брахманите, считани за пазители на традициите и религиозното откровение. Те трябва да изучават свещените книги и да обучават на религия хората от трите висши касти, а така също и да извършват религиозни обреди. Според брахманското учение брахманът се счита най-висш сред другите хора и се нарича „владетел на всички същества". Само според правото, придобито с раждане във висша каста, брахманът според законите на Ману има право на всичко съществуващо на света. Непреодолима граница трябва да отделя брахмана от шудрите, защото общуването с шудри го осквернява. Затова брахманът не трябва да дава на шудрата „нито съвети, нито остатъци (от храна)", предложена при жертвоприношенията. Нещо повече, шудрата няма право да носи към огъня тялото на умрял брахман, защото с това той пречи на умрелия да получи „достъп до небето".

Системата от варни трябва да заздрави положението на надмощие на завоевателите над покореното население, а след това да заздрави господствуващото положение на родовата и робовладелската аристокрация, на първо място на жреците брахмани и на воините кшатрии. Брахманските закони поставят в привилегировано положение хората от висшите касти, тъй като им разрешават да изплащат дълга си постепенно и ги освобождават от дългова зависимост. Същевременно брахманският закон пази частната собственост, най-важната опора на древното класово общество. В законите на Ману има параграфи (гл. VIII, пар. 320—322), които наказват за кражба с глоба, телесно наказание и дори с отсичане на ръката.

ФОРМИРАНЕ НА ДЪРЖАВНАТА ВЛАСТ

В най-древни времена в Индия би трябвало да съществуват онези форми на военна демокрация, които са възникнали у някои древни народи. Но липсата на източници не дава възможност да се проследи процесът на превръщане на племенния съюз в най-древна монархическа държава. В Ригведа и в най-древните части на епоса е отразен древният родово-племенен строй, когато в племенните съюзи вожд на племето се избира от народни събрания. Названията на тези народни събрания, събрания на свободни воини — самити, са запазени през по-късната епоха, когато вече се оформя монархическа самодържавна власт, която се предава от баща на син. „Махабхарата" разказва, че хората живеят във владенията на царя, „владетеля на храбрите мъже, и биват справедливо пазени от него", тъй като царете притежават „око на знанието". Авторът на древните предания изобразява царя като „надарен с всички добродетели..., мъдър и разумен", когото винаги наставляват (начетени) старци. В класовото общество религията заздравява авторитета на царя, тъй като „царят удовлетворява боговете с жертвоприношения, а... два пъти родените — с изпълняване на съкровените им желания". Нещо повече, жреците учат, че царят е бог и че заповедите на царя трябва да се изпълняват като идващи непосредствено от божеството. Често сравняват царя с бог Индра и го считат за земно въплъщение на божеството. В законите на Ману се казва, че царят е „велико божество с тяло на човек". Затова царят е считан за неприкосновен и брахманският закон сравнява неговия гняв срещу непокорните с огъня. „Огънят на царя изгаря семейството заедно с добитъка и натрупаното имущество."

При управляване на държавата царят се опира на бюрократичен апарат, съставен главно от жреци (брахмани) и воини (кшатрии), хора от двете висши касти. С голямо влияние се ползуват аристократите от кастата на кшатриите. В законите на Апастамба се казва, че „законните занимания на кшатриите се отличават от законните занимания на брахманите по това, че кшатриите участвуват в управлението и във военното дело". Според законите на Ману царят трябва да назначава сановници измежду „храбрите, опитните във военното дело, онези с благороден произход и изпитаните". Пак там такива сановници се наричат „наследствени", очевидно те трябва да се числят към затворените, наследствени висши касти.

В най-древните книги се споменават факти, които говорят за управляване на страната. През периода на образуване на най-древната робовладелска държава се появяват военното и съдебното ведомство. Опора на държавата е армията, която се дели на четири рода войски: пехота, конница, колесници и слонове. Широко се разпространяват лъкът и колесниците. Затова военното изкуство бива наричано „лъкознание" (дханурведа). Слоновете, включени в армията, ужасяват особено силно чужденците. Възможно е дресирането на слонове и използуването им във военното дело да са заимствувани от по-късните народи именно от древните индийци. В „Махабхарата" се описва системата на военни подразделения. Най-малкото подразделение „пати" се състои от петима воини-пешаци, три коня, една колесница и един слон. Всяко следващо подразделение е три пъти по-голямо от предшествуващото. Съществува система на военно обучение. Обучават воините да се сражават на колесници, на слонове, на коне и в пешия строй, да владеят меча и боздугана, да хвърлят копия и да действуват в смесен бой.

В мирно време войските се разпределят „между две, три, пет или сто селища за опазване на страната". По време на завоевателни походи класовата и грабителска роля на армията се изразява в грабеж, като религиозните традиции и древните закони установяват определени принципи на разпределяне на военната плячка сред воините. Според законите на Ману „най-добрата част" трябва да се даде „на царя". Царят, облечен в най-висша военна власт, командува армията и същевременно разполага и с най-висша съдебна власт. Затова той трябва жестоко да наказва престъпниците, защото според представи-

те на онова време само наказанията могат да накарат човека да се въздържи от престъпления и да запазят неизменен класовия строй. „Там, където минава черното, червеното наказание, което унищожава престъпниците, поданиците не се възмущават" (законите на Ману).

Класовият закон изисква от владетеля наказване на виновните главно затова, за да не „стане разместване на висшите и низшите", за да „не се развалят всички варни", за да „не се надигне целият народ". Тези думи ясно подчертават класовия характер на законите, съда и царската власт. Очевидно цялата система от наказания трябва да предотврати въстанията сред трудовите маси, доведени до крайност от тежките форми на експлоатация.

ИНДИЯ ПРЕЗ VI—IV В. ПР. Н. Е.

Политическата история на Индия може да се изучава на базата на писмени източници едва от средата на I хилядолетие пр. н. е. Към VI в. пр. н. е. в Северна Индия съществуват редица държави, между които изпъкват две по-значителни — Магадха и Кошала. Царство Магадха се намира в басейна на средното течение на Ганг (съвременния Бихар). Столица на Магадха е град Раджагрха (сега Раджгир). На северозапад от Магадха е разположено царство Кошала (съвременният Ауд) със столица Шравасти (сега Саватхи). Тези две държави водят борба за надмощие и господство в Северна Индия, главно в басейна на Ганг. През периода на издигане на царство Кошала цар Камса разширява пределите на държавата, като завоюва княжество Каши с главен град Каши (съвременния Бенарес). Царство Магадха се засилва по времето на династия Шайшунага. Особено известен е петият цар от тази династия — Бимбисара (519—491 г. пр. н. е.), който покорява царство Анга в басейна на Долен Ганг. Бимбисара провежда политика на дипломатически съюзи, които той скрепява с династични бракове. През VI в. пр. н. е. персийската държава на Ахеменидите влиза в досег със Северозападна Индия, където персите се сблъскват с индийските племена гандхара и асвака.

През периода на възникване на външната търговия в древна Персия Дарий I праща специална експедиция, водена от Скилак, за проучване на източните граници и съседните до тях страни. Тази експедиция проучва течението на Инд до устието му. Завоевателната политика на персийските царе води до покоряване на някои области чак до долината на Инд. В Бехистунския надпис наред с другите области на персийската държава се споменава Гандхара, разположена в Северозападна Индия. В Персеполския и Накши-Рустамския надпис се споменава провинция Индия, която включва част от долината на Инд (съвременен Синд и Източен Пенджаб). Индийските области се считат за най-богатите сатрапии на Персия. Индийската провинция правца на персийския цар особено висок данък от 360 таланта златен прах и освен това го снабдява с войски.

Навлизането на персите в областите на Северозападна Индия води до известно взаимодействие между персийската и индийската култура, например в областта на изобразителното изкуство и религията. Могат да се открият сходни черти между зороастризма и индийските религиозни вярвания.

През V в. пр. н. е. Магадха става най-силната държава в Северна Индия. Край Ганг израства големият град Паталипутра (съвременната Патна). Царете на Магадха завоюват царство Кошала и през IV в. пр. н. е. трайно включват в границите на своята държава областите, разположени между Ганг и Хималаите. Това е периодът на разцвет на Магадха.

ПОХОДЪТ НА АЛЕКСАНДЪР МАКЕДОНСКИ В ИНДИЯ

През втората половина на IV в. пр. н. е. Македония става най-силна държава не само на Балканския полуостров, но и в източната част на Средиземноморието, претендирайки дори за световно господство. В 334 г. пр. н. е. македонският цар Александър тръгва срещу Персия. След като удържа редица победи над персийските войски, Александър завзема Мала Азия, Финикия и Египет. След като разбива персийската армия при Гавгамела, Александър завзема Месопотамия и най-големите градове на персийската държава — Вавилон, Суза и Персепол. В 330 г. гръко-македонските войски навлизат в Бактрия с цел окончателно да завоюват цялото персийско царство. Александър Македонски продължава завоевателната дейност на асирийските и персийските царе, които се стремят да разширят значително източните граници на своите държави. Но Александър продължава още по-нататък на изток. В 327 г. той излиза от Бактрия начело на голяма армия и тръгва на североизток с цел да завоюва индийските области. Гръко-македонската войска минава по долината на река Кабул до Северозападна Индия, стига до Инд и Петоречието. Някои племена, например племето гандхара, което по-рано е било под властта на Персия, се подчиняват на Александър. Управникът на град Таксила се присъединява към войските на Александър. Но други племена и държави в Северозападна Индия оказват съпротива на нахлулите чужденци. Владетелят на една от големите държави в Пенджаб, цар Пор, излиза срещу Александър със силна войска от 30 хиляди пехотинци, 4 хиляди конници, 3 хиляди колесници и 200 слона. Александър разбива напълно войските му, като обаче загубва 12 хиляди свои воини. След редица блестящи победи Александър стига до река Хифазис, но тук армията отказва да продължи похода и Александър е принуден да се върне обратно. Част от македонската войска начело с Неарх тръгва по море, а сам Александър с останалата част от армията се връща през пустинята Кедрозия и скоро умира във Вавилон (323 г. пр. н. е.).

Източният поход на Александър Македонски, който има завоевателен характер, а така също и обстоятелството, че той завоюва Северозападна Индия, имат известно историческо значение. Гръцкият свят влиза в по-близък досег със страните и народите от Предна Азия, които на свой ред установяват контакти с племена и държави от Северна Индия. Стремейки се да сближи Индия със западната част

На държавата си Александър оставя в индийски градове гръко-македонски гарнизони, които служат за сближаването на Индия с елинистичния свят. Гръцко и отчасти персийско влияние започва да навлиза в западната част на Северна Индия. На територията на областта Гандара (съвременния Кандагар), а така също и в развалините на град Таксила са намерени скулптури и монети, изработени в своеобразен гръко-индийски стил. От друга страна, и индийската култура оказва известно влияние върху развитието на културата в елинистичните страни, например в областта на медицината и философията.

ЧАНДРАГУПТА

След смъртта на Александър Македонски нашествието в Северна Индия, сред индийските народи започва освободително движение, начело на което застава Чандрагупта, основател на новата династия Маурия. Произходът на Чандрагупта, основател на една от могъщите древноиндийски държави, е забулен в мъглата на противоречиви легенди. Според едни сведения Чандрагупта е млад княжич, според други — незаконен син на последния цар от династията Нанда и дори произхожда от кастата на шудрите. Достоверно е, че той е узурпатор. Поздните сказания имат задачата да оправдаят или обяснят извършеното от него завземане на държавната власт. Вероятно Чандрагупта е издигнат в резултат на голямо народно въстание. През неспокойното време на македонските завоевания Чандрагупта, преследван от властите, избягва в Пенджаб и изучава тук военното изкуство на гърците.

Застанал начело на индийските племена, които въстават срещу македонските гарнизони, Чандрагупта в 318 г. завзема цяла Северна Индия до Нербада и образува на тази място голяма държава. След смъртта на Александър последният цар от династията Нанда, Чандрагупта продължава дейността на своите предшественици. След смъртта на Александър Македонски един от военачалниците му, Селевк, се стабилизира в Сирия и прави опит отново да завоюва Северна Индия в 305 г. пр. н. е. Но след като започва война с Чандрагупта, Селевк търпи неуспех. Той е принуден не само да отстъпи, но дори и да отстъпи на Чандрагупта редица области от своето царство — Ария, Арахозия, източната част на Кедрозия и страната на паранамисадите, — срещу 500 бойни слона. Сега граница между държавите на Селевк и Чандрагупта става Хиндукуш. Царството на Чандрагупта е описано от гръцкия автор Мегастен, който живее 5 години в Паталипутра и успява да се запознае добре с живота и бита на индийците от онова време. Мегастен описва общинното земевладение, земеделското стопанство, системата на управление в държавата на Чандрагупта. Чандрагупта и особено неговият син и приемник Биндусара (297—272 г. пр. н. е.) образуват в резултат на няколко войни голяма държава, която обхваща част от Афганистан, Белуджистан, Северна Индия и почти цял Декан.

ИКОНОМИКА И СОЦИАЛНИ ОТНОШЕНИЯ В VI—IV В. ПР. Н. Е.

Стопанският живот на Северна Индия се развива все по-активно. Областите, близки до речните долини, се превръщат в цветущи земеделски райони. Изкуственото напояване дава възможност да се разшири площта на обработваемите земи. Специалисти-агрономи внимателно контролират значението на времето и количеството валежи, необходими за една или друга култура. Най-ценното растение е оризът. Заедно с него сеят ечемик, пшеница, грах, захарна тръстика и дори лековити растения. Развитието на градинарството и овощарството е свързано с развитието на земеделската техника. В литературни произведения се споменава за зеленчуци, пипер, грозде, цветни лехи и овощни градини. В стопански трактати се говори за подготовяне на семената и за торове. Продължават да съществуват древните селски общини, чиито членове са обвързани с взаимно поръчителство. Строежът на пътища, бентове и канали и изпълняването на редица повинности са тежко задължение на общинниците. Специални „надзиратели на земеделието“ са длъжни да наблюдават посевите. В полза на държавата се събират налози и данъци, главно в натура, например в зърно, което след това се съхранява в големите царски хамбари.

Бедните членове на общините все по-често губят своите участъци земя и се превръщат в арендатори, които понякога дават на собственика на земята половината от реколтата. Царете награждават със земя богатите от висшите касти. В един източник („Сутаницата“) се разказва за богатия брахман Каси Бхараваджа, който притежава голямо имение. Принадлежат му големи стада и 500 плуга, с помощта на които неговите роби обработват неговите земи. Земята се продава, подарява, дава се под аренда. Арендното заплащане се събира обикновено във вид на определена част от реколтата.

Памукът, който расте в Индия в диво състояние, е култивиран и служи за изработване на тъкани. В „Артхашастра“ се споменава за памук, памучни тъкани и за онези райони, където те се изработват. Наред с отглеждането на памук се разпространява и получаването на коприна. За коприна, копринени тъкани и получаване на коприна се говори в граматиката на Панини и в трактата „Артхашастра“. Получаването на коприна и изработването на копринени тъкани се разпространяват главно в Източна Индия. Наред с местната коприна се споменава и коприна, внасяна от Китай.

Занаятите все повече се отделят от селското стопанство. Свободните занаятчии се обединяват в специални групи, които приличат на по-късните гилдии или цехове. Тези гилдии (срени) се управляват от съвети и началници, които регламентират цените и качеството на изделията. В „Джатаките“ се споменава за 18 различни занаятчийски гилдии. Тези гилдии спомагат за развитието на занаятите в определени райони и за предаване на занаятчийските навици по наследство. Особено широко се разпространява тъкачеството, което се базира на използването на вълна, лен, памук и коприна, металургията и дървообработването. В „Артхашастра“ се говори за различни метални

сплави и за обработката на различни руди. Голямо значение придобива получаването на желязо, от което се изработват оръдия и оръжие. Въз връзка с развитието на занаятчийските производства се появява специализиране на отделните занаяти, например изработване на лъкове и стрели. Занаятчиите се заселват в градовете и предградията. Градовете се превръщат в големи стопански и търговско-занаятчийски центрове. В „Артхашастра" се споменава за центрове на тъкачно памучно производство — Ванга, Ватса, Матхура, Апаранга, Калинга и Каси. В градовете възникват отделни улици и квартали на занаятчии — в Бенарес например има улица на гравьори на слонова кост. Засилва се класовото разслояване. Богатите и аристократите също живеят в отделни квартали, във великолепни домове, градени от камък и кирпич, докато бедните се подслоняват в малки дървени къщи.

Сред градовете се очертават най-големите, например Баранаси (Бенарес), Шравасти (Саватхи), Раджагрха (Раджгир), Паталипутра (Патна). Търговските пътища, които вървят по реки и керванни маршрути, съединяват отделните градове и държави. Развитието на вътрешната и външната търговия води до поява на слой търговци и до по-нататъшно задълбочаване на социалните противоречия. Започват да се създават търговски връзки и със съседни страни, например с Китай и Бактрия. Появяват се и първите медни монети (кахапана), които обаче нямат определено сечене и надписи. По-късно те биват заменени със златни монети.

Все повече се задълбочават противоречията между богати и бедни. Количеството роби се увеличава, развива се търговията с роби, в ръцете на богатите (сетхи), особено на лихварите, се стичат големи богатства. В роби се превръщат военнопленници, неплатежоспособни длъжници и престъпници. Често бедните продават в робство децата си или самите себе си, за да се спасят от гладна смърт. Но класовият закон, защищавайки интересите на робовладелците, гласи, че „за арите не може да има робство". Усложняването на социалните отношения води до промени в кастовата система. Отделни представители на висшите касти се разоряват и се намират в редиците на трудовите маси. В литературата се споменава за брахмани, които са принудени да изкарват прехраната си със земеделски или занаятчийски труд.

ДЪРЖАВАТА НА АШОКА

Време на разцвет на робовладелската държава в древна Индия е царуването на Ашока (272–232 г. пр. н. е.). Ашока, син на Бинду сара и внук на Чандрагупта, изиграва важна историческа роля. От своя баща и свой дядо той наследява голяма и могъща държава. Още докато е жив баща му, Ашока е наместник на царя в Северозападна, а след това в Западна Индия, където получава добра подготовка за управляване на страната. Пребиваването на Ашока в големите градове Уджайни и Таксила остава отпечатък върху неговата личност, характер и дейността му въобще. Тези големи градове са културни центрове, където процъфтяват науките и изкуствата, до които стигат

влияния от запад, от Гърция. Разкопките в Таксила разкриват забележителни паметници на архитектурата, скулптурни произведения, изработени в гръко-индийски стил, и голям брой различни монети. Очевидно Таксила по онова време е голям икономически и културен център на Северна Индия.

Ашока се възкачва на престола в 272 г. още съвсем млад. За началото на неговото царуване са запазени малко сведения. Знае се, че в 261 г. Ашока започва война с царството Калинга и след упорита борба го завоюва. Така той завършва започнатото от Чандрагупта обединение на Индия в рамките на една голяма държава. Страната Андхра, разположена югозападно от Калинга, е зависима от Ашока. Само държавите Чола, Пандия и Кералапутра от южния край на Индия запазват независимостта си. Спомените за могъщия цар Ашока и за огромната му държава са отразени дори в цейлонски хроники. От времето на Ашока са запазени големи паметници на религиозния култ (ступи), каменни монолитни стълбове, пещери, издълбани в скалите, и около 30 интересни надписа, които характеризират дейността и личността на Ашока и говорят, че той подкрепя новата религия — будизма.

Индийските предания приписват на Ашока голяма строителна дейност. За него се казва, че той заменя дървените здания с каменни дворци и основава в Кашмир нов град — Шринагар, като изгражда там „500 манастира". Освен това на Ашока се приписва разширяване на напоителните работи и построяване в градовете на много болници. В един едикт Ашока казва, че е засадил покрай пътищата смокини и манговн дървета, изкопал е кладенци, построил е много помещения с вода за хора и животни.

Обширната държава на Маурите се нуждае от здрав апарат на държавната власт и управлението. Политико-икономическият трактат „Артхашастра", приписван на Каутилия, министър на Чандрагупта, и едиктите на Ашока дават сведения за характеризиране на сложната система на централизирано и бюрократично управление на държавата, на вътрешната и външната политика. Тази административна система, съществувала частично още по времето на Чандрагупта, се развива по-нататък при Ашока. Но обширната държава налага промени при управляването на страната. Държавата на Ашока се дели на големи области, начело на които стоят членове на царското семейство, по-точно царски синове, а така също и висши чиновници (махаматри). Всички нишки на управлението се съсредоточават в царския дворец. Царските синове управляват областите като пълновластни наместници на царя, а махаматрите често изпълняват функциите на лични „довереници" на царя, които биват пращани „да заминат за оглед" на един или друг район или с определена цел — да проверят дейността на местните чиновници или съдии. В обширната империя на Ашока са включени много области, населени с племена на различни равнища на обществено развитие. Очевидно империята обединява и племенни съюзи както на номадски, така и да уседнали племена. Много е възможно някои от тях да се управляват от избирани племенни вождове.

В държавата на Ашока голямо значение придобива търговия-

та — вътрешна и външна. Речни и керванни пътища водят към съседни страни, към южните области, населени от тамилци, на запад чак до Сирия, а на изток — към Бирма. Развитието на търговията изисква охрана на търговските пътища и на границите. Затова голямо внимание се обръща на развитието на военното дело.

Въпреки привидната си стабилност царството на Ашока, отслабено от вътрешна борба и лишено от икономическа споеност, се разпада скоро след смъртта му. Към 250 г. пр. н. е. в Бактрия се образува гръко-бактрийското царство начело с гръцкия владетел Диодот. Неговите приемници разширяват границите на това царство, завземат долината на Кабул, Пенджаб и Синд. Гръко-бактрийският цар Менандър завзема областите до устието на Инд, стига до Ганг и след като завоюва голяма част от Северна Индия, образува могъщо царство. Царствата Калинга и Андхра се отделят и стават самостоятелни. Племената на саките към 100 г. пр. н. е. нахлуват в Северна Индия и създават тук отделна индо-скитска държава.

Вътрешната социална борба води до големи промени на обществения строй. Древната система на варните, сред които особено авторитетно е аристократичното жречество (брахманите), постепенно губи своето значение. В Индия навлизат чужди влияния. Брахманската религия започва да отстъпва място на будизма, който се разпространява много през III в. пр. н. е. В едиктите си Ашока се обявява за привърженик на тази нова религия и я подкрепя с всички средства. Той дори разпраща специални чиновници за проверка на изпълнението на „нравствения закон и поведение“ (дхарма).

КУЛТУРАТА НА ДРЕВНА ИНДИЯ

Древноиндийската култура, чието развитие може да се проследи в течение на векове, е създадена от много народи, населявали Индия през III—I хилядолетие пр. н. е. Индийската култура на свой ред оказва влияние върху културното развитие на съседни народи. Благодарение на голямото количество запазени религиозни сборници съвременният изследовател е особено добре информиран за религиозните вярвания и възгледи на древните индийци.

Най-древната религия на Индия води началото си от тотемизма, обожествяването на природата и култа към прародителите. В най-древните градове в долината на Инд са намерени примитивни статуетки на богинята на плодородието, изображения на свещени дървета и животни, например бик, змия, слон. Особено характерно е запазеното върху печат изображение на седящ бог с три лица, с рога на главата, заобиколен от четири свещени животни. Това типично индийско изображение твърде много напомня по-късния бог Шива, чийто култ след време широко се разпространява. Култът към природата намира отражение и във Ведите. Почитат слънцето, като го наричат Сурия, обожествяват небето под името Варуна. Особено голямо значение има култът към свещения огън и домашното огнище, чийто владетел е Агни, а така също и култът към бога на бурята и гръмотевицата — Индра. Във връзка с развитието на земеделието се фор-

мират представите за богиня на производителните сили на природата — Адити, считана за „обща майка“. Затова за боговете казват, че те са „деца или синове на Адити“. Думата „адитя“ започва да означава „богове“.

Древният култ към природата отразява идеология, характерна за онзи селски общини, в които социално-икономическите отношения се отличават с „простота на производствения механизъм“. Това ясно посочва К. Маркс със следните думи: „Не трябва да забравяме, че тези мънички общини са носели печата на кастовите различия и робството, че те са подчинявали човека на външните условия, вместо да го издигнат до положението на властелин на тези условия, че те са превърнали саморазвиващото се обществено състояние в неизменна, предопределена от природата фаталност и с това са създали грубия култ към природата, унизителността на който особено се проявява във факта, че човекът, този господар на природата, благоговейно пада на колене пред маймуната Ханумани и пред кравата Сабала.“[1]

В древна Индия е широко разпространен култът към огъня, свързан с бита на патриархалното семейство. Огънят като баща се счита за свещен началник на дома. Домашното огнище е център на семейния живот както в семейната община, така и в патриархалното семейство, където в дома (гриха) повелява главата на семейството — патриархът (грихапати). Култът към огъня води началото си от онези древни времена, когато за пръв път е открит начинът за получаването му. Постепенно възниква култът към свещения вечен огън, поддържан от специални жреци. Наред с домашния огън почитат и небесния огън, наричайки го „божествен баща“ — Дйаус-Питар. С култа към огъня е тясно свързан култът към прародителите. В „Законите на Ману“ се казва, че „прародителите са начални божества, свободни от гняв, съвършено чисти, винаги непорочни, миролюбиви, надарени с велики добродетели.“

Култът към прародителите, възникнал по време на родовия строй, има за цел да укрепя основите на робовладелското общество, като обгражда със свещен авторитет властта на богатите аристократи, глави на патриархални семейства, стопани (дампати). Затова „Законите на Ману“ подчертават: „За два пъти родените обредите в чест на прародителите са по-важни от обредите в чест на боговете.“ Този древен култ към прародителите е тясно свързан със също така древния култ към природата. В брахманските закони се казва, че „прародителите винаги се задоволяват с жертвата на чисти места, на речни брегове, на уединени места“. Това е един действителен култ към реални прародители — баща, дядо и прадядо.

През епохата на образуване на робовладелското общество и държава древните форми на религията, култът към природата и към прародителите се сменят от нови религиозни вярвания, които имат за цел да оправдаят класовия строй. Постепенно древните богове на природата се превръщат в богове — покровители на държавата, царя и царската власт. Бог Индра през най-древните времена е изобразяван

[1] *К. Маркс, Фр. Енгелс*, Съч., т. 9, стр. 138.

като страшно божество, което убива дракон със своята секира на гръмотевицата и освобождава небесните води. По-късно този бог на бурята се превръща в „цар на боговете“ и по този начин – в покровител на земния цар. В съответствие с това се появява представата за „царството на Индра“. Затова Индра е особено почитан от кшатриите, включващи във втората варна на воините, от чиято среда излизат обикновено основателите на царски династии. Самата дума „индра“ започва да обозначава понятието „цар, владетел“ (както в семитските езици думите „мелек“ или „адон“).

Паралелно с образуването на големи централизирани държави възникват и елементи на единобожие. На единствения цар на земята трябва да съответствува и единствен бог на небето. Във връзка с това в средите на висшето жречество, сред брахманите, възниква учението за единствения творец на целия свят — Праджапати: „Той, създалият ясното небе, здравата земя, сиянието на света и небесния свод, измерилият светлината през ефирните пространства... Той е единствен бог над всички богове.“ През епохата на засилване на брахманската каста се появява специфична жреческа и богословска литература, наречена „брахмански книги“. В тях се излага своеобразното учение за оня религиозен ритуал, който трябва да познават жреците брахмани, когато изпълняват древните религиозни обреди и обясняват най-древните свещени книги — Ведите. Съобразно с това се появява представата, че съществува някакъв вселенски покровител на кастата на брахманите във вид на първичен творец на света — бог Брахма, и същевременно и представата, че кастата на брахманите като цяло, „брахманството“, образува нещо като „световна душа“, абсолютно начало, първооснова на света, върховна и вечна космическа субстанция, която също бива наречена „брахми“ (в среден род). Това учение се използува за най-голямо възвеличаване на кастата на брахманите; брахманският закон твърди, че „брахманите са най-добрите измежду хората“ и затова „другите хора съществуват благодарение милостта на брахманите“, тъй като в крайна сметка „брахманът е предназначен за сливане със световната душа“.

Естествено само брахманите могат да учат хората на религия и да изпълняват определени религиозни обреди. Съществуват и специални степени на посвещаване вътре в брахманската каста. Брахманите учители (гуру) и техните ученици трябва да следват специални сложни правила. Ученикът е длъжен сляпо да се подчинява на своя гуру, да изучава свещените книги, молитвите, обредите, жертвоприношенията, законите на брахманския строй. Едва след това той получава правото да стане жрец. Така укрепва затворената каста на брахманите.

Но търсещата човешка мисъл подкопава основите на тази брахманска религия. Постепенно се зараждат съмнения в истинността на догматите на брахманската религия. Авторът на един религиозно-философски трактат пише: „Не е хубаво да се напуска този свят, защото кой знае дали ще съществуваме на оня свят, или не.“

Дори в произведенията на Яджнавайнйя, един от видните учители на брахманизма, се долавят горчиви нотки на съмнение в реал-

ността на задгробния живот. „След смъртта няма съзнание, тъй като отсеченото дърво израства отново от корена си, а от какъв корен ще израсне отсеченият от смъртта човек? Не казвайте: от семе, защото то се създава само от живите. Който веднъж е умрял, той няма да се роди пак.“

Така древната брахманска религия постепенно се разпада, отразявайки процеса на коренна промяна в кастовата система. Против брахманската религия и кастовата система се обявява будизмът, възникнал според преданието в VI в. пр. н. е. и, както личи от едиктите на Ашока, доста широко разпространен още през III в. пр. н. е. Будизмът се създава през периода на подем в икономиката и до голяма степен в търговията на робовладелска Индия като идеологически протест срещу брахманизма и закостенялата система от варни, която пречат на развитието на социално-икономическите отношения в Индия. Особено рязко се обявява будизмът против кастовите традиции на брахманизма. В учението на Буда намира отражение протестът против признаването на човека, роден в кастата на брахманите, за жрец, против това, че дори само по правото на своето раждане той получава място във висшето общество. На Буда приписват думите: „Нито един човек аз няма да нарека брахман само затова, че родилата го майчина утроба е била от брахманската каста. На езика на Брахма говорят мнозина, чието сърце и мисъл са насочени към света. Затова аз ще нарека брахман само оня, който, откъсвайки се от света, се освобождава от всякаква страст.“

Най-древните произведения на индийската литература говорят за процес на възникване и натрупване на научни знания, за което спомага появата на писменост. Йероглифичните надписи, намерени при разкопките в долината на Инд, свидетелствуват за съществуване в Индия още през III хилядолетие пр. н. е. на много древна система на писменост. Но тези надписи и до днес не са разчетени. Разпространяването в Индия на азбучно-сричкова писменост се датира от IV—III в. пр. н. е. От това време са надписите, направени с помощта на писмеността кхарощи, която възниква от персийско-арамейската писменост.

Повечето от надписите на Ашока са фиксирани с помощта на специфична древноиндийска писменост брахми, от която по-късно се развива класическата система на писменост деванагари, а така също и другите индийски азбуки.

Нуждите на ежедневието карат индийците още в древността да трупат наблюдения върху явленията на природата. Така се появяват първите познания в областта на медицината, астрономията и математиката.

През периода на господство на религиозно-магическите представи зачатъчните форми на научни познания все още се преплитат с религиозни вярвания и магически представи. Затова сведения за лекарски познания са запазени в Ригведа и в Атхарваведа. С течение на времето древният знахар (бхишадж — „прогонващият злите сили“) постепенно се превръща в лекар-лечител, макар че продължават да го наричат бхишадж. Лекарите вече имат някои анатомични

познания и използуват отделни термини, като придават особено значение на мозъка, гръбначния стълб и гръдния кош, като на вместилища на болести. Във Ведите се споменават различни недъзи: жълтеница, болест в ставите, болест на главата, проказа, „царска немощ" (може би белодробна туберкулоза). За обозначаване на сходни видове болести се прилагат обобщаващи названия (якшма). За приготвяне на лекарства много често се използуват лечебни треви (ошадхи). Наред с развитието на тази още примитивна медицина се появяват и отделни лекарски специалности, например лекуване на вътрешните болести, лекуване на очните болести, хирургия. В брахманските книги се споменава за хирургически инструменти. Умеят не само да оперират, но и да правят протези. Натрупването на медицински знания води до поява на първи медицински трактати, датирани от началото на новата ера. Авторът на трактата Самхита — Чарака, е може би придворен лекар на цар Канишка (I в. от н. е.), а част от трактатите на Сушрута се датират от V в. от н. е. Древноиндийската медицина има допирни точки с античната медицина, което се обяснява с културните връзки между Индия и Гърция. В Яджурведа е запазено указание за четири главни сока на организма, за които е писал основателят на гръцката медицина Хипократ. Предписанията на лекарската етика, запазени в трактата на Чарака, са много близки до изказванията на Хипократ.

Натрупани са известни познания и в областта на астрономията. Наблюденията върху привидното движение на Слънцето по небето, върху движението и фазите на Луната, а също върху „пребиваването" на луната сред определени съзвездия (накшатрас) в своеобразни „лунни домове", а така също и наблюденията върху звездното небе дават възможност на древните индийци да определят фазите на Луната, лунния зодиак и да създадат своеобразна форма на календар. Отначало считат, че годината има 360 дни, а след това — 366 и едва в VI в от н. е. установяват по-точно продължителността на годината. От това време е значителният прогрес в областта на астрономията. В трактата на Арябхата се утвърждава фактът за кълбовидност на Земята, която се върти около своята ос, и се казва, че Луната взема своята светлина от Слънцето.

Значително се развива в древна Индия и математиката, за което говори използуването на много големи цифри и на много малки дроби. Известни са повдигането на втора и трета степен, извличането на квадратен и кубически корен, уравненията с едно и няколко неизвестни, квадратните и дори неопределените уравнения.

Такъв е големият принос, който дават народите на древна Индия в съкровищницата на световната култура. Напълно естествено е, че между Индия и съседните страни и области, по-точно Иран, Средна Азия, Китай, Бирма и Индонезия, съществуват тесни културни взаимодействия, които до голяма степен спомагат за развитието на културата в тези страни.

20 ГЛАВА

ДРЕВЕН КИТАЙ

Различни източници дават възможност да се изучава древната история на китайския народ. Китайската писменост, която води началото си от зараждането на държавната система, запазва непрекъсната приемственост в историческата традиция, като се почне от времето, когато върху развалините на родовия строй започва да възниква най-древното робовладелско общество и деспотична държава.

ИЗТОЧНИЦИ

Археологическите материали хвърлят известна светлина върху равнището на развитие на икономиката и техниката в древен Китай, но те не дават възможност да се характеризира най-древният период в китайската история. За този период на историята можем да съдим по най-древните документи, например надписите, запазени върху така наречените кости за гадаене и черупки от костенурки и датирани от II хилядолетие пр. н. е. Тези кратки надписи съдържат въпроси към оракула; те донякъде характеризират социално-икономическия и държавния строй на древен Китай през периода на съществуване на държавата Шан-Ин (XVIII—XII в. пр. н. е.). Към края на този период, а така също към времето на съществуване на царство Чжъу (XII—XVIII в. пр. н. е.) спадат надписите върху бронзови ритуални съдове. Сред тези надписи се срещат дарствени грамоти. Много ценни са надписите върху каменни барабани, които спадат към периода на династия Цин (III в. пр. н. е.). Освен това голям културно-исторически материал съдържат релефните изображения, запазени в провинция Шундун и датирани от времето на династиите Хан (III в. пр. н. е. — III в. от н. е.).

Историческата традиция е отразена в стиховете до нас произведения на най-древната класическа литература, в която се включват исторически, религиозно-философски и художествени произведения. Този комплекс от класическа литература на древен Китай е подложен през V—III в. пр. н. е. на доста значителна редакционна обработка отчасти под влияние на социално-политически и религиозно-философски теории. В резултат на това текстът на някои книги е доста осезателно променен. Така например, когато се подлага на редакционна обработка книгата „Чунцю („Пролет и есен" — хроника на цар-

ство Лу, което според преданията е родина на Конфуций), в нея не се посочва, че четирима луски владетели са убити, един е изгонен от поданиците си, а друг е убит от врага. Само някои части от най-древните произведения на китайската класическа литература действително водят началото си от дълбока древност. Затова всички древни книги имат нужда от строга критична проверка.

Много отломки от древната епоха са запазени в известната „Книга на песните" („Шъцзин") — поетичен сборник, в който са включени древни народни песни. В тези песни е отразен истинският живот на китайския народ в зората на неговото историческо съществуване. Тук са фиксирани различни обичаи и обреди, сватбени например, а понякога и битът в широкия смисъл на думата. Особено интересни са трудовите песни, в които се чувствуват нотки на народен гняв. Простотата на стила и строгата художествена форма, поетичните образи, заимствувани от природата и трудовия народен бит, са характерни особености на тези произведения на народното художествено творчество. В някои песни митологичните мотиви се преплитат със спомени за древни исторически събития, трайно запазени в паметта на народа. Но наред с образци на народно творчество в „Книга на песните" са включени и произведения на аристократичната литература, в които придворни поети възхваляват герои, князе и царе, описват военни походи или скърбят поради бедственото положение в страната. Тези тържествени оди, датирани вече от по-късно време, ярко характеризират светогледа на господствуващата класа — робовладелската аристокрация. Освен това в книгата „Шъцзин" влизат и свещени химни, които възпяват подвизите на обожествени прародители. Най-древните части на „Книга на песните" се датират от XII—VI в. пр. н. е., а сборникът като цяло е създаден очевидно в VII—VI в. пр. н. е., а каноническият му текст — едва към III в. пр. н. е.

Сред историческите книги, включени към класическата литература на древния Китай, трябва да се отбележи „Книга на документите" или още „Книга на историята" („Шуцзин"), която съдържа речи, наставления и нареждания, ако се съди по преданието, на древни царе или на техни съветници. В тази книга са запазени данни относно топографията и системата на управляване на страната. Но „Книга на документите" бива подложена на значителна конфуцианска преработка и затова е силно проникната от религиозна и политико-възпитателна тенденция.

Известен брой конкретни факти могат да се намерят в други исторически трудове, засягащи най-древните периоди от китайската история, например в летописите. На самия Конфуций се приписва книга, наречена „Чунцю". Тази книга съдържа кратък хронологичен обзор на събитията, станали в царство Лу през VIII—V в. пр. н. е. По-голям интерес за историка представлява не толкова самата хроника „Пролет и есен", колкото добавеният към нея по-късно коментар („Цзочжуан"). Следва да се отбележат и така наречените „Бамбукови анали", своеобразен царски или княжески летопис, създаден в XII—VIII в. пр. н. е. В него е запазена датата на слънчево затъмнение — 776 г. пр. н. е., списък на царете от династия Шан-Ин и редица други

исторически сведения. Лаконичният стил, и липсата на тенденциозни нравоучения говорят, че тази хроника, съдържаща кратко и сухо изброяване на исторически факти, е подложена на сравнително малка редакционна преработка.

Голямо значение имат „Историческите записки" на Съма Циен, един от най-известните историци на древния Китай, живял през II—I в. пр. н. е. Този исторически труд обхваща периода от митичната древност чак до края на II в. пр. н. е. Той дава материал главно по политическа и културна история на древния Китай, а така също и материал за възстановяване на хронологията. Давайки за пръв път общ и пълен обзор на древнокитайската история с използуване на данни от източници, Съма Циен оказва силно влияние върху цялото развитие на китайската историография със своя исторически труд, макар този труд да не е лишен от известна политическа и морализаторска тенденция.

ПРИРОДНИ УСЛОВИЯ

Китай е подчертано планинска страна: 80% от територията му са планини и плата. Западен Китай е най-обширното в света високо плато, което се отличава с рязко континентален климат. Източен Китай е малко по-нисък от Западен и е достъпен откъм морето, тъй като е прорязан по дължина от големи речни долини, които от древността са най-важни търговски магистрали. Източен Китай се отличава от Западен с по-мекия си климат и по-разнообразна растителност. Благоприятните естествени условия на Източен Китай спомагат именно тук да възникне в древността земеделска култура и да се появят най-древни държави.

Най-древен район на разселване на китайския народ е областта по средното и долното течение на река Хуанхъ (Жълтата река) и равнината, съседна на Печилийския залив. Умереният климат и плодородната льосова почва тук спомагат за ранно развитие на земеделско стопанство. Общото количество валежи в тази местност стига до 50—60 см и това е достатъчно, за да се осигури добра реколта от просо. Но неравномерното разпределение на валежите често предизвиква слаби реколти. Затова населението на древния Китай е принудено да създава система за изкуствено напояване. Грандиозните катастрофални наводнения на реката Хуанхъ, свързани с постоянното повишаване нивото на дъното на реката, са страшно бедствие за земеделците. Излизайки от старото си корито, реката се разлива по цялата околна местност, разрушава селища и унищожава посеви.

В древните легенди и митове е отразена борбата на населението със страшната река и упоритата му грижа за създаване на земеделско стопанство. В мита за борбата на жълтия император Хуанди с чудовището Чъ Ю се описва как древният император сваля от небето богинята на сушата за борба с водната стихия. В една легенда се разказва как древния герой Юй прави по-дълбоко коритото на реката, старае се да регулира течението ѝ, като за целта пробива скали и дори укрепя бреговете ѝ с митичната „жива пръст". Народът оценя-

ва Юй и труда му. Той бива избран за цар и основава династия Ся.

В древността в Северен Китай има много повече гори, отколкото днес. За това говорят надписите върху кости за гадаене, в които се описва лов на елени; за големи гори се споменава и в „Книга на песните". Значителната горска покривка осигурява по-равномерни валежи, дава на хората възможност да се занимават с лов и им предоставя в голямо количество дърво — най-древния материал за изработване на оръдия.

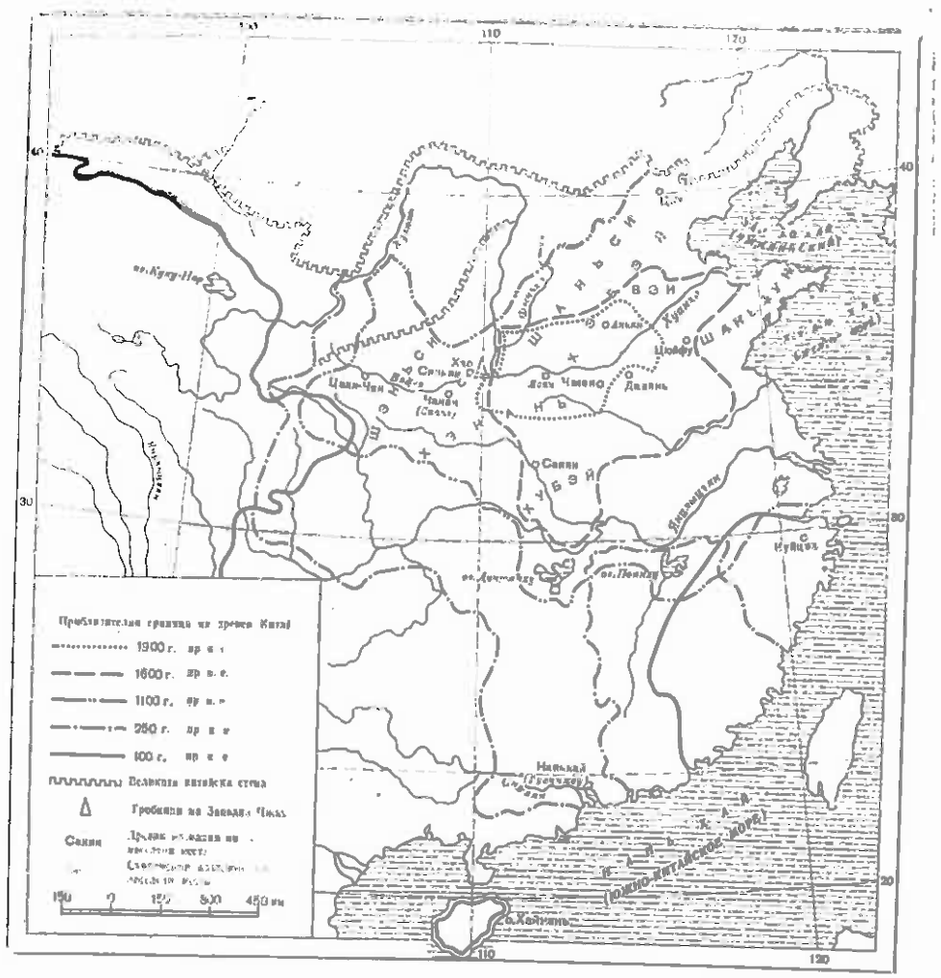
НАЙ-ДРЕВНОТО НАСЕЛЕНИЕ

Обширните степи, плата и планински области, съседни на плодородните речни долини, още от дълбока древност са населени с многобройни племена на номади-скотовъдци. Китайските земеделци от плодородните равнини са принудени непрекъснато да отблъскват грабителските набези на тези войнствени степни номади и планински племена, което до голяма степен забавя развитието на древнокитайската държавна система и култура. А през епохата на образуване на най-древните държави китайците на свой ред постепенно колонизират областите, населени с културно изостанали номади. Но природните условия в тези области и ниското културно равнище на местното население са причина за продължително запазване по тези места на номадски скотовъден бит. За широкото разпространение на скотовъдството говорят редица китайски йероглифи. Йероглифичният знак „овен" (ян) служи за означаване на понятията „сполука", „щастие". Съчетание от йероглифите „овца" и „княз" означава думата „стадо". Йероглифичният знак „елен" (лу) се използува за означаване на понятията „успех", „щастие". Етничният състав на Китай е извънредно сложен. Разбира се, и в древността това население не е било еднородно. В източниците се споменават многобройни народи, с които древните китайци постоянно са се сблъсквали, воювали са и отдавна са водили търговия. На север и северозапад китайците влизат в досег с тунгусите, манджурците и монголците, на югозапад — с тибетски племена, чиито прадеди, племената ман, се споменават в древнокитайски източници, на юг — с племена от Бирма и Индокитай. Много интересен е въпросът за икономическите и културните взаимодействия между народите на Китай и на съседните страни.

РЕЗУЛТАТИ ОТ РАЗКОПКИТЕ

Археологическите проучвания в Китай, започнати едва през XX в., дават интересни резултати и позволяват да се установи, че Северен Китай е населен от най-дълбока древност, от древнокаменния век като материалната култура на населението се развива непрекъснато чак до епохата на образуване на най-древните държави.

Разкопките, правени през 1928—1937 г. на 60 км от Пекин, разкриват остатъци от заселище и кости на първобитен човек, наречен „пекински синантроп". Тези синантропи, живели в епохата на долния палеолит, водят борба с хищниците, осигуряват прехраната си с лов

ДРЕВЕН КИТАЙ

и събирателство, използуват огъня и примитивни каменни оръдия. Други разкопки показват, че долината на Хуанхъ между Шънси и Шанси е населена още през епохата на палеолита. В Централна Монголия, в Ордос и на други места в Северен Китай са намерени открити и пещерни заселища от горния палеолит с останки от хора, с каменни оръжия и предмети от кост и мидени черупки.

Заселища от периода на неолита археолозите откриват в различни райони на Китай. В по-ранните от тях срещат костени оръдия с вложки и дребни каменни оръдия. За по-късните са характерни по-големи оръдия, например брадви, върхове на стрели и на копия. Същевременно възниква техниката на оглаждане на камък. Във всички заселища са открити следи от най-древно земеделие, което се появява след лова и риболова. Неолитичната култура от това време се характеризира с използуване на хромели, оръдия от огладен камък (ножове и брадви), лъкове и стрели и с опитомяване на най-древните домашни животни — кучето и свинята. Хората вече умеят да плетат кошници, да изработват тъкани и да шият дрехи с костени игли. Появяват се своеобразни глинени съдове.

Много материал за проучване на материалната култура от онова време дават разкопките в Яншао (Хънан), където е открито неолитично селище. Тук са намерени каменни брадви, тесли, ножчета и върхове на стрели, брадви от еленови рога, каменни и глинени пръстени на вретено, костени шила, каменни хромели, ями за запазване на зърното и богата и разнообразна керамика, сред която и своеобразни трикраки съдове, а така също и покрита с разноцветни шарки полихромна керамика. Жителите на това неолитично селище вече познават оризовата култура и водят разменна търговия със съседните племена. Освен това в най-късните неолитични селища са открити кости на многобройни домашни животни — бикове, коне, овце, кучета и свине. Във връзка с по-нататъшното развитие на занаятите се появяват бяла каолинова керамика и най-древни изделия от мед. Някои от тези селища образуват големи градища, обградени с мощни стени, запазени на височина до 5 м. Многобройните селища от това време, открити в басейна на Хуанхъ, говорят за значителна гъстота на населението в този район.

ИСТОРИОГРАФИЯ

Първите повече или по-малко достоверни сведения за далечен Китай започват да стигат до Европа през XIII в. Знаменитото пътешествие на Марко Поло в Китай (1273–1291 г.) донякъде повдига завесата, която отделя средищната империя от погледите дори на просветените европейци от онова време. През XVI—XVII в. в Китай се появяват португалски търговци и мисионери, които проявяват голям интерес към изучаването на Китай, на неговата история и култура. Един от първите трудове, посветени на Китай, е книгата на Мендоза, която излиза в 1585 г. под заглавие „История на великото китайско царство". В 1618 г. се публикува описание на пътешествието на Гоес в Китай, извършено от него в 1604—1607 г. Между книгите на европейски мисионери в Китай, излезли още през XVIII в., трябва да се отбележат трудовете на Премар, посветени на изучаването на китайски език, трудовете на Гобил и Мал по история на Китай и първият превод на китайски произведения от класическата литература, направен от Ноел (1714 г.). Всички тези трудове съдържат голям фактически материал, който обаче европейските учени още не могат да подложат на критично проучване.

От края на XVIII в. експедициите и пътешествията на европейци в Китай стават по-чести и вече дават по-значителни научни резултати. Център на научна синология става Франция, където започват да преподават и да изучават китайски език и литература. Най-големи специалисти в тази област са Абел-Ремюза, а по-късно — Шаван, между чиито многобройни трудове трябва да се отбележи незавършеният превод на „Исторически записки" от Съма Циен. Резултат на тези обобщаващи трудове е опитът на Каулинг да издаде обща енциклопедия на синологията (1917 г.). Най-значими от трудовете на буржоазните историци, посветени на изучаването на древен Китай, са трудовете на А. Масперо и Крил, в които разнообразните източници по древнокитайска история се подлагат на грижливо проучване.

Буржоазните историци събират обемист и ценен материал по история на древния Китай. Но по силата на класовата ограниченост на своя светоглед те не могат да дадат научно обоснована картина на развитието на древния Китай. В повечето случаи те дават непълна картина на социалните взаимоотношения, подхождайки към китайската история от позициите на европейски колонизатори.

Руските пътешественици и учени правят голям и ценен принос в изучаването на Китай, китайския език, историята и литературата.

Интересно описание на Китай от началото на XVII в. намираме в отчета на Петлин, който пристига в Пекин през 1618 г. като руски пратеник.

В 1692 г. в Китай бива пратен Избрант, чието описание на пътешествието е издадено през 1704 г. В 1700 г. е издаден царски указ относно това, че руснаци трябва да изучават източни езици, включително и китайски, а през 1714 г. в Пекин е изпратен И. Лежайски, за да основе там духовна мисия, съществуването на която се легализира чрез Кяхтинския договор от 1728 г. Тази „руска духовна мисия в Пекин" е първият център на руска синология. Тук натрупват знания и първите руски преводачи и познавачи на китайски и манджурски език, командировани по-късно в Академията на науките и в университетите като преводачи и преподаватели. В XVIII в. се превеждат на руски език някои произведения на китайската литература.

Най-изтъкнат представител на руската синология през първата половина на XIX в. е Н. Бичурин, който живее в Китай към Пекинската мисия от 1806 до 1821 г. и натрупва тук огромно количество материали. Негови са голям брой научни трудове по география и история на Китай, по китайски език. Той превежда от китайски на руски език и редица произведения. Трудовете на Бичурин, най-известен синолог на своето време, имат голямо значение за развитието не само на руската, но и на европейската синология. За по-нататъшното раз-

витие на руската синология спомага създаването на катедра по китайски език към Казанския университет през 1837 г. Благодарение на трудовете на Сивилов, Войцеховски и Василиев тук възниква един доста крупен център на руската синология. Значителен принос за изучаването на Китай, на неговия език, история и култура дава В. П. Василиев, чиито трудове, например онези, посветени на разпространението на будизма в Китай, стават широко известни. Същевременно научната дейност в областта на синологията продължава и в Пекинската мисия, където един от членовете ѝ, П. Кафаров, издава речник на китайския език и написва редица трудове с исторически и историко-географски характер.

Освен това извънредно богати материали са събрани и от руски пътешественици и учени, които пътуват из различни области на Китай, например Пясецки, Потанин, Грум-Гржимайло, Обручев, Пржевалски и Козлов.

Така руските учени посвещават редица важни и обемисти трудове на изучаването на китайска география, история, култура, литература и език и с това спомагат за развитието на научна синология. Характерна особеност в трудовете на руските учени е дълбоката симпатия към китайския народ и признаването на световната ценност на китайската култура.

Съветските учени допринасят много за изучаването на езика, литературата и историята на Китай.

ДЪРЖАВАТА ШАН-ИН

Най-древният период в китайската история, който може да се изучава на базата на документи и археологически материали, е периодът Шан-Ин. Според традиционната китайска хронология това е епохата от XVIII—XII в. пр. н. е. Историческата традиция запазва сказанието за това, как около 1400 г. пр. н. е. вождът Пан Гън довежда племето си в Анян и край река Хуанхъ изгражда „големия град Шан", дал наименование както на цялата държава, така и на династия царе.

Чжъуските племена, живеещи в басейна на река Вей, които в XII в. пр. н. е. завоюват държавата Шан, дават на тази държава друго наименование — „Ин".

По-рано епохата на Шан-Ин се е изучавала само въз основа на по-късни предания. А сега археолозите са открили голямо количество паметници на материалната култура, произведения на изкуството и около 100 хиляди надписа за гадаене върху черупки от костенурки и кости.

Голямо значение имат разкопките на развалините на древен град край село Сяотун в окръг Анян (провинция Хънан). Тук са намерени паметници от периода Шан-Ин, например остатъци от царски дворец, храм, занаятчийски работилници и много жилища, разположени в правилни квартали. Освен това са разкопани 300 гробници, сред които 4 царски. Наред с богатите погребения на аристократи са открити и значително по-скромните гробове на обикновени „чиновници" и още по-скромните — на бедните. В развалините са запазени много ритуални бронзови предмети, например съдове, а така също мраморни скулптури и надписи за гадаене. В царската съкровищница са намерени към 6 хиляди ценни предмета от злато, бронз, нефрит, черупки на костенурки и седеф.

Следователно има всички основания да се предполага, че населението на древния Китай, създало културата от времето на Шан-Ин, е коренно население, живяло тук от дълбока древност и чрез приемственост запазило културните достижения от неолитична епоха на територията на Северен Китай.

Паметниците на материалната култура, произведенията на изкуството, най-древните надписи, по-точно надписите върху кости за гадаене и върху бронзови съдове, най-древните части от произведенията на класическата литература на древния Китай дават възможност да се опишат, макар и в най-общи черти, стопанският, общественият и държавният строй през епохата Шан-Ин.

РАЗВИТИЕ НА СТОПАНСТВОТО

В икономиката на Китай за дълго се запазват примитивните форми на стопанство, например риболовът и ловът. В надписи върху кости за гадаене се споменава за голям колективен лов, какъвто по времето на родовия строй е бил възглавяван от племенния вожд. За мащаба на такъв голям лов говори надписът за гадаене, в който се споменава за 348 животни, убити по време на една ловна експедиция; в друг надпис се споменава за 287 убити животни. Когато тръгват на лов, царете обикновено питат оракула какво ще бъде времето. В един надпис се казва: „Въпрос. „Днес царят заминава на лов — ляма ли да му попречи силен вятър?" — Отговор: „Ще има силен вятър." Понякога ловът се провежда в специални, предварително приготвени участъци. В един надпис например се казва: „Убихме в участъка елени — 262, глигани — 113, зайци — 10." За стопанското значение на лова говорят и многобройните кости на диви животни: мечка, тапир, елен, слон, бивол и други, намерени при разкопки в Анян. Заедно с лова запазва стопанското си значение и риболовът. Върху много кости за гадаене се споменава, че „царят лови риба".

Но не може да се твърди, че ловът и риболовът са били тогава най-важни отрасли на стопанството, както смятат някои изследователи. В същност тези примитивни стопански отрасли вече в значителна степен са изместени от селското стопанство и на първо място от земеделието.

От времето на неолита в Китай се опитомяват различни породи едър и дребен рогат добитък, а така също и свине. При разкопките в Анян са намерени голямо количество кости от различни домашни животни, например кучета, свине, овце, кози, биволи и биволи. В някои заселища са открити кости на кон. През епоха Ин се появяват и домашните птици. Хънанските надписи за гадаене говорят за голямото значение на скотовъдното стопанство. Така например при тържествени религиозни церемонии на духовете на прародителите принасят в жертва по 10 бика, 10 или 30 овена наведнъж, а понякога и по 40 бика

или дори по 100 свине. В един надпис се казва, че едновременно се принасят в жертва 100 овена и 300 крави. За това, че известно време през годината домашните животни се държат в обори, съдим по йероглифите, които изобразяват овен и крава в оградено място, а така също бик или овен, а до тях ръка, която държи пръчка, метла или четка.

Скотовъдството се разпространява най-широко в западните области на Китай. Стремежът да се заемат пасища често води до спорове и сблъсквания на инските племена с техните съседи, за което става дума в хъпанските надписи за гадаене. Очевидно тогава добитъкът е бил най-важният вид богатство. Царят и приближените му владеят особено големи стада. В надписите за гадаене се посочва, че „царят сам огледа биковете", предназначени за жертвоприношение; в други случаи царят задава на оракула въпроси, засягащи скотовъдното стопанство — например относно приплода или изгубения добитък.

Главен и водещ отрасъл на стопанството през епоха Ин е земеделието. От зърнените култури най-разпространено е просото, което изисква малко влага и затова се отглежда нашироко от древните китайци. След просото се появяват ечемик, пшеница, сорго и дори ориз, може би донесен от юг. За развитието на земеделието говори появата на йероглифи, които обозначават думи, свързани със земеделското стопанство, например „нива", „оран", „кладенец", „граница", „земеделие", „пшеница", „просо", „посеви" и т. н. В надписите за гадаене се срещат въпроси относно реколтата, например „Ще получа ли реколта от просото?". Понякога в надписите се споменава за приготвяне на пиво.

Земеделската техника е още извънредно ниска, а оръдията на земеделския труд — много примитивни. За разкопаване на земята се използува мотика, а за разораване — най-първобитен плуг; Маркс нарича тези плугове плугове със „старокитайска конструкция, които разравят земята, както свинете или къртиците, а не я порят и не я преобръщат"[1]. Дори през XIX в. Н. Бичуркин наблюдава в Китай остатъци от крайно примитивна земеделска техника. През периода Шан-Ин още не се прилага изкуствено наторяване. Особено широко е разпространена системата на земеделие чрез изсичане на гори и освобождаване на площ за ниви. Горите и храсталаците в басейна на река Хуанхъ постепенно биват унищожавани. В по-късни поетични сказания се описва как древните „земеделски герои" разорават обширни земи, как учат хората да орат земята и да правят плугове и как носят в дар на хората житно зърно.

Реколтата до голяма степен зависи от количеството влага. В надписите за гадаене от инска епоха често се среща въпросът: „Ще бъде ли дъждът достатъчен за реколтата?" Очевидно изкуственото напояване е още слабо развито и земеделците възлагат всичките си надежди главно на дъждовете. Но още през инска епоха започват да прибягват и до изкуствено напояване. Така например в книгата „Шъцзин" се споменава за езеро, откъдето се взема вода за напояване на оризова нива. От дълбока древност идва йероглифът, който обозначава думата „нива" и се изобразява като участък земя, разделен на четири части от напоителни канали. В надписите върху кости за гадаене се среща йероглиф, съставен от знаците нива и течаща вода, който очевидно обозначава думата „напояване". В легендите е запазен спомен за един чиновник, който се грижи за напояване на нивите и затова се счита за благодетел на народа. Има всички основания да се предполага, че още през инска епоха в Китай са известни някои технически растения и започва да се разпространява бубарството.

[1] *Маркс, Енгелс*, Съч., т. 23, стр. 208, заб. 17.

Наред със земеделието съществуват и различни занаяти. От времето на неолита се запазва като остатък техниката на изработване на различни предмети от камък. По време на разкопките в Анян са намерени огромно количество предмети, направени от камък: ножове, огладени брадви, върхове на стрели, копия — големи и малки, хаванчета, хромели, съдове, статуетки и украшения. Освен това са открити оръдия и оръжие, направени от рога на бикове и елени, както и изделия от кост, например игли и лъжици. Голямо значение придобива дървообработването. Както показват разкопките, дървото се използува много. От него правят лъкове, стрели, копия, дръжки на брадви, на пили и свредели, барабани, кораби и колесници. Дървото се използува широко при строеж на сгради и направа на гробници. По онова време богатите си строят големи правоъгълни жилища от греди с покриви, които лежат върху редица дървени стълбове. В тогавашните гробници са намерени дървени дъски.

Значително се развива грънчарството. През тази епоха се появява и грънчарското колело. Глинените съдове се изпичат и дори понякога се покриват с глазура. Повърхността им често се украсява с орнамент във вид на връв и на шнур. Най-великолепните съдове, направени от каолин и украсени с фин орнамент, са намерени в големите анянски гробове и очевидно са служили за ритуални цели.

За развитието на занаятите огромно значение има металургията. От метал, главно от бронз, през тази епоха започват да изработват оръдия и оръжие: брадви, ножове, длета, шила, пили, мечове, алебарди и освен това съдове, както обикновени, предназначени за ежедневна употреба, така и великолепно украсени с орнаменти йероглифни надписи. Тези съдове доказват високото равнище на развитие на металургичната техника. Към царския дворец в Анян съществува металургична работилница, в която се изработват предмети от бронз. Тук са намерени пепел, въглени, сгурия, парчета метал и натрошени форми за отливане. Има и някои данни за развитието на бубарството, на тъкачеството, на изработката на копринени тъкани. Пак в Анян са открити копринени влакна, а в по-късни гробници — изображения на копринена буба. В надписи от инска епоха са запазени йероглифите, които обозначават думите „черница", „копринена буба", „копринен конец", „копринена тъкан", „кърпа", „дреха" и т. н. Отпечатъците от тъкан върху керамиката позволяват да се допуска, че през периода Шан-Ин е съществувало текстилно занаятчийство. За развитие на занаятчийското производство говори и фактът, че терминът „сто работи" (бай гун) очевидно води началото си от това време.

Известен прогрес в селското стопанство и занаятчийството пре-

дизвиква развитието на разменната търговия. Древен и специфичен за Китай вид разменни пари са скъпоценните миден черупки каури. Йероглифната писменост от онова време вече отразява процеса на зараждане и развитие на търговията. Появяват се специални знаци за обозначаване на думите „връзка мидени черупки", „натрупвам", „скъпоценност". Разкопките в Анян разкриват кости на кит, специални видове докарвани отдругаде мидени черупки lamprotula, каури и медна руда, което говори за установяване на търговски връзки със съседни и с доста отдалечени райони. От друга страна, бронзово инско оръжие е намерено на север, в Ичжъу (провинция Хъбей). Възможно е думата „шанжън" (търговец) да е означавала търговец от страната Шан и да е водила началото си от инска епоха. Но, общо взето, стопанството все още запазва своя примитивен натурален характер, което се обяснява с трайното съществуване на древните затворени общини.

Някои данни позволяват да се говори за съществуване през тази епоха на общинно земевладение. Така например в книгата „Шъцзин" се казва: „Нека дъждът напоява нашите общинни ниви (гунтиен), а след това и нашите лични (съ.)" Като пояснение към този цитат авторът на един по-късен летопис пише, отзовавайки се твърде похвално за мероприятията на древните царе: „Така целият народ се приучва на труд. Той се радва най-напред на обществената, а след това и на своята частна собственост." Възможно е през епоха Ин да са съществували участъци земя за ползуване, а така също и система на взаимопомощ, на взаимно поръчителство сред свободните общинници. Китайските историци сочат, че родови групи са съществували в Китай в течение на векове и че своеобразните „длъжности" на началници на родове са се предавали по наследство в определени родови групи. Ако се съди по инските надписи за гадаене, всеки род има специално родово име и собствено гробище. Въпреки някои остатъци от матриархата пълното господство принадлежи на бащиния род. Обичаят на кръвно отмъщение се запазва в Китай чак до конфуцианска епоха.

През периода Шан-Ин голямо значение има патриархалното семейство. Още тогава се появява специалната дума „ци", която означава едновременно и робиня, и наложница. Господството на съпруга и бащата, заробването на жената, утежнено от многоженството, а така също и ярко изразеният култ към прародителите са типични черти на древнокитайското патриархално семейство.

От дълбока древност води началото си и древният съвет на старейшините, който както може да се предполага по надписите върху хънански кости за гадаене, е съществувал през периода Шан-Ин. Този съвет на старейшините е бил свързан с царя (вана) и се е състоял от родоначалници и племенни вождове. Много е възможно той дори в някои отношения да е ограничавал властта на царя. Така например в един надпис за гадаене се казва: „Въпросът: „Царят (инска) да проведе експедиция против страната...(?). Съветът не е съгласен. Ще постигне ли успех?" В „Шуцзин" са запазени данни за съществуване на съвет на племенните старейшини. През периода Шан-Ин древната родова аристокрация има голямо политическо значение. Опирайки се

на големи богатства и на значителна политическа власт, тази аристокрация с течение на времето става господствуваща класа на робовладелци.

За имуществено разслояване през тази епоха говорят както жилищата, така и погребенията. Докато бедните се подслоняват в пещери или землянки, богатите си строят големи жилища от греди, чиито двускатни покриви се подкрепят от редица дървени колони върху каменни или бронзови основи. В погребенията на обикновени общинници до тялото на умрелия слагат само една брадва, а при богатите погребения е намерено голямо количество великолепно украсено оръжие. По време на многобройните военни походи заловят пленници, които обикновено превръщат в роби. Затова думата „фу" (пленник) започва да означава роб. За поява на робство през тази епоха говори специален йероглиф, често срещан в надписите за гадаене. Този йероглиф „чън" изобразява око и означава думите „око", „глава", „пленник" и „роб". Очевидно са превръщали пленниците в роби и са ги броили на глави като добитък, затова, йероглифът, който означава „око", „глава", по-късно започва да обозначава думите „пленник", „роб". Военнопленниците, превърнати в роби, държат затворени в специални помещения, които се наричат „цю". Трудът на робите се използува доста широко в селското стопанство, например карат ги да пасат добитък. Така в един надпис за гадаене се казва: „Нека заловените в голямо количество роби пасат добитъка." Заловените пленници царете често прикрепят към земя и заедно с участъци земя дарят като награда на свои приближени, пълководци и чиновници. Процесът на класово разслояване, който протича в недрата на селските общини, развитието на разменна търговия и войните водят до засилване на класовите противоречия и до развитие на робството. Следователно периодът Шан-Ин трябва да се разглежда като време на възникване на най-древно класово робовладелско общество в Китай.

В Анян са открити развалини на голям град, може би столица на държавата им. Върху голяма площ от 6 хектара са намерени основи на големи сгради, може би царски дворец, а така също и царски работилници, в които в древността са работили металурзи — леяри на бронз, майстори-каменоделци и майстори на изделия от кост. Тук е намерена и царска съкровищница, както и помещение за поста на външната охрана или павилион за царски лов. Характерно е, че върху костите за гадаене от онова време се среща йероглифът „цзин", който изобразява врати в градска стена с кула и обозначава думата „градстолица". Този йероглиф е запазен и в съвременната китайска писменост и е включен в думите „Пекин" („Северна столица") и „Нанкин" („Южна столица"). Своеобразният тип градски врати, изобразен в йероглифа „цзин", се е запазил за дълго, например в градската стена на Пекин. Очевидно първите укрепени градове са започнали да се появяват през периода Шан-Ин.

ВЪЗНИКВАНЕ НА НАЙ-СТАРАТА ДЪРЖАВА

През епохата Шан-Ин в Китай вече се оформя държавна власт, която се опира на богатствата от земя, съсредоточена в ръцете на държавата. Може да се предполага, че на тези земи, принадлежащи на държавата и на представителя на върховната власт — царя, се създава в големи мащаби земеделско стопанство. В кратките, почти шаблонни надписи за гадаене се говори за това, как царят пита оракула: „Ще ми даде ли просото реколта?“ или „Ще получа ли реколта от просо?“. Като се опира на главното богатство на една земеделска страна, на основния стопански фонд — земята, държавата придобива формата на централизирана бюрократическа деспотия. Религията се използува за укрепване авторитета на царя. В легендите се разказва за божествения произход на царете, главно на основателите на династии. Така например в едно древно сказание се говори за това, че майката на прародителя на шанските царе на име Цзя Ди, когато отивала със сестра си да принесе жертви, глътнала яйце, изтървано от прелитаща ластовица. В резултат на това тя заченала дете, което при раждането му нарекли Ци (яйце). Потомък на рода Ци — Чън Тан, основава династията Ин, след като сваля последния цар от династия Ся.

През периода на образуване на най-древно робовладелско общество царят е и първосвещеник. Знаем, че в древен Китай царят е изпълнявал най-важните религиозни церемонии от култа към прародителите. В столицата край двореца на царя е имало храм на прародителите и южен храм на тържествени царски аудиенции. Постепенно се оформя чиновничество, в което влизат представители на древната родова, а след това робовладелска аристокрация — байсин. Съществуват специални длъжности на „войскови началници“ и „началници на окръзи“.

Така най-древната държава възникнала на територията на Северен Китай през епохата на начално деление на обществото на класи — класа на робовладелците и класа на робите, придобива чертите на древноизточна деспотия. Но в тази най-древна държава все още задълго и трайно се запазват многобройни остатъци от родовия строй. Към царя се създава аристократичен съвет, в който влизат представители на родовата аристокрация и потомци на племенните вождове. В надписите за гадаене този съвет е наречен „съвет на големите и малките“. Царският род е голям царски клан, чиито членове заемат висши длъжности в държавното и военното управление, което осигурява трайност на държавата и на господството на дадена династия. Самият термин, който се използува за означаване на понятието „цар“ (ван), се среща още в инските надписи. Външно царската власт все още запазва особености на времето, когато племенният вожд обединява в свое лице най-древните функции на ръководител на лова, военачалник и първосвещеник. Затова архаичните форми на йероглифните знаци „ван“ (цар) и „цзу“ (прародител), които се срещат в надписите за гадаене, са тъждествени. Очевидно деспотичната държавна

система от периода Шан—Ин се развива от по-древна теокрация, отгласи от която се запазват в култа към царските прародители и в представата, че само царят има право да извършва най-важните религиозни обреди.

Политическата история на тази епоха е почти неизвестна. В някои надписи става дума за войни, които китайските царе водят постоянно със съседни племена, защищавайки от набезите им земеделски области на Китай. За особено упоритя характер на войните със съседни племена говори следният надпис за гадаене: („Царят) пита: Три пъти заповядвах да се проведе поход срещу страната... Ще бъде ли походът успешен?“ Много често войните имат ярко изразен грабителски характер и се водят с цел да се заграби плячка, обикновено пленници, които биват превръщани в роби; в надписите на гадаене се съобщава, че „заловихме много роби“.

В средата и в края на царуването на династия Ин китайците постепенно колонизират и завоюват планинските райони, населени от номади, и долините на Вей и Фън, т. е. централната част на провинция Шъиси и югозападната част на провинция Шанси. За защита на страната от номади и за завземане на съседни земи, роби и различна плячка е била необходима съответна организация на войската и на военното дело.

По това време китайската войска се състои от пехота, конница и колесници. Още в древността сред широките степни простори на Средна и Източна Азия е опитомен конят и се появява колесницата, която използуват главно във военното дело. Колесница и кон се споменават в инските надписи. При разкопките в Анян са намерени около 400 бронзови украшения за колесница и конски скелети. Войската е въоръжена в повечето случаи с бронзово оръжие: саби, бойни секири и широко разпространената алебарда, а така също с лък, стрели и копия. По брой войската достига до 2 хиляди души. Отрядите на конницата се състоят обикновено от 300 конници. Възможно е да е използувана флангова атака, флангово обкръжаване и нощни нападения. Така например в един надпис за гадаене се задава въпрос: „Ще мине ли тази нощ в лагера без нещастие, спокойно?“ Класовият характер на инската държава намира отражение в организацията на войската. Пехотата се състои обикновено от прости земеделци, свикани във войската и откъснати от стопанството си, както образно се описва в „Книга на песните“. На колесници се сражават знатни хора, достатъчно богати, за да предоставят колесница с впряг за два коня.

Продължителната борба с номадите отслабва държавата Шан-Ин. Чжъуските племена, заселили се в басейна на река Вей, след като печелят редица победи, разгромяват древното царство Ин и върху развалините му основават нова държава, наречена на името на племето чжъу.

ВЪЗНИКВАНЕ НА ПИСМЕНОСТТА

Очевидно през периода Шан-Ин възниква най-древната пиктографична (картинна) и йероглифна писменост. Отделните думи се обозначават с нагледни рисунки, които изобразяват слънце, луна, земя, гора, мъж, жена, животно, жертвоприношение и т. н. След това се появяват по-сложни знаци, които обозначават отвлечени понятия (идеограми). Така например думата изток се изобразява чрез рисунка на дърво, зад което изгрява слънце. Когато с отделни идеограми започват да се означават сходно звучащи думи (омофони), древната картинна писменост започва да се съчетава с по-сложния принцип на фонетична писменост. Но тази сложна йероглифна система няма ясни форми нито на йероглифна писменост, нито дори на най-примитивните форми на звуково писмо.

ДЪРЖАВАТА ЧЖЪУ (XII—VIII В. ПР. Н. Е.)

Китайските племена, които образуват държавата Чжъу, още от времето на неолита населяват областите на Северен Китай (днешната провинция Шънси, басейна на река Вей). С течение на времето тези племена налагат своето господство над всички останали племена, които живеят в басейна на река Вей и образуват доста голям племенен съюз, в близък досег с държавата Инд. Царете на Ин възлагат на князете от Чжъу опазването на своите северозападни граници от набезите на съседни номадски племена. Самото название „чжъу" се среща в инските надписи. Знатни семейства и дори царе от Ин омъжват дъщерите си за вождове на племената чжъу. Тези племена използуват наследството на по-древната и по-висока инска култура; те заимствуват от инците писмеността, хронологичната система, архитектурния стил, обичат да се извършват своеобразни гадания и дори някои форми на религията. През периода Чжъу културните достижения от периода Ин се признават, образованите хора от това време се считат приемници на инците и техни продължители. Очевидно именно от тази епоха са запазени изреченията „Следвайте углавните закони на Ин, мъдро въведени", „Изучавайте великите хора на Шан, за да укрепите сърцето си и да умеете да учите хората", „Грижливо търсете сред образците, оставени от най-древните и мъдри царе на Ин, онова, което може да ви послужи, за да защищавате народа и да го управлявате", „Изпълнявайте обредите на Ин и принасяйте жертви в новите градове".

Запазени са легенди, които описват как чжъуските племена завоюват царство Ин и как се създава голямата и силна държава Чжъу. Чжъуският цар Вънван според тези сказания е предприел поход на запад, разширил е границите на чжъуската страна и е разработил план за завоюване на царство Ин, а изпълнението на този план е завещал на своя син. Очевидно през този период държавата Чжъу започва да претендира за господство в Северен Китай, в басейна на река Хуанхъ. В това отношение са красноречиви думите на един от чжъуските владетели, запазени в по-късно предание: „Ние трябва да

продължаваме делото на цар Вънван, да се откажем от всякаква леност дотогава, докато нашата държава не стане световна и докато от ъглите на морето и на изгряващото слънце до това място няма нито един човек, който да наруши нашия закон."

Използувайки отслабването на царство Ин, чжъуският цар Уван започва борба за покоряване на страната Ин и за господство по целия басейн на Жълтата река. След първия неуспешен поход през единадесетата година от царуването си той тръгва начело на голяма войска на изток, удържа победа над инските войски и завоюва инската държава. Така по-късните легенди описват образуването в Северен Китай на държавата Чжъу през XII в. пр. н. е.

СТОПАНСТВО И ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ

Източниците дават възможност да се опишат стопанският и обществеиият строй през периода на съществуване на държавата Чжъу. Селското стопанство запазва ръководното си значение. Със скотовъдство се занимават главно в степните и планинските области и тези скотовъдни райони са под наблюдението на специални чиновници. Чиновниците „се грижат за отглеждането и изобилието на птици и животни" и „се занимават с пасищата, където се отглежда добитък". Държавната власт обръща особено внимание на коневъдството, тъй като армията има нужда от голямо количество коне. На специални пасища пасат конете, които се държат в специални царски конюшни.

Най-голямо значение има земеделието, разпространено главно в плодородните речни равнини. В по-късни легенди обожествените прадеди на династия Чжъу се наричат „герои на земеделието". Така например за родоначалник на династията се счита „князът на просото" — Хъуцзи. В „Книга на песните" доста ярко се описва земеделският бит на онова време.

Плодородната почва на Северен Китай дава възможност да се получават богати реколти и спомага за развитието на земеделско стопанство. Появява се системата на смяна на нивите. Всеки участък се разделя на три части, ежегодно се обработват две части, а третата остава като угар. „И за три години кръгът се затваря; така всяка част две години поред се обработва и едва на третата година се сменя." Започват да се използуват торове, появява се системата от есенни и пролетни посеви. За по-интензивни форми на използуване на земята говори развитието на градинарството, овощарството, зеленчукопроизводството, отглеждането на плодни дървета, на черницата и конопа. Държавната власт взема мерки, които спомагат за развитието на земеделското стопанство и представят труда на земеделеца в свещен ореол. Затова именно се създава религиозната церемония при започване на селскостопанските работи, когато царят тръгва след плуга за да прокара първата бразда, а след жътвата пръв опитва хляба от новата реколта. В една древна книга се описва обичаят в гробницата на умрял аристократ мотиката на земеделец да се слага редом с лъка и стрелите на воин.

Наред със селското стопанство се развиват още повече и занаятите, например тъкачеството. Особено важно значение придобива металургията. Точно в този отрасъл на занаятите стават най-големи технически промени. От металите, както по-рано, най-разпространен е бронзът, от който изработват различни предмети, главно оръжие. Техниката на обработване на бронз стига до най-голям разцвет. За това говорят великолепните бронзови съдове, спадащи главно към този период.

В големи държавни занаятчийски работилници работят роби. Работилниците са под надзора на чиновниците, които отговарят за занаятите и изкуството. Занаятчийското производство е вече донякъде диференцирано. Специални чиновници отговарят за производството на бронз и очевидно управляват специални металургични работилници.

Развитието на занаятчийското производство и селското стопанство, оформянето на отделни скотовъдни и земеделски райони спомагат за развитието на търговията. Излишъците отиват на пазара. Във всеки град има един или дори няколко пазара, описани в източниците. Държавната власт се опитва да регламентира търговията. Търговците, които продават един вид стока, се съсредоточават в отделни квартали. Така пазарът се дели на квартали, в които се продават зърно, оръжие, глинени съдове, метални изделия, роби и т. н. Размерите, качеството и цените на стоките се определят с наредби на държавната власт. При големи сделки се изисква сключване на договор. За реда на пазара следи началник на пазара, чиято кантора се намира насред пазарния площад.

В обществения строй на държавата Чжъу дълго се запазват много черти, типични за предшествуващия период. Така например все още трайно съществува патриархалното семейство. В това семейство властта на бащата е неограничена, на него са длъжни да се подчиняват напълно всички членове на семейството. Авторитетът на бащата е санкциониран от държавната власт. В указ на цар Сюан (827—782 г. пр. н. е.) се казва така. „Поданикът в никакъв случай няма право да се оплаква от решението на своя непосредствен началник, защото, ако това бъде разрешено, тогава синовете биха почнали да се съдят с бащите си и не би имало нужната разлика между по-възрастни и по-млади.“ Особено тежко е положението на жената. Като правило жената няма право на лична собственост. Тя може да наследява имущество само тогава, когато няма живи роднини мъже. Нещо повече, жената е осъдена на вечно и мъчително затворничество в специална част на дома. Ако жена напусне своя дом, считат я за голяма грешница. В коментариите към книгата „Чунцю“, наречени „Цзочжуан“, се казва: „Ако жената е умряла не в своята стая, табелката на нейния дух не бива да се слага до табелката на мъжа ѝ.“ В обществото се оформя презрително, високомерно отношение към жената. Най-тежко обвинение за един мъж е обвинението, че „той следва съветите на жена си“.

През период Чжъу продължава да играе голяма роля древната селска община, трайно просъществувала в течение на векове. Древнокитайският философ Мънцзъ описва своеобразната „кладенчова

система“ на земеделско стопанство, така наречената „цзинтиен“, която се базира на древното общинно земевладение. Системата се състои в това „в селата, отдалечени от градове (земята да се дели) на 9 еднакви квадратни участъка и един от тях (средният) да се обработва съвместно за снабдяване на обществените чиновници чрез специална повинност — „самопомощ“. Нито смъртта, нито пътешествията не бива да отвеждат тези селяни извън техните селища. „Ако селските селища бъдат разделени на квадратни части, еднакви отвън и отвътре, те образуват близки приятелски връзки. Жителите ще се защищават един друг и ще си помагат при нужда и болести. Тогава всички семейства ще живеят в съвършено единство... Осем семейства ще обработват съвместно обществената или общинната нива. Когато общинните работи бъдат привършени, семействата могат да се заемат със своите лични работи.“

Общинният строй по израза на Ф. Енгелс в течение на дълго време е бил опора за най-грубите форми на източен деспотизъм. През епохата на образуване на най-древна робовладелска държава целият поземлен фонд на страната, включително и земите, с които разполагат общините, номинално се счита собственост на държавата, начело на която се въздига според думите на К. Маркс „свързващо единство“ в лицето на обожествен цар-деспот. Това се потвърждава от своеобразните термини на древнокитайския език. Така например думата „гун тиен“ (общинна нива) означава същевременно и „нива на вожда“. Но когато древнокитайският гун (вожд) се превръща във ван (цар), всички земи на общините, с които някога е разполагал вождът, се превръщат в поземлен фонд, който номинално принадлежи на деспотичната държава. Наред с това в процеса на завоюване на нови територии и на изземване на общинни земи се образува и централизиран в ръцете на държавата поземлен фонд, който принадлежи непосредствено на царя. В една от песните на книгата „Шъцзин“ се разказва как чжъуският владетел Лю преди поход „събра запасите от нивите и хамбарите, напълни със зърно огромни чували“. В песните образно се описва как най-древните царе от държавата Чжъу „разселваха народа, подреждаха земите“, очевидно организирайки в своите земи, в своите владения земеделското стопанство в голям мащаб. Чжъуските царе раздават на аристократите доста големи поземлени владения. Върху бронзови съдове от тази епоха са запазени надписи за това, че царят раздава земя на един или друг приближен. Така например текстът на една такава своеобразна дарствена грамота гласи. „Бу Ди, за твоите заслуги във военното дело ти подарявам лъкове и стрели, роби 5 семейства и земя 10 участъка.“

К. Маркс посочва, че „държавата тук е върховният собственик на земята. Суверенитетът тук е концентрираната в национален мащаб поземлена собственост. Но затова пък в този случай не съществува частна поземлена собственост, макар че съществуват както частно, така и общинно владение и ползуване на земята.“[1]

Раздаването на поземлени владения на знатни аристократи води

[1] *К. Маркс, Фр. Енгелс*, Съч., т. 25, ч. II, стр. 332.

до образуване на значителен слой земевладелска аристокрация, която живее в условията на древен патриархален бит. В „Книга на песните“ образно и ярко се описва имението, което принадлежи на богат човек и по-точно прибирането на богата реколта и жертвите, които се принасят в чест на прародителите, което трябва „да възвеличи славата на държавата“.

В аристократичните стопанства до голяма степен се използува робски труд. Робовладението, възникнало още през периода Шан-Ин, се разширява. За съществуването на робовладение говорят надписите, в които се споменава думата „пленник“ (фу). Съответният йероглиф обикновено изобразява човек, който събира медни черупки. Напълно възможно е за тази цел да са били използувани главно военнопленници. Друг йероглифен знак „чън“ според обясненията на най-древните китайски речници обозначава думата „влача“ или „служа на царя“ и изобразява подчинение и покорство. Затова китайските историци намират за възможно да твърдят, че знакът „чън“ обозначава думата „роб“. Както и по-рано, в роби биват превръщани главно военнопленниците. След покоряването на държавата Шан част от инците и техните съюзници биват превърнати в роби. Чжъуските царе даряват на своите приближени, военачалници и чиновници цели родови групи от тези нови роби. Така например шест рода инци биват подарени на владетеля на княжество Лу на име Бо Цин, седем рода инци — на Вей Кан-шу и т. н. Многобройните надписи върху великолепни бронзови съдове фиксират именно такива царски дарения. Някои от тези надписи гласят: „Подарявам ти колесници, коне, военно оръжие и роби на брой 150 семейства.“ „Цзян дарява медни черупки 10 връзки, роби 10 семейства, хора 100 души.“ „Дарявам ти роби на брой 200 семейства.“ За големи дарения в роби за дадени аристократи се говори и в други тогавашни източници. Така например в „Цзочжуан“ се споменава, че „царят на Цзин дари на Хуанцзи северни роби (ди чън) — 1000 семейства“.

Извънредно типично за историята на древен Китай е постоянното взаимодействие между уседналите земеделски племена, от една страна, и номадите — планинци и жители на степите, които обграждат културните земеделски държави в басейна на река Хуанхъ — от друга страна.

Това взаимодействие между уседнали и номадски народи е продължително и трайно. През периода Чжъу, когато границите на китайската държава значително се разширяват, много племена остават под властта на могъщото чжъуско царство. Китайците покоряват тези племена със силата на оръжието и ги превръщат в роби на цели големи родови групи. Има сведения, които дават възможност да се счита, че робите се използуват в занаятчийските работилници и във военното дело. Робовладелците експлоатират труда им, като при споменаване на роби винаги се посочва от какво племе произлизат. Така например робите от източните племена (и ди) се занимават с пастирство и скотовъдство, а робите от южните племена (ман ди) се специализират в отглеждане на коне. Всяка голяма родова група работи в специален отрасъл на стопанството. Голямо количество роби се използуват в

царското стопанство. Държавните учреждения и отделни чиновници също имат на разположение значителни групи роби. Така например началник на чиновниците разполага със 120 роби, управлението по добитъка — с 200 роби, отделът за земеделие — със 120 роби, отделът за лъкове и стрели — с 80 роби и т. н. Тези данни, взети от книгата „Чжъули“, характеризират съществуването през периода Чжъу на едро дворцово стопанство, което се базира на използуването на робски труд.

Паралелно с развитието на робството възниква и търговията с роби. За това говорят надписите, запазени върху бронзови съдове. В един надпис от X—IX в. пр. н. е. се казва например, че петима роби са разменени за кон и гранче коприна. На пазарите има специални квартали, в които се продават роби. Ръстът на робовладението задълбочава пропастта между знатните и богати робовладелци и широките маси обеднели селяни-общинници. Все по-подчертани стават симптомите на социално разграничаване. Протестът на разоряващите се общинници намира отражение в поетични произведения от това време, в народните песни.

В една песен се обрисува ярко трудът на дърваря и същевременно рязко се осъжда лекият и безгрижен живот на богатия, който „по време на сеитба не е изморявал ръцете си и по време на жътва не е познавал труда“, но е събрал в хамбарите си „зърно от триста ниви“. Този богаташ не е ловувал заедно с хората си, но на двора му „висят язовци“ и е „пълно с пъдпъдъци“. В края на тази песен като заключителен акорд звучат думите: „Който парича себе си благороден, той не бива да яде без грижи и тревоги хляба, получен без труд.“

В песните с възмущение се описват богатствата на знатните, натрупани с помощта на тежък чужд труд. Богатият се сравнява с „плъх“, който хищно изяжда просото на бедния. Авторът на тази песен е възмутен от факта, че богатият господар дори „поглед не хвърли“ към онези, които са се трудили за него, не проявява никаква грижа към тях. И авторът на песента от името на своите потиснати братя заплашва алчния и „безпощаден“ богаташ, че те всички ще напуснат нивите му и „ще отидат в щастливи земи“, където „на чуждо място ще намерят своята правда и новия си дом“.

Социалните термини от този период са характерни за рязко класово разслояване: на „благородните бащи“, „родителите на народа“ се противопоставят „дребните хора“, трудещите се, които в надписи и източници от онова време се наричат „бу“ и „чън“. Трудовите народни маси са обречени на живот, изпълнен с бедност и лишения. Бедните нямат възможност да намерят изход от това тежко положение и виждат пред себе си само неминуемо и тежко робство:

О, целият ни народ! Без вина
той ще бъде превърнат в роби.

Рязкото класово разслояване на древнокитайското общество е отразено в религиозно-политическите трактати от този период. В „Летопис на церемониите“ („Лицзи“) се казва: „Ритуалът не засяга обикновения народ, наказанията не засягат знатните чиновници.“

Бедните и робите често вдигат въстания. По времето на чжъуския цар Ливан се надигат дори народните маси в столицата, обкръжават двореца, прогонват царя и дори имат намерение да убият сина му. Но народните движения не могат коренно да променят съществуващия строй, който се базира на робовладелската форма на експлоатация на труд.

ДЪРЖАВЕН СТРОЙ

Постепенно в древнокитайската държава се образува сложен бюрократичен апарат, който управлява страната от името на царя. Около царя възниква значителна група от аристократично чиновничество, което заема висши длъжности в държавното управление. Пръв сред тази група е най-близкият помощник на царя, който съсредоточава в свои ръце разнообразните нишки на управлението на страната. Понякога тази длъжност се предава по наследство в знатните семейства. На върховния чиновник се подчинява специална колегия от велможи, които понякога се наричат „трима старци" и оглавяват най-важните ведомства. „Един от тях е „началник на множеството", който има за задача „да защищава народа". Неговото задължение е и да управлява стопанския живот на страната. Той се занимава с организирането на селскостопанските работи (сеитба, жътва, вършитба) и на търговията; той определя цените на стоките, а негови подчинени следят за реда по пазарите. Второ място сред „тримата старци" заема „началникът на конете", който се нарича още „началник на войските от царските имения" и е длъжен „да укротява метежниците". Като глава на военното ведомство той провежда военните набори, ръководи военното обучение, стои начело на военната инспекция и отговаря за снабдяването на войските. Същевременно той възглавява армията и я командува по време на война. Освен него важна роля играе и „началникът на обществените работи", който отговаря за поземления фонд и ръководи водоснабдяването на страната. С помощта на голям щат чиновници той следи реките, каналите, бентовете, напоителните съоръжения и мероприятия, състоянието на пътищата и определянето на междите по нивите.

Следователно имаме три главни и най-важни ведомства: стопанско, военно и ведомство за обществените работи. За значението на тези три ведомства на Изток говори Маркс, като казва: „От незапомнени времена в Азия по правило са съществували само три клона на управлението: финансово ведомство, или ведомство за вътрешен грабеж, военно ведомство, или ведомство за външен грабеж, и най-после — ведомство за обществени строежи."[1]

Заедно с първите „трима старци" на преден план излизат още трима други знатни чиновници. Първият от тях отговаря за царската съкровищница, вторият е начело на съда, а третият изпълнява задълженията на върховен жрец за култа към императорските прародители. Тези трима чиновници изпъкват сред останалите по близостта си

[1] *К. Маркс, Ф. Енгелс*, Съч., т. 9, стр. 134.

с царя. Постепенно първо място от тях заема началникът на царската съкровищница, който в VII в. пр. н. е. става най-близък помощник на царя по управляване на държавата.

Отделянето на ведомства и обособяването на длъжности са свързани с възникването на данъчно облагане, с организиране на съдебното дело и с оформяне на култа към царя и към царската власт. Особено важен е данъкът върху обработваемите земи, който се събира във вид на десетина от реколтата обикновено наесен, след жътва. Данък от планините и езерата се събира във вид на една четвърт от получаваните от тях доходи. Тези данъци се събират в натура. Търговците са длъжни да плащат такси за място на пазара, при сключване на договор, при продажба на стока (платно, коприна и др.). Таксите се плащат в тегловни метални пари, което говори за вече значително развитие на търговията.

Отделянето на върховно съдебно ведомство и на главен главен съдия е свързано с организирането на съдебното дело. Появяват се най-древните закони, които гарантират непоклатимостта на класовия строй и неприкосновеността на личността на обожествения цар. Съществува например закон за оскърбяване на величеството, според който човек, изказал се непочтително за царя, бива подложен на жестока и мъчителна смърт. Углавният кодекс, приписван на полулегендарния древен цар Му, предвижда система от наказания, прилагани при най-тежки престъпления. Пет от тези наказания са най-строги: смърт, кастриране на мъжете или заточаване на жените в двореца, ампутация на краката, отрязване на носа и слагане на позорно клеймо във вид на черна татуировка върху лицето. Но тези наказания могат да бъдат заменени със съответните прогресивно растящи откупи. Тук проличава класовият характер на законодателството и на съда, които дават възможност на богатия да се откупи от наказанието. Углавният кодекс на Му съдържа 3 хиляди параграфа или по-точно събрани в едно съдебни решения (казуси, които образуват най-древния сборник по углавно право).

Развитието на юридическата мисъл води до прилагане в законите на смекчаващи обстоятелства при непреднамерено и случайно престъпление и на утежняващи — при преднамерено. Съдът от висша инстанция, представен от върховния съдия, разглежда само делата по престъпления, които според закона водят до смъртно наказание. Съдът от низша инстанция — местните съдии, разглеждат всички останали дела.

А появата на върховен жрец на императорските прародители е свързана с ученията за царя не само като наместник на бога на земята, но и като негово земно въплъщение. Затова царят бива наричан „син на небето", а неговите нареждания — „свещена воля". Царят като „заместник на небето" се счита за посредник между хората и силите на природата. На всеки пет години той трябва да прави пътешествие из страната и лично да принася жертви на боговете в свещените планини. „Божественият" характер на царската власт външно се проявява в това, че дори висшите чиновници са длъжни да правят трикратен поклон доземи пред царя. Свръхестественият произход

на царете се описва в древни легенди. В една такава легенда се разказва например, че цар Му е роден от свързването на царица, жена на цар Чжао, с духа на прародителя Чу. В тази легенда цар Му се описва като юнак, надарен с фантастични способности. Той предприема походи към „четирите краища на света" с колесницата си, теглена от вълшебни коне. Веднъж любопитството му го довежда до изворите на Жълтата река. Той посещава двореца на митичния „Жълт император", а след това стига до планината на слънчевия залез, където посещава богинята на запада и на смъртните болести. Образът на царя получава приказните очертания на божество, което живее в сфера, различна от тази на другите хора. Идеологията на обожествяване на царската власт намира външен израз в култа към царските прародители, а така също и в нищите форми на придворния етикет.

Резиденцията на царя е същевременно и столица на държавата. Историческата традиция е запазила названията на главните центрове и столици на държавата Чжъу — градовете Фан и Хао, а по-късно Лои. В литературни произведения, например в придворната поезия, са запазени ярки описания на дворцовия и аристократичен бит. Великолепните изделия от бронз, съдовете, използувани при религиозни церемонии, ценното оръжие, произведенията на изкуството свидетелствуват за висок разцвет на материалната култура и изкуството, а така също и за богатствата, натрупвани в ръцете на робовладелската аристокрация, която експлоатира робите и бедните.

ПОЛИТИЧЕСКА ИСТОРИЯ ОТ ВРЕМЕТО НА ЧЖЪУ

Ако се съди по древните сказания и по по-късните, но затова пък по-достоверни източници, царете от династия Чжъу след завоюването на държавата Ин образуват голямо и силно царство. От времето на ранната династия Чжъу е известна само последователността на царските имена. В „История на сина на небето Му", написана в V—IV в. пр. н. е., са запазени легенди от този период. В тези легенди царете Чао и Му се представят като велики завоеватели, разширили границите на държавата. В резултат на тези завоевания китайците навлизат в басейна на Яндзъцзян и покоряват племената, които живеят по бреговете на река Хан и в района Хубей.

През IX—VIII в. пр. н. е развитието на робовладелското стопанство, което изисква постоянно водене на войни за ограбване на съседни народи и за залавяне на роби, води до рязко изостряне на класовите противоречия. В ръцете на отделни магнати, представители на местната земевладелска аристокрация, се натрупват големи богатства, обширни имения, много роби. На тези богаташи противостоят трудовите маси от бедни и роби. В 842 г. пр. н. е. бедното население на столицата въстава против цар Ливан и щурмува двореца. Свалените от народа неполучил цар Ливан избягва. Острата класова борба се придружава от борба за заграбване на царската власт. Двама сановници — Чжъгун и Чжаогун, се обявяват за регенти на държавата, като времето на тяхната власт получава характерното название „Общо съгласие". Очевидно господствуващата класа на аристокрацията е била принудена, макар и само на думи, да направи някои отстъпки на трудовите маси. Впрочем историческата традиция е запазила предание за това, че един от тези сановници, за да спаси сина на свалените цар Ли, жертвува собствения си син и го предава на народа. Много е възможно този период на остра класова борба да е получил названието „Общо съгласие" именно за да изтрият от паметта на следващите поколения спомените за онези отстъпки, които аристократите са били принудени да направят за народа.

В 827 г. пр. н. е. след смъртта на Ливан регентите предават властта на сина му, Сюанван. За царуването на цар Сюан (827—782 г. пр. н. е.) са запазени сведения както в „Книга на песните", така и в други източници. Историческата традиция му приписва войни, които той води, за да потуши въстания сред подвластните му племена, а така също за да завоюва съседни страни, населени главно от номади. Тези войни са описани в тържествени песни, изпълнявани в храма на прародителите. В една ода се разказва за нахлуването на номадското племе сюну в царство Чжъу и за превземане на столицата в 822 г. пр. н. е.:

През шестия месец, какъв смут!
Бойните колесници са готови;
във всяка са впрегнати по четири буйни коня.
Те са стъкмени, както обикновено се прави.
Сюну нахлуха яростно,
затова ние трябваше бързо да тръгнем.
Царят заповяда да тръгнем на поход.
За да освободим столицата...
Ние победихме сюну
и проявихме голяма храброст...
Сюну зле бяха замислили,
като заеха Цяо и Ху,
като завзеха Хао и Фън
и стигнаха до северната част на река Цзин.
Нашите знамена, украсени с изображения на птици,
се веехa със своите бели дипли.
Десет военни колесници летяха отпред...
Ние победихме сюну —
това е пример за десет хиляди страни.

В друга тържествена песен се описва войната на Сюан с номадското племе сюй. Сам царят тръгва на поход начело на шест армии. Китайците побеждават благодарение на войските си, които са по-добре организирани от ордата на номадите, тъй като „те се движат не на тълпи, а на отделни линии". Войната завършва със залавяне на „множество пленници".

Отслабена от продължителната борба с многобройни племена, постоянно нахлуващи в богатите плодородни долини на река Хуанхъ и притоците ѝ, разкъсвана от класови противоречия и лишена от вътрешна икономическа опора, държавата Чжъу се разпада на редица

независими княжества, начело на които застават могъщи аристократи, вече независими от единната централна власт.

В 770 г. пр. н. е. един от почти номиналните чжъуски царе — Пинван, изтласкан от западните номади, пренася столицата си на изток в град Лои (по-късно Лоян в провинция Хънан). От този момент започва разпадането на Китай на независими малки княжества, които вече не се подчиняват на източночжъуската държава.

В VII в. пр. н. е. пет най-силни княжества образуват лига с цел да подготвят страната за създаване на силна централизирана държава. Но това обединение има временен и нетраен характер. Петте големи княжества, които се стремят към надмощие, с мъка запазват равновесие на силите. Периодът на тяхното господство, спадащ към VII—V в. пр. н. е., обикновено се нарича време на „Петте владетели". В V в. пр. н. е. борбата между отделните княжества става особено остра, затова периодът от V до III в. пр. н. е. е наречен „Борещи се царства" (Чжанго).

ПЕРИОД НА РАЗПАДАНЕ НА ЕДИННАТА ДЪРЖАВА (VIII—III В. ПР. Н. Е.)

От този период са запазени вече по-голям брой разнообразни източници. Но проблемът за социално-икономическите отношения през VIII—III в. пр. н. е. засега не може да бъде напълно разрешен поради липса на специални източниковедски и историко-лингвистически трудове.

Разпространяването на желязото предизвиква преврат в развитието на техниката, появяват се нови и по-съвършени железни оръдия. В VII в. пр. н. е. в княжество Ци се въвежда държавен монопол върху желязото. Започват да използуват железни лемежи, което прави труда на роба по-продуктивен и дава възможност да се използуват по-голямо количество роби в селското стопанство. Но трайното съществуване на старите селски общини до голяма степен забавя процеса на развитие на робовладелските отношения. В много от тези общини, особено в крайните райони на страната, се запазва примитивен родово-племенен или малко по-развит семейно-общинен ред. Завоюването от китайските царе на обширни съседни територии води до особени, специфични за древен Китай форми на поробване на цели големи родово-племенни и семейно-общинни групи, които номинално се считат „роби" на държавата, а фактически често биват предавани в ръцете на отделни аристократи. Затова някои термини, които служат за означаване на свободни общинници, понякога се използуват и за означаване на роби.

От друга страна, при наличността на неразвити робовладелски отношения съществуват различни градации, преходни стадии от робовладелска зависимост към свободно състояние, което се обяснява и със запазването на домашното патриархално робство, и с колективното поробване на цели общини, и освен това с рязката разлика между системата на икономически развитите централни райони на Китай и примитивния бит на номадите и земеделците, които насе-

ляват обширните покрайнини на държавата Чжъу. Постоянните войни и местене на държавните центрове, честите промени в „облачната сфера на политиката" водят дотам, че робите масово се освобождават, докато свободните, напротив, стават роби, макар че производствената структура на общините, базираща се на натуралното стопанство, като правило си остава непроменена. С това е свързана в крайна сметка неустойчивостта на формите на робовладение и неточността на социалните термини в древен Китай. С думата „чън" обикновено се означават понятията „слуга", „роб", по-точно „домашен роб". Думата „мин" обикновено означава трудовия „народ" като цяло — може би общинниците, които живеят в тежките условия на почти робска зависимост.

В социално-политическия трактат на философа Мънцзъ (IV—III в. пр. н. е.) се характеризират стопанският и обществеият строй от това време. Упоритите войни, водени от отделните княжества за надмощие и господство над останалите, са тежко бреме върху гърба на трудовите народни маси. „Многобройни армии тръгват на път заедно с владетеля (служейки му като охрана) и поглъщат всички продукти. Гладуващите не си намират храна; онези, които могат да работят, не намират вече спокойствие. Сега има само злобни погледи, хор от проклятия! И тогава в сърцата на народа се поражда само дълбока ненавист. Той се съпротивява на заповедите (на царя), които препоръчват да се потиска народът."

Развитието на селското стопанство и занаятите води до още по-голям ръст на търговския обмен, за което говорят например еднотипните паметници на материалната култура, намерени в различни райони на Китай на север и на юг от Хуанхъ.

В политико-икономическия трактат на Гуанцзъ се говори за значението на пазара и на регулирането на цените на стоките. Авторът разказва за търговците като за отделно съсловие, като подчертава осведомеността на хората, „свързани с пазара". Значително се развива лихварството. По времето, когато се образува цинската държава, се появяват отделен слой „богаташи", които владеят имения със земя и участвуват в търговията. Китайски източници съобщават, че по онова време е имало толкова много богати, че за да развие търговията в своята столица, Циншъ хуанди преселва там 120 хиляди семейства на такива богаташи. Много е възможно тази цифра да е силно преувеличена. Развитието на търговията и лихварството изостря класовите противоречия. За да се избягнат недоволствата сред трудовия народ, представят се проекти за социални реформи, които би трябвало да предпазят господствуващата класа на аристокрацията и средните заможни слоеве търговци от възможни социални сътресения.

В IV в. пр. н. е. в княжество Цин се провеждат реформи на съветника Шан Ян, които имат за цел да подкопаят древното общинно земеползуване и да укрепят едрото аристократическо земевладение. Поземлената реформа се състои в това, че се въвежда неограничена частна собственост върху земята и се разрешава свободна продажба и покупка на земя. Според данъчната реформа на Шан Ян данъкът от реколтата се заменя с данък върху земята, който се събира от

всеки земевладелец в зависимост от размерите на неговите владения. Освен това специална административна реформа предвижда полицейски контрол върху населението на страната. Вземат се и редица мерки да се разшири посевната площ и да се привлече в страната земеделско население, нещо, което е необходимо за развитието на земеделското стопанство.

Но тези реформи не могат да отслабят напрежението на класовата борба. Ръстът на аристократическото земевладение, развитието на търговията и нуждата да се запази ирригационната мрежа, а така също и защитата на страната от номади изискват възстановяването на силната централизирана държава. Още във философските трудове от VI в. пр. н. е. се формулират точните принципи на държавно управление и се посочва необходимостта да се възстанови деспотията след периода на временен смут и вътрешна борба. Така например в книгата на философа Мънцзъ се дава ярка характеристика на могъщата деспотична власт. Мънцзъ препоръчва да се създаде държавен контрол върху земеделието, а императорите съветва например да провеждат широко ирригационно строителство, за да се замогне селското стопанство.

През IV в. пр. н. е. се засилва княжество Цин. В течение на цяло столетие князете на Цин водят упорита борба за надмощие и господство в цял Китай.

ПЕРИОДЪТ НА ДИНАСТИЯ ЦИН
(256—206 г. ПР. Н. Е.)

Цинският княз Чжан от династия Цин подчинява всички останали княжества и обединява под своя власт цял Китай, след което получава титлата и името Циншъ хуанди (246—210 г. пр. н. е.). През времето на неговото царуване се възстановява единната и централизирана китайска държава, която се дели на 36 области. Цялата власт се съсредоточава в ръцете на могъщия деспот, който управлява страната с помощта на чиновничеството. Обединението на Китай в единна държава дава възможност да се възроди предишната завоевателна политика. В резултат на тази политика са покорени племената, населяващи територията на съвременните провинции Гуандун, Гуанси, Гансу и Съчуан. По времето на Циншъ хуанди китайската държава обхваща територията на самия Китай, като включва и части от Манджурия и Монголия и стига чак до границите на Корея и Индокитай. За защита от нападенията на номадските племена се разширява строежът на знаменитата Велика китайска стена, която по-късно образува система от отбранителни съоръжения край нарасналата китайска държава с дължина над три хиляди километра.

В голямата държава има възможност да се проведат редица мероприятия, които да спомогнат за развитието на земеделието и търговията. Така например по времето на Циншъ хуанди се разширява напоителната мрежа — строи се например голям канал, който съединява реките Цзин и Ло в съвременната провинция Шънси. Строежът на пътища, определянето на система за мерки, теглилки и дължина, а така също и реформата на писмеността имат за цел да спомогнат за развитието на търговията.

Но дейността на Циншъ хуанди, насочена към създаване на централизирана деспотия, среща противодействие както от страна на местната аристокрация, изтласквана от новото чиновничество, така и от страна на широките трудови маси, на робите и селяните. За изострената социална борба от това време говори фактът за изгаряне на книгите, в които има мисли, опасни за съществуването на единната централизирана държава. В легенди с полуисторически характер се описва как Циншъ хуанди заповядва да се погребат живи 460 учени, укрили книги и осъждали царя. По съвета на свой министър Циншъ хуанди заповядва да се изгорят всички исторически хроники и класически книги с малки изключения, а онези, които укрият своите крамолни съчинения, да бъдат заклеймявани и пратени на строежа на Великата стена. Така царската власт ликвидира всякакви опити за промяна на съществуващия строй, които възникват по онова време.

ПЕРИОДЪТ НА ДИНАСТИЯ ХАН
(206 Г. ПР. Н. Е. — 220 Г. ОТ Н. Е.)

Но недоволството на трудовите маси е толкова силно, че един от вождовете на въстаналите селяни, някой си Лю Бан, успява да завземе столицата и върховната държавна власт и върху развалините на цинската империя да създаде нова държава, управлявана от династия Хан. В резултат на това въстание икономическото положение на селяните малко се подобрява: намаляват се данъците, по-леки стават държавните трудови повинности. Но държавната власт си остава в ръцете на робовладелската аристокрация. Аристократите, които се присъединяват към въстаналите, успяват да вземат в свои ръце върховната власт, правят някои отстъпки на селяните, а след това възстановяват предишната държавна машина на класово потисничество.

При царете от династия Хан богатите аристократи-земевладелци съсредоточават в свои ръце големи поземлени владения. Така например в „История на първата династия Хан“ се казва, че „министърът Чжан Ю владееше 40 000 (единици земя), а други, които събираха земята, притежаваха обширни площи земя: поради това народът живееше в бедствени условия“. Селските общини постепенно се разпадат, широките слоеве селяни се разоряват. Това разоряване на широките слоеве от населението води до увеличаване количеството роби в страната. Бедните, доведени до мизерия, често биват принудени да продават в робство децата си. Такива факти се описват в „История на първата династия Хан“: „Сред населението на владението Цин семействата бяха бедни, а децата — здрави и силни; затова тях именно даваха като залог... Когато няколко пъти поред имаше лоша реколта, населението беше принудено да продава на знатните хора своите деца, за да се сдобие с дрехи и храна.“

Разорените бедняци изпадат в дългова зависимост, която постепенно ги довежда до робство. В източници от периода Хан се казва, че „според обичаите продадените в робство деца и възрастни

отначало се смятат за заложници; ако след три години те не бъдат откупени, стават окончателно роби". Войните падат като тежко бреме върху гърба на свободното трудово население — бедните се разоряват от данъците, а мнозина от тях загиват по бойните полета. Разоряването и мизерията сред трудовите маси стават все по-големи. В източниците се говори за това, какъв тежък бич за най-широките слоеве от населението са войните: „През царуването на Уди правителството се занимаваше много с военни експедиции и граждански съоръжения. И за изпълняването на тези проекти е нужна толкова работна ръка, че мнозина бяха принудени да изоставят главния си поминък — земеделието. Император Уди от династия Хан пращаше военни сили в четири посоки и обложи народа с тежки данъци. Хората, които имаха тригодишни синове, трябваше да плащат за тях данък на глава. Това причиняваше много страдания. Някои дори убиваха синовете си още щом се родят."

През години на война робовладелската аристокрация, опирайки се на апарата на държавната власт, облага населението с различни допълнителни данъци. Така например през периода на династия Хан е въведен натурален данък от реколтата, който се събира от собствениците на земи, и паричен данък, събиран от цялото население. За да се увеличат доходите на хазната, по времето на Уди се създава монопол върху солта и желязото. Търговията с роби се разраства много, което говори за голямото количество роби в страната. Създават се специални пазари за роби. Търговците на роби вземат най-различни мерки, за да получат колкото може по-голяма печалба от тази търговия. В „История на първата династия Хан" се казва, че „онези, които се занимават сега с продажба на роби, обличат робите във великолепни дрехи... и ги излагат в яхъри (по пазарите)".

Разоряването на трудовите маси, постепенното разпадане на селските общини, ръстът на едрото земевладение и на търговията с роби — всичко това предизвиква изостряне на класовите противоречия и засилване на класовата борба. В източниците са запазени сведения, че някои държавни дейци се опитват да вземат мерки, за да смекчат класовите противоречия. С тази цел се правят опити да се ограничат земевладението и робовладението. По време на царуването на император Айди е представен проект, според който представителите на аристокрацията, чиновниците могат да притежават не повече от 5 хиляди единици земя (му). В зависимост от социалното си положение един или друг робовладелец може да притежава от 30 до 200 роби. Но този проект не се реализира.

През тази епоха робството се развива много. Но трудът на робите се оказва недостатъчно резултатен. За да направят труда на роба по-производителен, робовладелците разпределят робите по участъци земя, дават им тези участъци и им позволяват да създават собствено стопанство. Така през този период, а може би и малко по-рано се появяват преходни форми от робовладелство към феодални отношения, които отчасти приличат на древноримския колонат. Лишените от земя селяни често вземат от богатите земя под аренда, като поемат задължението да изплащат 50% от реколтата за аренда. Такава висока аренда неизбежно води до закрепостяване на свободните селяни.

ВЪНШНА ТЪРГОВИЯ

През периода Хан значително нараства външната търговия и във връзка с това се развива нашироко завоевателната политика. В края на II в. пр. н. е. по времето на император Уди (140—87 г. пр. н. е.) китайците стигат доста далеч на запад. Китайски керван тръгват през Източен Туркестан към района на южните оазиси в Таримския басейн и към областите между Окс и Яксарт (Амударя и Сърдаря). Особено се оживяват търговските взаимоотношения на китайците с Фергана. Различни китайски стоки се докарват в Бактрия, откъдето персийски търговци ги карат по-нататък на запад, в Сирия. Китайците изнасят коприна, а внасят различни тъкани, пъстри килими, стъкло, метали, скъпоценности, нефрит и корали, лекарства, а от Бактрия — коне и камили. През Персия и Сирия китайските стоки стигат до Римската империя.

Стремежът да се овладеят важните търговски пътища, по-точно така наречените копринени пътища, и пазарите води до развитие на завоевателната политика. Китайският пълководец и дипломат Бан Чао (32—102 г. от н. е.) осъществява няколко експедиции в Източен Туркестан. В 97 г. от н. е. Бан Чао води китайските войски до Антиохия Маргиана. На изток китайците навлизат в Корея и дори в някои области на Индокитай, като се стремят да отворят път към Индия. Китайското правителство установява дипломатически и търговски взаимоотношения с многобройни държави. Широко развитата външна търговия и завоевателната политика още повече обогатяват робовладелската аристокрация, което създава външно привидно впечатление на „благосъстояние" на страната и държавата.

РЕФОРМИ НА ВАН МАН

Нарасналото могъщество на ханската държава намира отражение и в развитието на културата. По това време се създават академии, библиотеки, държавата подкрепя писателите, грижи се за повишаване квалификацията на чиновниците, като въвежда публични изпити. Но всичко това има показен, чисто външен характер. Масите трудово население са в тежко положение. За това говорят реформите на узурпатора Ван Ман, издигнат очевидно от средните слоеве на селското и градското население, което се стреми да подобри икономическото си положение и донякъде да смекчи класовите противоречия. По това време се разпространяват теории, които имат за цел да отслабят класовата експлоатация, правят се опити да се смекчат социалните противоречия и по този начин да се потуши класовата борба. В това отношение са характерни теориите на Дун Чжун-шу и Ван Чун, а така също и реформите на Ван Ман. Дун Чжун-шу предлага да се забрани съсредоточаването на поземлени владения у един собственик, да се отменят монополите върху солта и желязото, „да се ликвидира робството, като се отмени неограниченото право на робовладелците да убиват робите си", да се намалят данъците и да се облекчат военните и трудовите повинности. Особено интересни са реформите на

Ван Ман, който в 8 г. от н. е. завзема държавната власт в резултат на въстание. През 9—10 г. Ван Ман провежда реформи, според които се конфискува земята — собственост на аристократите, и цялата земя в държавата бива обявена за „царска земя". Същевременно се прави опит да се извърши преразпределяне на поземления фонд и да се ограничи земевладението. Продажбата на земя и роби се забранява. Освен предишните държавни монополи върху желязото, солта и виното се установява монопол върху минното дело и водните ресурси, определят се и твърди пазарни цени. Така се прави опит да се използува държавната власт за установяване контрол върху стопанския живот на страната. Но реформите на Ван Ман завършват с неуспех. Още след три години, в 12 г., поземлената реформа е отменена, а след това отново се разрешава купуването и продаването на роби.

НАРОДНИ ВЪСТАНИЯ

Полумерките, които робовладелската държава взема за смекчаване на класовата борба, не водят до желания резултат. Половинчатите реформи не могат коренно да подобрят положението на трудещите се маси, на оня „беден народ, който постоянно носеше животински кожи и ядеше храната на кучетата и свинете". Но, от друга страна, тези реформи сериозно засягат интересите на заможните слоеве и на първо място на аристокрацията, като предизвикват недоволство сред тях. Гладните въстания на бедните и широките социални движения продължават и дори се засилват. Голямо народно въстание е въстанието на „червеновеждите", начело на които е Фан Чун. През 18 г. от н. е. той вдига на борба значителни маси от населението в Шандун. Към въстаналите се присъединяват и реакционни аристократически групировки, недоволни от реформите на Ван Ман. Фан Чун побеждава армията на Ван Ман. В 23 г. войските на Ван Ман биват разбити, столицата му — превзета от въстаналите. Но в 27 г. аристократите, присъединили се към „червеновеждите", успяват да разбият въстаниците и отново да възвърнат предишния робовладелски ред.

Друго голямо въстание избухва в 184 г. Това е въстанието на „жълтите забрадки", грижливо организирано от големия политически деец на онова време Чжан Цзяо и неговите братя. Организаторите на въстанието проповядват идеята за общо равенство, затова учението им бива наречено „Път към общия мир". Ръководителите на въстанието са популярни сред народа и имат голям авторитет. Те биват обявени за народни герои, а един от тях бива дори обявен за „бог на войната". Армията на въстаналите достига на брой до няколкостотин хиляди души, състои се от голямо количество отделни отряди. Към въстаналите се присъединяват много роби, които заедно с въстаниците се стремят да унищожат робовладелската държава, омразната им машина за класово потисничество. Въпреки широкия размах на това масово народно движение въстанието бива потушено. Но и династия Хан не съумява да удържи върховната власт. Многобройните въстания подкопават устоите на държавата Хан, а набезите на номадите довършват разгрома ѝ.

КУЛТУРАТА НА ДРЕВЕН КИТАЙ

Китайската култура води началото си от много дълбока древност. Най-древните китайски надписи дават възможност да се проследи процесът на възникване и първоначално развитие на йероглифната писменост. Запазените литературни източници, в по-голямата си част произведения на така наречената класическа литература на древен Китай, свидетелствуват за възникване и развитие на китайска религия и литература, за поява на философия и на древни социално-политически системи. Този процес можем да наблюдаваме в течение на цяло хилядолетие.

Китайската религия води началото си от фетишизма, а оттам минава през древните форми на култ към природата, култ към прародителите и тотемизъм, тясно свързан с магията. В историческите източници е запазен спомен от времето, когато тотемистичните представи, свързани с обожествяване на природата, са още широко разпространени. Така например в труда на Съма Циен има легенда, че „Хуанди бил цар на държавата Мечка. Веднъж майка му била в полето и заченала от това, че видяла голяма мълния, която обградила Полярната звезда. Двадесет и четири месеца след това тя родила Хуанди." Може да се предполага, че Хуанди е бил считан за родоначалник на една от тотемните групи на Мечката.

В древен Китай е широко разпространен първичният култ към природата, особено култът към земята и планините. Този древен култ към планините в Китай е свързан с релефа на местността и със стопанския бит на онова време, когато прадедите на китайците са преминавали от планините към реките. В Китай дълго време съществува особена форма на гадаене, свързано със земята (геомантия). Наред с това древните китайци обожествяват слънцето, луната, планините и звездите, реките и дърветата. Особено голямо значение е имал винаги култът към прародителите, тясно свързан с траен патриархален бит и запазен в закостенелите си форми до много късно време.

Религиозните вярвания се оформят в Китай още в дълбока древност. В произведения на класическата литература са запазени указания за свещени древни текстове, особено много почитани от вярващите. Най-голямо значение придобиват в Китай религиозно-философските системи, възникнали през VI—V в. преди н. е. и залегнали в основата на по-късните религии. За културния живот на Китай огромно значение има религиозно-философската система на Конфуций, базираща се на древни школи на писари и гадатели. За личността на Конфуций са запазени само незначителни сведения. Но онова, което е известно, до такава степен е свързано с реалния бит, че ни кара да допускаме съществуването на определен писател, който ръководи отделна религиозно-философска и социално-политическа школа. Според древната традиция Конфуций живее през VI—V в.пр. н. е. (по традиционна китайска хронология от 557 до 479 г. пр. н. е.). Той произхожда от аристократичен чиновнически род от княжество Лу, където управляват потомци на династия Шан. Затова именно цялото му учение е проникнато от дълбоко уважение към старинните китайски

обичаи и обреди. Както той, така и представителите на неговата школа редактират произведения на по-древната, така наречената класическа литература на древен Китай. Впрочем те може би са били преработвани и през по-късно време.

Главен принцип на конфуцианството е традицията. Конфуций неведнъж посочва, че не се стреми към някакви нововъведения. „Аз предавам, а не измислям" — казва той, очевидно изразявайки с тези думи основата на своя традиционализъм. Конфуций, както казват последователите му, счита за възможно само да тълкува древните текстове, като на тяхна основа гради отделна религиозно-философска, социално-политическа и морална система. В системата на Конфуций особено голямо значение се придава на елементите на възпитание с цел в характера на човека да се изработи постоянно смирение, подчинение, готовност да се подчинява на по-възрастните и на началниците. Конфуцианската философия счита за необходимо и за напълно възможно характерът на човека да се променя. На базата на тази теза конфуцианството гради идеята за неизбежността и необходимостта от усъвършенстване на всеки човек от класова гледна точка. „По вродени качества всички хора са близки помежду си. По придобити качества те се отличават един от друг." „Само най-великият учен и най-тъпият идиот никога не се променят" — се казва в конфуцианските книги. Конфуцианството се стреми да възпита у човека пълно вътрешно духовно заробване. Всеки човек трябва да бъде доволен от социалното си положение и да не се стреми към по-добро. От гледна точка на Конфуций „мъдрецът, съобразявайки се винаги с положението си, не желае външно величие. Когато има богатство и положение в обществото, той ще живее като богат и с положение; когато е беден, значи ще живее като беден... Когато е в принизено положение, той не оскърбява властите... Затова и при неблагородна участ той се покорява на съдбата..."

В учението на Конфуций откровено е изразена класовата гледна точка на робовладелците, които се стремят към окончателно потискане на трудовите маси. „Невежите хора трябва да се подчиняват на аристократите и на мъдреците." „Ако невежите хора престанат да се подчиняват на по-високопоставените и просветените, в страната няма да има мир." Тази мисъл се прокарва особено ясно в известната конфуцианска книга „Среда и постоянство" със следните думи: „Неподчинението на обикновения човек спрямо по-високопоставения е началото на безредието." В същата книга „мъдрецът" е противопоставен на тълпата. Под думата „мъдрец" трябва да се разбира аристократ. Конфуций учи, че „мъдрецът, който се придържа към принципа за среда и постоянство, върши само нравствени и добри неща, а обикновените смъртни, които не се придържат към този принцип, вършат безразборно всичко". Така следователно в тази „среда и постоянство" се крие идеята за класово „равновесие", която аристократически мислещият древнокитайски философ напразно се опитва да прокара. Конфуцианската социално-политическа теория за „класова хармония" проповядва необходимостта от определени взаимоотношения между господар и слуга, между родители и деца, между съпрузи, между по-

големи и по-малки, накрая и между приятели. Проповедниците на тази теория очевидно мислят, че съвременното им общество и държава могат спокойно да съществуват само на основата на постоянно запазване на тези патриархални взаимоотношения, запазване на идеалното „равновесие" в робовладелската държава.

Същевременно в конфуцианската религиозна философия се поставя на преден план теорията на божественя произход и божественото значение на царската власт. В теорията на Конфуций царят се представя като божество. На отделни места в конфуцианските книги в поетична, а понякога в реторична форма се промъква и такава мисъл: „Ако царят бъде величав като небето и морето, народът ще го уважава, ще изслушва словата му и ще съчувствува на делата му." В коментар към летописа на Конфуций „Пролет и есен" царят направо е наречен „божество". „Императорът е Син на Небето, неговата физическа личност е олицетворение на небето. Земята има по средата свой център в Сина на Небето. Народите в техните граници се подчиняват на князете. Синът на Небето получава повели от Небето; подчинените князе ги получават от Сина на Небето."

Много разпространена в древен Китай е и друга философска система, принадлежаща на Лаоцзъ, която се отличава от конфуцианството по своя умозрителен характер. По-късно от тази философска система израства сложна религия, така наречената даосизъм, която съществува в Китай над 2000 години. Самата дума „даосизъм" произлиза от думата „дао", което значи „път" или „основа на света". По-късната даоска религия обгръща образа на основателя на тази религиозно-философска система с мъглата на легендите. Самото име Лаоцзъ значи „престарял мъдрец". В една легенда се разказва, че Лаоцзъ е посетил Индия и Тибет. Считат го всевиждащ, казват, че е придобил това качество чрез подвига на мълчанието, уединението и съзерцанието.

В някои отношения философската система на Лаоцзъ е по-прогресивна от конфуцианството. Редица изследователи намират дори за възможно да твърдят, че в учението на Лаоцзъ има елементи на наивен материализъм и стихийна диалектика. В понятието „дао" може да се види наивно-материалистичната представа за материалната основа на света. Така например Лаоцзъ казва: „Великото дао се различава навсякъде. То може да бъде наляво и надясно. Благодарение на него се раждат всички същества, които не се спират (в изменението си)." Елементи на стихийна диалектика могат да се открият в редица изказвания на Лаоцзъ, като например в думите му: „Онова което стискат, се разширява. Онова, което отслабват, укрепва. Онова, което унищожават, разцъфтява. Който иска да отнеме нещо от другиго, неизбежно ще загуби своето. Всичко това се нарича трудно постижимо. Мекото надделява над твърдото, слабите побеждават силните."

Философското учение на Лаоцзъ отразява сложните класови взаимоотношения, съществуващи в Китай в края VI и началото на V в. пр. н. е. Предадено във формата на точни и остроумни изречения, които като едно цяло образуват книгата Даодъцзин, това учение има

донякъде еклектичен характер. Много е възможно неговата популярност да се обяснява не само с оригиналността и своеобразието на разпространяваните чрез него философски идеи, но и с това, че в него са отразени интересите, мислите и надеждите на различни слоеве на обществото. Аристократите, които се стремят към възстановяване на единната държава, мечтаят за идеалното „единство", за което в Даодъцзин се казва: „Благодарение на единството аристокрацията и владетелите стават образец в света. Ето какво създава единството". От друга страна, в същия социално-философски трактат, който може би е бил подлаган на редакционна преработка, могат да се намерят резки разобличавания на богатите, които натрупват огромни богатства и потискат народа. „Ако една зала е пълна със злато и нефрит, никой не е в състояние да я пази. Ако богатите и знатните са горди, с това те носят нещастие на самите себе си." Още по-рязко се обявява Лаоцзъ против класовото правителство, което разорява народа, против войната, която носи на хората само нещастие: „Народът гладува затова, защото данъците са прекалено големи." „Добрата войска е средство (което поражда) нещастие, ненавиждат я всички същества... Да се прославиш с победа — това значи да се радваш на убийството на хора. Оня, който се радва на убийството на хора, не може да спечели съчувствие в страната... Ако биват убивани много хора, за това трябва горчиво да се плаче. Победата трябва да се отбелязва с погребално шествие."

В тези думи ясно се долавя психологията на оттегляне и отказ от борбата, отвращение от войната. Несъмнено с това са свързани и реакционните мисли за необходимостта от връщане към старинния патриархален бит и от запазване на културната изостаналост на народа. Лаоцзъ например казва: „В древността оня, който умеел да служи на дао, не е просвещавал народа, а го е правил глупав. Трудно е да се управлява народът, когато той има много знания. Затова управляването на страната с помощта на знания е враг на страната, а ако те не се прилагат, това е щастие за страната."

Най-интересна е по-прогресивната, но все пак в сравнение с развитието на научните знания по онова време примитивна, стихийно-материалистическа философия, която възниква в Китай през I в. от н. е. Един от представителите на тази философия — Ван Чун, твърди, че „небето е тяло, както и земята", като по този начин се обявява против традиционната религиозна философия и посочва, че „сред съществата, в чиито вени тече кръв, няма такива, които да не умират". Тази философия бива развита по-нататък в трудовете на философите от III—V в., които обръщат внимание на смъртността на духа. Но тази наивно-материалистическа философия не може да се развива и разпространява в древен Китай, тъй като класовата робовладелска идеология, тясно свързана с древната религия, е господствуваща в страната. Конфуцианството и даоската религия оставят тежкия си отпечатък върху китайската цивилизация и запазват непроменени много форми на древната култура в течение не само на векове, но и на хилядолетия.

По нуждите на ежедневието водят до натрупване още в дълбока древност на множество научни знания. Китайците знаят много неща от областта на математиката, по-точно на геометрията. Известни са им свойствата на правоъгълния триъгълник, решена е задачата за равенство между квадрата и хипотенузата и сбора от квадратите на катетите. Нуждата от отброяване на времето и съставяне на календар става причина да се натрупат знания в областта на астрономията. Началото на астрономическите наблюдения идва още от периода Шан-Ин. Астрономите умеят да наблюдават движението на небесните светила и дори да изчисляват и предсказват слънчевите и лунните затъмнения и появяването на комети. Съзвездията, разположени около Полярната звезда, са разпределени по „лунни домове". Появяват се най-древните карти на звездното небе. Като изхождат от разположението на съзвездията спрямо Слънцето и полюса, като използуват и воден часовник, астрономите изчисляват времето.

Астрономическите наблюдения дават възможност да се създаде специфична календарна система, която се запазва дълго време. Основа на този лунен календар е лунното летоброене, което се води по цикли, състоящи се от 60 години.

Разширяването на китайската държава и нуждата от административно деление на страната предизвикват ранна поява и развитие на географията. Още през периода Чжъу чиновниците правят отчети за състоянието на отделните области главно от гледна точка на доходността на земите и на събирането на данъци. Един от тези отчети е включен като глава в книгата Шуцзин. В тази глава се дава географско описание на китайската държава, разделена на девет области. Тук се описват планините, реките, земите, а така също и данъците на всяка област. Аналогично, малко по-късно географско описание на Китай е запазено в книгата Чжъули.

ХРОНОЛОГИЯ

Най-древна Месопотамия

IV хилядолетие пр. н. е.	Най-древни градове на територията на Южното Междуречие — Урук, Ур, Ларса, Лагаш, Ума, Акад, Пипур, Ериду.
Ср. на III хил. пр. н. е.	Царят на Лагаш Еанатум. Обединяване на Ю. Месопотамия.
XXV—XXIV в. пр. н. е.	Народно движение в Лагаш. Царуване на Урукагина. Антиаристократически реформи.
XXIV в. пр. н. е.	Лугал-Загиси — патеси (управник) на гр. Ума. Свалянето на Урукагина; обединяване на шумерските градове.
Ок. 2360 г. пр. н. е.	Образуване на акадската държава. (Сев. Междуречие). Саргон I. Покоряване на Шумер, победи над Елам.
Ок. 2230 г. пр. н. е.	Нарамсин. Разцвет на акадското царство. Завоевания в Сирия и Елам.
Ок. 2200 г. пр. н. е.	Завоюване на акадското царство от племената на гутеите.
XXIII в. пр. н. е.	Ново издигане на г. Лагаш. Патеси Гудеа. Развитие на търговията и строителството.
Края на XXII—XXI в. пр. н. е.	Издигане на г. Ур; обединяване на южните градове на Междуречието; III династия на Ур.
Края на XXII в. пр. н. е.	Законите на царя Ур-Наму.
2100—2042 г. пр. н. е.	Цар Шулги; завоюване на Южен Шумер.
Края на XXI в. пр. н. е.	Разгромяване на Ур от войските на Мари и Елам; образуване на държавите Ларса и Исин.
XX в. пр. н. е.	Законите на Билалама; затвърдяване на робовладелския строй.

Древен Вавилон

Края на XIX в. пр. н. е.	Образуване на аморейската държава с център във Вавилон.
1792—1750 г. пр. н. е.	Цар Хамурапи. Обединяване на Междуречието под властта на Вавилон.
Ок. 1750 г. пр. н. е.	Нахлуване на каситите във Вавилон.
1595 г. пр. н. е.	Окончателно завоюване на Вавилон от каситите.
1595—1204 г. пр. н. е.	Каситската династия във Вавилон.
Края на XI в. пр. н. е.	Халдейското царство в Южна Месопотамия.
средата на VII в. пр. н. е.	
1146—1123 г. пр. н. е.	Навуходоносор I. Победи над Асирия и Елам.
VIII—VII в. пр. н. е.	Подчиняване на Вавилон на Асирия.
626—538 г. пр. н. е.	Нововавилонското царство.
626—604 г. пр. н. е.	Набопаласар.

605 г. пр. н. е.	Победата на Вавилон над асиро-египетските войски при Кархемъш.
604—562 г. пр. н. е.	Навуходоносор II. Войните срещу Египет, Сирия и Юдея.
550—538 г. пр. н. е.	Набонид. Опити за религиозни реформи.
538 г. пр. н. е.	Завоюването на Вавилон от персите, краят на вавилонското царство.

Древен Египет

Ок. 3000—2800 г. пр. н. е.	Ранното царство. Обединяването на Северен и Южен Египет.
Ок. 2800—2400 г. пр. н. е.	Старото царство. III—VI династия.
XXVIII в. пр. н. е.	III династия. Джосер. Първата пирамида.
Края на XXVIII — началото на XXVII в. пр. н. е.	VI династия. Меренра I. Пиопи II. Завоюване на Менкаура (Микерин).
XXIV в. пр. н. е.	VI династия. Меренра I. Пиопи II. Завоюване на Северна и Централна Нубия.
Ок. 2250 — 2050 г. пр. н. е.	VII—IX династия. Разпадането на Египет.
Ср. на XXII в. пр. н. е.	X династия. Издигане на Хераклеопол.
Ок. 2050 г.	XI династия. Борбата на Хераклеопол и Тива. Обединяване на Египет под властта на тиванските царе.
2050—1700 г. пр. н. е.	Средното царство. XI—XIII династия.
Ок. 1970—1785 г. пр. н. е.	XII династия.
1884—1849 г. пр. н. е.	Сенусерт III. Походи към Нубия и Палестина.
Ок. 1785—1700 г. пр. н. е.	XIII династия.
Ок. 1750 г. пр. н. е.	Народни въстания и отслабване на централната власт.
Ок. 1700 г. пр. н. е.	Завоюването на Египет от хиксосите.
Ок. 1700—1590 г. пр. н. е.	Държавата на хиксосите. XV—XVI династия.
1680—1580 г. пр. н. е.	XVII династия (Тива). Борбата с хиксосите.
Ок. 1580 г. пр. н. е.	Прогонване на хиксосите от цар Яхмос.
1580—1070 г. пр. н. е.	Новото царство. XVIII—XX династия.
Ок. 1580—1350 г. пр. н. е.	XVIII династия.
1503—1491 г. пр. н. е.	Тутмос III. „Анналите“ на Тутмос III.
1502 г. пр. н. е.	Обсадата и превземането на Мегидо (Сирия). Аменхотеп III.
1435—1419 г. пр. н. е.	
1419 — ок. 1400 г. пр. н. е.	Аменхотеп IV (Ехнатон). Религиозно-социалната реформа.
Ок. 1400—1392 г. пр. н. е.	Тутанкамон. Отдръпване от реформата на Ехнатон.
Ср. на XIV в. пр. н. е.	Хоремхеб. Ликвидиране на реформата.
1342—1206 г. пр. н. е.	Периодът на нов разцвет на Египет. XIX династия.
1317—1251 г. пр. н. е.	Рамзес II.
1312 г. пр. н. е.	Битката при Кадеш.
1296 г. пр. н. е.	Мирният договор на Египет с хетите.
1225—1206 г. пр. н. е.	Настъплението срещу Египет на либийски племена и на „морски народи“.
1206—1180 г. пр. н. е.	Последният подем в могъществото на Египет. XX династия. Сетнахт. Рамзес III.
XI—IV в. пр. н. е.	Късен (либийско-сански) период.
1085—950 г. пр. н. е.	Разпадане на египетската държава.
950 г. пр. н. е.	Завземане на властта в Египет от либийците.
950—757 г. пр. н. е.	XXII—XXIII (либийска) династия.
751—656 г. пр. н. е.	Завоюване на Египет от етиопците. XXV династия.
754—716 г. пр. н. е.	Цар Пианхи.
671 г. пр. н. е.	Завоюване на Египет от Асархадон, бягството на цар Тахарка.
663 г. пр. н. е.	Обединяване на Египет под властта на управниците на Саис.
Ок. 680—525 г. пр. н. е.	XXVI (Саиска) династия.
525 г. пр. н. е.	Завоюване на Египет от персите.

Хетска държава

? IX в. пр. н. е.	Първите известни в историята хетски държави (Кушара, Неша, Хатуша).
XVII в. пр. н. е.	Заселване на хетското царство със столица Неша.
Ок. 1650—1630 г. пр. н. е.	Обединяване на хетските земи от цар Табарна.
Края на XVII—началото на XVI в. пр. н. е.	Цар Мурсил I. Превземане на столицата в Хатуша.
Ок. 1595 г. пр. н. е.	Завземане и ограбване на Вавилон от хетите.
Ср. на XVI в. пр. н. е.	Нахлуване на хуритите; отслабване на централната власт.
Началото на XV в. пр. н. е.	Нов подем на хетската държава.
Края на XV в. — ок. 1360 г. пр. н. е.	Цар Шупилулиума; завоюване на Митани; начало на войната с Египет.
Ок. 1360—1330 г. пр. н. е.	Цар Мурсил II.
1312 г. пр. н. е.	Сражение на хетите с армията на Рамзес II край гр. Кадеш.
1295 г. пр. н. е.	Мир между Хатушил III и Рамзес II.
Края на XIV — началото на XIII в. пр. н. е.	Законодателство на хетските царе.
	Обединяване на западномалоазийските племена и настъпление им срещу хетите.
Началото XIII в. пр. н. е.	Народни въстания в Хетската държава. Гибелта на Хетската държава.

Сирия и Финикия

Края на III — началото II хил. пр. н. е.	Първите държавни формации на територията на Сирия и Финикия.
XVI в. пр. н. е.	Финикийски колонии на Кипър и по крайбрежието на Егейско море.
Ср. на II хил. пр. н. е.	Завоюване на Сирия и Финикия от Египет.
XIII—XII в. пр. н. е.	Нахлуване във Финикия на „морските народи".
Края на II хил. пр. н. е.	Отслабване на Египет и на хетската държава. Независимост на Сирия и Финикия.
X в. пр. н. е.	Разцвет на градовете Сидон, Библ, Тир и Угарит.
969—936 г. пр. н. е.	Хирам I, цар на тиро-сидонската държава. Обединяване на финикийските земи.
IX—VIII в. пр. н. е.	Борбата на Финикия и Сирия срещу настъпването на Асирия.
Ок. 670 г. пр. н. е.	Завоюване на Сирия и Финикия от асирийците.

Палестина

III—II хил. пр. н. е.	Период на растеж на хананските градове-държави.
Средата на I хил. пр. н. е.	Поява в Палестина на номадските племена хабири.
XVI—VIII в. пр. н. е.	Палестина под властта на Египет.
XI в. пр. н. е.	Израелското царство в Северна Палестина. Цар Соу.
X в. пр. н. е.	Образуване на юдейското царство в южната част на Палестина. Цар Давид. Обединяване на Израел и Юдея.
Ср. X в. — 935 г. пр. н. е.	Цар Соломон. Разцвет на израелско-юдейското царство. Разпадане на царството.
935—928 г. пр. н. е.	Ровоам — цар на израелско-юдейското царство. Разпадане на царството.
VIII—VI в. пр. н. е.	Укрепване на робовладелските отношения в Израел и Юдея.
722 г. пр. н. е.	Завоюване на израелското царство от Саргон II асирийски. Преселване на израилтяните в Междуречието.
587—586 г. пр. н. е.	Поход на Навуходоносор II срещу Юдея. Разрушаването на Ерусалим.

Асирия

XXI—XX в. пр. н. е.	Заселване в района на град Ашур.
Края на XIX — началото на XVIII в. пр. н. е.	Шамшиадад I — цар на Ашур.
Ок. 1500 г. пр. н. е.	Ашур под властта на държавата Митани.
Ок. 1400 г. пр. н. е.	Образуването на асирийската държава. Цар Ашурубалит.
XV—XIII в. пр. н. е.	Първото издигане на Асирия.
XIII в. пр. н. е.	Разцвет на могъществото на Асирия. Победите над Вавилон. Формиране на робовладелския строй.
XIV—XIII в. пр. н. е.	Сборници със съдебни постановления.
1116—1077 г. пр. н. е.	Тиглатпаласар I.
XI—X в. пр. н. е.	Нахлуване в Месопотамия на арамейски племена. Отслабване на Асирия.
Края на X—IX в. пр. н. е.	Ново издигане на Асирия.
883—859 г. пр. н. е.	Ашурнацирпал II.
859—824 г. пр. н. е.	Салманасар III. Поход срещу Урарту.
823—745 г. пр. н. е.	Отслабване на Асирия. Граждански войни.
VIII—VII в. пр. н. е.	Последното издигане на Асирия.
745—727 г. пр. н. е.	Тиглатпаласар III. Военна и административна реформа.
743, 740, 735 г. пр. н. е.	Походи срещу Урарту.
729 г. пр. н. е.	Тиглатпаласар III — цар на Вавилон.
727—722 г. пр. н. е.	Салманасар V. Укрепване на военната система.
722—705 г. пр. н. е.	Саргон II. Разрушаване на израелското царство.
714—713 г. пр. н. е.	Победата на Саргон II над Урарту.
710 г. пр. н. е.	Завоюване на Вавилон.
705—680 г. пр. н. е.	Синахериб.
702—689 г. пр. н. е.	Въстание във Вавилон срещу асирийците.
680—669 г. пр. н. е.	Разрушаването на Вавилон.
671 г. пр. н. е.	Асархадон. Възстановяване на Вавилон. Война с Египет.
616—614 г. пр. н. е.	Ашурбанипал.
616—614 г. пр. н. е.	Съюз на Вавилон и Мидия против Асирия.
612 г. пр. н. е.	Разрушаване на Ашур и Ниневия.
605 г. пр. н. е.	Разгромът на асирийската армия при Кархемиш. Гибелта на асирийската държава.

Урарту

II хил. пр. н. е.	Урартри — племенен съюз на урартите.
XIII в. пр. н. е.	Първото сблъскване на урартите с Асирия.
XI—IX в. пр. н. е.	Формиране на робовладелски държави (Диаухи, Наири, Урарту).
859—856 г. пр. н. е.	Походите на Салманасар III срещу Урарту.
Ок. 856 г. пр. н. е.	Обединяване на малките държави от Арменското плато в държава Урарту със столица Тушпа.
832 г. пр. н. е.	Борба с асирийците. Цар Сардури I.
810—781 г. пр. н. е.	Управляване на Менуа. Изграждане на канал в гр. Тушпа.
780—760 г. пр. н. е.	Управляване на Аргищи I. Построяване на крепостта Еребуни. Разцвет на робовладелския строй.
771 г. пр. н. е.	Победата на Урарту над асирийците.
760—730 г. пр. н. е.	Сардури II. Разцвет на държавата.
730—714 г. пр. н. е.	Руса I. Народни въстания. Нашествието на киммерийците. Отслабване на Урарту.
Края — средата на VII в. пр. н. е.	Руса II. Укрепване на държавата. Пригодрожно строителство.
Началото на VI в. пр. н. е.	Присъединяване на урартските земи към мидийското царство.

Средна Азия и Иран

II хил. пр. н. е.	Каситите и еламитите в Зап. Иран.
I пол. на II хил пр. н. е.	Племената сака в степите в Ср. Азия.
XXVI—XX в. пр. н. е.	Войни на държавите от Южното Междуречие с Елам.
Началото на I хил. пр. н. е.	Племенен съюз на мидийците в Централен Иран.
70-те години на VII в. пр. н. е.	Образуване на мидийската държава.
645 г. пр. н. е.	Разгром и опустошаване на Елам от Ашурбанипал.
Ок. 625—581 г. пр. н. е.	Царят на Мидия Киаксар.
Ок. 612—105 г. пр. н. е.	Завоюване на Асирия от Мидия (съюз с Вавилон).
VI в. пр. н. е.	Създаване на съюза на персийските племена.
558—530 г. пр. н. е.	Кир II Велики — цар на персите.
550—549 г. пр. н. е.	Сваляне на Кир на мидийския цар Астиаг. Включване на Мидия в персийската държава.
546 г. пр. н. е.	Завоюване от персите на Лидия.
538 г. пр. н. е.	Подчиняване на Вавилон на персите.
530—529 г. пр. н. е.	Походът на Кир срещу масагетите.
529—523 г. пр. н. е.	Камбиз.
526—525 г. пр. н. е.	Завоюване на Египет от Камбиз.
523—522 г. пр. н. е.	Въстание на бедните и на потиснатите народи в персийската държава.
522—584 г. пр. н. е.	Дарий I. Разделяне на страната на сатрапии.
519—512 г. пр. н. е.	Завоюване на Тракия, Македония, Северозап. Индия. Запазване на образуването на ахеменидската държава.
500—493 г. пр. н. е.	Въстание на малоазийските гърци против господството на персите.
500—440 г. пр. н. е.	Гръко-персийските войни.
485—465 г. пр. н. е.	Ксеркс I.
336—330 г. пр. н. е.	Походът на Александър Македонски в Персия.
330 г. пр. н. е.	Битката при Иса. Унищожаването на персийската държава

Древна Индия

2500—1500 г. пр. н. е.	Културите Мохенджо-Даро и Харапа.
Ок. 1500 г. пр. н. е.	Завоюване на Северна Индия от племената на ариите.
Ок. 1500—1000 г. пр. н. е.	Създаване на Ведите.
VI в. пр. н. е.	Възникване на робовладелски държави в Северна и Североизточна Индия (Магадха, Кошала, Такшила, Анга, Аванти и др.).
Ср. на VI—IV в. пр. н. е.	Издигане на Магадха.
519—481 г. пр. н. е.	Цар Бимбисара — покорител на царството Анга.
326 г. пр. н. е.	Битката на македонците с цар Пор.
323—233 г. пр. н. е.	Народни въстания в Индия.
Ок. 322—187 г. пр. н. е.	Династията на Маурите в Магадха.
IV—III в. пр. н. е.	Законите на Ману.
Ок 322—300 г. пр. н. е.	Цар Чандрагупта.
305 г. пр. н. е.	Победа на Чандрагупта над армията на Селевк Никатор.
300—272 г. пр. н. е.	Цар Бинду сара. Завоевания в Афганистан, Белуджистан, Декан.
273—236 г. пр. н. е.	Цар Ашока. Развитие на занаятите и търговията. Разпространяване на будизма.
Ок. 100 г. пр. н. е.	Нахлуване в Северна Индия на племената сака. Образуване на индо-скитската държава.

Древен Китай

XVIII—XII в. пр. н. е.	Първата исторически достоверна държава Шан-Ин. Формиране на робовладелски отношения.

1050 г. пр. н. е.	Битката при Мус. Разгромът на царство Ин.
XII—VIII в. пр. н. е.	Държавата Чжоу (Зап. Чжоу, столица Хао).
857—842 г. пр. н. е.	Цар Ли-ван.
842 г. пр. н. е.	Въстание на народа и прогонване на Ли-ван.
872—782 г. пр. н. е.	Сюан-ван. Борба с племената жунну.
770 г. пр. н. е.	Преместване на столицата в Лоя (Лочи).
770—481 г. пр. н. е.	Епоха Чжоу.
557—479 г. пр. н. е.	Конфуций.
VII в. пр. н. е.	Разпадане на държавата на самостоятелни княжества.
V—III в. пр. н. е.	Период на Чжанското царство.
IV—III в. пр. н. е.	Засилване на царство Цин. Обединяване на цял Китай.
256—206 г. пр. н. е.	Династия Цин.
246—210 г. пр. н. е.	Цинь Шихуанди.
209—208 г. пр. н. е.	Селски въстания.
206 г. пр. н. е.	Народно въстание под ръководството на Лю Бан. Свалянe на династия Цин. Лю Бан — основател на династията Хан.
206 г. пр. н. е. — 220 г. н. е.	Империята Хан. Разцвет на робовладелския строй.
140—87 г. пр. н. е.	Император Удн. Начало на закрепостяване на селяните.
129—127 г.; 124—119 г. пр. н. е.	Войни срещу хуните.
8 г. пр. н. е.	Народното въстание под ръководството на Ван Ман. Основаване на „нова династия“.
9—23 г. н. е.	Император Ван Ман. Реформи
18—27 г. н. е.	Народното въстание на „червеновежданите“ начело с Фан Чун.
23 г. н. е.	Победа на въстаниците над войските на Ван Ман.
184 г. н. е.	Въстанието на „жълтите забрадки“ под ръководството на Чжан Цзяо

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 5

1 ГЛАВА

ИЗТОЧНИЦИ И ИСТОРИОГРАФИЯ НА ДРЕВНА МЕСОПОТАМИЯ . . 17

Източници — 17. История на археологическите открития — 19. Клинообразни надписи — 22. Историография — 24.

2 ГЛАВА

НАЙ-ДРЕВНА МЕСОПОТАМИЯ 28

Природни условия — 28. Архаична епоха — 29. Образуване на най-древната робовладелска държава — 32. Ентемена — 39. Дейността на Урукагина — 42. Образуване на шумерско царство при Лугал-Загиси (XXIV в. пр. н. е.) — 43. Издигане на Акад. Саргон I. — 44. Приемници на Саргон — 46. Завземане на Месопотамия от гутеите — 47. Гудеа. XXIII в. пр. н. е. — 48. III династия на Ур — 48.

3 ГЛАВА

ДРЕВЕН ВАВИЛОН 52

Икономика и социални отношения — 53. Търговия — 55. Развитие на робството — 57. Земевладение — 59. Право и съдопроизводство — 61. Държавна власт (деспотия) — 62. Завоюване на Вавилон от каситите — 64.

4 ГЛАВА

ВАВИЛОНСКА КУЛТУРА 66

Писменост — 66. Литература — 67. Митът за сътворението на света — 70. Поемата за Гилгамеш — 70. Поемата за Адапа — 73. Поемата за Етана — 74. Спускането на Ищар — 74. Драматическа поезия — 75. Лирическа поезия — 76. Религиозно философска поезия — 76. Архитектура. Изобразително изкуство — 77. Религия — 79. Държавният култ и обоготворяването на царя — 81. Възникване на научни знания — 82. Математика — 82. Астрономия — 83. Медицина — 84. Естествознание — 85. История и филология — 86. Училища — 86.

5 ГЛАВА

ИЗТОЧНИЦИ И ИСТОРИОГРАФИЯ НА ДРЕВНИЯ ЕГИПЕТ 89

Източници — 89. История на археологическите открития — 91. Дешифриране на египетската писменост — 94. Паметници на египетската писменост — 95. Паметници на материалната култура — 98. Развитие на египтологията през XIX—XX в. — 99. Хронология и периодизация — 103.

6 ГЛАВА

ВЪЗНИКВАНЕ НА НАЙ-СТАРАТА ЕГИПЕТСКА ДЪРЖАВА 105

Природни условия — 105. Население — 107. Остатъци от каменния век. Поява на уседнало земеделие — 108. Възникване на най-старото класово общество — 111.

7 ГЛАВА

ЕГИПЕТ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА СТАРОТО ЦАРСТВО 118

Развитие на държавата — 118. III и IV династия — 125. V и VI династия — 128. Организация на държавната власт — 130. Идеология на обоготворяване на царя — 132. Разпадане на Египет на номи — 132.

8 ГЛАВА

ЕГИПЕТ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА СРЕДНОТО ЦАРСТВО 135

Борба на Хераклеополя и Тива — 135. Селско стопанство — 136. Развитие на търговията — 138. Военни походи — 140. Експлоатация на завоюваните страни — 143. Взаимоотношения между фараона и номарсите — 144. Социално разслояване и развитие на робството — 145. Градове — 146. Въстания на бедняци и роби — 148. Завоюване на Египет от хиксосите — 149.

9 ГЛАВА

ЕГИПЕТ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА НОВОТО ЦАРСТВО 150

Обединяване на Египет след прогонването на хиксосите — 151. Ръст на производителните сили — 152. Търговия — 153. Завоевателни войни на фараоните от XVIII династия — 155. Външна политика и дипломация — 157. Религиозна реформа на Ехнатон — 159. Ликвидиране на амарнската реформа — 162. Реакцията при Хоремхеб — 163. Завоевателната политика на XIX династия — 164. Войните на Рамзес II — 165. Мирната дейност на Рамзес II — 167. Приемниците на Рамзес II — 169. Рамзес III — 170. Засилване на жречеството — 171. Организация на държавното управление — 174.

10 ГЛАВА

КУЛТУРАТА НА ДРЕВЕН ЕГИПЕТ 177

Писменост — 177. Литература — 179. Митове — 181. Описания на пътешествия — 179. Религиозна поезия — 183. Химни в чест на царя — 184. Поучения — 185. Светска и религиозно философска поезия — 186. Литературни похвати — 187. Изобразително изкуство — 187. Религия — 190. Фетишизъм. Култ към природата — 190. Погребален култ — 193. Култ към слънцето — 195. Обожествяване на царя — 196. Натрупване на научни знания — 198.

11 ГЛАВА

ХЕТИ И ХЕТСКАТА ДЪРЖАВА 202

История на разкопките — 202. Източници — 204. Население — 205. Природни условия — 205. Възникване на хетската държава — 206. Икономика и обществен строй — 208. Новохетско царство — 214. Хетска култура — 219.

12 ГЛАВА

СИРИЯ И ФИНИКИЯ 225

Природни условия — 223. Разкопки — 226. Писмени източници — 228. Население — 228. Завоюване на Сирия и Финикия от Египет — 229. Икономика — 231. Търговия — 235. Обществен строй — 238. Колонизация — 239. Образуване на самостоятелни сирийски и финикийски държави — 240. Култура — 241.

13 ГЛАВА

ДРЕВНА ПАЛЕСТИНА 244

Природни условия — 244. Разкопки — 245. Писмени източници — 247. Население — 252. Ханаан през III—II хилядолетие пр. н. е. — 259. Завоюване на Палестина от древноеврейските племена — 255. Развитие на стопанството и обществен строй — 256. Земеразделение — 262. Образуване на Израелското царство — 263. Давид — 265. Соломон — 266. Отделяне на Израел от Юдея — 267. Пророци — 269. Падане на Израел и Юдея — 269. Религия и литература — 270.

14 ГЛАВА

АСИРИЯ 273

Природни условия — 273. Население — 274. Най-древен период в историята на Асирия — 274. Развитие на стопанството и обществен строй — 276. Образуване на най-старата асирийска държава — 280. Борба на Асирия с Митани — 282. Първо въздигане на Асирия — 284. Второ въздигане на Асирия (Ново асирийско царство) — 287. Образуване на асирийска държава — 289. Стопански и обществен строй на Асирия от IX—VII в. пр. н. е. — 290. Организация на военното дело — 294. Управление на държавата — 297. Завоевателни походи на асирийските царе — 300. Асархадон (681—668 г. пр. н. е.) — 304. Култура — 309.

15 ГЛАВА

УРАРТУ 313

Природни условия — 313. Население — 314. Източници и историография — 315. Възникване на урартската държава — 318. Икономика и социални отношения — 320. Разширяване на урартската държава — 325. Урартска култура — 332.

16 ГЛАВА

НОВОВАВИЛОНСКО ЦАРСТВО 329

Стопански и обществен строй — 335. Разцвет на Нововавилонското царство — 339.

17 ГЛАВА

ЕГИПЕТ ОТ КЪСНИЯ ПЕРИОД 345

Икономика и обществен строй — 345. Завоюване на Египет от либийците — 349. Завоюване на Египет от етиопците — 351. Обединяване на Египет от саиските владетели — 353. Културата на саиската епоха — 356.

18 ГЛАВА

СРЕДНА АЗИЯ И ИРАН В ДРЕВНОСТТА. 361

Природни условия — 361. Население — 362. Източници — 363. Елам — 367. Стопански и обществен строй на най-древните племена от Средна Азия и Иран — 368. Възникване на държави в Средна Азия и Мидия — 373. Образуване на персийското царство. Кир (558—529 г. пр. н. е.) — 375. Камбиз (529—523 г. пр. н. е.) и завоюване на Египет от персите — 380. Дарий I — 382. Реформи на Дарий I. Организация на персийската държава — 384. Външна политика на Дарий I — 390. Древна религия на народите от Иран и Средна Азия — 394. Култура на древните народи от Средна Азия и Иран — 397.

19 ГЛАВА

ДРЕВНА ИНДИЯ. 400

Източници — 400. Историография — 403. Природни условия — 406. Население — 406. Най-древни градове и държави — 407. Завоюване на Северна Индия от „арите" — 410. Стопански и обществен строй — 412. Съсловно оформяне на обществото. Варни (касти) — 417. Формиране на държавната власт — 420. Индия през VI—IV в. пр. н. е. — 422. Походът на Александър Македонски в Индия — 423. Чандрагупта — 424. Икономика и социални отношения в VI—IV в. пр. н. е. — 425. Държавата на Ашока — 426. Културата на древна Индия — 428.

20 ГЛАВА

ДРЕВЕН КИТАЙ 433

Източници — 433. Природни условия — 435. Най-древното население — 436. Резултати от разкопките — 436. Историография — 438. Държавата Шан-Ин — 440. Развитие на стопанството — 441. Възникване на най-старата държава — 446. Възникване на писмеността — 448. Държавата Чжъу (XII—VIII в. пр. н. е.) — 448. Стопанство и обществен строй — 449. Държавен строй — 454. Политическа история от времето на Чжъу — 456. Период на разпадане на единната държава (VIII—III в. пр. н. е.) — 453. Периодът на династия Цин (256—206 г. пр. н. е.) — 460. Периодът на династия Хан (206 г. пр. н. е. — 220 г. от н. е.) — 461. Външна търговия — 463. Реформи на Ван Ман — 463. Народни въстания — 464. Културата на древен Китай — 465.

ХРОНОЛОГИЯ — 470.

ИСТОРИЯ НА ДРЕВНИЯ ИЗТОК

АВТОР
В. Н. АВДИЕВ

ПРЕВЕЛА ОТ РУСКИ
БОРА ДРУМЕВА

Редактор ВЛАДИМИР ПОПОВ. Художници на обложката и корицата БОГДАН МАВРОДИНОВ и ЖЕКО АЛЕКСИЕВ. Художествено оформление ДИМИТЪР НОВАЧКОВ. Технически редактор РОЙКА КРЪСТАНОВА. Коректор ЮЛИЯ СТЕФАНОВА

ДАДЕНА ЗА НАБОР НА 19. III. 1977 Г. ПОДПИСАНА ЗА ПЕЧАТ НА 15. VII. 1977 Г. ИЗЛЯЗЛА ОТ ПЕЧАТ НА 30. VIII. 1977 Г. ПЕЧАТНИ КОЛИ 32,50 ИЗДАТЕЛСКИ КОЛИ 42,12 ИЗДАТЕЛСКИ № 2503. ЛИТЕРАТУРНА ГРУПА II б. ФОРМАТ 16×70/100. ТИРАЖ 26131.

КОД 02 $\frac{93142971}{0313-6-77}$ — ЦЕНА 4,57 лв.

Държавно издателство «НАУКА И ИЗКУСТВО».
Печатница «АЛЕКСАНДЪР ПЪШЕВ»